ديموكراسيی راوێژگەری
لە فەلسەفەی سیاسیی (یۆرگن هابرماس)دا

ئیدریس شێخ شەرەف

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **دیموکراسیی راوێژگەری لە فەلسەفەی سیاسیی (یۆرگن هابرماس)دا**
- **نووسینی: ئیدریس شێخ شەرەفی**
- **وەرگێڕانی:** گۆران جەمال رواندزی
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ:** نادر خەیاتی
- **نرخ:** ٣٥٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم ٢٠١٣**
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- **چاپخانە:** موکریانی (هەولێر)
- **لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی(٦١٠)ی ساڵی (٢٠١٢) پێدراوە.**

زنجیرەی کتێب (٧١٠)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێشەکی

دیموکراسی وەك چەمکێکی فەلسەفەی سیاسی و سیستەمێکی حوکمڕانی، پاش هەرەس هێنانی ئایدۆلۆژیا گەورە و هزرە تۆتالیتێرەکان کە وەك حەتمیەتی مێژوویی مژدەی رزگاری مرۆڤایەتیان دەدا، جارێکی تر لەسەردەمی بەجیهانی بوون دا گرنگی وبایەخی خۆی بەدەست دێنێتەوە. ئەمڕۆ، کەم سیستەمی سیاسی هەیە کە وەك پێوەرێك بۆ شەرعیەتی خۆی یان مەشروعیەتی بڕیار و سیاسەتەکانی لانیکەم ئەگەر لەڕووی شکلیشەوە بووبێت، بانگەشەی دیموکراتی بوون نەکات. دیموکراسی بەبەراورد لەگەڵ سیستەمە سیاسی و کلتورییەکانی تر توانیویەتی گرفتێکی جەوهەریی ژیانی مرۆڤایەتی واتە پەیوەندی نێوان دەسەلاّتدار و ژێردەستە و شێوازی دابەشکردنەوەی سامان لە لایەك و بایەخدان بە بەها سەرەکیەکانی مرۆڤبوون، واتە کەرامەت و ماف و ئازادی و لەوێشەوە یەکسانی و دادپەروەری، وەك کۆمەڵێك ئایدیا بکات بە حەقیقەت و لەسەر ئەرزی واقع و لە شوێنکاتی جودا، تاڕادیەکی بەرچاو پیادەیان بکات، کە مرۆڤ لە رەوتی مێژوودا ویستویەتی بە بەکارهێنای میتۆدی جیاواز بەدیان بێنێت.

کلتوری دیموکراسی کە خۆی لە هـزری ناتوندوتیـژی و لێبـووردەیی وئـازادی و قبـوڵ کردنی جیاوازی دا دەبینێتەوە، وای کردووە رێگا چـارەی گونجـاو بـۆ کێشـەی سـەرەکی مرۆڤایەتی واتـە "کێشـەی دەسـەڵات" بدۆزێتـەوە، ئـاڵوویری ئاشـتیانەی دەسـەڵات و پاراستنی تاك لە هەموو هێزێکی ناچارکار بۆتە بەشێك لە رووکاری دیموکراسـی، بـەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە فەلسەفەی ئـەم بیرۆکـە و میکانیزمـە و بەتایبـەتی مـۆدێلی باڵادەستی لیبرال دیموکراسی بەدەرە لە کەموکوڕی.

هەربۆیە لەدرێژەی هەوڵدان بۆ ریفۆرم لەدیموکراسی و رزگاربوون لە هەنـدێ کێشـەی قوڵ کە بەرۆکی بەشێکی زۆری کۆمـەڵگا پێشکەوتووەکانی گرتووە، ئاراستەیەکی نوێ لە هزری سیاسی سەری هەڵدا کە "***بەدیموکراسی راوێژگەری***"[1] ناوزەد دەکرێت و لەم نێوە دا فەیلەسوفی ئەڵمانی (***یورگن هابرماس***)[2] بە گەورەترین تیۆریسیەن دادەنرێت. لە روانگەی هابرماسەوە، مۆدێلی کارپێکراو و هەنووکەیی دیموکراسـی لیـبراڵ زیـاتر فۆرمالیەتـەی دیموکراسیە و پێویستە لە زۆر رووەوە ریفۆرمی سەرەکی تێدا ئەنجام بـدرێت، بەتایبـەتی سەبارەت بە پرسی دروست بوونی را و ئیرادەی هاووڵاتیان و جـۆر و رادەی بەشـداری لـە پرۆسسی سیاسی دا. بۆ ئەوەی تاکەکان تەنیا رۆڵی چەپڵەلێدان و هەڵهەلەیان پێ نەبرێت، دەبێت خۆیان رۆڵی ئەکتیڤیان هەبێت لە داڕشتنی یاسا بۆخۆیان و ئەمـەش لـە رێگـای کۆمـەڵێك میتۆد و رێکاری (الأجراءات) پێشنیار کـراو کـە دەتوانێـت دیموکراسـی لـەم تەنگژەیە رزگار بکات. کەواتە بە شێوەیەکی سەرەکی دیموکراسی راوێژگـەرا لـە رێگـای راستکردنەوەی هـەردوو مـۆدێلی پاراسـتنگەرایی و گەشـەگەرایی کـە خۆیـان بنـەمای دیموکراسی لیبرالی و کۆمارییین و بە پشت بەستن بە فەلسەفەی نێوانخـودی و عەقلانیـەتی پەیوەندیکاری و تیۆری رەخنەیی و پانتایی گشتی هابرماس و لەوێشەوە ئەخلاقی گفتوگۆ

---

١ . زاراوەی (راوێژگەری) مان لەجیاتی Deliberative ئینگلیزی و "التشاورية" و هەندێ جار "التداولية"عەرەبی بەکار هێناوە کە جیاوازە لە راوێژکاری کە لەرووی ناوەرۆك و فەلسەفەوە تەواو پێچەوانەی یەکترن.

٢ . Jürgen Habermas لە زمانی عەرەبی دا بە یورجين هابرماس، یورغن هابرماس، یورجن هبرماس و یورغن هابرماز دەنوسرێت، و لە زمانی فارسی و کوردیش دا یورگن هابرماس یان هابەرماس بەکاردێت.

و ڕێکاری یاسایی دێتە ئارا. بەم چەشنە دیموکراسی راوێژگەری لە ناو کۆمەڵگای مەدەنی و پانتایی گشتی دا وەك بوارێکی رەخنەیی- عەقلانی و بەشێکی سەربەخۆ لە دەولـەت، دەرفەت بە هەموو تاکە ئازاد و یەکسانەکان دەدات کە دەکەونە ژێر کاریگەری بڕیـار و سیاسەتەکانەوە ئەوا دەنگ و ئیرادەیان کاریگەری هـەبێت. لـە دیـدی هابرماسـەوە لـەم پرۆسسەی راوێژ و راگۆڕینەوەیە دا، تەنیا پێوەر بو دروستی بانگەشەی نۆرم یان بەهایەك ***باشترین ئەرگۆمێنتە*** و هەر ئەمە دەبێتە یەکێك لە بنچینەکانی دروست کردنی دەولەتی ماف و یاسای دیموکراتی کە هابرماس وەك بەشێك لە پـرۆژەی فەلسـەفی سیاسـی خـۆی داکۆکی لێدەکات، ئەمـەش دەشـێت جڤـاکێکی خـالّی لـە هـەموو جـۆرە توندتیـژی و زۆرەملێیەکی لیّ بکەوێتەوە، بە پشت بەستن بەتیۆری ***ئەخلاقیەتی گفتوگۆ*** وەك بەشێك لە ئەخلاقی سیاسەتی راوێژگەری کە پێویستە رۆڵی هەبێت لە هێنانەئارای رەوشی ئایدیالی قسە کە دۆخێکە بیّ هیچ هەژموونێکی دەسەلاّت و شـێواندنێك گفتوگۆکـاران دەتـوانن بەهۆی کارلێك و پەیوەندیکارییەوە بیرورا بگۆڕنەوە.

کەواتە دیموکراسی راوێژگەری وێنای کۆمەڵگایەك دەکات کە کردەی پەیوەنـدیکاری بە جیاواز لە مۆدێلەکانی تری کردەوە وەك، کردە ستراتیژی ئامانجدار کە تەنیا مەبەستی سـەرکەوتنە یـان کـردەی نمایشـی یـان کـردەی رێکخسـتنی نۆرمـاتیڤ، فـۆرمێکی دیموکراتیانەی پەیوەندیکاری دەخاتەڕوو کە لە هەڵی لێك تێگەیشتن و دەرك کردنی یەکتر و کۆدەنگی دایە و تاك لە رێگای کارلێك و داننان بە ئەویتر، رێز لە ماف و ئازادییەکانی بەرانبەر دەگرێت و ئەمە پرۆسسێکی تەواوکارییە لە پێناو دروسـت کردنـی شوناسـێکی ئەوتۆی جڤاکی کە دوور بێت لە دەمارگرژی ئەتنی و ئـاییني و کلتـوری و خزمـەت بـە یەکانگیری (الأنـدماج) وسۆلیدارێتی کۆمەلاّیەتی بکـات و لـە چوارچـێوەی یاسـاکان دا رەنگ بداتەوە. هابرماس سەبارەت بەدەولّەتی نەتەوە کـە فـۆرمی دەولـەتی مۆدێرنـە، پێیوایە ئەم مۆدێلە بەرەو لاوازی چـووە و کۆمـەڵێك کێشـە سیاسـی و کۆمەلاّیـەتی و ئەخلاقی ئێستا لە ئارادایـە کـە سـنووری ئـەم یەکـە سیاسـی و کارگێڕییـە دەبڕێـت و رەهەندێکی گەردوونی وەرگرتووە، هەربۆیە پێشنیاری ئەفراندنی ئەخلاقیاتێکی یونیڤێرساڵ دەکات کە بیّ ئەوەی بخزێتە ناو چوارچێوەی میتافیزیکی، بتوانیّ خاوەن مسـداقیەتێکی

گشتگیر بێت، ئەمەش تەنیا لە ڕێگای گفتوگۆیەکی کراو و بەردەوام دەبێت کە باشـترین بەڵگەکان بۆ چارەسەر بخرێنەڕوو، کە دواجار گوزارشت بێت لە ئەخلاقێکی گەردوونی کە بەرژەوەندی هەموو مرۆڤەکانی تێدا پارێزراو بێت. لە ڕووی سیاسیشـەوە داوای دروسـت کردنی فۆرمێکی بان نەتەوەیی دەکات کە بەشـێك لـە شـەرعیەتی خـۆی لـە پرەنسـیپە گەردوونیەکانی مافی مرۆڤ وەربگرێت و لە ئاستی هەرێمایـەتی یـان جیهـانی دا خـاوەن سەلاحیاتی کردەیی بێت.

بەشی یەکەم

چەمك و مۆدێلەکانی دیموکراسی

باسی یەکەم
چاوگ و چەمکی دیموکراسی

لە ناو ئایدیا و فۆرمە جیاوازەکانی حوکمڕانی دا، ئەگەر رای خەڵك و بەشداری و رەزامەندی زۆرینەی هاوولاتیان یان ئەوانەی دەکەونە ژێر کاریگەری پرۆسسی سیاسیەوە ئامانج و پێوەری فەرمانڕەوایی بێت، پێدەچێت دیموکراسی* شیاوترین و گونجاوترین فۆرمی حوکمڕانی بێت. بەلاّم ئایا دەتوانین ئەرگۆمێنت و پاساوی عەقلاّنی بۆ شەرعیەتی سیستەمی دیموکراتی بێنینەوە و «بەپشت بەستن بە بنەمای عەقلاّنی ئەوە بسەلمێنین کە فۆرمی حکومەتی دیموکراتی لە فۆرمەکانی تری حوکمڕانی باشترە؟»[3] دەتوانین بلێین دیموکراسی دەریخستوە کە بە پێچەوانەی شێوازەکانی تری حوکمڕانی، یەکێکە لە سیستەمە سیاسییە کاریگەرەکان کە بێ توندوتیژی و بێ ئەوەی "نەزم" تێك بچێت و "سیستەم" بڕوخێت، دەتوانێ لە رێگای دەنگ و ئیرادەوە گۆڕانکاری هەنگاو بە هەنگاو بێنێتەئارا.

وەك فۆرمێکی سیاسی هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی ئەم مۆدێلەی حوکمڕانییەوە، لە لایەن هەندێ لە تەوژم و فەیلوسەفەکان دژایەتی کراوە و رەخنە لە بونیاد و ئەرك و بەرەنجامەکانی گیراوە، هەڵبەتە بەشێکیان بە پشت بەستن بە رەخنەی لۆژیکی و ئەرگۆمێنت و بەشێکیشیان بەمەبەستی پاساوهێنانەوە بۆ سیستەمە تۆتالیتار و دەسەلاّتخوازەکان. بەڕای (دەیڤید هیلْد) ئەمڕۆ دیموکراسی تەنیا رەگی لە رۆژئاوا دانەکوتاوە، بەڵکو بووە بە فۆرمێکی جیهانی و وەك

---

* دیموکراسی demokratia زاراوەیەکی یۆنانییە و لە دوو بەشی دیمۆس demos (گەل) و کراتۆس kratos (حوکمڕانی) پێك هاتووە، کەواتە لە بنەڕەت دا بەمانای سیستەمێکی سیاسیە کە تێیدا گەل حوکمڕانی دەکات، نەك پاشا و ئەرستۆکراتەکان. آنتونی گیدنز، جامعەشناسی ، ت: منوچهر صبوری، نشر نی ، چ ١٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)، ل٣٤٢.

٣ . جون ر. بورر و میلتون جولدینجر (جمعها)، الفلسفة و قضایا العصر، ت: د.احمد حمدی محمود، الجزءالثاني،الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٠، ل٨.

مۆدێلێکی گونجاو بۆ حوکمڕانی و پێوەرێکی سەرەکی بۆ مەشروعیەتی سیاسی سەیر دەکرێت.[٤] کەواتە دەتوانیین بڵێین بەشی هەرەزۆری وڵاتانی جیهان بەبێ وەبەرچاوگرتنی روانگە سیاسی و ئابووری و ئایینیەکان بانگەشەی دیموکراسی دەکەن. لەم وڵاتانە دا دیموکراسی فەزایەکی ئەوتۆی لە شەرعیەت دروست کردووە کە دەتوانن هەموو سیاسەت و بڕیارەکانی خۆیان بە دادپەروەرانە و رەوا لەقەڵەم بدەن.[٥] بەم جۆرە ئێستا دیموکراسی وەك شێوازی حوکمڕانی و کلتووری سیاسی و کۆمەڵایەتی، مۆدێلێکی ئەوتۆیە کە تەنانەت حکومەتە دیکتاتۆرەکانیش ئەگەر لە رووی شکلیشەوە بێت خۆیانی پێدەناسێنن و لە راستی دا ئەمە «پەیوەندی بەجازبیەتی سروشتی ئایدیا دیموکراتیەکانەوە هەیە کە مژدەی دەرچوون لە هەموو کۆتوبەندێکی دەسەڵاتی ستەمکارانە دەدات»[٦] و فاکتەرێکە بۆ یەکانگیری و یەکیەتی ناو کۆمەڵگا پلۆرالەکان و لە چوارچێوی سیستەمی سیاسی دا بنەمایەك بۆ رەزامەندی زۆرینەی دانیشتوان و رێزگرتن لە کەمینە دێتەئارا. دەتوانین بڵێین ناوەرۆك وبایەخی بیرۆکەی دیموکراسی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەموو بڕیارێکی سیاسی کە پەیوەندی بە چارەنووسی هەموو تاکێکی کۆمەڵگاوە هەیە دەخرێتە بەردەم تاکەکان، سیستەمی دیموکراتی زیانەکانی سیاسەتی هەڵە و تاکڕەوی کەم دەکاتەوە و بوار بۆ زۆرترین بۆچوون دەڕەخسێنێت لە چوارچێوەی دەرفەتی یەکسان و یاسای دادپەروەرانە و بەشدارییەکی ئازاد دا و لە بنەڕەت دا فرەیی وەك سامانی نەتەوەیی و دەوڵەمەندی کلتوریی و ژیاریی لێك دەداتەوە. (ئالان تۆرین) پێیوایە «دیموکراسی سەرکەوتنی بەدەست هێناوە و ئەمڕۆ وا خۆی دەسەپێنێ کە شکلی سروشتی رێکخستنی سیاسیە و سیمای سیاسی مۆدێرنیتەیە کە ئابووری بازاڕ فۆرمە ئابووریەکەی و عەلمانیەت تەعبیرە کلتورییەکەیەتی».[٧] وەك دیارە لە جیهانی ئەمڕۆ دا دیموکراسی وێڕای هەندێ چەمکی تری وەك مافەکانی مرۆڤ و دادپەروەری و یەکسانی و ئازادی کە ئەوانیش بە

٤. دیفید هیلد، نماذج الدیموقراطیة، جزءان، ت: فاضل جتکر، معهد الدراسات الاستراتیجیة،بیروت-بغداد، ٢٠٠٦،ل٥.

٥. نصرالدین نانسی و حسین هرسیج، پوپر و دموکراسی، انتشارات مهر قائم، اصفهان، ١٣٨٤(٢٠٠٥)،ص٢٥.

٦. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٥.

٧. آلان تورین، ماالدیمقراطیة ؟، ت: عبود کاسوحة، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٠، ل ١١.

جەوهەری دیموکراسی دادەنرێن، بووە بە پێداویستیەکی گەردوونی، بەڵام سەرەتا بە پێویستی دەزانین ئاورێك لە مێژووی دێرینی ئەم چەمکە بدەینەوە کە بێگومان یۆنان زێدەکەیەتی.

تەوەری یەکەم: سەرهەڵدانی دیموکراسی

بە پێی ژێدەرەکانی مێژوو و هزری سیاسی هەندێ لە سیاسەتمەدارە دیارەکانی ئەسینا رۆڵی گەورەیان هەبووە لە قوڵ کردنەوەی رۆحی یەکسانیخوازی و دادپەروەری کە لە سیستەمی دیموکراتی دا دەردەکەوێت و لەم نێوە دا (سۆلۆن) و(کلایزتنس) و(پرکلیس) و (دیموکراتیوس) و(سوکرات) بەرچاوترینیان بوون کە (کارل پۆپەر) بە ***"ئەوەی مەزن"*** [٨] ناوزەدیان دەکات.

ئەرستۆ ئاماژە بەوە دەکات کە پاش ئەوەی ریفۆرمەکانی (سۆلۆن)* لەساڵی ٥٩٤ پێش زایین بووە هۆی سەقامگیر کردنی دەزگا دیموکراتیەکانی دەوڵەت-شاری ئەسینا، سیستەمێکی حوکمڕانی نوێی دارِشت و هەندێ یاسای دانا و خەڵکی شار *citoyen* ی بەسەر چوار چین دا دابەش کرد و بڕیاری دا هەموو فەرمانڕەواکان لە رێگای تیروپشکەوە هەڵبژێردرێن وکۆیلایەتی هەڵوەشاندەوە و رێگای دا بە کرێکار و کۆیلەکان بەشداری لە کۆبوونەوەی گشتی (ئاسامبلێ) و دادگا گەورەکان(تریبونالەکان) بکەن، یاسایەکیشی دژی ئەو کەسانە دانا کە هەوڵی رووخاندنی دیموکراسی دەدەن.[٩] پاش هەوڵەکانی سۆلۆن کە فۆڕمێکی بەرچاوی شارنشینیە، چاکسازییەکانی سیاسەتمەدارێکی وەك کلایزتنس* وای کرد پانتایی دەسەڵاتی سیاسی

---

٨. کارل پوپر، جامعه باز و دشمنان آن، ت: عزت الله فولادوند، انتشارات خوارزمی، چ٢، تهران،١٣٧٧(١٩٩٨) ، ل٦٧٥.

* . Solon(640پ.ز- ٥٦١پ.ز) یەکێك بووە لە حەکیمە گەورەکانی ئەسینا و لە ساڵی ٥٩٤پ.ز وەك داوەر Archon لە شەڕی نێوان ئەرستۆکرات و گوندنشینەکان لەسەر سامان، رۆڵی ناوبژیوانی گێڕاوە. منوچهر صالحی، دمکراسی و جامعه مدنی، انتشارات پژوهش ، هامبورگ،٢٠١٠، ل ٤٢١.

٩. ارسطو، اصول حکومت آتن، ٧-٢و ٣، ت:باستانی پاریزی، نشر علم، چ٤، تهران، ١٣٨٣(٢٠٠٤)،ل ٢٢تا٣٤.

* . kleisthenes (؟-؟) توانی لە ساڵی ٥١٠پ.ز هیپیاس بروخێنێ و لە ساڵی ٥٠٧پ.ز نەزمی فولۆن phylenordurung هێنایە ئارا کە بوو بە بناغەی دیموکراسی ئەسینای، هۆز بنەمای نەزمی فولون بوو کە بە پێی ئەمە هەموو هۆزێك دەبوایە خاوەن هەندێ مافی دیاریکراو بێت. منوچهر صالحی ، سەرچاوەی پێشوو،ل٤١٨.

ئەرستۆکراتەکان کەم بکرێتەوە کە سەرچاوەکەی بۆ سنووربەندی رەچەڵەك دەگەڕایەوە و بەم جۆرە بواری بۆ بەشداری راستەوخۆی هاوولاّتیان لە ژیانی سیاسی دەولّەت-شار دا فەراهەم کرد.[10] لە ریفۆرمەکەی سۆلۆن دا بازنەی بەشداری بەرفراوان کرایەوە و هەولّی دا لەسەر بنەمای سیستەمێکی دیاریکراو مافەکان دیاری بکات، دیارە هەبوونی بڕی سامان و دارایی چینەکانی لە یەکتر جیا کردۆتەوە، بەلاّم خالّی گرنگ و بەرچاو ئەوەیە کە ئەمە بەیاسا رێکخراوە. ئەمانە زەمینەیەکی لەباریان رەخساند تا لە سەردەمی پرکلیس*دا دیموکراسی راستەوخۆ دەستی پێکرد، کە پشتی بە رای زۆرینە و سەروەری یاسا دەبەست. پرکلیس بۆ داکۆکی لە دیموکراسی دەلێت:

حکومەتی ئێمە لایەنگری گشتە نەك ژمارەکی کەم هەر بۆیە بە *دیموکراسی* ناوزەد دەکرێت... سەبارەت بە سکالاّ تایبەتیەکان یاساکان هەموومان وەکیەك لە دادپەروەریەکی یەکسان بەهرەمەند دەکەن ... هەرچەندە رەنگە ژمارەیەکی کەم داهێنەری سیاسەتێك بن بەلاّم ئێمە هەموومان دەتوانین حوکمی لەسەر بدەین.[11]

بەم جۆرە سەرەتای یەکسان بوون لەبەردەم یاسایەك دا کە حکومەتی هەمووان دایدەڕێژێت و بەرفراوان کردنی چوارچێوەی بەشداری بە جۆرێك کە سنووری رەچەڵەك ببڕێت و حوکمدان و قسەکردن لەمەڕ سیاسەتی گشتی لە گرنگترین ریفۆرمەکانی پرکلیس بووە. بەرای (موشە فینلیێ) لە دیموکراسی ئەسینی دا چەمکی ئیزیگۆریا *Isegoria* واتە مافی قسەکردن بۆ هەموو هاوولاّتیان، پارێزراو بووە و لەم دیموکراسیە راستەوخۆ و بێ نوێنەرایەتیە دا هەموو هاوولاّتیەك ئازاد بووە بەشداری لە کۆبوونەوەی گشتی دا بکات، ئیزیگۆریا هاوواتای دیموکراسی بووە.[12]

---

١٠. هەمان سەرچاوە، ل ١١٧- ١١٩.

* Perikles (500.پ.ز -٤٢٩ پ.ز) سەرکردەی بالّی دیموکراتی رادیکالّ بووە و بۆ دابین کردنی مافە کۆمەلاّیەتیەکانی توێژە دەستکورتەکان خەباتی کردووە و سەرەنجام توانیویەتی ١٤ سالّ سەرکردایەتی سیاسی ئەسینا بەدەستەوە بگرێت. هەمان سەرچاوە، ل ٤١٨.

١١ . کارل پوپر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٨-٣٩٩.

١٢. وەرگیراوە لە پەراوێزی: ژان ژاك روسو، قرارداد اجتماعی- متن و در زمینه متن ، ژرار شومین، اندره سنیك، کلود مورالی، ژوزە مدینا، ت: مرتضی کلانتریان، مؤسسة انتشارات آگه، چ ٤، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)،ل ٣٧٨.

هەروەك ئاشكرایە لەم كۆبوونەوە گشتیانەی مەیدانی شار یان ئاگۆرا *Agora* دا هەموو بابەتیك دەخرایەڕوو، بەلاّم خالّی سەرەكی لە كۆی هەموو گفتوگۆ و راوێـژەكان "چـاكە یـان بەرژەوەنـدی گشتی" بوو، هەربۆیە (هیلّد) پێیوایە «دیموكراسی ئەسینی نەخشێنرابوو بە جۆرێك لـە پابەنـدی (التزام) گشتی بۆ پرەنسیپی مەدەنی یان ئەهلی: وەلائی بۆ شارە دەولّـەتی كۆمـاری و ملكـەچ كردنی ژیانی تایبەتی بۆ پێداویستیەكانی كاروباری گشتی و چـاكەی هاوبـەش».[١٣] بـەم جـۆرە سەرەڕای ئازادی و لێبووردەییی لە ژیانی تایبەتی دا و لە بـواری گشـتی دا شـانازی كـردن بـە یاساكان وا دەكات كە بەردەوام ژیانی گشتی شار ئەفزەلیەتی بەسەر ژیانی تایبـەتی دا هـەبێت. بەلاّم بێگومان دیموكراسی چ وەك بیرۆكە و چ وەك سیتەم لە رەخنەی توند بەدوور نەبووە، لێرە دا بە كورتی ئاماژە بە روانگەی هەر دوو فەیلەسوفی گەورە (ئەفلاتون) و (ئەرسـتۆ) دەكـەین كـە هەولّیان داوە ئەم چەمكە بە بەراورد لەگەلّ مۆدێلی ئایدیالی خۆیان هەلّبسەنگێنن.

تەوەری دووەم: دیموكراسی لەژێر تیشكی رەخنەی ئەفلاتون و ئەرستۆ دا

١. ئەفلاتون *Plato*

ئەفلاتون بە یەكێك لە نەیارەكانی دیموكراسی دادەنرێت، چونكە پێیوایـە ئـەم سیسـتەمە رەسەنایەتی ناهێلێت و ئازادی دەكاتە بەهایەكی سەرەكی و وا لە تاكەكان دەكات خۆیـان لـە بەرپرسیارێتی و یاسا بنەڕەتیەكان بەدوور بگرن و ئـەم سیسـتەمە لـە داڕوخـانی سیسـتەمی ئۆلیگاریشیەوە سەرهەلّدەدات و لەناو ئازادی رەها دا بەرەوە سـتەمكاری دەچـێت، لای ئـەو یەكەمین تایبەمەندی دیموكراسی ئەوەیە كە لە ژێر سایەی دا هەموو خەلّك ئـازادن. دەولّـەت ئازادی كار و ئازادی گوفتـار بـۆ هـەمووان دابـین دەكـات و هـەموو كەسـێك مـافی هەیـە هەرچییەكی دەوێت ئەنجامی بدات. ئەفلاتون لە كتێبی (كۆمار) دا بـە توانجـەوە دیموكراسـی پەیوەست دەكات بە فرە حەزی و سەلیقەییەوە و هەربۆیە دەلّێت:[١٤]

<u>یەكەم</u> خسلّەتی دیموكراسی ئەوەیە كە جوانترین سیستەمی سیاسیە چونكە وەك جلی رەنگاوڕەنگ پڕە لە نەخش و نیگار كـە هـەموو خووخدەیـەكی

---

١٣. دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٣.

١٤. افلاطون، دوره اثار افلاطون، جمهوری، كتاب پنجم، ٥٥٧-٥٥٨، ت: محمد حسن لطفی، جلد ٢، شركت سهامی انتشارات خوارزمی،چ٣، تهران،١٣٨٠(٢٠٠١)، ل ١١١٣ تا ١١١٥.

مرۆیی تێدا بەرچاو دەکەوێ. *دووەمین* تایبەتمەندی دیموکراسی ئەوەیە کە هەموو کەسێك بۆ هەموو کاری ئازادی رەهای هەیە و هەموو جۆرە حکومەتەکانی تێدا کۆکراوەتەوە. سێیەمین خەسڵەتی دیموکراسی، بەرەڵایی رەهایە، چونکە هیچ کەس ناچار نییە ئەرکی سیاسی بەئەستۆوە بگرێت و *دوایین* سیفەتی دیموکراسی ئازادگەراییە لە پەروەردە دا، کە گوێ بە پرنسیپە سەرەکییەکان نادات و بۆ پلە دەوڵەتیەکان بایەخ بە بژاردەکان نادەن و هەر ئەوەندە بەسە کە بانگەشەی ئەوە بکەن کە دۆستی جەماوەری خەڵکن.

لە روانگەی ئەفلاتونەوە لە سیستەمی دیموکراتی دا تاك هەوڵ دەدات بەدوای حەزەکانی دا بڕوات و هیچ بنەمایەك بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی عەقڵانی بۆ ژیان بوونی نییە.[15] کەواتە لە دیدی ئەفلاتونەوە «دیموکراسی حکومەتێکە دڵگیر و ئەنارشی و رەنگاوڕەنگ کە یەکسانی هەم لە نێوان ئەوانەی کە یەکسانن و هەم لەنێوان ئەو کەسانەی کە یەکسان نین دەچەسپێنێ».[16] ئەفلاتون حکومەتی دیموکراسی لە ئەنارشیزم نزیك دەکاتەوە و پێیوایە تاکی دیموکرات نە لە دروونی دا هیچ نەزمێك فەرمانڕەوایە و نە لە ژیان دا پەیڕەوەی هیچ زەرورەتێك دەکات، واتە ناتوانێت جیاوازی بکات لە نێوان دۆخ و حاڵەتە گرنگ و بایەخدارەکان و شتە ناپێویستەکان. بە بڕوای ئەفلاتون «دیموکراسی بەهۆی زێدەرۆیی لەو شتەی کە لای خۆی بەنرخترین بەهای هەیە، واتە "ئازادی" بەرەو ستەمکاری و نەمان دەچێت».[17] کەواتە لە دیدی ئەفلاتونەوە گرفتی سەرەکی ئەم ئازادییە رەخساندنی یەکسانی رەهایە کە تاکەکانی کۆمەڵگا هیچ کۆتوبەندێك قبوڵ ناکەن و ملکەچی هیچ نەزمێك *Order* نابن و ئەمەش زەمینە گۆڕان بەرەو ستەمکاری دەڕەخسێنێت، چونکە هەموو کەسێك بێ جیاوازی ئازادە و بانگەشەی ئازادبوون دەکات و لەم نێوەش دا یاخیبوون لە یاسا وەك شتێکی شیاو و پەسند دەردەکەوێ.

---

١٥. ستيفن ديلو، التفكير السياسى و النظرية و المجتمع المدني ، ت: ربيع وهبة، مراجعة: علاء ابو زيد، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٣، ل ١١٧.

١٦. افلاطون، جمهوری، کتاب هشتم، ٥٥٨، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١١٥.

١٧. هەمان سەرچاوە، ٥٦٢، ل ١١٢١.

٢. ئەرستۆ *Aristoteles*

بە بەراورد لەگەڵ ئەفلاتون، ئەرستۆ کە حەقیقەتی لــە مامۆســتاکەی خۆشــتر دەویســت، روانگەی بۆ دیموکراسی جیاوازە، هەروەك ئاماژەی بۆ کرا لە تێڕوانینی ئەفلاتون ســەرهەڵدانی دیموکراسی لە ئەسڵ و چاوگێکی خراپەوە دێتــە ئــارا واتــە لــە ئۆلیگاریشــییەوە، بــەڵاّم لای ئەرستۆ ئەسڵ و بنەچەی دیموکراسی واتە حکومەتی کۆماری سەرچاوەیەکی رەسەن و دروستی حکومەت و مۆدێلی ئایدیالی ئەرستۆیە چونکە دەڵێت: «ئەو حکومەتەی کــە خێــر وچــاکەی هەمووانی دەوێت و بە دەستی زۆرینەوە بەڕێوە دەبرێت، خــاوەن ئــەو ناوەیــە کــە ناونیشــانی هاوبەشی هەموو جۆرە حکومەتەکان، واتە پۆلیتی (کۆماری)یە ».[١٨]

لای ئەرستۆ حکومەتی پاشایەتی و ئەریستۆکراسی و کۆماری چاکەی گشتییان لەبەر چاوە هەربۆیە دەکەونە ریزی سێ جۆری راستی حکومەتەوە. ئەم سێ جۆرە حکومەتە هەندێ جار لە سەر رێگای راســت دەردەچــن و بــە لاڕێ دا دەڕۆن. حکومــەتی پاشــایەتی بــۆ ســتەمکاری *tyranny* ، ئەرستۆکراسی بۆ ئۆلیگاریشی و کۆماری بۆ دیموکراســی دەگۆڕێــت. حکومــەتی تیرانی ئەوەیە کە بەرەو دابین کردنی بەرژەوەندی فەرمانڕواکان پەلکێش بکرێت، ئۆلیگاریشــی ئەوەیە کە تەنیا لە قازانجی دەوڵەمەندەکانە و دیموکراسی حکومەتێکــە کــە تــەنیا چــاوی لــە بەرژەوەندی هەژارەکانە و لەهیچ کام لەم جۆرە حکومەتانە دا هەوڵ نادرێت بــۆ دابــین کردنــی بەرژەوەندی گشتی.[١٩] بەم جۆرە ئەرستۆ پێنج جۆر دیموکراسی دەست نیشان دەکات:[٢٠]

> **<u>*یەکەم*</u> جۆری دیموکراسی بەناچار ئەوەیە کە لە هەموو جۆرەکانی دیکــە زیاتر لە [پرەنسیپی] یەکسانی نزیك بێت. لەم جۆرە دیموکراســیە دا، یاســا ئەفزەڵیەت ناداتە هەژارەکان بەسەر دەوڵەمەندەکان دا و هیچ کامێکیان بەسەر ئەویتریان دا بالاّدەست نییە، بەڵکو هەموویان بە یەکسان و هاوتــا لەقەڵــەم دەدات...لە دیموکراسی جۆری <u>*دووەم*</u> دا، مەرجی هەبوونی رادەیــەکی دیــاری کراو لە سامان بۆ وەرگرتنی پلە وپایە لە ئارادایە... لە جــۆری <u>*ســێیەم*</u> دا،**

---

١٨. ارسطو، سیاست ، کتاب سوم ٣:٥، ١٢٧٩ب، ت: د. حمید عنایت، شرکت سهامی کتابهای جیبی، چ٣، تهران، ١٣٥٨(١٩٧٩)،ل ١١٩.

١٩. سەرچاوەی پێشوو، کتاب سوم١٢٧٩،٥:٤ب، ل ١٢٠.

٢٠. هەمان سەرچاوە، کتاب چهارم٢:٤و٣و٤،(١٢٩٢٤) أ، ل ١٦٥-١٦٦.

هەموو ئەوانەی کە ناتوانرێت عەیب لە رەچەڵەکیان بگیرێت، دەتوانن بگەنە حکومەت، بەلاّم یاسا بەرزترین داوەرە. لە جۆری *چوارەم* دا هەر کەسێك هاوولاّتی بێت مافی وەرگرتنی پلەوپایەی هەیە، بەلاّم دیسان یاسا بەسەر هەموو کارەکان دا بالاّدەستە. لە جۆری *پێنجەم* دا، هەمان رێوشوێنەکانی [جۆری چوارەم] مسداقیەتی هەیە، بەلاّم لە جیاتی یاسا، عەوام فەرمانڕەوایە و ئەمە لەو حکومەتانە دایە کە بڕیارەکانی ئەنجوومەنی نەتەوەیی، یاساکان هەڵبوەشێنێتەوە. گوناهی ئەم دۆخە لە ملی دیماگۆجەکانە، بەلاّم لە دیموکراسی ملکەچی یاسا دا دیماگۆجەکان لە هیچ شوێنێ دیار نین، چونکە لەوێ تەنیا باشترین هاوولاّتی ئەفزەڵیەتی بەسەر خەڵکانی تر دا هەیە.

بەم جۆرە سەیر دەکەین ئەرستۆ لە توێژینەوە قوڵەکەی خۆیدا توانیویەتی پۆلێن کردنێك بۆ دیموکراسی بکات کە تا ئێستاش بەشی هەرەزۆری مسداقیەتی هەیە و لە سیستەمە جیاوازە دیموکراتیەکان دا دەبینرێت، کە یان یەکسانیەکی تەواو بوونی هەیە لە نێوان هەمووان دا بە سیفەتی هاوولاّتی بوون یان سیستەم دان بەوە دا دەنێت کە دەرفەت لەبەر دەم هەموو تاکەکان دا وەکیەکە، بەلاّم رەنگە هێزی سامان و رەچەڵەك یەکلاکەرەوە بێت. سەرەڕای ئەمانە گرفتی سەرەکی ئەرستۆ لەگەڵ دیموکراسی دا هەڵخەڵەتاندن و بەکارهێنانی جەماوەرە وەك هێزێکی گەورە لە لایەن کەسانی دیماگۆجەوە و پێیوایە یەکێك لە هۆکارەکانی لەناوچوونی دیموکراسی ئەسینی «رۆڵی دیماگۆجەکان بوو لە رەفتار و میتۆدی سیاسی کە بووە هۆی پشێوی لە نەزمی گشتی دا».[21] لای ئەرستۆ دیموکراسی حکومەتێکە کە تێیدا پیاوە ئازاد و هەژارەکان فەرمانڕەوان.[22] بەلاّم بە بۆچوونی ئەو دەرفەتی راستکردنەوەی دیموکراسی وەك حکومەتێك کە تێیدا یاسا بالاّدەستە و باشترین هاوولاّتی واتە تاکێك کە هەوڵ دەدات بۆ دابین کردنی بەرژەوەندی گشتی لە ئارادایە و رەهەندێکی ئابووری بەم پرسە دەبەخشێت، هەربۆیە پێیوایە «هەموو رۆڵەکانی گەڵ مافی ژیانیان هەیە و پێویستە بەرهەمی زەوی بۆ هەمووان خەرج بکرێت و ئەمەش لە سەر بنەمای رێککەوتن و لێك تێگەیشتنی نێوانیان

---

٢١. ارسطو، اصول حکومت آتن ، ٢٦-١، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣.

٢٢. ارسطو، سیاست، کتاب چهارم١٢٩٠،٣:٤ب، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١-١٦٢.

دەبێت»‌.[23] ئەرستۆ باس لە باشکردنی دیموکراسی دەکات لـە ڕێگـای «دابەشـکردنی زێـدەی سامان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشبژیوی (الرخاء) هەژارەکان چـونکە بـەڕای ئـەو عـەیبی دیموکراسی هەژاریە».[24] دواجار ئەرسـتو داکۆکیـەکی مەرجـدار لـە حکومـەتی دیموکراسـی دەکات و پێیوایە ئـەو بیرۆکەیـە کـە حکومـەتی جـەماوەری خـەڵك باشـترە لـە حکومـەتی دەستەیەکی بچووك لەخاون فەزیڵەتەکان، پێدەچێت شیاوی پاساو و تەنانـەت راسـتیش بێـت. چونکە جەماوەری خەڵك ئەگەرچی تاکە تاکە لە فەزیڵەت بێبەشـن، بـەلاّم ئەگـەر لـە دەوری یەکتر کۆ ببنەوە، ئەوا بەیەکەوە لەو دەستەیە زیاتر دەبنە خاوەن فەزیڵەت.[25] سەرەڕای ئەوەی ئەرستۆ بە راشکاوی ئاماژە بە سیستەمی حوکمڕانی ئایدیالی لە دەوڵـەت دا ناکـات، بـەلاّم وەك دیـارە سیسـتەمی کۆمـاری یـان دیموکراسـی دروسـت کـە هـەموو هاوولاّتیـان لـە حوکمڕانیەکەی دا بەشدارن و لەسەر بنەمای فەزیلەت دامەزراوە، سیستەمێکی ئایدیالیە لای ئەو. بەم جۆرە ئەرستۆ بڕوای بـە جۆرێـك لـە راوێـژ و رای زۆرینـە هەیـە بەمەبەسـتی لێـك تێگەیشتن و پێیوایە دەبیّ لە سیستەمی دیمـوکراتی دا «زۆرینـە بـەرەنجامی شـتەکان دیـاری بکات چونکە روانگەکەیان "گوزارشت لە دادپەروەری" دەکات و بڕیاری زۆرینـە لـە پرۆسـەی راوێژی گشتی دا دەردەکەوێت»[26] و دادپەروەری لەسـەر بنـەمای مامەڵـەی یەکسـان لەگـەڵ هاوتاکان دادەمەزرێت و کۆلەگەکانی حکومەت تەنیا لەسەر دادپەروەری سەقامگیر دەبێت.[27] بەم جۆرە پێیوایە کۆ باشتر لە تاك حوکم دەدات، بەلاّم دیـارە بێگومـان لای ئـەو ئـەم کۆیـە سنووردارە بەو کەسانەی کە بەسروشت یەکسان و ئازادن و بە هاوولاّتی لەقەڵەم دەدرێـن نـەك هەموو تاکێکی کۆمەڵگا، هەربۆیە بە رای هۆبز هەڵەی سەرەکی ئەرستۆ ئەوەیـە نـەیتوانیوە جیـاوازی بکـات لـە نێـوان دۆخـی سروشـتی و دۆخـی کۆمەلاّیـەتی و ئەمـەش سەرچـاوەی هەڵەکەیـەتی سـەبارەت بـە نایەکسـانی، چـونکە لای ئەرسـتۆ خـەڵك لـەرووی سروشـتیەوە

---

٢٣. ماجد فخري، ارسطوطاليس المعلم الأول، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ١٩٥٨، ل١٣٥.

٢٤. ستيفن ديلو، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٥٧.

٢٥. ارسطو ، كتاب سوم٤:٦، ١٢٨١ب، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٧.

٢٦. ستيفن ديلو ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

٢٧. ماجد فخري ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٦.

نایەکسانن، بەلاّم هۆبز پێیوایە یاسا مەدەنییەکان نایەکسانی هەنووکەییان خولّقاندووە.[28] بەم جۆرە سەرەتایەکی گرنگ بۆ داکۆکی کردن لە دیموکراسی لە لایەن یەکێك لە فەیلەسووفە رەخنەگرەکانەوە دەردەکەوێت کە پێی وایە رای زۆرینە فەزیلەتی تێدایە و ئەمەش بەرهەمی کۆبوونەوەی تاکە ئازاد و هاوتاکانە کە سەرچاوەی دادپەروەریشە.

٢٨. بیتر فرانسوا مورو، هوبس- فلسفة، علم ، دین (فەلسەفە، زانست ، ئایین)، ت: اسامة حاج، المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر و التوزیع، بیروت، ١٩٩٣، ل ٤١-٤٢.

باسی دووەم

دیموکراسی لیبراڵ و بیرۆکەی ئازادی و یەکسانی

دیموکراسی لیبراڵ سەرەڕای خاڵە چونیەکەکانی وەك جیهانبینیەکی گشتگیر، بەلاّم لە رووی روانینی بۆ ئەرکی دەوڵەت سەبارەت بە هاوولاّتی و چەمکەکانی وەك ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری و رۆڵی تاك لە پرۆسسی سیاسی و رادەی بەشداری، جیاوازی لە نێو ئاراستەکانی دا بوونی هەیە و لەم نێو دا دوو رەوتی وەك "گەشەگەرایی *Evolutionism*"و "پاراستنگەرایی *Protectionism*" بەرچاوترین ئاڕاستەن.

تەوەری یەکەم: گەشەگەرایی و هاوولاّتی چالاك

بەشێوەیەکی گشتی لیبرال دیموکراسی گەشەگەرا جەخت لەسەر ئەم بیرۆکەیە دەکاتەوە کە هاوولاّتی وەك ئەندامی کۆمەڵگا دەبێ لە لایەن دەوڵەتەوە بایەخی پێ بدرێت بۆ ئەوەی توانا و بەهرەکانی گەشە بسێنێت و لە رووی سیاسی و کۆمەلاّیەتی و ئابووری و کلتووریەوە پەرەی پێ بدرێت و ئەمە لە ئەخلاق و عەقلّیەتیش دا رەنگ بداتەوە، لە دیدی ئەم رەوتەدا گەشەپێدان، دادپەروەری و یەکسانی زیاتر و ئازادی بۆ هەموو تاکەکان وەك کۆیەکی یەکگرتوو دابین دەکات، ئەمە بە پلەی یەکەم لە رێگا بەشدارییەکی کاریگەرەوە دەبێت، بەم جۆرە «دیموکراسی گەشەگەرا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە بەشداری سیاسی لە خودی خۆیدا ئامانجە و ئامرازی (ئەگەر نەڵێن تاکە ئامرازی) سەرەکی پێویستە بۆ پەرەپێدانی کوتلەیەك لە دانیشتوی چالاك و هوشیار وبەشدار». [29]

جان جاك رۆسۆ بە یەکێك لە لایەنگرانی دیموکراسی گەشەگەرا دادەنرێت چونکە لای ئەو کۆمەڵگای سیاسی و سیستەمی دیموکراتی کە خۆی لە ئیرادەی گشتی دا بەیان دەکات، لەسەر بنەمای یەکسانی بۆ هەمووان لە ناو کۆیەکی ئازاد دامەزراوە و ئاماژە بەوە دەکات کە:

هەموو تاکیك خۆی و هەموو مافەکانی بە گشت کۆمەڵگا دەسپێرێت، بە وەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە هەموو تاکێك بەتەواوی خۆی بە ئەوانیتردەسپێرێ،

---

٢٩ .دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٨.

رەوشەکە بۆ هەمووان یەکسان دەبێت، بە رەچاوکردنی یەکسان بوونی رەوش بۆ هەمووان، هیچ کەسێك بەرژەوەندی لەوەدا نییە ئەم رەوشە لەسەر ئەوانیتر دژوار بکات... هەموو تاکێك کەسی خۆی و هەموو مافەکانی خۆی بە هاوبەشی دەخاتە ژێر رێنمایی بالأی ئیرادەی گشتی و هەموو ئەندامێك وەك بەشێکی جیانەبۆوەی گشت لە شکلی کۆمەلأیەتی دا وەردەگیرێت.[٣٠]

تاك و گشت تێکەڵ دەبێت بۆ خولْقاندنی (موجود) هەبوویەکی نوێ و ئەم پرۆسسەش لە کاتی دەست هەڵگرتن لە "خود" و "ماف" روودەدات. بەم جۆرە هەمەکێك دێتە ئاراوە کە هەم گوزارشتە لە تاك وەك هەندەکێکی کۆمەلأیەتی و هەم بریتییە لە گشتێکی یەکگرتووی سیاسی خاوەن یەك ئیرادە. ئەم وێناکردنەی ویست (ئیرادە) وەك یەکەیەکی بێگەردی پێکهێنەری خودی تاك کە بریتییە لە توانای پەتی ئەنجامدانی کردەوەیەك لە چوارچێوەی کۆمەڵگا دا، هەروەك هیگڵ دایڕشتۆتەوە دواجار بە دیوە سیاسییەکەی دەکرێت بە بنەمای دروست کردنی دەوڵەت و پێیوایە "عەقڵ" و "ئیرادەی گشتی" بناغەی دەوڵەتە و عەقڵیش بەو سیفەتەی ئیرادەیە، لە ژیانی کۆمەڵگا دا خۆی دەنوێنێت.[٣١] بەبڕوای رۆسۆ دیموکراسی ئەو سیستەمەیە کە ئازادی و یەکسانی تێیدا بەدی دێت، وەك دوو چەمکی تەواوکەری یەکتر، یەکسانی واتە یەکسان بوونی ئازادی و واتە یەکسانی "ئوتۆنۆمی" تاك و دروست کردنی کۆمەڵگایەك لەسەر بنەمای "ئازادی ئۆتۆنۆمی" ی هەمووان نەك تاك.[٣٢]بەم جۆرە ئەم سەربەخۆییە دەبەستێتەوە بە سوود وەرگرتن لە ئازادی بۆ دروست کردنی ئیرادەی گشتی کە بریتیە کە کۆی تاك تاکی ئیرادەی هەموو تاکەکان و ئەمە شتێکی نوێ دروست دەکات کە «

---

٣٠. ژان ژاك روسو، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٣-١٠٤.

٣١. وەرگیراوە لە: میشل میتاس، هیجل و الدیموقراطیة، ت: د. امام عبدالفتاح امام، التنویر للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، ٢٠١٠، ل٤٢.

٣٢. د. منذر الشاوي، الدولة الدیموقراطیة في الفلسفة السیاسیة و القانونیة ،شركة المطبوعات للتوزیع و النشر،بیروت، ٢٠٠٠،ل١٥٦.

ناگوێزرێتەوە و بەش بەش ناکرێت».[33] لە روانگەی رۆسۆوە یەکسانی بەمانای ئازادییەکی وەکیەك دێت بۆ دروست کردنی ویستێك کە لە یەك کات دا هەم گوزارشتە لە تاك بەو سیفەتەی پێکهێنەریەتی و هەم تەعبیرە لە گشت چونکە بەرەنجامیەتی.

هیگڵ کۆکە لەگەڵ رۆسۆ کە بنەمای سەرەکی دەوڵەت نە غەریزەی کۆبوونەوەیە نە دەسەلآتی دەستەیەك، بەڵکو ئیرادەی گشتی گەلە و ئەم ئیرادەیەش وەك بناغەیەکی عەقڵی هەمەکی سەیری دەکرێت.[34] واتە بنچینەی دەوڵەت پەیوەندی بە زەرورەتێکی رۆحییەوە هەیە کە لە فۆرمێکی هەمەکی دا خۆی دەنوێنێ وەك ژیانێکی ئەخلاقی کە دواجار لە کۆمەڵگای مەدەنی دا دەردەکەوێت، دەوڵەت وەك رۆحێکی زیندووی هەمەکێکی رێکخراوە کە دەزگاکان جومگەکانی دروست دەکەن. یەکسانی لە جوانترین فۆرمی خۆیدا لە ناو ئەو سیستەمانە دا دەردەکەوێ کە دەرفەت بە تاکەکان دەدات بەشداری بکەن لە چالاکی بەردەوامی ژیانی کۆمەلآیەتی و حکومەتی خۆجێیی و دارشتنی ئامانج و مەبەستی جڤاك و حکومەتی خۆجێیی دا.[35] کەواتە لە روانگە گەشەگەرایی بەشداری سیاسی لە پێناو بەهێزکردنی میکانیزمەکانی وەرگرتنی بڕیار و گەشەپێدانی کۆی هاوولآتیان گرنگی تایبەتی هەیە و ئەمەش مافی رادەربڕین و ئازادی ویژدان دەگرێتەوە، بەلآم تاك ئەگەر لە رووی عەقڵیەوە گەشەی پێ نەدرێت، ئەوا دەوڵەت و کۆمەڵگای مەدەنی ناتوانێ بەرەو پێش بچێت و بگاتە ئاستێکی بەرز لە یەکسانی و ئازادی، هەربۆیە بەڕای سپینۆزا « ئازادترین دەوڵەت ئەو دەوڵەتەیە کە یاساکانی پشت بە عەقڵی ساخلەم ببەستێ، لەم دەوڵەتە دا هەموو تاکێك-ئەگەر بیەوێت-دەتوانێت ئازاد بێت و بە پێی عەقڵ بە سەربەستی خۆی بژی».[36]

---

٣٣. عبدالرحمن العالم، بنیادهای علم سیاست ، تهران، ١٣٧٣(١٩٩٤)، ل٢٠١.

٣٤. میشل متیاس، سەرچاوەی پێشوو،ل ٦٦.

٣٥. ئەلێکسی دو تۆکڤیل، دیموکراسی لە ئەمریکا، بڕوانە: ستیفن دیلو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١٥.

٣٦. سپینوزا، رسالة في اللاهوت والسياسة ، ت: د.حسن حنفي، مراجعة: د. فؤاد زكريا، دار الطليعة، ط٤، بيروت،١٩٩٧، ل ٣٨٤.

رۆسۆ سەبارەت بە داگیر کردنی دەسەلاّت لە لایەن فەرمانڕەواکان و حالّەتە زیانبەخشەکان* وەك پاساوێك بۆ مانەوە لەسەر دەسەلاّت دەلّێت:

لەبەر ئەوەی بۆ حکومەت کارێکی زۆر ئاسانە وا بنوێنیّ کە مافە یاساییەکانی خۆی پیادە دەکات و لە ژێر ناوی چاکە و بەرژەوەندی گشتی دا ببێتە ڕێگر لەبەر دەم کۆڕو کۆبوونەوەکان کە ئامانجیان چەسپاندنی نەزمی گشتی سەقامگیرە، لەم حالّەتە دایە کە حکومەت بە پشت بەستن بە بێدەنگی کە خۆیّ پێشی شکاندنی دەگرێت و پشێوییەك کە بە فەرمانی ئەو ئەنجام دەدرێت ، ترسی ئەوانەی بیدەنگن وەك لایەنگری لە خۆی لێك دەداتەوە و ئەوانەش سزا دەدات کە ئازایەتی قسەکردنیان هەیە. [٣٧]

کەواتە حکومەت یان دەسەلاّتی سیاسی کە بەرجەستەبووی بەکردەوەی ئیرادەی گشتییە، ناشێت بە ناوی بەرژەوەندی گشتیەوە ئەم ئیرادەیە داگیر بکات و لە مانا ناوەکییەکانی خۆی بەتالّی بکاتەوە و ئیرادەی ئازاد بگۆڕێت بۆ ستەم، و بێدەنگی بۆ ڕەزامەندی. بەم جۆرە ئازادی لە تێڕوانینی گەشەگەرایی وەك ئۆتۆنۆمی یان خود-دیاریکەری عەقلانی *rationa self-determination* دەرك دەکرێت. مرۆڤ بەو رادەیە کە لە ژێر عەقلّی کردەیی دایە ئازادە، و نا ئازادە ئەگەر بە جۆرێکی تر خۆی دیاری بکات. بەلاّم لای لیبرالّەکان مرۆڤ ئازادە (یان نائازادە) کە کارێك ئەنجام بدات (یان ئەنجامی نەدات) هەر بۆیە لای لیبرالیزم ئازادی بریتییە لە بەرتەسك نەکردنەوە و دەسوەرنەدانی زۆرەملیّ و توندوتیژانە.[٣٨] چونکە دەسوەردان، گۆڕینی ئیرادەی تاکە و دیاری کردنی خیاراتە بۆ کۆمەلّگا و تاك، بەبیّ بوونی ئیرادەی سەربەخۆ و ناچارکردن و بەکارهێنانی توندوتیژی دژی تاکەکان زەمینەی ئازادی لە بەشداری و پرۆسەی سیاسی لەناو دەبات و ئەمەش زەمینەی هەرەسهێنانی سیاسی و کۆمەلاّیەتی دێنێتە ئارا

---

* Odieux (دزێو) لە حالّەتێك دا بەکار دێت کە پیادەکردنی ماف بە شتێکی مەترسیدار لەقەلّەم بدرێت و پشتی بەم ڕێسا رۆمانییە دەبەست: تا ئەو جیگایەی دەگونجێت دەبێت سنووری ئەو مافانەی زیانبەخشن بۆ ئەوانیتر بەرتەسك بکرێت و بە پێچەوانەوە تا ئەو شوێنەی دەگونجێت دەبیّ بازنەی مافە مەشروعەکان بەرفراوان بکرێت. روسو، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٠.

٣٧. ژان ژاك روسو، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٠.

٣٨. اندرو لوین، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٢-٤٣.

چونکه هەروەك (سینکا)[39] دەڵێت هیچ کەسێك ناتوانێ بۆ ماوەیەکی درێژ لە ڕێگای توندوتیژییەوە حوکم بکات، جگە لەم خاڵانەی لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ کرد لای سپینۆزا بە شێوەیەکی تایبەتی ترس لە بڕیاری دژ و پێچەوانە لە سیستەمی حوکمی دیموکراتی دا کەمترە لەبەر دوو هۆکار: **یەکەم**، لەوانەیە ئەستەم بێت کە زۆرینەی خەڵك لەناو کۆمەڵگایەکی گەورە دا لەسەر شتێکی ڕێپێنەدراو[پێچەوانەی عەقڵ] ڕێك بکەون و **دووەم**، ئەوەی ئامانج و پرەنسیپی دیموکراسی لەسەر دامەزراوە بریتیە لە رزگارکردنی خەڵك لە زاڵ بوونی حەزی کوێر و هێشتنەوەیان لە سنووری عەقڵ بە پێی توانا بە جۆرێك کە لە ئاشتی و تەبایی دا بژین.[40] هەر بۆیە لە دیدگای دیموکراسی گەشەگەرا ئازادبوونی ویستی هاوولاتیان تەبایە لەگەڵ عەقلانیەت و لە سیستەمی ستەمکاری دایە کە ئەگەرەکانی خزانە نێو نەزانی و بەربەرییەت زۆر زیاترە. لای (جۆن ستیوارت میل) یەکێك لە باشترین سوودەکانی حکومەتی ئازاد، پەروەردەکردنی هۆش و هەستی هاوولاتیانە، ئەم کارەش کاتێ دەتوانێ تا نزمترین توێژی جەماوەر کاری پێ بکرێت کە داوای هاوکاریان لێ بکرێت بۆ گێڕانی ڕۆڵێك کە ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر بەرژەوەندی گشتی وڵات هەیە[41] هەر بۆیە پێیوایە ئەوەی ئازادی مرۆڤ دەوڵەمەند دەکات و پەرەسەندنی خودی لێ دەکەوێتەوە ئەوەیە کە کۆمەڵگا ئازادی بە تاکەکان بدات بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی تایبەت بە خۆیان[42]چونکە تاك بەردەوام لەناو ڕەوشی جودا مەیلی بۆ هەڵبژاردنی جیاواز هەیە. هەروەك تۆکڤیل ئاماژەی بۆ کردووە، کە «ڕەوشی کۆمەلایەتی بەرهەمی دروستکارێك و هەندێ جاریش بەرهەمی یاساکانە بەلام زۆربەی کاتەکان بەرهەمی هەر دوو هۆکارەکەیە، لێ پاش هاتنەئارای ڕەوشەکە دەتوانین بە هۆکاری یەکەمی یاسا و داب و نەریت و بیروبۆچوونەکانی لەقەڵەم بدەین کە حوکم بەسەر ڕەفتاری نەتەوەکان دا دەکات».[43] ئاماژەی ئەم بیرمەندە بۆ ڕەوشی کۆمەلایەتی بایەخێکی

---

٣٩. Lucius Anneaus Seneca(٤ پ.ز-٦٥ ز) سیاسەتمەدار، نووسەر و فەیلەسوفی ڕۆمانی.

٤٠. سپینوزا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٣.

٤١. جان ستیوارت میل، حکومت انتخابی ، ت:علی رامین، نشر نی، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧)،ل ١٨٨

٤٢ .ستیفن دیلو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢٢.

٤٣. الكسي دو توكفيل، عن الديمقراطية في اميركا ، ت: بسام حجار، الجزء الثاني، معهد الدرسات الاستراتيجية، بغداد-بيروت، ٢٠٠٧، ل ٩١.

زۆری هەیە لە فکری سیاسی و کۆمەلاَیەتی دا، چونکە گەشە و بەرەوپێش چوون پەیوەست دەکات بەو بارودۆخەی کە تاك تێیدا دەژیت و ئەمەش کاریگەری لەسەر رادەی دیموکراسی دەبێت. (ج.س. میلٚ) رای وایە دوو تێڕوانینی جیاواز لە ژێر ناوی دیموکراسی دا بەهەلٚە تێکەلٚ کراون. ***یەکەم*** وێنای پەتیی دیموکراسییە کە بریتیە لە حکومەتی هەمووان و لەلایەن هەمووان و بەبوونی دەرفەتی مافی نوێنەرایەتی یەکسان بۆ هەمووان. ***دووەم*** وێنای ئاسایی و ئەو واقیعەی کە ئێستا هەیە، کە بریتیە لە حکومەتی هەمووان کە لەلایەن زۆرینەیەك لە خەلٚك و بە بوونی دەرفەتی قۆرغ کراوی مافی نوێنەرایەتی بۆ ئەم زۆرینەیە.[٤٤] یەکەمیان لەسەر یەکسانی و ئەویتریان لەسەر ئیمتیازات دامەزراوە. و رای وایە لێرە دا کەمینە لە مافی نوێنەرایەتی بیٚ بەش دەکرێت، ئەمەش جۆرێك لە دیموکراسی دێنێتە ئاراوە کە ناتەواو و ساختەیە. بەم جۆرە لای میلٚ سیستەمی سیاسی ناتوانیٚ لە ژێرناوی دانایی هەندی کەس دا زەمینەی ستەمکاری و لەناو بردنی ئازادی ئەوانیتر خۆش بکات. بەم چەشنە لە دیدی گەشەگەرایییەوە دەبیٚ هاوولاَتیان سوود لە یەکسانی سیاسی و ئابووری وەربگرن بۆ ئەوەی هیچ کەسێك نەتوانیٚ ببێتە سەرداری ئەویتر و هەمووان بتوانن وەکیەك چێژ لە ئازادی و پەرەسەندن وەربگرن لە پرۆسسی دیاریکردنی چارەنووس و بەرژەوەندی و چاکەی گشتی.[٤٥] کەواتە لە هزری لیبرالی گەشەگەرا دا سەرەڕای پابەندبوون بە بەها و پرەنسیپە سەرەکیەکانی لیبرالیزمی کلاسیك کە تێیدا تاك دەکەوێتە چەقی پرۆسسی سیاسی، بەلاَم لە نێوان هاوکێشەی ئازادی و یەکسانی دا، زیاتر جەخت لەسەر بایەخی یەکسان بوون لە مافەکان دەکرێتەوە لە پێناو هێنانە ئارای رادەیەکی زیاتر لە دادپەروەری،ماف دەبێت بە بەهایەکی نەگۆڕی کۆمەلاَیەتی و سیاسی و تەنانەت پەیوەست دەکریٚ بە بوونی خودی کەسەکانەوە و لێرە دا ماف و ئازادی لە رۆح دا رەنگ دەداتەوە و هەر وەك هیگلٚ دەلٚێت:

پانتاییی رۆح مافە و خالٚی دەستپێك ئیرادەی ئازادە...ئیرادەی ئازاد لە بوونی راستەوخۆی ماف دا پیٚ دەگات. تاك لەبەرئەوەی مافی هەیە و

٤٤. جان ستیوارت میل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٧-١٥٨.

٤٥. دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو،ل ١١٢.

مارەسەیان دەکات، کەسە. هەر بۆیە ئیلزامی ماف بریتیە لە : ببە بە کەس و ڕێزی ئەوانیتر بگرە چونکە ئەوانیش کەسن.[٤٦]

لێرەوە گۆڕانی ئیرادەی ئازاد بۆ ماف لە روانگەی (میلّ)ەوە، دەزگا سیاسیەکانی لێدەکەوێتەوە و پێیوایە ئەم دامەزراوانە لە لایەن مرۆڤ و بە ئیرادەی ئەو دروست دەبێت و ئەم دەزگایانە نەك هەر پێویستیان بە رەزامەندی مرۆڤ هەیە، بەڵکو نیازمەندی بەشدارییەکی چالاکی هاوولاتیانیشە.[٤٧] بەلاّم بە کردەوە نوێنەرانی گەل ئەم دەزگایانە پڕ دەکەنەوە، هەربۆیە لای میلّ دوو مەترسی هەڕەشە لە دیموکراسی نوێنەرایەتی دەکات:[٤٨]

١. ئاستی نزمی ئاگایی لە نێو گروپی نوێنەران و رای گشتی کە چاودێری ئەمانە دەکات.

٢. یاسادانەری چینایەتی کە لە لایەن زۆرینەیەکەوە پێك هاتووە کە ئەندامی ئەو چینەن.

لە تێڕوانینی(میلّ) دەردەکەوێت کە ئەگەر لەلایەکەوە پەرە بە هۆشیاری و ئاگایی رای گشتی و تاکەکان نەدرێت بەتایبەتی ئەوانەی کە وەك نوێنەری ئیرادەی زۆرینە هەڵدەبژێردرێن و لە لایەکی ترەوە ئەرکی گرنگی چاودێری چۆنیەتی پیادەکردنی ویستی تاکەکانی کۆمەڵگایە پشت گوێ بخرێت، ئەوا دیموکراسی دەکەوێتە بەردەم هەڕەشەوە. خاڵێکی تری ناو بیرکردنەوەی میلّ بایەخدانە بە مافی کەمینە بۆ ئەوەی لە ئاستی یاسایی دا پێشێل نەکرێن. بەم جۆرە بەشداری لە ژیانی سیاسی شتێکی پێویستە نەك تەنیا بۆ دیاری کردنی بەرژەوەندی تاکەکان بەڵکو بۆ دروست کردنی کوتلەیەك لە هاوولاّتی هوشیار و پابەند و پەرەسەندوو کە ئەمانە لە فۆرمی دەستوور دا خۆیان دەردەخەن، واتە بەبێ بوونی ئەم چوارچێوەیە ناشێت سنووری ماف و ئەرك و ئازادیەکان بەڕوونی تەعبیر بێت لە سیستەمێکی دیموکراتی. لەم نێوەندە دا هیگلّ دەڵێت: « بنەمای دەوڵەت، دەسەلاّتی عەقڵە کە وەك ئیرادە لە رێگای عەقڵەوە خۆی بەدیهێناوە ... و ئامانجی عەقڵی رەها بەدیهێنانی ئازادی بەکردەوەیە... بەشێوەیەکی

---

٤٦. رينيه سرو، هيغل و الهيغلية ، ت: د. ادونيس العكره، دار الطليعة للطباعة النشر ن بيروت، ١٩٩٣، ل٦٢.

٤٧. جان ستیوارت میل، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١-٤٢.

٤٨. هەمان سەرچاوە، ل ١٧٥.

راستەوخۆ وەك دەوڵەتێكی تاك و بەو پێیەی لە خۆیدا هەبوویەكی زیندووی سەربەخۆیە ، لەدەستوور یان یاسای دەستووری دا بەدی دێت». [49] لای هیگڵ كۆمەڵگا دەگۆڕێت بۆ دەوڵەت كاتێ ئیرادە و حەز و ئایدیا باڵاكانی بەشێوەیەكی ئاگایانە لە دەستوور و ژیان لەدەوری ئەم دەستوورە دا رێكدەخات و بەم جۆرە دەوڵەت كاتێ بەكردەوە بوونی دەبێ كە هوشیارە لە یەكیەتی و شوناسی خۆی و دان بەوە دادەنێت كە ئەم شوناسە گوزارشت لە ئیرادە دەكات بەو پێیەی پرەنسیپێكی عەقڵیە. [50] واتە دەوڵەت بەرهەمی گەشەسەندنی ئیرادە و ئایدیایە بە ئاراستەی شوناسێكی یەكگرتوو كە رەزامەندی هەمووانی وەرگرتووە. لێرەوە دیسان هیگڵ پێیوایە بوونی كردەیی ئەبستراكت و جەوهەری دەوڵەت پشت بەو وتەیە دەبەستێت كە ئامانجەكەی بەرژەوەندی هەمەكیە و وێرای ئەویش پاراستنی بەرژەوەندییە هەندەكییەكانە، مادام بەرژەوەندی هەمەكی جەوهەری ئەم بەرژەوەندییانەیە. [51] كەواتە لە دیدی گەشەگەراكانەوە دەبێت یەكسانی باڵادەست بێ بەسەر ئازادی دا، چونكە ئەگەر یەكسانی لە نێوان تاكەكانی كۆمەڵگا دا لە ئارا دا نەبێت، ئەوا ئازادیش بەرەو نەمان دەچێت، هەربۆیە لای ئەوان ماف یان هەیە یان نییە، هەروەك تۆكڤیل دەڵێت:

> **من جگە لە دوو رێگا بۆ هەڵسەنگاندتی یەكسانی لە بواری سیاسی شتێكی تر نازانم: یان ماف بە هەموو هاووڵاتیان بدرێت یان بە هیچ كەسێك نەدرێت...لە راستی دا ئارەزوویەكی زاڵ و مەشروع بۆ یەكسانی هەیە كە هەموو مرۆڤەكان هان دەدات بۆ هەوڵدان لە پێناو ئەوەی رادەیەك لە هیز و شوێنگەیان هەبێت. و بە لەخۆبردوویەوە هانیان دەدات بۆ یەكسانی لە كۆیلایەتی دا نە نایەكسانی لە ئازادی دا و ئازادی مەبەستی یەكەم و هەمیشەیی خواستەكان نییە، ئەوەی لایان عەشقێكی سەرمەدیە بریتیە لە یەكسانی.** [52]

---

٤٩. هیجل، اصول فلسفة الحق،٢٥٨-٢٥٩، ت: د. امام عبدالفتاح امام، الجزء الثاني، التنویر للطباعة والنشر و التوزیع، بیروت، ٢٠١٠، ل١٤٠-١٤٩.

٥٠. میشل متیاس، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٠.

٥١. هیجل، سەرچاوەی پێشوو، ٢٧٠-١، ل١٥٧.

٥٢. الكسي دو توكفیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

بەم جۆرە بەرای تۆکڤیل بناغەی دیموکراسی لەسەر ئـازادی و یەکسـانی دامـەزراوە و پێیوایە کـە دیموکراسـی حەتمیـە و دیموکراسـی بـێ یەکسـانی بـوونی نییـە و هـەروەك چـۆن یەکسانیش بێ ئازادی، کۆمەڵگا بەرەو وێران بوون دەبات.[٥٣] لە ناو تیۆری لیـبرال دیموکراسـی دا هەبوونی مافەکانی مرۆڤ ئامرازی سەرەکی بەدەست هێنانی کەرامەتی مرۆییە و هەر بۆیە مافـەکانی مـرۆڤ بـە پێچـەوانەی داراییـەکانی تـر ئاڵوێریـان پێناکرێـت و ناگوێزرێنـەوە، مامەڵەکردن و ئاڵوێری مافەکانی مرۆڤ واتە کەمکردنەوەی گەوهەری مرۆڤایەتی و کەرامەتی مرۆیی و بچوك کردنەوەی مرۆڤ بۆ شت.[٥٤]

لای جۆن دیوی (١٨٥٩-١٩٥٢)دیموکراسی زۆر لـەوە بـەرفراوانترە کـە تـەنیا فـۆرمێکی سیاسی تایبەت و ڕێگەیـەك بێـت بـۆ بـەڕێوەبردنی حکومـەت و یاسـادانان و رایـی کردنـی کاروباری کارگێڕی دەوڵـەت بـە پشـت بەسـتن بـە بەشـداری جـەماوەر و هەڵبژاردەیـەك لـە کارمەندەکان، سەرەڕای گرنگی ئەمانە ئامرازێکـە بـۆ بـەدیهێنانی ئامانجـە پەنهانـەکان لـە مەیـدانێکی بـەرفراوانی پەیوەندییـە مرۆییـەکان دا و بەرزکردنـەوەی کەسـایەتی مرۆڤـە و شێوازێکی کۆمەلاَیەتی و تاکەکەسی ژیانە.[٥٥]

هەڵبژاردنی گشتی و مافی دەنگدان و بەشداری لە دارشتنی سیاسـەت و یاسـادانان و هەڵبژاردنی دەسەلاَتدارە سیاسیەکان و سـەرجەم توخمـەکانی تـر کـە سیسـتەمی دیموکراسـی پێدەناسرێتەوە میکانیزمی کاریگەرن، بەلاَم لای ئەو دیموکراسی بـە پلـەی یەکـەم خـۆی لـەو کلتورە کۆمەلاَیەتیەدا دەبینێتەوە کە رەسمی سیاسەتی دیموکراتی دەکەن بۆ پێگەیاندنی مرۆڤ. لای (دیوی) یەکسانی ناوەرۆکێکی سیاسی و یاسایی هەیە واتە مافی هەمووان بـۆ بەدەسـت هێنانی یەکسانی لەبەر دەم یاسا دا بـۆ ئـەوەی بتـوانێ تواناکـانی خـۆی گەشـە پێبـدات.[٥٦]

---

٥٣. امام عبدالفتاح امام، الأخلاق و السياسة- دراسة في فلسفة الحكم ، المجلس الأعلى للثقافة،القاهرة،٢٠٠١، ل٢٨.

٥٤. اندرو لوين، طرح ونقد و نظريه ليبرال دمكراسى ، ت: د.سعيد زيبا كلام، سازمان مطالعة وتدوين كتب علوم انسانى دانشگاهها، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١)،ل ١٦٨.

٥٥. جون ديوى، دفاع عن الديموقراطية، لە کتێبی 'جون ر. بورر و ميلتون جولدينجر '، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٣.

٥٦. جون ديوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦.

ئەمەش تەنیا کاتێ دێتە ئاراوە کە دەوڵەت تەنیا پشت بە بوونی کۆمەڵێك دەزگای دیموکراتی نەبەستێت کە لەسەر فۆرمی بازاڕ، بواری رکەبەرایەتی دەرەخسێنێت، بەڵکو دەبێ هەوڵ بدات بواری گشتی لە پێناو بەرژەوەندی گشتی تاکەکان و خۆشگوزەرانیان بەکار بێنێت. هەر بۆیە لە کۆمەڵگایەکی دیموکراتی دا پێدەچێت دەوڵەت نەتوانێ واز لە کاری دووبارە دابەشکردنەوە[ی سامان] بێنێت، لە راستی دا شەرعیەتی دەسەلاتی سیاسی لە خودی خۆیدا لەسەر توانای بۆ دابین کردنی یەکسانیەکی دیاری کراو لەمەڕ بارودۆخی هاوولاتیان دامەزراوە،[٥٧] ئەمەش دەرفەتی دادپەروەری زیاتر دەرەخسێنێ کە (میکایل والرز) هەوڵ دەدات ئەو مەرجانە دیاری بکات کە رێگە دەدات بە بەدیهاتنی دادپەروەری بێ ئەوەی سیستەمێکی ستەمکاری یەکگرتووی لێ بکەوێتەوە و ئەمەش بە راڤە کردنی "تێگەیشتنی هاوبەش". بیرۆکەکە دەڵێت چەندایەتیەك لە (مەیدانی دادپەروەری *Spheres of Justice*) بوونی هەیە هاوتەریبە لەگەڵ چەندایەتیە جۆراوجۆرەکانی کالاً (السلع) کە پێوەری دابەشکردنی خۆیانیان هەیە و گروپە جیاوازەکان بەدوای دا دەگەڕێن. ئەوەی دادپەروەری دەیەوێت ئەوەیە کە نابێ هیچ کام لەم کالاًیانە وەك ئامرازی کۆنترۆڵ بەکار بهێنرێن.[٥٨] واتە لە پانتایی کۆمەڵگا و شوێنگە جیاوازەکان دا کالاًی جیاواز هەیە کە تاکەکان دەتوانن نەك بۆ ناچارکردنی یەکتر بەڵکو بۆ ئالۆویر و تێرکردنی پێداویستی خۆیان بەکاری بێنن.

دیموکراسی لای دیوی پشت بەو بیرۆکەیە دەبەستێت کە هیچ مرۆڤێك یان کۆمەڵە مرۆڤێك بوونی نییە کە رادەیەکی تەواو لە حیکمەت و فەزیلەتیان هەبێت بۆ حوکمڕانی کردن بەسەر ئەوانیتر دا بەبێ رەزامەندی ئەمان و ئەمەش واتە پێویستی بەشداری هەموو ئەوانەی کە دەکەونە ژێر کاریگەری سیستەمێکی کۆمەلایەتی بۆ بەرهەم هێنانی سیستەم و بەرێوەبردنی.[٥٩] ئەمەش هەم پێچەوانە بژاردەگەرایی کلاسیکە کە پێیان وایە هەندێ مرۆڤ بە سروشت داناترن، هەم دژی ئاراستەی دیموکراسی نوخبەوی نوێیە، لەم دیدەوە دەزگا و پرۆسسی دیموکراتی لەسەر ویستی هاوولاتیان بۆ بەشداری و هاندانی دەوڵەت دروست دەبێت. کەواتە هاوولاتی کەسێکە

---

٥٧. اريك كيسلاسي، الديمقراطية و المساواة ، ت: جهيدة لاوند، معهد الدراسات الاستراتيجية، بغداد- بيروت،٢٠٠٦،ل١١٩.

٥٨ . اريك كيسلاسي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢-١٣٣.

٥٩. جون ديوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤.

بەشداره لە کۆمەڵگای مەدەنی ، لەرێگای ئیرادە یان لە میانی میکانیزمەکانی نوێنەرایەتی و راوێژ و راگۆڕینەوەی بەردەوام. هاوولاّتی بوون ئامرازی چوونە ناو پرۆژەی هاوبەشە بۆ بەدیهێنانی چاکەی گشتی. کەواتە کۆی بەها و نۆرمەکانی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی گشتی دەبێ هاوولاّتیان ئازادانە و لە پرۆسسێکی رێککەوتن و کارلێك دا دانی پیابنێن و بەشدار بن لە دروست کردنی ئەخلاقیاتی کۆمەلاّیەتی و سیاسی دا کە هیچ هێزێکی بالاّدەست نەتوانێ فۆرمێك لە ئەخلاق و بەها بسەپێنێ، هەربۆیە دەبینین دەستوور وەك بەڵگەنامەی هێز و بەهاکان لای هیگڵ خەسڵەتێکی ئەخلاقی هەیە و دەڵێت: دەوڵەت بوونی بەکردەوەی بیرۆکەی ئەخلاقیە، رۆحی ئەخلاقییە بەو پێیەی ئیرادەییەکی جەوهەرییە لە خۆیدا دەردەکەوێ و خۆی دەنوێنێ و دەناسێ و بیردەکاتەوە، بەو رادەیە دەسکەوتی هەیە کە دەناسێت و دەوڵەت بە شێوەی راستەوخۆ لە داب و یاسا دا بوونی هەیە و بە شێوەیەکی ناراستەوخۆش لە ناخوئاگای تاك و مەعریفە و چالاکیەکانی دا.[٦٠] بەم جۆرە لەبەرئەوەی ئیرادەی تاك وەك هەبوویەکی بیرکەرەوە مەحەکە هەربۆیە لە راستی دا عەقلاّنیەت دواپێوەرە کە چاکەی دەستووری پێ هەڵدەسەنگێنرێت و بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت دەوڵەت بەو رادەیەی عەقلاّنییە، چاکەخواز ومەشروعیشە و ئەم دەوڵەتە جڤاکێکە لە بوونەوەرەکان کە خۆیان دیاری کەری خۆیانن.[٦١]کەواتە تاك لە پانتایی ژیانی کۆمەلاّیەتی و سیاسی دا دەگۆڕێ بۆ کەسی هاوولاّتی کە دەوڵەت بەرپرسە لە رەخساندنی دەرفەت بۆ دەرکەوتنی وزە و تواناکانی و دواجار بەگەڕخستنەوەی لە پێناو خۆشگوزەرانی کۆمەڵگا دا.

> **لەم چوارچێوەیەدا ئەوکەسانەی بە "هاوولاّتی" ناوزەد دەکرێن چ وەك ئەوانەی دەپارێزرێن یان تەنیا وەك کەسانێك کە هەڵبژاردنی سیاسی ئەنجام دەدەن...توانای بەشداریان هەیە لە کاروباری گشتی و هەڵبژاردنی عەقلاّنی. ئەم هەڵبژاردنەش بێ مەرج نییە و پەیوەستە بە پەیوەندی نێوان هاوولاّتی و کۆمەڵگا و بە ئاراستەی "بەرژەوەندی گشتی".[٦٢]**

---

٦٠. هیجل، سەرچاوەی پێشوو،٢٥٧، ل ١٣٩.

٦١. میشل متیاس، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤١.

٦٢. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، پست مدرنیتە و پست مدرنیزم ،ت: حسینعلی نوزری، انتشارات نقش جهان، چ ٢، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١)،ل ٥٨٦.

کەواتە گەشەگەرایی، چالاکی کارای هاووڵاتیان و پەرەپێدان بە توانا و بەهرەی تاکەکان لە پێناو کۆمەڵگایەکی عەقلانی و یاسایی دا بە پێویست دەزانێ. ئەم رەوتە بانگەشە بۆ ئۆتۆنۆمی تاك و ئازادییە بنەڕەتیەکان دەکات لە پێناو بەرزکردنەوەی ئاگایی و عەقلانیەت لە هەمەکیەتی خۆیدا بۆ یەکسانی و دادپەروەرییەکی زیاتر.

تەوەری دووەم: پاراستنگەرایی و هاووڵاتی ئازاد

ئاراستەیەکی دیاری تری لیبرالیزم پشت بەم تێڕوانینە دەبەستێت کە ئەرکی دەوڵەت ئەوە نییە کە بە ناوی بەرژەوەندی گشتی یان رێکخستنی کۆمەلایەتی و دادپەروەری، دەسوەربداتە بوارەکانی ژیان و ئازادی تاك بەرتەسك بکاتەوە، بەڵکو ئەرکی سەرەکی دەوڵەت ئەوەیە تاك بپارێزێ، واتە پاراستنی لەو هێز و دەسەلاتانەی کە سنووری ئازادییەکانی تاکەکان دەبەزێنن، بۆیە لە رەوتی مێژوودا ئەم مۆدێلەی لیبرالیزم هەوڵیداوە بۆ «کۆتوبەندکردنی دەسەلاتی کەنیسە و دەوڵەت و دیاریکردنی بازنەیەکی دەگمەن بۆ تایبەتمەندییە سەربەخۆکانیان و لە ناوەندی ئەم پرۆژەیە دا ئامانجی رزگار کردنی کیانی سیاسی لە چنگی ئایین و ئازادکردنی کۆمەڵگای مەدەنی (ژیانی تاکەکەسی، خێزانی و کار) لە دەسوەردانی سیاسەت دەبینرێت».[٦٣] بەشێکی گەورەی باکگراوندی ئەم ئاراستە فکریە بۆ تێڕوانین و تیۆرەکانی بیرمەندانی وەك (تۆماس هۆبز) و(جۆن لوك) و (مۆنتسکیۆ) دەگەڕێتەوە. بەرای هۆبز « یەکەمین ئەولەویەتی دەوڵەت پاراستنی مافی هاووڵاتیانە».[٦٤]

بیرۆکەی "ترس"و"پاراستن" بەشێکی دیاری هزری هۆبز پێك دێنێ، چونکە هۆبز پێیوایە ئەگەر هێزێکی وەك دەوڵەت نەبێت ئەوا (مرۆڤ بۆ مرۆڤ گورگە) و هیچ کەسێك ناتوانێ لە ئاسایش دا بژیت و ترس هەموو شتێك دەتەنێت، هەربۆیە پێویستی یاسا سەرهەڵدەدات و لەم نێوەدا هۆبز بڕوای بەیاسا سروستیەکان هەیە وەك هەمەکێکی عەقلانی. لای ئەو یاسای سروشتی پەیڤی یەزدانە، مۆرکێکی دووانەیی هەیە کە بریتیە لە گشتگیری و سەربەخۆیی.[٦٥] بەلاّم (لوك) بە پشت بەستن بە مافە سروشتیەکان ئەولەویەتی سەرەکی دەدات بە هەندێ مافی

٦٣. دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

٦٤. ستیفن دیلو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٧.

٦٥. بیتر فرانسوا مورو، سەرچاوەی پێشوو،ل ١١٤.

بنەڕەتی وەك مافی ژیان و ئازادی و خاوەندارێتی و لێرەدا دەتوانین ئاماژە بە دوو خاڵی گرنگ بکەین: **یەکەم**، بناغەی سەرهەڵدانی دەوڵەت و ڕێکخستنی سیاسی، بڕواهێنانە بەبوونی مافی پیرۆزی سروشتی بۆ مرۆڤ، ***دووەم***، ڕێکخستنی سیاسی بریتیە لە بەرژەوەندی یان قازانج، واتە مافە سروشتیەکانی خەڵك و ڕەخساندنی دەرفەتی ئەمین لەبەردەمیان بۆ پیادەکردنی ئەم مافانە.[٦٦] لەم ڕوانگەیەوە ماف و ئازادییەکان ناکەونە پاش سەرهەڵدانی دەوڵەت، واتە ڕێکخستنی سیاسی خوڵقێنەری ئەو بەها و حەقیقەتانە نییە کە تاك دەتوانێ سوودیان لێ وەربگرێت، بەڵکو ئەمانە لە پێش بوونی دەوڵەتەوەن، لە پانتایی کۆمەڵگا دا ئەرکی دەوڵەت ڕەخساندنی دەرفەتی یەکسانی یاساییە. کەواتە «گریمانەی لوك ئەوەیە کە سیستەمی کۆمەلایەتی پەیوەندییە سیاسیەکان دروست دەکات و دەیان پارێزێ».[٦٧] لێرەوە بیرمەندانی پاراستنگەرایی بایەخیکی زۆر بە پاراستنی ئامانج و مەبەستی هاوولاتیان، واتە ئازادییە تاکەکەسیەکان دەدەن.

> **لە لیبرالیزم دا ئازادی بەهایەکە دەبێ دەزگا سیاسیەکان بیپارێزن و ئەمەش لە ڕێگای کەمترین ڕێوشوێنەوە دەبێت، هەر بۆیە دەبێ دەوڵەت یان دەرکەوتە دەزگاییەکەی واتە حکومەت لە ناو کۆمەڵگا دا، شتێك نەبێت زیاتر لە "پاسەوانی شەو" کە تەنیا گرانتی ڕەچاوکردنی ڕێساکانی ڕێکخستنی ڕکەبەرایەتی و هاوکاری بکات.**[٦٨]

بەم جۆرە دەردەکەوێت بە پێچەوانە تێڕوانینی گەشەگەرایی، ئەم ئاراستەیە جەخت لەسەر بەرفراوانی سنووری ئازادی تاك و بەرتەسك کردنەوەی پانتایی دەسەلاتی دەوڵەت تا کەمترین ڕادە دەکاتەوە، گرێبەستی کۆمەلایەتی کە پەیوەندی نێوان دەسەلات و تاکی هاوولاتی ڕێك خستووە، نابێت وەك چوارچێوەیەکی یاسایی بەکار بهێنرێ بۆ ئاستەنگ دروست کردن لەبەردەم ئازادی تاك دا، هەر بۆیە لە ڕوانگەی هۆبزەوە «هاوولاتیان مافی خۆیانە تەنانەت لە بەرانبەر ئەو کەسانەش کە بە یاسایی هێرشیان دەکەنە سەر بەرگری لە خۆیان بکەن و ئەو میساقەی بۆ

---

٦٦. امام عبدالفتاح امام، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩١-٢٩٢.

٦٧. اندرو لوین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١.

٦٨. هەمان سەرچاوە، ل ٤٦.

پاراستن و داكۆكی كردن لـه خـودی تاكـه‌كان نـه‌بێت پوچـه‌ڵه». [٦٩] بـه‌م جـۆره هـۆبز چـه‌مكی دادپه‌روه‌ری له‌ بیرۆكه‌یه‌كی میتافیزیكیه‌وه ده‌گۆڕێ بۆ چه‌مكێكی واقیعی و به‌هاكه‌ی په‌یوه‌ست ده‌كات به‌ئیراده و ره‌زامه‌ندی تاكه‌كان و پێیوایه «به‌های دادپه‌روه‌رانه هه‌مان ئه‌و به‌هایه‌یـه كـه لایه‌نه‌كانی گرێبه‌ست ره‌زامه‌ندی له‌سه‌ر ده‌ده‌ن» [٧٠] و له‌ بنه‌ڕه‌ت دا گرێبه‌ست بۆ گونجانـدنی ئـه‌م ئیرادانه پێك دێت هه‌روه‌ك هیگڵ پێیوایه « ناكۆكی نێـوان ئیراده‌كـان بـه گرێبه‌سـت چاره‌سـه‌ر ده‌كرێت». [٧١] له‌ دیدی لوكه‌وه سه‌رهه‌ڵدانی ده‌زگاكانی حوكمڕانی و ده‌وڵه‌ت له‌پێناو حوكمدانێكی بێلایه‌نانه‌یه به‌ سه‌ر ئه‌و ناكۆكیانه‌ی كه ده‌كه‌وێته نێوان ئیراده و به‌رژه‌وه‌نـدی تاكـه‌كان، چـونكه كاتێ هێزه‌كان هاوتا بن ئه‌وا چه‌مكی ماف و حه‌قیقه‌ت ده‌كه‌وێته بـه‌رده‌م مه‌ترسـیه‌وه و ئیـدی پێوه‌رێك نییه دانی پێدا بنـێن، هه‌ربۆیـه پێویسـتیان بـه ده‌زگایـه‌كی یه‌كلاكـه‌ره‌وه هه‌یـه كـه هـه‌موویان له‌سـه‌ری كـۆك بـن. جـۆن لـوك ئامـاژه بـه‌و مافانـه ده‌كـات كـه ناگوێزرێنـه‌وه *inalienable* و له‌گه‌ڵ گرێبه‌ست دا ناچنه ژێر ده‌ستی حاكمه‌وه. و رای وایـه بـه‌بێ ده‌وڵـه‌تیش خاوه‌ن مافین ، به‌ڵام زۆر نادڵنیایین له سوودمه‌ندبوون له‌م مافانه و به‌رده‌وام ده‌كه‌ونه ژێر ده‌ست درێژی ئه‌وانیتر، بۆ رزگار بوون له‌م ره‌وشـه نائـه‌من و نادڵنیایـه تاكـه‌كان حه‌كـه‌می *umpire* گشتی دروست ده‌كه‌ن كه ده‌سه‌ڵاتی جێبه‌جێ كردنه. [٧٢] كه‌واته بـه پێچـه‌وانه گه‌شـه‌گه‌رایی ئـه‌م ئاراسته‌یه له‌ جیاتی جه‌خت كردن له‌ سه‌ر یه‌كسانی و دادپه‌روه‌ری له‌ پێناو په‌ره‌پێدان به زه‌یـن و به‌هره‌ی مرۆڤ له‌ لایه‌ن ده‌وڵه‌ته‌وه، جه‌خت له‌ سـه‌ر ئـازادی تاكـه‌كان ده‌كاتـه‌وه وه‌ك به‌هایـه‌كی نه‌گۆڕ، به تایبه‌تی ئه‌و سنووره دیاری ده‌كرێت كه نابێ ده‌وڵه‌ت هه‌وڵ بدات ئـه‌م یه‌كسـانییه لـه سه‌ر حسێبی ئازادی دروست بكات، به‌ڵام ئه‌مه به‌مانای ئه‌وه نییه كـه چـه‌مكی یه‌كسـانی بـه ته‌واوی ونه، ده‌رفه‌تی یه‌كسانی دادپه‌روه‌رانه یه‌كێكه له پره‌نسیپه سه‌ره‌كییه‌كانی لیبرالیزم و له‌م نێوه‌دا هۆبز ئاماژه به دوو جۆر دادپه‌روه‌ری ده‌كات:

دادپـــه‌روه‌ری ئـــاڵوویری *commutative* و دادپـــه‌روه‌ری دابه‌شـــی *distributive*. یه‌كه‌میان بریتیه له نسبه‌تی ژماره‌یی و دووه‌میـان نسـبه‌تی

---

٦٩. توماس هابز، لویاتان ، ت: حسین بشیریه، نشر نی، چ٣، ١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ٢٢٣.

٧٠. هه‌مان سه‌رچاوه، ل١٧٥.

٧١. بیتر فرانسوا مورو، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ١١٤.

٧٢. اندرو لوین، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ١٦٥- ١٦٦.

هەندەسیە. دادپەروەری ئـاڵۆزی لـە یەکسـانی بـەهای بابـەتی گرێبەسـت و دادپەروەری دابەشی لە دابەشکردنی بەرژەوەندی یەکسانی نێوان ئەو کەسـانەی کە خاوەن توانا و بەهرەی یەکسانن.[٧٣]

واتە نابێت لە ژێر ناوی یەکسـانی دا نایەکسـانی و پێشـێل کردنـی ئـازادی و توانـای ئەوانیتر بێتە ئاراوە، چونکە یەکسانی رەهـا جۆرێکـە لـە نادادپـەروەری لەبـەر ئـەوەی توانـا و بەشداری و هەوڵی تاکەکان جیاوازە. هـەر بۆیـە (کـارل پۆپـەر) بـۆ چـارەکردنی ئـەم کێشـەیە رەهەندێکی مرۆڤگـەرایی بـە چـەمکی دادپـەروەری دەدات و پێیوایـە تیـۆری مرۆڤدۆسـتانەی دادپەروەری سێ خواست یان پێشنیاری سەرەکی هەیە:[٧٤]

« أ) پەیڕەوی کردن لـە پرەنسـیپی یەکسـانی، واتـە پێشـنیاری بـە لاوەنـانی ئیمتیـازاتی "سروشتی"، ب) پەیڕەوی کردن لە پرەنسیپی گشتی تاکگەرایی، ج) پەیڕەوەی کردن لەم پرنسیپە کە ئەرك و ئامانجی دەوڵەت دەبێت پاراستن و داکۆکی کردن بێت لە ئازادی هاوولاتیان».

لێرەدا بیرمەندانی پاراستنگەرایی جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئەرکی دەسەلاتدار دابـین کردنی هەمان ئەو ئامانج و مەبەستەیە کە سپێردراوە بە دەسەلاتی سـەروەر بـۆ بـەدیهێنانیان، واتە دابین کردنی ئاسایشی خەڵك و ئاسایشیش تەنیا پاراستنی گیان ناگرێتـەوە بـەڵکو هـەموو ئەو نیعمەتانە دەگرێتەوە کە مرۆڤەکان دەتوانن لەرێگای کار و هەوڵی یاسایی خۆیانەوە و بـەبێ دروست کردنی مەترسی و زیان بۆ دەوڵەت بەدەستی بێنن.[٧٥]

بەم جۆرە هەرچەندە لە بیری لیبرالی دا جیاکاری لە نێوان دەوڵەت و کۆمـەڵگای مـەدەنی دا هەیە، بەلاّم ئەم جیاکارییە دابـڕان نییـە، بـەڵکو پەیوەندییـەکی ئۆرگانییـە، چـونکە ئەوانـەی دەسەلاتی کارگێڕیان بەدەستەوەیە یان ئەوانەی نوێنەرایەتی ئـیرادەی هاوولاتیـان دەکـەن لـە نـاو سیستەم و دەزگاکان دا، هەم چاودێری دەکرێن و هەم بەردەوام لەبەردەم بەرهەڵستی و گۆڕانکاری دان. هەربۆیە مێژووی دیموکراسی لیبرال دوو ئاراستە لەخۆ دەگرێت، لە «لایەکەوە جەخت لەسەر ئازادی تاکەکان دەکرێتەوە دژی دەسەلاتی دەوڵەت و لە لایەکی ترەوە بەشداری تاك لە ئیـدارەی دەوڵەت دا بایەخی پێدەدرێت، هەربۆیە پشکداری ئازادانەی هـەموو تاکێـك لـە دەسـەلاّت دا و

٧٣. توماس هابز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥.

٧٤. کارل پوپر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٧.

٧٥. توماس هابز، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٠١.

ئازادی بەرهەڵستی ئەم دەسەڵاتە کرۆکی لیبرالیزم پێك دێنیٚ».[76] ئەمە بە پێی پێناسەی ئـەوەی کیٚ تاکە ماناکەی دەگۆڕێت بەڵاٚم لە دیموکراسی دا جیاکردنەوەی پانتاییـەکان گرنگـی تایبـەتی هەیە، واتە هەمیشە پانتایی ئازادی و پانتایی دەسەڵاٚت دەکەونە بەرانبەر یەکتر، پانتایی ئازادی بواری بەرگرییـە لـە بەرانبـەر دەسـەڵاٚت کـە خـۆی لـە کـۆنترۆڵ و دیسـپلین دا دەبینێتـەوە، ئەکتەرەکانی ئەم هاوکێشەیە بەردەوام دەگۆڕێن بیٚ ئەوەی ڕێساکە گۆڕانی بەسەر دابێت. کەواتە جگە لەوەی هاووڵاٚتیان پێویستیان بە پاراستن هەیە لە دەسەڵاٚتداران و لە یەکتری، بـەڵاٚم وێـڕای ئەمانە بوونی کۆمەڵگایەکی مەدەنی چـالاك و هەڵبـژاردنی ئـازاد و سـەروەری یاسـا و بـوونی دەنگی جیاواز و بەرهەڵست و نارازی بەشێکی گرنگی فەلسەفەی لیبرالیـزم پێـك دێنێـت. واتـە ئازادی تەنیا بەدوور بوون نییە لە دەسوەردانی دەوڵەت و هێزەکـانی تـر و سـەربەخۆیی و دوورە پەرێزی تاك، بەڵکو بریتیە لە مافی جیاواز بوون و نارەزایەتی مەدەنی و رادەربـڕین، حکومـەت ناتوانیٚ پاراستنی سیستەمی کۆمەڵگا و سەرهەڵنەدانی ئاژاوە بکاتـە پاسـاوێك بـۆ سـنووردار کردنی مافی ڕادەربڕین، لای سپینۆزا «ئاژەوەگێڕی راستەقینە ئەو کەسەیە کە لە دەوڵەتی ئازاد دا دەیەوێت ئازادی رادەربڕین نەهێڵیٚ کە ناشێت سەرکوت بکرێت».[77] تاکگەرایی لیبرالیـزم لـە سۆنگەی ئەم بەڵگەنەویستەوە دەست پیٚ دەکات کە تاك بەهایەکی رەهایـە وئەمـەش سەرچـاوە دێرینەکەی بۆ فەلسەفەی یۆنان و ئەم وتەیە دەگەڕێتەوە کە «مرۆڤ پێوەری هەموو شـتێکە».[78] کەواتە لیبرالیزم هەوڵێکی بەردەوامە بۆ داکۆکی کردن لە بـەهای ئـازادی هەڵبـژاردن، عـەقڵ و لێبووردەیی لەبەرانبەر ملهوڕی و سیستەمی ستەمکاری و دەمارگرژی دا، چونکە تـا بەربـژاری جیاواز لە ئارا دا نەبێت و سیستەمێکی مەدەنی و عـەقڵاٚنی ململانـیٚ و پەیوەندییـەکان ڕێـك نەخات، ئەوا تاك ناتوانیٚ بانگەشەی سەربەستی بکات.

لە سەدەی بیستەم و لە کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی ئاراسـتەیەکی رادیکـاڵ لـە هـزری لیبرال دا سەری هەڵدا کە (فردریش فۆن هایك *Fridricsh Von Hayk*) یەکێکە لـە نوێنـەرە سەرەکییەکانی. هایك بـە ئـەرگۆمێنتی نـویٚ داکـۆکی لـە پرەنسـیپ و بـەها سـەرەکییەکانی لیبرالیزمی کلاسیك دەکات کە بریتین لـە «عـزەت و کەرامـەتی تـاك، ئەولەویـەتی ئـەخلاقیی

٧٦. د. منذر الشاوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١.

٧٧. سپینوزا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥٢.

٧٨. بەناوبانگترین رستەی پرۆتاگۆراسی سۆفیستی سەردەمی سوقراتە، ئەفلاتون، ل ٦٩٢.

بیرۆکـەی ئـازادی، ئەفزەلیـەتی سیسـتەمی بـازاڕی ئـازاد، زەروورەتـی حکومـەتی یاسـا و سنووردارکردنی دەسەڵاتی دەوڵەت)).[٧٩] هایك هەر دوو چەمکی ئازادی تاك، بەشێوە رادیکاڵەکە و بازاڕی ئازاد لێك دەبەستێت و پێیوایە رێسای بازاڕ لە خودی خۆیدا دادپەروەرانەیە و دەوڵـەت بۆی نییە لە ژێرناوی یەکسانی و دادپەروەری و گەشەپێدان بە بەهرە وتوانستی مرۆڤ دەستکاریان بکات و هایك دەڵێت: ((لیبرالیزم لە دۆزینەوەی ئەو سیستەمەوە سەرچاوە دەگرێـت کـە توانـای ئەوەی هەیە کە خۆی بە شێوەیەکی سەربەخۆ بئـافرێنێ، سیسـتەمێك کـە دەتـوانێ سـوود لـە مەعریفە و بەهرە و توانستی تاکەکانی وەربگرێت تا ئەو رادەیەی کە بەو سیستەمانە نەچێت کە خاوەن ئاراستەی ناوەندگەراین)).[٨٠]

بەشێك لە تێڕوانیینە سیاسی و ئابووریەکانی هایك وەك پەرچەکردارێکی تیۆرییە لە بەرانبەر تەوژمی ئیشتراکی کە بۆ ماوەیەکی درێژ بـاڵی بەسـەر ئـابووری و سیاسـەت دا کێشـابوو. لـە روانگەی هایکەوە کۆنترۆڵ کردنی بازاڕ و پلان دانان بۆی جگە لە دروست کردنـی بیرۆکراسـیەت هیچی تری لێ ناکەوێتەوە و تاکە رێگای پەرەپێدانی مرۆڤ، ئازاد بوونیەتی لە کۆتوبەندانەی کـە دەوڵەت دەیسەپێنێ و رەخساندنی دەرفەت بۆ پەرەسەندن و پێشکەوتنێکی لەسەرخۆ و تلقـائی، هەر بۆیە دوو جۆر عەقلانیەت جیا دەکاتەوە.

عەقلانیەتی بنیاتنانەوە *Costructive Rationality* **کە لەسەر بنـەمای مەعریفەی تەواو و رێنمایی کردنی کۆمەڵگا دامەزراوە و بناغەی سۆشیالیزم و پلاندانانە و عەقلانیەتی پەرەسـەندنگەرا** *Evolutionary Rationality* **کـە جەخت لەسەر بنەمای پەرەسەندنی لەسەرخۆ و تلقایی دەزگا کۆمەلایەتیـەکان دەکاتەوە.**[٨١]

چەمکی لەخۆڕا (تلقائی) لە سیسـتەمی بیرکردنـەوەی هایـك دا چـەمکێکی سـەرەکییە و بەردەوام جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کـە پێشـکەوتن و هـەموو دەسـکەوتەکان لـە مێـژوو دا بەشێوەیەکی تلقائی هاتۆتە ئاراوە نەك بەپێی نەخشەیەکی پێشوەختە، دژی پلانرێژییـە چـونکە

---

٧٩. حسین بشیریە، لیبرالیسم و محافظه کاری ، جلد ٢، نشر نی،چ٧، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧)، ل ٨٠.

٨٠. انطوني دي كرسبني، اعلام الفلسفة السياسية المعاصرة، ت: د. نصار عبداللة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٨، ل٣٨.

٨١. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو،ل٨٤.

پێیوایە زەینی مرۆڤ ناتوانێ پێشبینی ئایینـد بکـات وردەکاریـەکانی ژیـان بزانـێ و رای وایـە هەرچەندە مرۆڤ دەزگا و دامەزراوەکان دروست دەکـات، بـەلاَم ئەمـە بـەرەنجامی نەخشـەیەکی ئیرادی و هوشیارانە نییە بەڵکو پەیوەندی راستەوخۆی هەیە بە ئازادی تاکەوە.

هایك جیاوازی دەکات لە نێوان سێ مانای ئازادی دا: [٨٢] ١) ئازادی بـەمانای بەشـداری لـە هەڵبژاردنی حکومەت و دارشتنی یاسا و پرۆسسی بەرێوەبردن.(ئازادی سیاسی). ٢) ئازادی بـە مانای ئەو مەودایەی کە مرۆڤ دەتوانێ بگات پێی بۆ ئەنجامدانی کردەیەکی دیاریکراو و بە پێـی ئیرادەی تایبەتی خۆی (ئازادی ناوخۆیی) ٣)ئازادی بە مانای رادە توانـای مـرۆڤ بـۆ تێرکردنـی حەزەکانی، یان ئەو چوارچێوەیەی کە مرۆڤ دەتوانێت لە نێوان خیاراتە بەردەسـتەکان دا یـەکێك هەڵبژێرێت. (ئازادی وەك توانا).

لای هایك ئازادی وەك بەهایەکی جەوهەری بریتیە لەوەی «مرۆڤ ناچار نەبێت مل بۆ ئیرادەی ئەویتر بدات». [٨٣] ئەوە هەم دەوڵەت و هەم کۆمەڵگا دەگرێتەوە. سـەبارەت بـەبازاڕیش پێیوایـە «تەنیا شێوازێکە کە بە بێ دەسوەردانی زۆرەملێ و سەرەڕۆیانەی دەولـەت، چـالاکیەکان تێیـدا هەماهەنگ دەبێت». [٨٤] بەلاَم ئەمە تێڕوانینێکی ئەبستراکتە بۆ بازاڕ چـونکە سـەرەڕای بـوونی ڕێسای ناوەکی ئابووری بەلاَم هێشتا بازار لە سیاسەت و کۆمەڵگا دانابڕێت، ئەوە جگـە لـەوەی ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە ئایا ئەم هەماهەنگیە لەسەر بنەمای قازانجە یـان ئـازادی. بنیـامن باربر دەڵێت: «سیستەمی دیموکراسی ئەفزەلیەت دەداتە بازاڕی ئازاد، بەلاَم بازاڕ ئەفزەلیەت بـە دیموکراسی نادات». [٨٥] کەواتە بە رای هایك ئەرکی دەوڵەت پاراستنی تاکـە لـە دەسـوەردانی دەرەکی و رەخساندنی بوارە بۆ پەرەسەندنی لـەخۆوە(تلقائی)، واتـە زامنکردنـی رێـڕەوەی ئـەم پەرەسەندنە، نەك پلانی پێشوەختە کە ئاراستەی خواستەکانی تاك دیاری بکات.ئەمە بە کـورتی روانگەی دیموکراسی لیبرالی پاراستنگەرا بوو کە لە پاراسـتنی تاکـەوە دەسـت پێـدەکات و بـە پاراستنی بازاڕ کۆتایی دێت.

---

٨٢. انطوني دي کرسبني، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٦.

٨٣. هەمان سەرچاوە، ل ٣٦.

٨٤ . حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٥.

85 .Barber, Benjamin, Jihad vs. McWorld, New York. 1995 , p. 243.

باسی سێیەم
فرەیی مۆدێل و جیاوازی پێوەری دیموکراسی

ئاشکرایە دیموکراسی چەمکێکی فرە ڕەهەندە و بە درێژاییی مێژوویی فەلسەفە هەروەك پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، ڕاڤە وخوێندنەوە و پۆلێنی جیاوازی بۆکراوە، بە پێی قۆناغی مێژوویی و پەرەسەندنی کۆمەڵگای مرۆیی دیدگاش لەمەڕ ئەرك و فەلسەفەی دیموکراسی گۆڕانی بەسەردا هاتووە و پێشکەوتنی چەندایەتی و چۆنایەتی بەخۆیەوە بینیوە، هەربۆیە تێگەیشتن و ئاراستەی جیاواز سەری هەڵداوە. بۆ نموونە ساموئیل هانتیگتۆن Samuel P. Huntington لە ڕوانگەیەکی مێژووییەوە سەیری دیموکراسی دەکات و بەسەر سێ شەپۆل دا دابەشی دەکات، کە لە شەپۆلی یەکەم و دووەمی دیموکراسی دا هاوکات ئاراستەیەکی پێچەوانە و دژە دیموکراسی و گەڕانەوە بۆ حوکمی تۆتالیتاری و دیکتاتۆری لە ئارادابووە.* بەڵام شەپۆلی سێیەم، بریتیە لە باڵادەستی هزری لیبرالیزم. لای ئەو «شەپۆلی وەرچەرخان بەرەو دیموکراسی بریتیە لە کۆمەڵێك بزاڤ بۆ پەڕینەوە لە سیستەمی نادیموکراتی بەرەو

---

* ١.شەپۆلی درێژی یەکەمی وەرچەرخان بەرەو دیموکراسی (١٨٢٨-١٩٢٦): ئەم شەپۆلە ڕەگەکانی بۆ هەردوو شۆڕشی فەرەنسی و ئەمریکی دەگەڕێتەوە، بەڵام بە بۆچوونی هانتیگتۆن سەرهەڵدانی ڕاستەقینەی دەزگا دیموکراتییە نەتەوەییەکان دیاردەیەکی تایبەتە بە سەدەی نۆزدە.- دژە شەپۆلی یەکەم (١٩٢٢-١٩٤٢): لە سەرەتای سیەکان دا دیموکراسی پاشەکشە دەکات و بەرەو حوکمی تۆتالیتاری دەگەڕێتەوە.٢. شەپۆلی کورتی دووەمی دیموکراسی (١٩٤٣-١٩٦٢) : لە جەنگی دووەمی جیهانیەوە دەست پێدەکات و ئەم قۆناغە سەرەتای کۆتایی کۆلۆنیالیزمی ڕۆژئاوایە.-دژە شەپۆلی دووەم (١٩٤٣-١٩٧٥): لە سەرەتای سیەکانەوە دیموکراسی وەزەی نەما و لە کۆتایی پەنجاکان دا پەرەسەندنی سیاسی و سەرهەڵدانی سیستەمە تۆتالیتاری بە ڕوونی دەرکەوت بەتایبەتی لە ئەمریکای لاتین.٣. شەپۆلی سێیەمی دیموکراسی (١٩٧٤-): ئەم قۆناغە لەپاش کودەتای پورتوگال دەست پێدەکات و سەرەتا باشووری ئەوروپا و پاشان ئەمریکای لاتین و ئاسیا دواتر ڕووخانی سیستەمی کۆمۆنیستی لێ دەکەوێتەوە. صامویل هانتنجتون، الموجة الثالثة-التحول الديموقراطي في أواخر القرن العشرين، ت: د.عبدالوهاب علوب، مرکز ابن خلدون للدراسات الأنمائية، القاهرة،١٩٩٣، ل ٧٤ودواتر.

سیستەمی دیموکراتی کە لە ماوەیەکی زەمەنی دیاریکراودا رووی داوە)).[86] بەم جۆرە جەخت کردنی ئەو زیاتر لە سەر پرۆسسی بەدیموکراسی کردنە، لێرەوە شەپۆلی سێیەمی دیموکراسی کە پەیوەستە بە سەرکەوتنی لیبرال دیموکراسی رۆژئاوا و بەجیهانی بوونی بازاڕی ئازاد، لەبنەڕەت دا وەك مۆدێلێکی بێ رکابەر بۆ هەموو جیهان خۆی دەخاتەڕوو. وەك بیرمەندێك کە بە توندی داکۆکی لە لیبرال دیموکراسی دەکات و پێیوایە دوایین قۆناغی گەشەی عەقڵی مرۆڤە (فۆکۆ یاما) بە شێوەیەکی وروژێنەر و بە پێی نەریتی سمیسی و هیگڵی پێشوازی لەم وەرچەرخانە مێژوویە کردووە، چونکە [هیگڵ] پێیوابوو گۆڕانکاری بریتیە لە پێشکەوتنی عەقڵ لە مێژوو دا و لە وێشەوە رەوتی ئەم مێژووە بەرەو کۆتایی دەچێت و (ئادەم سمیس)یش بڕوای بە پێشکەوتنی بازاڕ هەبوو بەو پێیەی هێزێکی ئازادی یەکانگیرە.[87] بەڵام لە جەوهەر دا ئەم رەوتە بێ دژبەر نییە و بەردەوام لەلایەن هێزی جیاوازەوە رووبەڕووی تەحەدا دەبێتەوە، بەتایبەتی ئەو مۆدێلەی کە لە لایەن بازاڕی بێ کۆتوبەندەوە پیادە دەکرێت، تووشی بەرهەڵستی دەبێت هەر لە دووبارە سەرهەڵدانەوەی سیاسەتی پاراستنی [کۆمەلایەتی]ەوە تا دەمارگرژی ئەتنی و ئایینی.[88] ئەوە جگە لەوەی کێشەی کلتور و شوناسە جیاوازەکان لەگەڵ ئەم شەپۆلەی دیموکراسی لە هەندێ حاڵەت دا کردەی توندوتیژ و نکۆلی کردن لە بەرانبەر و تیرۆری بەرهەم هێناوە، چونکە بەشێك لە بەرکەوتەکانی ئەم شەپۆلە وەك کالای دەرەکی و هاوردە سەیری دیموکراسی دەکەن.

تەوەری یەکەم: مۆدێلەکانی دیموکراسی

لێرە دا بەکورتی ئاماژە بە روانگەی ومۆدێلی هەر یەك لە (گی ئیرمە) و (هێلینا گێت) و(ئەنتۆنی گیدنز) و(دەڤید هیلد) دەکەین، کە هەریەکەیان لە گۆشەنیگای جیاوازە، بەلام لە چوارچێوەی نەریتی لیبرالیزم دا تیشکیان خستۆتە سەری و پۆلینیان بۆ کردووە.

---

٨٦. هەمان سەرچاوە، ل ٧٣.

٨٧ . فالح عبدالجبار، ما بعد مارکس ، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٠، ل٢٢٢.

٨٨ . کلاوس مولر، حاکميت ، دموکراسی و سياست جهانی(سەروەری، دیموکراسی و سیاستی جیهانی)،ت: لطفعلی سمینو، نشر اختران، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)،ل ٣٦-٣٧.

أ– (گی ئێرمە Guy Herment) و دوو جۆر دیموکراسی:

گی ئێرمە باسی دوو جۆر دیموکراسی دەکات، ***یەکەمیان*** "دیموکراسی میتۆدی"ە کە دیموکراسی تەنیا بە میکانیزمی فەرمانڕەوایی دەزانێت و بێ بەرییە لە هەموو جۆرە ئامانجێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و ئامانجەکەی بریتیە لە پاراستنی تاك و کۆمەڵگا لە هەڕەشەی ستەمکاری و ملهوڕی. ***دووەمیان*** "دیموکراسی بەهایی"ە، کە دیموکراسی کەمتر بە ڕێکخستنی دەزگایی دەزانێت و زیاتر وەك پلانێك بۆ کۆمەڵگا سەیری دەکات کە ئامانجەکەی بەرزکردنەوەی بەختەوەری تاکەکەسی و جەماعی هەموو هاووڵاتیانە.[٨٩] ئەم مۆدێلە بە وەبەرچاوگرتنی مێژووی ستەمکاری پێیوایە ئەرکی یەکەمی سیستەمی دیموکراسی ئەوەیە هەندێ میکانیزمی یاسایی گونجاو دابڕێژێت کە تاك لە ستەمی دەسەڵات بپارێزێ، بەڵام مۆدێلی دووەم پێیوایە دیموکراسی دەبێ خاوەن پەیام بێت و ئامانجە مرۆییەکان وەك بەها سەیر بکات نەك تەنیا بایەخ بە ئامرازەکان بدات.

ب– (هێلینا گێت Helena Gatt) و سێ مۆدێلی دیموکراسی:

گێت ئاماژە بە سێ مۆدێل دەکات:١) دیموکراسی بەشداریی، کە تێیدا خەڵك لە ڕێگای گفتوگۆی گشتیەوە سەبارەت بە کێشەو گرفتەکانیان و باشترین ڕێگاچارە ڕۆڵیان هەیە.٢) دیموکراسی ڕاستەوخۆ، لەم حاڵەتەش دا خەڵك لە ڕێگای بڕیاردان سەبارەت بە بابەتێکی تایبەت بە چارەنووسی خۆیان لە نێوان چەند خەیارێك دا یەکێك هەڵدەبژێرن و ئەمە لە شێوەی ریفراندۆم دا دەردەکەوێت.٣) مۆدێلی نوێنەرایەتی یان لیبرال دیموکراسی کە تێیدا گروپێك لە نوخبەکان هەڵدەبژێردرێن و ئەرکی بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە خەڵك بەم گروپە دەسپێردرێت.[٩٠] مۆدێلی یەکەم ئێستا لە هەندێ هەرێمی بچوك دا کاری پێ دەکرێت، بەڵام لە کۆمەڵگا ئاڵۆزەکان دا تاقی نەکراوەتەوە، سەبارەت بە مۆدێلی دووەمیش دەتوانین بڵێین یەکێکە لە دەرکەوتەکانی دیموکراسی، چونکە ریفراندۆم حاڵەتە نەك دیاردە، بەڵام مۆدێلی سێیەم دیارترین مۆدێلە کە لە زۆربەی وڵاتە پێشکەوتووەکان دا بەرچاو دەکەوێت. لە بنەڕەت

---

٨٩. گی ارمە، فرهنگ و دیموکراسی، ت: مرتضی ثافت، ققنوس، تهران، ١٣٧٦(١٩٩٧)، ل ٢٢-٢٦.

90. Helena Gatt , Democracy in Practice ,Routledge, USA and Canada, pp.125-148.

وەرگیراوە لە: سید محمد ناصر تقوی، الگوهای دمکراسی ، لەم سایتەی خوار وەوە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/٦/١

http://www.hawzah.net/Hawzah/Articles/Articles.aspx?LanguageID=1&id=88528

دا دیموکراسی نوێنەرایەتی بەو مانایەیە کە بڕیاری تایبەت بە کۆمەڵگا لە لایەن هەموو ئەندامان وەرناگیرێت بەڵکو لەلایەن ئەو کەسانەوە دەردەکرێن کە بۆ ئەم مەبەستە هەڵبژێردراون.[91]

بەڕای ڤەیبەر بۆ ئەوەی سیستەمێکی دیموکراتی تاڕادەیەك کاریگەری هەبێت، دەبێ دوو مەرج دەستەبەر بکرێت: **یەکەم،** دەبێ حزبەکان بوونیان هەبێت کە نوێنەرایەتی بەرژەوەندی جیاواز بکەن و تێڕوانینی جودایان هەبێت. **دووەم،** دەبێ سەرکردایەتی سیاسی بوونی هەبێت کە خاوەن خەیاڵ و چالاکی پێویست بن بۆ دەربەبازبوون لە قورسایی تاقەت پڕوکێن و بێ ڕۆحی بیرۆکراسی.[92] کەواتە تەنانەت ئەگەر حزبی زۆریش هەبێت، کە بەدەوری حزبی سەرکردە دا دەخولێنەوە بێ ئەوەی خاوەن ئیرادە و پڕۆژەی سەربەخۆ بن و روانگە وئایدۆلۆژیای جیاوازیان هەبێت و نەتوانن رکەبەرایەتی لەگەڵ یەکتر بکەن، ئەوا بە سیستەمێکی دیموکراسی دانانرێت. هەروەك ئاشکرایە فیبەر بیرۆکراسیەت بە یەکێك لە خەسڵەتەکانی دەوڵەتی مۆدێرن سەیر دەکات، بەڵام بۆئەوەی ژیانی سیاسی ڕۆحی هەبێت دەبێ بژاردەیەکی کاریگەر و سەرکردە جڵەوی پرۆسەی سیاسی بگرنە دەست. « بەم جۆرە دیموکراسی هەر دوو ڕەهەندی رکەبەرایەتی و بەشداری لەخۆدەگرێت و روبرت دال ئاماژە بەوە دەکات کەئەم دووانە بۆ دیموکراسی راستەقینە یان حوکمڕانی جەماعی پێویستن».[93]

لێرە دایە کە ئاراستەی بژاردەگەرایی دیموکراتی *Democratic Elitism* جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دیموکراسی بەمانای بەشداری هەمووان نایەت لە پرۆسەی دروست کردنی بڕیار دا، بەڵکو نوخبە دەتوانێ بەوەبەرچاوگرتنی هەندێ پێوەر، بڕیارەکان دەربکات، بەتایبەتی لە کۆمەڵگا گەورەکان دا کە دیموکراسی بەشداری خوازانە نامکین دەبێت و بەرێوەبردنی کۆمەڵگایەکی ئاڵۆز پێویستی بە شارەزایی *Expertise* هەیە، لای ڤەیبەر گەشەسەندنی هاوولاتی گشتگیر *Mass Citizenship* کە پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ چەمکی بەشداری گشتی دا هەیە، پێویستی بە کاربەدەستی بیرۆکراتی دێنێتە ئاراوە.[94]

---

٩١. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٣.

٩٢. هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٧.

٩٣. صامویل هانتنجتون، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٦.

٩٤. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٦.

واتە لەگەڵ برفراوان بوونی مافی هاوولاتیبوون و گشتگیربوونی بەجۆرێك کە هەموو ئەو چین و توێژ و نژادانە بگرێتەوە کە لەژێر سایەی ئوتوریتەی دەوڵەت دا دەژین و بەلاوەنانی هەلاوواردنی کۆمەلایەتی، بیرۆکراسیی و رێوشوێنی دەزگایی سەریهەڵدا. (شۆمپیتەر) پێیوایە «میتۆدی دیموکراسی بریتیە لە وەرگرتنی تەدابیری دەزگایی لە پێناو گەیشتن بە بڕیاری سیاسی کە لە میانیەوە تاکەکان دەسەلاتی دەرکردنی بڕیار بەدەست دێنن لە رێگای رکەبەرایەتی لەسەر دەنگەکان».[95] بە وتەی شومپیتەر کە یەکێکە لە بیرمەندای بژاردەگەرایی، دیموکراسی حکومەتی سیاسەتمەدارە نەك گەل. هەروەك چۆن دەلاڵەکان بازرگانی پشکن لە بازاڕی بۆرسە دا، سیاسەتمەدارەکانیش "دەلاڵی دەنگ"ن *dealer in votes*.[96] بەلام بڕوای بەوە هەیە دەبێ سیاسەتمەدار تاڕادەیەك وەلامی خواست و بەرژەوەندیی دەنگدەران بداتەوە و چاوەدێری دەسەلاتیش لە ئارادابێت، بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دیموکراتی بوونی هەموو پرۆسسەکە بکرێت.

لای هەندێ بیرمەندی وەك (جۆن دیوی) بژاردەگەرایی ناتوانێ پارێزگاری لە ماهییەتی دیموکراسی بکات، چونکە دوور خستنەوەی خەڵك لە بەشداریەکی چالاك بۆ دارشتنی سیاسەت سەبارەت بە چارەنووسی خۆیان و کۆمەڵگا، دیموکراسی لە ناوەرۆکی خۆی بەتاڵ دەکاتەوە هەر بۆیە ئاماژە بە مەترسی رەوتی تایبەتمەندبوون و بیرۆکراتیزە بوونی پاراستنی سیاسی دەکات: «حکومەتی شارەزاو پسپۆڕەکان کە جەماوەر نەتوانێ تێیدا خواستەکانی خۆیان بخەنەڕوو، هیچ نییە جگە لە سیستەمی ئولیگاریشی کە بە ئاراستەی بەرژەوەندی کەمینەیەکی دیاریکراو ئیدارە دەکرێت».[97] بەشی گەورەی ناوەرۆکی پاراستنی سیاسی، دارشتنی سیاسەت و بڕیارەکان بۆ جێبەجێ کردن، زۆربەی کاتەکان لە شوێن و لە لایەن گروپە پسپۆڕ و بیرۆکراتە تایبەتیەکانەوە ئەنجام دەدرێت، نەك لەو هۆڵە تایبەتیانەی کە بۆ کە بۆ گفتوگۆی کراوە و ئازاد دروست کراوە...ئەمەش بیرۆکەیەکی هێناوەیە ئاراوە کە سیستەمی خۆشگوزەرانی کۆمەلایەتی وەك دەزگایەکی حکومیی یاسایی _ ئیداری_دەرمانی، کە بابەتە سیاسیەکانی پەیوەست بە شرۆڤەی خواستەکانی خەڵك دەگۆڕێ بۆ بابەتی یاسایی، کارگێڕی و

---

95 .Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy,2nded, New York,1947,p.269.

٩٦. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٤٧.

٩٧. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، سەرچاوەی پێشوو، ٥٩١.

یان دەرمانی، بە ئاراستەی لە سیاسەت خستن دەیانباتە پێش.[٩٨] واتە سەرەڕای دەسوەردان لە کۆی بوارەکانی ژیان وەك نەخۆشی سەیری کێشە گرفتە سیاسی و کۆمەلآیەتی و کلتورییەکان دەکات. بەم جۆرە یەکێك لەو رەخنانەی ئاراستەی روانگەی بژاردەگەرایی دەکرێت ئەوەیە کە بە شێوەیەکی پاسیڤ سەیری هاوولآتیان دەکات و پێیوایە کە جەماوەری ئاسایی کە کرۆکی پرۆسسی سیاسی پێك دێنێت و سەرچاوەی رەوایەتی بڕیارەکانە، توانای بڕیاردانیان نییە لەسەر کێشە و پرسە چارەنووس سازەکان.

ج- (ئەنتۆنی گیدنز Antony Giddens) و سیّ مۆدێلی دیموکراسی:

١. دیموکراسی نوێنەرایەتی فرەحزبی. کە زۆربەی کاتەکان وەك دیموکراسی لیبرال ناوزەد دەکرێت.

٢. دیموکراسی نوێنەرایەتی یەك حزبی.

٣. دیموکراسی بەشداریخوازانە.[٩٩]

مۆدێلی یەکەم پشت بە پلۆرالیزمی کلتوری و لێبووردەیی و بوونی کۆمەڵگای مەدەنی دەبەستێت کە رێز لە ئازادی و مافی هەموو تاکێك دەگرێت و چوارچێوەی پێکەوەژیان دەرەخسێنێ، بەلآم لە سیستەمی دیموکراسی دا هەندێ کێشە سەرهەڵدەدات کە بەپارادۆکسی دیموکراسی ناسراوە، واتە رەخساندنی زەمینەی دیموکراسی بۆ ئەوانەی کە دژی دیموکراسین. بە پێچەوانەی مۆدێلی دووەم کە تەنیا پشت بە لایەنی فۆرمالی دیموکراسی دەبەستێ وەك رێگایەك بۆ شەرعیەت بەخشین بە دەسەلآت و سیستەم، لەم مۆدێلەدا دەستاودەست کردنی دەسەلآت لە چوارچێوەی ئایدۆلۆژیای رەسمی دا و لە نێو کەسەکانی یەك حزب دا دەبێت زیاتر لە بواری کارگێڕی دا کارایی هەیە وەك لە سیستەم تۆتالیتارەکان دەبینرێت. بۆ مۆدێلی سێیەمیش نموونەی یۆنانی کۆن و ئێستاش ریفراندۆم لەبەر دەست دایە.

د- (دەڤید هیلد *David Held*) و مۆدێلەکانی دیموکراسی:

هیلد لە کتێبی مۆدێلەکانی دیموکراسی *Models of Democracy*[١٠٠] دا ئاماژە بە یازدە مۆێل دەکات کە بەم جۆرە دابەشی کردووە: دیموکراسی کلاسیك، کۆماری،

٩٨. هەمان سەرچاوە ،ل ١٥٤.

٩٩. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٣٤٣.

لیـبرالی، راســتەوخۆی مارکســی، بژاردەگــەرایی ڕەکەبەرایــەتی، فرەیی(پلۆرالیســتی)، یاسایی، بەشداری ، ئۆتۆنۆمی، کۆسمۆپۆلیتی. ئەم دابەشکردنە بەرفراوانترین پۆلێنــە بــۆ دیموکراسی کە هەموو تەوژم و قوتابخانەکان دەگرێتەخۆ.

تەوەری دووەم: پێوەرەکانی ڕاڤەکردنی دیموکراسی

دیارە دیموکراسی دوای ئەو قۆناغــە جیاوازانــەی بڕیوەیــەتی، بێگومــان وەك بەشــێك لەبەرهەمی عەقڵی مرۆڤ لەیەك ڕەهەند یان ڕووەوە ناپێورێت، ئەگــەر هــەر لەســەرەتاوە بتوانین دیموکراسی بپێوین وەك حاڵەتێکی جیاواز لەو واقیعەی تێیدا گەشە دەکات. بەلاّم هەرچۆنێ بێت ئاماژە بەهەندێ ڕوانگە دەکەین کــە بــەبێ فــەرامۆش کردنــی کۆمــەڵێك جیاوازی، بەرچاو ڕوونیمان پێ دەبەخشێت لەمەڕ خاڵە هاوبەشەکان.

أ.چوار تێگەیشتن بۆ دیموکراسی:

بەشێوەیەکی گشتی لە ڕووی ئەرك و خەسڵەتەوە (تیللی) چــوار جــۆر تێگەیشــتن بــۆ دیموکراسی دیاری دەکات:[101]

١. دەستووریی *Constitutional* کە تەرکیز لەســەر ئــەو یاســایانە دەکاتــەوە کــە سیستەمی حوکمڕانی دایاندەڕێژێت سەبارەت بە چالاکی سیاسی. واتــە پابەنــدبوون بــەو چوارچێوە دیموکراتی و یاساییانەی کە لە دەستوور دا دیاری دەکرێت، ئەمە بەشێوەیەکی گشتی پشت بە فۆرمی دیموکراتی و ڕێکخستنی پەیوەنــدی نێــوان هێــز و دەســەلاّتەکان دەبەستێ.

٢. جەوهەریی *Substantive* کە جەخت لەسەر مافە بنەڕەتیەکان دەکاتەوە لەسەر ڕەوشی ژیان و سیاسەت کە سیستەمێکی حــوکمڕانی هــەوڵی چەســپاندنیان دەدات. لــە تێڕوانینــی جەوهــەری دا ئامــاژە بــەوە دەکرێــت کــە ســەرەڕای جیــاوازی سیســتەمە دیموکراتیەکان، بەلاّم دەبێ هەندێ بنەمای جەوهەری بە نەگۆڕ سەیر بکرێت کە خۆی لــە ماف و ئازادییە سەرەکییەکان دەبینێتەوە.

---

100 .David Held Models of Democracy, Polity Press, Cambridge, UK, 1988.

١٠١. تشارلز تيللي، الديمقراطية (ديموكراسى)،ت: محمد فاضل طباخ، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠١٠، ل٢٢ تا ٢٦.

٣. ڕێکـاری *Procedural* کۆمــەڵێکی بەرتەســك لــە مارســەی دەســەلاّتیانەی هەڵدەبژێرن بۆ ئەوەی لەسایەی دا سیستەمێکی حوکمڕانی بە دیموکراسی وەسـف بکرێـت یان نا. ئەم ئاراسـتەیە کـە (کـە یـورگن هابرماسـیش تەبـەنی دەکـات) بـوونی ڕێکـار (اجـراءات) و ڕێوشوێنی یاسایی لە پرۆسسی دیموکراتی بە پێویست دەزانێت کە لەلایـەن هەموانەوە دانی پیانرابێت و مەشروعیەتی هەبیت.

٤. ئاراستەی پرۆسسی *prossess-oreinted* کە لانی کەمی هەندێ پرۆسس دیاری دەکەن و دەبێ بەردەوام کار بکات بۆ ئـەوەی بـە دیموکراسـی وەسـف بکرێـت . لێـرە دا بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بە پێنج پێوەرەکـەی (ڕۆبـرت دال)* دەبەسـترێت کـە بـریتین لە:[١٠٢]

١. بەشداری کاریگەر یان چالاك: بەدرێـژایی پرۆسسـی بڕیـاردانی سـەرەکی، دەبـێ هاوولاّتیان دەرفەتی یەکسان و گونجاویان بۆ بڕەخسێت بۆ خسـتنەڕووی ئەولەویەتـەکانی خۆیان.

٢. یەکسانی دەنگ لە پانتاییە چارەنووسسازەکاندا: دەبێ هاوولاّتیان بۆ دەربڕینی ڕا و هەڵبژاردن لە بوارە چارەنووسسازی بڕیاری جەماعی دا، خاوەن دەرفـەتی یەکسـان بـن بەجۆرێك کە لەگەڵ دەنگ و هەڵبژاردنی ئەوانیتر دا یەکسان بێت.

٣. تێگەیشتنی ڕۆشنگەرانە: هەمووهاوولاّتیەك دەبـێ لەسـەر بنـەمای بەرژەوەنـدی خۆی بۆ دۆزینەوە و ئەرگۆمێنت هێنانەوەبۆ هەڵبـژاردن و بڕیـار دەرفـەتی تـەواوی پـێ بدرێت.

---

*ڕۆبرت دال Robert Dahl لە ساڵی ١٩١٥ لە دایك بووە، پرۆفیسۆری فەخری بەشی زانستە سیاسیەکانی زانکۆی ییلە، لە ساڵی ١٩٤٠ دکتۆرای وەرگرتووە و سەرۆکی پێشووی کۆمەڵەی زانستە سیاسیەکانی ئەمریکا بووە و بە "ڕاگری"زانایانی زانستە سیاسیەکانی ئەمریکا دادەنرێت و ئەم ناسناوەی وەك پێزانینێك لە بەرانبەر ئەو کتێبە زۆرانە پێبەخشراوە کە نوسیویەتی و زیاتر لە ٢٠ کتێبی هەیە.

سەرچاوە: http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Dahl

١٠٢. Philip Green (ed), Democracy –Key Concepts in Critical Theory,NewJersey, Humanities Press, 1993,pp.58-64.

٤ . کۆنترۆڵی ئەجندا: دەبێ خەڵك سەبارەت بە بڕیار وەرگرتن لە هەمبەر ئەوەی چۆن بابەتەکان بخرێنە بەرنامەی کارەوە بۆ ئەوەی لە پرۆسسی دیموکراتی دا بڕیاریان لەسەر بدرێت، خاوەن دەرفەتی گونجاو و گشتگیر بن.

٥ . لەخۆگرتنی پێگەیشتووەکان (البالغين) : ئەمەش دووتایبەتمەندی هەیە، دەبێ هاوولاٚتی بوون رێژەیەکی گەورە لە بەتەمەنەکان بگرێتەوە و مافی هاوولاٚتی بوون دەرفەتی بەرهەڵستی و رادەربڕین لەبەرانبەر بەرزترین کاربەدەستی حکومەت بگرێتەخۆ.

دیارە بەردەوام لەگەڵ گەشەسەندنی بیرۆکەی دیموکراسی دا جەخت کردنەوە لەسەر یەکسانی و پارێزگاری کۆمەلاٚیەتی بوونی هەبووە، چونکە ئەگەر یەکانگیری کۆمەلاٚیەتی کەلێنی تێبکەوێت و لە هەندێ حاڵەت دا دەوڵەت هەوڵی پاراستنی چین و توێژەکانی کۆمەڵگا نەدات، ئەوا ئەگەری ئەوە هەیە کە دیموکراسی بکەوێتە بەردەم هەڕەشەوە. هەربۆیە یەکێك لە پێوەرەکانی تری دیموکراسی پاراستنی کۆمەلاٚیەتیە.

ب. پێوەری U:

بۆ بە هێز کردنی کۆڵەگەکانی پاراستنی کۆمەلاٚیەتی راپۆرتی بیڤریج[١٠٣] ئاماژەی بە سێ چەمك کردووە هەموویان بە پیتی U دەست پێدەکەن و هەربۆیە بە پێوەری *U* ناسراوە:

١-گشتیەت *Universality* : دەبێ سیستەمی پاراستنی کۆمەلاٚیەتی هەموو دانیشتوان داپۆشێت.

٢-وەکیەکی *Uniformity* : نابێت رێژەگەرایی پیادە بکرێت. نابێ داپۆشینی کۆمەلاٚیەتی پەیوەست بێت بە داهاتەوە، هەموو تاکێك بەپێی پێداویستیەکانی وەربگرێت نەك بەشدارییەکەی.

٣-یەکیەتی *Unity* : دەبێ سیستەمی پاراستنی کۆمەلاٚیەتی بە پێی پرەنسیپی سۆلیدارێتی و خۆشگوزەرانی هاوبەش لە لایەن خزمەتی گشتیەوە بەرێوە بچێت.[١٠٤] هەرچەندە ئەمە بە پلەی یەکەم روانگەی سۆسیال دیموکراتەکانە بۆ دیموکراسی و

---

١٠٣. Beveridge 1942 وەزیری تەندروستی بەریتانیا.

١٠٤ . وەرگیراوە لە: اریك کیسلاسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٨.

بەردەوام لە ژێر رەخنەی توندی لیبرال دیموکراسی رادیکال دا بووە، بەلاّم توانیویەتی پارێزگاری لە هاوسەنگی نێوان بازاڕی ئازاد و پاراستنی کۆمەلاّیەتی بکاتەوە، چونکە هەروەك باربر دەلێّت:

بازاڕی ئازاد هەم بە قازانجی سیستەمی سەرمایەدارییە و هەم بە قازانجی منە وەك بەکاربەر (مستهلك)، بەلاّم من لە کۆمەلّگایەکی دیموکراتی دا تەنیا بەکاربەر نیم بەلّکو هاوولاّتیشم. وەك هاوولاّتی دەتوانم لەگەلّ ئەوانیتر دا کاریگەریم هەبێت لەسەر گۆڕینی ئاراستەی دەرەنجامە نەخوازراوەکانی بڕیارە تاکەکەسیەکانی خۆم لە پێناو بواری کۆمەلاّیەتی دا.[١٠٥]

واتە تاك دەشێت خاوەن ئیرادەیەکی عەقلاّنی بێت و تاکگەرایی لەجیاتی خۆپەرستی بگۆڕێت بۆ ئەویترخوازی و پێکەوە ژیان بەرهەم بێنێت.

ج. چوار رەهەندی دیاریکردنی دیموکراسی:

لەلایەکی ترەوە (تیللی) چوار رەهەندی سەربەخۆ بۆ دیاریکردنی سیستەمێکی حوکمڕانی دیموکراتی یان نەبوونی دیموکراتیەت پێشنیار دەکات:[١٠٦]

١. **بەرفراوانی:** واتە پێکهاتەکانی کۆمەلّگا چۆن سوود لە مافەکان وەردەگرن و رادەی بەرفراوانی ئەم مافانە چۆنە ؟ ئایا کەمینەیەك خاوەن زۆرترین مافە و زۆرینەی کۆمەلّگا تەنیا هاوولاّتین.

٢. **یەکسانی:** لە نەبوونی یەکسانیەوە دەست پێدەکات لە نێوان چینەکانی هاوولاّتیان تا یەکسانی گشتگیر.

٣. **پاراستن:** لەنێوان کەمترین پاراستن و زۆرترین پاراستن لە سیستەمی دەولّەتدا دەجولێّت.

٤. **راوێژی پابەندی دوولایەنە:** لە نێوان پابەندبوون و پابەند نەبوونی دوولایەنە دا خۆی دەبینێتەوە.

---

105 .Barber,op.cit., p.244.

١٠٦. تشارلز تیللي، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤- ٣٦ .

ئەگەر سیستەمێکی حوکمڕانی هەوڵ بدات بۆ دابین کردنی زۆرترین رادەی ئـەم چـوار رەهەندە ئەوا بە دیموکراتی وەسف دەکرێت، بەلاّم جولّە بە ئاراستەی کەمترین رادە ئەوا بە لەدیموکراسی خستن ناوزەد دەکرێت.

ئەمانــە ســەرەڕای ئــەوەی کــە بــەبێ ســنووردار کردنــی ممارســەی ســەلاّحیاتی دەسەلاّتدارەکان لە رێگای جیاکردنەوە و چاودێری دەسەلاّتەکان و دامەزراندنی"دەولّـەتی دیموکراتی ماف ویاسا" کە گرانتــی ئــازادی تــاك و گروپــەکان دابـین بکــات، پایــەکانی دیموکراسی لەرزۆك دەبێ. دیموکراسی بــە بــێ بــوونی پلـۆرالیزم وبــوونی کۆمەلّگایــەکی مەدەنی ئەکتیڤ و سەندیکا و یەکێتی کارا و بەگشتی دەزگای چالاکی دەرەوەی دەولّەت ناتوانێ بوونی هــەبێت و هەربۆیــە پرۆســێکی درێژخایــەنی سیاســی وکۆمەلاّیــەتی و ئابووری و کلتووریە کە پێویستی بە هەندێ پێش مەرج هەیە لەوانە:[١٠٧]

١. بــەدیهاتنی دیموکراســی پەیوەســتە بــە رێــژەی هێــزی ئــەو چــین و توێــژە کۆمەلاّیەتیانەی کە پێویستیان بە دیموکراسی هەیە.

٢. دیموکراسی ناتوانێ بەبێ بوونی دەزگای دیموکراتی کە توانای ئەوەیان هەبێت بە شێوەیەکی کاریگەر هێزە چەکدارەکان کۆنترۆڵ بکەن، بەردەوامی هەبێت.

٣. دیموکراسی لیبرالّ تەنیا دەتوانێ لەو ولاّتانــە بــەدی بێــت کــە خــاوەن بونیــادی سیاسی و ئابووری و فرەیین.

٤. بوونی کۆمەلّگای چالاکی مەدەنی مەرجێکی تری بەدی هاتنی کۆمەلّگایــەکی دیموکراتیە.

جگە لەمانە هەندێ خالّی وەك میدیای ئازاد و دەسەلاّتی سەربەخۆی دادوەری و رێکخراوە ناحکومیەکان NGO، جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان کەهەم بتوانن یەکتر کۆنترۆل بکەن و هەم یەکتر تەواو بکەن، کە ئەمانە وا دەکات سیاســەتی گشــتی شــەفاف بێــت و خەلّك متمانەیان بە حکومەت هەبێت، چونکە دیموکراسی سیستەمێکە خۆی لە بەرانبەر ئەگەرە جیاوازەکان دا رادەگرێت و پارێزگاری لە کۆلّەگە سەرەکیەکانی دەکات. هەربۆیە پێویستی بوونی ئاستێکی دیاریکراو لە متمانە (الثقـة) بە مەرجێکی زەرووری دەزانرێت

١٠٧. منوچهر صالحی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٣تا١٨٧.

بۆ دیموکراسی و نەبوونی هەڕەشە لە دیموکراسی دەکات کە لەم خالانەدا خۆیان دەنوێنن:[108]

أ. هاوکاری کردن لەگەڵ حکومەت لە سەر بنەمای پابەندبوون نەك زۆرەملێ و داپلۆسین.

ب. دەبێ بەبەراورد لەگەڵ فۆرمەکانی تری حوکمڕانی سیستەمە دیموکراسیەکان ئاستێکی بەرزتر لە متمانە بە حکومەت داوا بکەن، چونکە بەخشینی دەسەلات بە نوێنەر و بەرپرسەکان لەسەر بنەمای متمانەی رەها دەبێت.

ج. دەستاودەست کردنی دەسەلات لەلایەن حزبەکان پشت بە متمانە دەبەستێ.

د. دیموکراسی سیستەمێکە لە خودی خۆیدا زیاتر لەبەر دەم موجازەفەیە، هەر بۆیە ئەوانەی متمانەیەکی گەورەیان بە سیاسەتی دیموکراتی هەیە هاوکاری سیستەم دەکەن. کەواتە بە شێوەیەکی گشتی لە سیستەمی دیموکراتی دا کە لەسەر بنەمای پرەنسیپی سەروەری گەل و مافی سیاسی یەکسان بۆ هەموو هاوولاتیان دامەزراوە نابێت پەیوەندی رەگەزیی و ئەتنی و ئاییني و... نابێت رۆڵیان هەبێت. دیموکراسی بە بوونی مافە بنەڕەتیەکانی هاوولاتی بوون و بەرخورداربوونی تاك لە پاراستنی دەوڵەتی یاسایی و پێش گرتن لە پێشێل کردنی مافی هاوولاتی بوون لە لایەن دەزگا حکومییەکان ممکین نییە. دیموکراسی بە بێ بوونی مافی بەشداری و دەرفەتی یەکسان بۆ تاك و پاراستنی کەمینە مانای نییە. واتە دیموکراسی چەندە رای زۆرینەیە هێندەش پاراستنی مافی کەمینەیە بە تایبەتی لە کاتێك دا کە پرسەکە پەیوەندی بە دادپەروەری ئالوێریەوە نەبێت بەلکو پەیوەست بێت بە شوناس و کلتوری کەمینەوە، لێرە دا پێوەری (٤) رۆبەرت دال بایەخی خۆی دەردەخات.

د. چوارچێوەی رێکاریانەی دیموکراسی:

لە لایەکی ترەوە لە چوارچێوەی رێکاریشەوە دەتوانیین ئاماژە بە هەندی توخم بکەین کە بریتین لە:[109]

١٠٨. تشارلز تیللي، سەرچاوەی پێشوو، ١٦٢-١٦٣.

١٠٩. فالح عبدالجبار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥١-٢٥٢.

١ . كۆنترۆڵ كردنی بڕیاره سیاسیه‌كانی حكومه‌ت كه‌ به‌ شێوه‌یه‌كی ده‌ستووری به‌ ده‌سته‌ هه‌ڵبژێردراوه‌كان دراوه‌.

٢ . به‌رپرسه‌ هه‌ڵبژێردراوه‌كان له‌ هه‌ڵبژاردنی دووباره‌ و دادپه‌روه‌رانه‌ دا دیاری ده‌كرێن كه‌ به‌ شێوه‌یه‌كی رێژه‌یی دووره‌ له‌ ناچاره‌كی.

٣ . له‌ رووی كرده‌ییه‌وه‌ هه‌موو پێگه‌یشتووه‌كان مافی هه‌ڵبژاردنی به‌رپرسه‌كانیان هه‌یه‌.

٤ . له‌ڕووی كرده‌ییه‌وه‌ هه‌موو پێگه‌یشتووه‌كان مافی وه‌رگرتنی پێگه‌یان هه‌یه‌ له‌ حكومه‌ت دا به‌ پێی هه‌ڵبژاردن.

٥ . هاووڵاتیان مافی راده‌ربڕینیان هه‌یه‌ به‌ بێ ترس له‌ سزایه‌كی دڵڕقانه‌وه‌.

٦ . هاووڵاتیان مافی گه‌ڕانیان هه‌یه‌ به‌ دوای سه‌رچاوه‌ی به‌دیلی زانیاری دا سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ی كه‌ سه‌رچاوه‌ به‌دیله‌كان له‌ لایه‌ن یاساوه‌ ده‌پارێزرێن.

٧ . هاووڵاتیان مافی دروست كردنی كۆمه‌ڵه‌ و رێكخراوی تاڕاده‌یه‌ك سه‌ربه‌خۆیان هه‌یه‌، به‌ حزبی سیاسی سه‌ربه‌خۆ و كۆمه‌ڵه‌ی خێرخوازیشه‌وه‌.

سه‌ره‌ڕای گرنگی هه‌موو ئه‌م توخمانه‌ دیموكراسی كاریگه‌ری له‌سه‌ر گه‌شه‌پێدانی ئابووری و مرۆیی هه‌یه‌ و ئه‌ویش به‌هره‌ و توانای تاكه‌كان به‌رز ده‌كاته‌وه‌، هه‌ربۆیه‌ راپۆرتی بانكی نێوده‌وڵه‌تی ٢٠٠٦ باس له‌ گرنگی په‌یوه‌ندی نێوان دیموكراسی و گه‌شه‌پێدانی ئابووری ده‌كات و « ته‌نانه‌ت دیموكراسیه‌ت به‌ بنه‌مای گه‌شه‌پێدانی ئابووری ساخله‌م و دادپه‌روه‌ری و ئینساف له‌قه‌ڵه‌م ده‌دات». [١١٠] دواجار هه‌ر وه‌ك (تۆرین) ده‌ڵێت ناوه‌رۆكی دیموكراسی ئه‌وه‌یه‌ كه‌ فێر ببین به‌یه‌كه‌وه‌ بژین، سه‌ره‌ڕای جیاوازییه‌كانمان جیهانێك بنیات بنێین كه‌ زۆرتر و زۆرتر كراوه‌ بێت ، له‌هه‌مان كاتدا زۆرترین هه‌مه‌ره‌نگیش(تنوع) له‌خۆ بگرێت، ئه‌گه‌ر په‌یوه‌ندیكاری به‌بێ یه‌كیه‌تی(وحدة) ئاسته‌م بێت ئه‌وا بێ هه‌ره‌نگی مه‌رگ بالاده‌ست ده‌بێت به‌سه‌ر ژیان دا، نابێت هیچ كام له‌م دووانه‌ بكه‌ینه‌ قوربانی یه‌كتر. [١١١]

١١٠. تشارلز تیللي، سه‌رچاوه‌ی پێشوو،ل ٣١٧.

١١١. آلان تورین ، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٦.

لـه رووی بنـەماوە دیموکراسـی یەکێکـە لـە مۆدێلـە گونجاوەکـانی حـوکمڕانی کـە زەمینەیەکی لەبار بۆ فرەیی کلتوری و سیاسی دەڕەخسێنێت و تێیدا بـە شـێوازی جیـاواز شوناسەکان گوزارشت لە خۆیان دەکەن و ئەمەش لە میـانی دەزگـا و دامـەزراوەی یاسـایی و دیموکراتی بەئەنجام دەگات کە هەم میکانیزمی دیموکراسین و هەم بـەرەنجامی ئـەم پرۆسـسـەن، لەسەردەمی بە جیهانی بـوون دا و پـاش هـەرەس هێنـانی ئایـدۆلۆژیا نەیارەکـەی لـە رووی سیاسیەوە واتە کۆمۆنیزم، دیموکراسی لیبرالْ وەك مۆدێلی بالاّدەسـت و سـەرکەوتوو، بـەرەو ڕووی رەخنەی جدی بۆتەوە کە کە دەتوانین ناوی بنێن دوورکەوتنەوە لە ناوەرۆك یان ماهییەتی دیموکراسی، کە بریتیە لەو کێشەیەی کە ئەو بڕیار وسیاسەتانەی کە بە ناوی ئیرادەی گەل یـان خەڵکەوە دەردەچن لە پراکتیك دا پێداویستی ئایدۆلۆژی و چینایەتی بیّ پـڕ دەکرێتـەوە و لـە راستی دا میکانیکیەتی پرۆسسی دیموکراسی پێش ماهییەتی دیموکراسی کەوتووە.

ئەمە سەرەتایەکی کورتە بۆ توێژینەوە لەسەر فکری سیاسی (یورگن هابرمـاس) کـە بەیەکێك لە فەیلەسـوفەکانی هـزری دیموکراسـی هاوچـەرخ لەقەڵـەم دەدرێـت کـە کـۆی سیستەمی فەلسەفیەکەی لەسەر بنەمای بڕوابـوون بـە دیموکراسـی و لێـك تێگەیشـتن و پەیوەندیکاری و کارلێك دامەزراوە و مۆدێلێـك پێشـکەش دەکـات کـە بـە دیموکراسـی رێکاری یان راوێژگەری (الديمقراطية التشاورية) ناسراوە کە راسـتەوخۆ لەسـەر بنـەمای تیۆری رەخنەیی و لەمیانی هەڵسەنگاندن و رەخنەگرتن لە تێڕوانینی و جیهـانبینی ئـەم ئاراستە و تەوژمانە بە تایبەتی روانگەی هەر دوو مۆدێلی بالاّدەسـتی دیموکراسـی واتـە رەوتی کۆماریخوازی و رەوتـی لیـبرالی بـۆ مـاف و هـاوولاّتیبوون و پرۆسسـی سیاسـی، دامەزراوە.

بەشی دووەم

چوارچێوەی تیۆریی فەلسەفەی یورگن هابرماس

باسی یەکەم

یورگن هابرماس و قوتابخانەی فرانکفۆرت

قوتابخانەی رەخنەیی فرانکفۆرت ناوەندێکی هزری مارکسیی و رێبازیکی نوێ بوو لە بواری فەلسەفە و زانستی سیاسەت و کۆمەڵناسی دا، کە سەرچاوەکەی بۆ "ئەنیستیتوتی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی"* زانکۆی گۆتەی شاری فرانکفۆرتی ئەڵمانیا دەگەڕێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی تیۆری رەخنەیی بریتییە لەو بیروبۆچون و توێژینەوە ولێکۆڵنەوانەی کەبیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت خستویانەتەڕوو کە بنەماکانی پشت بەم سێ سەرچاوەیەی خوارەوە دەبەستێت: ١) فەلسەفەی عەقلانی لە رۆسۆوە بۆ هیگڵ. ٢) ئابووری سیاسی کارل مارکس. ٣)دەروونشیکاری فرۆید.[١١٢] گرنگترین بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت بریتی بوون لە (ماکس هۆرکهایمەر، تیۆدۆر ئادۆرنۆ، هێربرت مارکۆزە، والتر بنیامین و لە نەوەی دووەمیش یورگن هابرماس و لە نەوەی سێیەمیش بیرمەندی ئەڵمانی ئەکسڵ هۆنیس)** کە لە بوارە جیاوازەکانی زانستی کۆمەڵایەتی و بەتایبەتی لە لەمەڕ

---

* یەکەمین دامەزراوەی توێژینەوەی مارکسی بووە لە رۆژئاوای سەرمایەداری دا کە لە ساڵی ١٩٢٣ بە پاڵپشتی و سەرمایەی (فلیکس ڤایل*Felix Weil*) سەرمایەداری خاوەن کۆمپانیا دامەزرێنراوە.لە ساڵی ١٩٣٠ (ماکس هۆرکهایمەر) سەرۆکایەتی ئەم ئەنیستیتیوتەی گرتۆتە ئەستۆ کە یەکێکە لە بیرمەندە دیارەکانی ئەڵمانیا. هۆرکهایمەر بیرۆکەی سەرەکی و بەرایی ئەم پەیمانگایەی بە یارمەتی تیۆدۆر ئادۆرنۆ دارشت. ئەندامانی ئەم دامەزراوەیە لە شەردەمی هەژموون و دەسەلاّداریێتی نازی بە ناچاری روویان لە تاراوگە(مەنفا) کردوو و زۆربەیان بەرەو ئەمریکا کۆچیان کرد. لە سەرەتای ١٩٥٠ گەڕانەوە بۆ ئەڵمانیا. پاش مردنی ئادۆرنۆ لە ساڵی ١٩٦٩ پەیمانگاکە هەڵوەشایەوە و لەگەڵ مردنی هۆرکهایمەر سەردەمی چالاکی قوتابخانەی فرانکفۆرت وەك دامەزراو کۆتایی پێ هات. (حسینعلی نوزری، بازخوانی هابرماس ، نشر چشمە ، تهران، ١٣٨١(٢٠٠٢)، ص١٠٥-١٠٦).

١١٢. د. شيرزاد احمد النجار، دراسات في علم السياسة، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ٢٠٠٤، ل٧٧.

** جگە لەم چوار بیرمەندە کە بەشێوەیەکی سەرەکی ناویان لەگەڵ قوتابخانەی رەخنەیی و تیۆری رەخنەیی دادێت ، ئەم بیرمەندانەش لە بواری جیاواز دا لەم قوتابخانەیە کاریان کردووە. فردریش پۆلۆك ی ئابووریناس ،

پەیوەندی نێوان ئەم بەشە جیاوازانە و دیاردە سیاسییەکانی وەك فاشیزم و تۆتالیتاریزم و نەزعەی دەسەڵاتخوازی و دانپیانان لە کۆمەڵگای مۆدێرن دا لێکۆڵینەوەیان ئەنجام داوە.

تەوەری یەکەم: قوتابخانەی تیۆری رەخنەیی

بیروبۆچوونی ئەم قوتابخانەیە کە دواتر بە "تیۆری رەخنەیی"ش ناوبانگی دەرکرد، لە مناقشە و خۆیندنەوەی فیکری لەسەر فەلسەفەی ئایدیالیستی هیگڵ و رەخنەی مارکس لەمەڕ ئابووری سەرمایەداری و توێژینەوەکانی فرۆید لەسەر تێکچوونی دەروونی سەری هەڵدا. هۆرکهایمەر لە وتاری"تیۆری کلاسیکی و تیۆری ڕەخنەیی" دا کە دواتر بە مانفێستی قوتابخانەی فرانکفۆرت یان مانفێستی ١٩٣٧ ناوبانگی دەرکرد، ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە « وشەی ڕەخنە لێرەدا ئەوەندەی بە مانای ڕەخنە لە دیالێکتیکی ئابووری سیاسی بەکارهاتووە هێندە واتای ڕەخنەی ئایدیالیستانە نییە لە عەقڵی پەتی».[١١٣] پرۆسسی رەخنەش بە پشت بەستن بە عەقڵ بەمانات هیگڵیەکەی ئەنجام دەدرێت کە پیوەستە بەئازادییەوە و لێرەوە چەمکی"عەقڵ" وەك بیرۆکەیەکی فەلسەفی سەری هەڵدا بەو پێیەی ئەم عەقڵە توانای دۆزینەوەی جەوهەری دیاردەکانی هەیە، جەوهەرێك کە بەشێوەیەکی ریشەیی جیاوازە لە سیما رواڵەتیە ئەبستراکتەکان.[١١٤]

ئەریك فرۆم دەروونناس و دەروونشیکاری بەناوبانگ، ئۆتۆ کرشهایمەرفرانس نومان لە بواری ماف وسیاسەت دا، هنریك گروسمەن وئارکادی گرلند لە بواری ئابووری سیاسی دا، لیۆ لوڤینتال لە بواری ئەدەب دا،برونۆ بتلهایم و ناتان ئاکرمەن و ماری یەهودا لەبواری دەروونناسی دا. سەرچاوە: حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

١١٣. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت، مۆسسە انتشارات آگە ، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥) ص٢٤١.

١١٤. توم بوتومور، مدرسة فرانکفورت ، ت:سعد هجرس، مراجعة د. محمد حافظ دیاب، دار اویا، ط٣، بنغازي، ٢٠٠٤، ل ٥٨.

به گشتی له ڕوانگەی تیۆری ڕەخنەییەوە ، کۆمەڵگا بەشێوەی هیگڵی وەك سیستمێك سەیر دەکرێت کە تێیدا تاکەکان بە دوای بەرژەوەندی و حەزی تایبەتی خۆیانەوەن و حەتمەن بەرەو پەیوەندی دوولایەنە ، دابەشکردنی کار ، بەرهەم هێنانی کالاّ بەپێی سیستەمی ئاڵووێر، کاری گرێگرتە، ناوەندێتی بیرۆکراسی و دەوڵەتی وبەگشتی بەرەو عەقڵی ئامرازی ئاراستە دەکرێن، ئەم سیستەمە لە ڕوانگەی تیۆری ڕەخنەییەوە لە خودی خۆیدا بەرەوە قەیران دەچێت.[١١٥]

گەڕانەوەی بیرمەندانی ئەم قوتابخانەیە بۆ فەلسەفەی هیگڵ چوارچێوەی بەشی زۆری بەرهەمەکانیان پێك دێنێ و لە میانی ژمارەیەك لەو چەمك و زاراوانە دەردەکەوێت کە چاوگەکەیان بۆ فەلسەفەی هیگڵ دەگەڕێتەوە (بۆ نموونە چەمکی نامۆبوون- الأغتراب *Alienation*، ئەم چەمکە چوارچێوەی بیرکردنەوەی بەشێکی زۆر لە بیرمەندانی قوتابخانەی ڕەخنەیی پێك دێنێ و ناوەرۆکەکەی بریتیە لەوەی کە مرۆڤ نامۆیە بە توانست و ماهیەتی خۆی چونکە خاوەنبەرهەمی کاری خۆی نییە، کۆمەڵگای پیشەسازی پێشکەوتوو بەشێوەی جیاواز و لە ئاستی کلتوری و ئابووری دەبێتە هۆی نامۆبوون و بەشتبوون *Reification* . «چەمکی بەشت بوون و نامۆبوون لە دەسەلاّتی سیستەمی بیرۆکراسی وئامرازەکانی سەرکوت کردنی ئیداری دا دەردەکەوێت، نامۆبوونی مرۆڤ لە پرۆسسی یەکخستنی پێداویستیە مرۆیەکان و بەیاسایی کردنی شێوازەکانی ڕەفتار دا خۆی دەنوێنێ».[١١٦] بەشێوەیەکی گشتی هەندێ ئاراستەی جیاواز نوینەرایەتی قوتابخانەی فرانکفۆرتیان کردووە کە دەتوانین بەم جۆرە کورتیان بکەینەوە.

١- ئاڕاستەی (هۆرکهایمەر) ** و(ئادۆرنۆ) کە نوێنەرایەتی میتۆدی ڕەخنەیی دیالیکتیکیان دەکرد کە ئامانجەکەی بریتی بوو لە یەکخستنی تیۆر و پراکتیك و پێشکەش

---

١١٥. حسين بشيريه، انديشەهای مارکسيستی، جلد اول، نشر نی، تهران، چاپ ٧،١٣٨٦ (٢٠٠٧)،ل١٧٠.

١١٦. ابو النور حمدي ابوالنور حسن، يورجين هابرماس- الاخلاق و التواصل، دار التنوير، ل٢٩ و٤٤.

** *Max Horkheimer* ساڵی ١٨٩٥ لەدایك بووە، لە ساڵی ١٩١٧ بۆ ماوەیەکی کورت چۆتە ریزی سوپاوە دوو ساڵ پاشتر لە مونیخ دەستی کردووە بە خوێندنی سایکۆلۆژیا و فەلسەفە، لە ١٩٢٢ دکتۆرای فەلسەفەی وەرگرتووە .لە کۆتایی بیستەکان بووە بە سەرۆکی ئەنیستیتیوتی توێژینەوەی کۆمەلاّیەتی لە

کردنی تیۆرێکی ڕەخنەیی لەمەڕ کۆمەڵگا کە بتوانێ لەبەرانبەر بیرۆکەی دەسەلاتخوازی و توندوتیژی دا بوەستێت وهەوڵ بدات بۆ دروست کردنی فکری ڕەخنەیی لە خودی خۆیدا بەلیبرالی و نالیبرالیەوە.

٢- ئاراستەی (هێبرت مارکۆزە)کە خۆی لە ڕەدکردنەوەی کۆمەڵگای داپلۆسێنەری هەنووکەیی و شۆڕش لەدژی دا دەبینێتەوە لە میانی جەخت کردن لەسەر ڕۆڵی یەکلاکەرەوە و شۆڕشگێڕانەی عەقڵ لە ژیانی مرۆڤ دا و سەیر نەکردنی کۆمەڵگا لە ڕوانگەیەکی تاك ڕەهەندەوە.

٣- ئاراستەی سایکۆلۆژی— شیکاری کە خۆی لە بیروبۆچوونی (ئەریك فرۆم)و فرۆیدییە نوێیەکان دا دەبینێتەوە.

٤-ئاراستەی (یورگن هابرماس) کە ئاراستەیەکی فەلسەفی ئەنترۆپۆلۆژیە و جەخت لە توێژینەوە لەسەر سەرمایەداری پێشکەوتوو دەکاتەوە وەك کۆمەڵگای پیشەسازی عەقلانی خاوەن ئایدۆلۆژیای تەکنۆکراتی.[١١٧]

٥- ئاراستەی ئەکسلَ هۆنیس[١١٨] کەلەسەر بنەمای دانپیانانی دوولایەنە دامەزراوە و پێیوایە داپیانانی کۆمەلایەتی بەشێکی دانەبڕاوە لە بونیادی کردەی پەیوەندیکاری.[١١٩]

فرانکفۆرت.هەندێ لە بەرهەمەکانی بریتین لە : ***عەقڵ گیران*** *Eclipse of Reason*، ***تیۆری ڕەخنەیی و تیۆری نەریتی(کۆمەڵە وتار) ، ڕەخنە لە عەقڵی ئامرازی.*** (سەرچاوە: تئودور و. ادورنو — ماکس هورکهایمر،دیالکتیك روشنگری،ت:مراد فرهادپور و امید مهرگان،گام نو،چاپ ٣ ، تهران،١٣٨٧(٢٠٠٨).)

١١٧ . د.ابراهیم الحیدري ، مدرسة فرانکفورت… تأسیس نظریة نقدیة للمجتمع ، لەم سایتەی خوارەوە:
http://www.bohothe.blogspot.com/2010/03/blog-post_27.html .

١١٨. ئەکسلَ هۆنیس (1949 *Axel Honneth*–) نەوەی سێیەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت، بەرێوبەری ئێستای ئەنیستیتوتی توێژینەوەی کۆمەلایەتی لە فرانکفۆرت.

١١٩. د. کمال بومنیر، النظریة النقدیة من هورکهایمر الی اکسل هونیث ، دار العربیة للعلوم ناشرون و منشورات الاختلاف، بیروت، ٢٠١٠، ل ١٦٣.

(هۆرکهایمەر) پاشوەرگرتنی پۆستی سەرۆکایەتی لە وتاری دەستبەکاربوونیدا کە لـە ژێـر ناونیشانی "ڕەوشی هەنووکەیی فەلسـەفەی کۆمـەلآیـەتی و ئـەرکی ئەنسـتیوتی توێژینـەوەی کۆمەلآیەتی "هێڵی فیکری خۆی ڕوونکـردەوە کـە پێچـەوانەی مارکسـیزمی ئـەرتۆدۆکس و گەڕایەوە بۆ ئیستعاب کردنـی پرەنسـیبەکانی مێـژووی فەلسـەفەی کۆمەلآیـەتی وقوتابخانـە نوێیەکانی کۆمەڵناسی وکانتیزمی نوێ.[١٢٠] کەواتە دەتوانین بڵێین توێژینـەوەکانی قوتابخانـەی فرانکفۆرت تەنیا جەخت نەبووە لەسەر ژێرخانی ئابووری بەڵکو بایەخیان بە ڕۆڵی کلتـور دەدا لە دروست کردنی هۆشیاری ساختە بۆ مرۆڤ و بە شت کردنی تاکەکان لـە پرۆسـسـی بەرهـەم هێنان بە پشت بەستن بە جۆرێك لە مەعریفە و لەم نێوەدا ڕەخنەیان ئاراسـتەی پـۆزەتیڤیزم و سـەرهەڵدانی هـزری فاشـیزم وعـەقڵی تۆتالیتـاری کـردووە وەك بـەرەنجامی ڕۆشـنگەری و عەقلانیەتی ئامرازی و تەکنیك و بالآدەستی لە کۆمەڵگای مـۆدێرن دا کـە لـە خـوارەوە بـە کورتی ئاماژەیان پێ دەکەین:

١- ڕەخنە لە پۆزەتیڤیزم:

لەگەڵ بـەرفراوان بـوونی دژایـەتی نێـوان ئاڕاسـتەی نـەریتی و ئاراسـتەی ڕەخنـەیی لـە کۆمەڵناسی دا ، کاریگەرییەکانی لە پانتایی سیاسەت دا بەدیارکـەوت، بـەڕای هۆرکهایمـەر تیۆری نەریتی واتە پۆزەتیڤیزم (الوضعية) «لە هەوڵدان دایە بۆ ڕوونکردنـەوەی یاسـاو ڕێسـا کۆمەلآیەتییـەکان و خـۆی لـە تیـۆری ڕەخنـەیی جیادەکاتـەوە. ئامـانجی تیـۆری ڕەخنـەیی تێگەیشنە لەم خاڵە کە چۆن دەکرێت ئاستەنگ و لەمپـەرە سیاسـی و کۆمەلآییـەکانی سـەر ڕێگای تاك کەم بکرێنەوە وئەگەر کرا بە تەواوی نەهێڵرێن».[١٢١] ئەمەش لە پێناو ڕەخسـاندن و بەدیهێنانی ئازادییە واتە تیۆری ڕەخنەیی پێیوابوو لە توانای زانست دایە کە یارمەتی مـرۆڤ بدات بۆ رزگاربوون لە کۆتوبەندکان، هـەر بۆیـە ئـەم تیـۆرە تـەنیا وەسـفیی نییـە بـەڵکو معیارییە و ئامادەی تێدایە یارمەتی گۆڕانی کۆمەلآیەتی و سیاسی بدات. لە روانگەی تیۆری

١٢٠. علاء طاهر، مدرسة فرانكفورت من هوركهايمر الى هابرماس، منشورات مركز انماء القومي، بيروت، بلا تاريخ، ص ٤٤-٤٥.

١٢١. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

رەخنەییــەوە «کێشــەی ســەرەکی پــۆزەتیڤیزم بــۆ ئەوجیاکارییــە دەگەڕێتەوەکــە لــەنێوان "حەقیقــەت" و"بــەها" دا دەیکــات، هۆرکهایمــەر پێیوایــە پــۆزەتیڤیزم حەقیقەتــە هەندەکییەکان(جزئـي) ناخاتە ناو چوارچێوەی هەمــەکی(کلـي) ».[١٢٢] واتــە هێنــدەی جــەخت لەسەر بەهاکان دەکاتەوە وەك دەرکەوتەی پەیوەندییە کۆمەلاَیەتی و کلتوری و سیاســییەکان، ئەوەندە بایەخ بە حەقیقەت نادات وەك خواست و ئایدیایەکی مرۆیی، بــەڵکو بــە شــێوەیەکی سەرەکی لە خزمەت وەسفکردن و پەسەند کردنــی ڕەوشــی هەنووکــەیی دایــە، بــەلاَم تیــۆری رەخنەیی بیرکردنەوەیەکی ئایدیاڵی سەبارەت بە کۆمەڵگا دەخاتەڕوو، لەم تیۆرە دا پانتــایی و بەشی جۆراو جۆری زانستە مرۆیی وکۆمەلاَیەتییەکانی وەك فەلسەفە، کۆمەڵناســی، زانســتی سیاسەت، ئابووری، دەروونناسی، ئــەدەبیات، هونــەر و ئیســتاتیکا، فیمینــزم..... هتــد بــۆ شــیکردنەوەی پــرس وکێشــەکانی کۆمــەڵگای هاوچــەرخ و خســتنە ڕووی ڕێگــا چــارە، بەکارهێنراون.[١٢٣] هۆرکهایمەر لە سێ خاڵ دا رەخنە لە پۆزەتیڤیزم دەگرێت:[١٢٤]

١. وەك حەقیقەت و شتی ئەبستراکت و لــە نــاو چوارچــێوەیەکی دیــاریکراو و پلانرێــژی حەتمیەتی میکانیکی دا مامەڵە لەگەڵ مرۆڤی تەژی لە زینوێتی و چالاکی دەکات.

٢. وەك پێدراوێکی راستەوخۆ تەنیا لە ئەزموون دا وێنای جیهان دەکــات و بــە جۆرێــك ئەمەی بردە پێش کە تەنیا جیاکردنەوەی رواڵەت و جەوهەری نەگرتەوە.

٣. جیاکارییەکی رەها دەکات لــە نێــوان حەقیقــەت و بــەها دا و پاشــان مەعریفــە لــە بەرژەوەندی مرۆیی جیادەکاتەوە. کەواتــە تێگەیشــتنێکی گونجــاو ســەبارەت بــە کۆمــەڵگا ناخاتەڕوو، داکۆکی لە رەوشــی هەنووکــەیی دەکــات لــە بەرانبــەر گــۆڕان و یــان لانــی کــەم گۆڕانکاری بە ئەرکی زانست نــازانێ، پشــتگیری هــەژمون و بەرهــەم هێنانــەوەی دەســەلاَتی تەکنەلۆژیا دەکات.

---

١٢٢. توم بوتومور، سەرچاوەی پێشوو،ل ٦٥-٦٩.

١٢٣. مایکل پیوزی ، یورگن هابرماس ،ت:احمد تدین ، انتشارات هرمس ، تهران ، ١٣٧٩ -٢٠٠٠ ، ل ١٠٦.

-Michael Pusey ,Jurgen Habermas ,Routledge , New York and London , 2003 ,P. 106.

١٢٤. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

٢- شیکردنەوەی رەخنەیانەی فاشیزم و تۆتالیتاریزم:

سەرکەوتنی بزووتنەوە نازی و فاشیستەکان لە ئەوروپا پاش جەنگی یەکەمی جیهان و تێکشکاندنی بزووتنەوە و رەوتە کرێکارییەکان، هەندێك لە بیرمەندە مارکسییەکانی رۆژئاوای خستە سەر ئەو رایەی کە پێویستە لە روانگەیەکی رادیکاڵ و رەخنەییەوە جارێکی تر مارکسیزم بخوێندرێتەوە، چونکە حەتمییەت و دیالیکتیکی مێژوویی و سەرکەوتنی پرۆلیتاریا و رزگاربوون لە چەوسانەوە بوو بە شتێکی دوور لە واقیع، هەربۆیە ئەم بیرمەندانە لە مارکسیزمی ئەرتۆدۆکس وئابووری پاشەکشێیان کرد و جارێکی تر گەڕانەوە بۆ بەرهەمەکانی خودی هیگڵ چونکە لای ئەوان مارکس خوێندنەوەی هیگڵ بوو ئەمان هەوڵیان دا ڕاستەوخۆ تاوتوێی بەرهەمەکانی هیگڵ بکەن. «بەم جۆرە بەشێکی گەورەی هزری مارکسیی سەدەی بیستەم دەرئەنجامی گەڕانەوەیە بۆ نەریتی فەلسەفی هیگڵ. بیرۆکەی سەرەکی فەلسەفەی هیگڵ کە پێیوایە دەبێت واقیع بە عەقلانی بکرێت بنچینەی ئەم قۆناغەی هزری سیاسی سەدەی بیستەم پێك دێنێت».[١٢٥]

بیرمەندانی تیۆری رەخنەیی ئاماژە بە بوونی پەیوەندیەکی تۆکمە دەکەن لە نێوان سیستەمی سەرمایەداری و فاشیزم دا و لەم نێوە دا هۆرکهایمەر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەوەی نایەوێت قسە لەسەر سەرمایەداری بکات ئەوا راستگۆیە لەبەرانبەر فاشیزم دا.[١٢٦] بەم جۆرە لەسەر ئەو رایە بوون کە لە کۆمەڵگای مۆدێرن و هاوچەرخی رۆژئاوادا بەهۆی گەشەکردنی تەکنەلۆیا و سەرمایەداری مۆنۆپۆلیەوە یەك فۆرم بە ژیانی تاکەکان دەبەخشریت و لە هەموو لایەکەوە دەخرێنە ژێر چاوەدێریەوە و ئەمەش زەمینەی بەرایی سەرهەڵدانی تۆتالیتاریزمە. لە تێڕوانینی ئەوان پەیوەندیەکی تۆکمە لە نێوان ئابووری سەرمایەداری و تەکنەلۆژیاو دەسەڵات دا هەبوو « بناغەی بەرفراوان بوونی دەسەڵاتی تەکنەلۆژیا بەسەر کۆمەڵگادا، بۆ دەسەڵاتی ئەو کەسانە دەگەرێتەوە کە بالآدەستی ئابووریان بە سەر کۆمەڵگا دا لە هەمووان زیاترە. ئەمرۆ عەقلانیەتی تەکنیکی بریتیە لە عەقلانیەتی دەسەلآت. ئەوە خەسڵەتی جەبریی ئەو کۆمەڵگایەیە کە نامۆبووە بە خۆی».[١٢٧]

---

١٢٥. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٤.

١٢٦. ابو النور حمدي ابوالنور حسن ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

١٢٧. تیودور و. آدورنو و ماکس هورکهایمر ، دیالکتیك روشنگری ، نشر گام نو، چاپ ٣، تهران،١٣٨٧(٢٠٠٨)، ل٢١١.

به بڕوای بیرمەندانی تیۆری ڕەخنەیی فاشیەت سیستەمێکی روخێنەر و دژە تاکە و هەڵ دەدات بۆ دروست کردنی زەینێکی تاکڕەهەند و بەرتەسك بۆ ئەوەی بتوانرێت بە ئاسانی کۆنترۆڵ بکرێت، بۆ ئەم مەبەستە هەوڵی دا کەلەپوور و کلتوری مێژوویی ئەوروپا لە ڕەگەوە هەڵکەنێت، لێرەوە بیرمەندانی تیۆری ڕەخنەیی ، بە قوڵی دەستیان کرد بە توێژینەوە سەبارەت بە ئازادی ، مافی تاك و بایەخی مرۆڤ وسەرجەم چەمکەکانی تر کە بە هۆی هێرشی ڕوو لە زیادی دەزگاو بیرو بۆچوونە تۆتالیتارییەکان و گەشەکردنی کلتوریکی سیاسی نادیموکراتی و بلاوکردنەوەی هزری توندوتیژی و سڕینەوەی جیاوازیەکان بەرەو نەمان دەچوون، بە بڕوای هۆرکهایمەر «سەربەخۆیی تاك لە فەردانیەتەکەی دایە».[١٢٨] لە پرۆسسی دروست کردنی کلتوری مۆدێرن دا کە بە بڕوای (ئادۆرنۆ) و (هۆرکهایمەر) زەمینە سازییەکی روونی تێدایە بۆ تۆتالیتاریزم « تاك دەبێتە جۆریك لە وەهم، ئەویش نەك لەبەر ستاندەربوون و وەکیەیەکی شێوازی بەرهەم هێنان، بەڵکو بوونی تاك تا کاتێ تەحەمول دەکرێت کە هیچ گومانێك نەبێت لە هاوتابوونی لەگەڵ گشت دا».[١٢٩] واتە بە یارمەتی دەسکەوتەکانی عەقڵی مۆدێرن و تەکنەلۆژیا و پێشکەوتنی پیشەسازی و لە ڕێگای ئایدۆلۆژیای هێزە تۆتالیتێرەکانەوە جۆرێك لە یەکڕەنگی دروست بکرێت کە تاك وەك مۆرەیەکی دەستەمۆ و رامکراو بێ بیرکردنەوە و ملکەچانە لە خزمەت دەسەلاتدا دابێت، لەم نێوە دا (هێربرت مارکۆزە) رای وایە کە:

دەتوانین ڕەگەکانی فاشیزم لە دژایەتی هەمیشەیی نێوان مۆنۆپۆلی پیشەسازی ڕوو لە گەشەو سیستەمی دیموکراتی دا بدۆزینەوە. لە ئەورووپای پاش جەنگی یەکەمی جیهانی دەزگا و ئامرازە پیشەسازییەکان کە زۆر بە عەقلانی کرابوون و بە خێراییەکی زۆر گەشەیان سەندبوو، لە بواری بەرهەمداری دا توشی دژواریەکی زۆر هاتبوون... لە سیستەمی سیاسی تازە دا بە بێ پیادەکردنی گوشارێکی بەردەوام بە ئاڕاستەی دابین کردنی پێداویستەکانی مرۆڤ، ناتوانرێت گەشە بە هێزەکانی بەرهەمهێنان بدرێت. ئەمەش پێویستی بە چاودێری تۆتالیتارانە هەیە بەسەر هەموو پەیوەندییە

---

١٢٨. بابك احمدی ، مدرنیته و اندیشەی انتقادی، نشر مرکز، چاپ ٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)، ل ١٢٢.

١٢٩. تیودور و. آدورنو و ماکس هورکهایمر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٥.

کۆمەڵایەتی وتاکەکەسییەکان و لەناوبردنی ئازادییە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکان و یەکڕەنگ کردنی جەماوەری لە ڕێگای بەکارهێنانی ئامرازی ترس و تۆقاندن، کۆمەڵگا بوو بە مەعەسکەرێکی چەکدار لە خزمەت ئەم ئامانجە مەزنانە دا توانی لە بەرانبەر ململانێی ئابووری دا خۆی رابگرێت. [١٣٠]

ئەم قۆناغەی مێژووی ئەوروپا بەدەرکەوتنی قەیرانی لیبرالیەت وسەرهەڵدانی سیستەمە دەسەلاتخوازەکان و سەقامگیربوونیان جیادەکرێتەوە. گرنگترین بەشداری بیرمەندانی ئەم قوتابخانەیە لە بواری زانستی سیاسەت دا قووڵبوونەوەیە لە پرسی دەسەلاتخوازی وشیکردنەوەی شێوازەکانی پەرەسەندنی یاسایی وکارگێڕی لە دەوڵەتە بۆرژوازییەکاندا وبەتایبەتی توێژینەوە لەسەر ئەو قۆناغەی بە پەڕینەوە لە سیستەمی پەرلەمانی بەرەو سیستمی دیکتاتۆری تۆتالیتاریستی جیادەکرێتەوە لە ئەڵمانیا.[١٣١] بەم جۆرە سیستەمی سیاسی و ئابووری تەواو ئاوێتەی یەکتر دەبن. (فرانس نویمان) ڕژێمی ناسونالیستی ئەڵمانی بە "سیستەمێکی ئابووری تۆتالیتار" لە قەڵەم دەدات کە لە لوتکەی دا دەوڵەتێکی تۆتالیتار بوونی هەیە کە بەسەر هەموو بوارەکانی ژیانی تاکەکەسی وکۆمەڵایەتی وپانتایی سیاسی وئابووری و کۆمەڵایەتی وئەخلاقی وهونەری دا باڵادەستە، نویمان ئاماژە بەوە دەکات کە ئابووری ئێستای ئەڵمانیا، ئابووری مۆنۆپۆل و ئابووری دەسەلاتە، وئابووری سەرمایەداری ملکەچی دەوڵەتی تۆتالیتارییە و پێشنیاری ناوی"سەرمایەداری مۆنۆپۆلی تۆتالیتاری"دەکات.[١٣٢] ئەم بیرمەندانە لە خوێندنەوەکانیاندا جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە فاشیزم نیشانەی دوایین قۆناغی سەرمایەدارییە کە تێیدا توشی قەیران دەبێت. لەم قۆناغەی سەرمایەداری مۆنۆپۆلی دا دەوڵەت دەست بەسەر هەموو بوارەکانی ژیان وئامرازەکانی بەرهەم هێنانی ماددی و کۆمەڵایەتی وکلتووری وسیاسی دادەگرێت و هەموو جیاوازییەکان لەناو

---

١٣٠. هربرت ماركوزه، العقل و الثورة ، ت: الدكتور فؤاد زكريا، الهيئة المصرية العامة لتأليف و النشر، ١٩٧٠، ل٣٩٤.

١٣١. د. شیرزاد احمد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨.

١٣٢. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤، ل ٥٥.

دەبات. بە رای مارکۆزە «سێکۆشەی هیگڵی خێزان و کۆمەڵگا و دەوڵەت، ون بوو و لەجیاتی ئەمە یەکیەتیەك سەری هەڵدا کە هەموو شتیٚ کەوتە ژێریەوە».[١٣٣]

(پۆلۆك) ئاماژە بە پەیوەندی بەرژەوەندی نێوان دەسەلاٚتدارو گروپەکانی بەرژەوەندی ئابووری دەکات کە چۆن لە ئابووری و سیاسەت دا یەکانگیر دەبن، بەبۆچوونی ئەو لە سەرمایەداری دەوڵەتی ولە شێوە تۆتالیتارییەکەیدا ، دەوڵەت ئامرازی دەسەلاٚتی گروپێك حاکمی نوێیە کە لە ئاکامی ئاوێتەکردنی بەهێزترین گروپی خاوەن بەرژەوەندی و قازانج و کاربەدەست وکارمەندە پلەبەرزەکانی بەشی کارگێڕی پیشەسازی وبازرگانی ، توێژە خاوەن ئیمتیازەکانی بیرۆکراسی دەوڵەت و کەسایەتیەکانی حزبی سەرکەوتوو سەری هەڵداوە، هەرکەسیٚ سەر بەم گروپانە نەبێت تەنها شتێکی ژێردەستەیە .[١٣٤] کەواتە لە روانگەی بیرمەندانی تیۆری رەخنەیەوە سیستەمی لیبرال دیموکراسی رۆژئاوا نەك هەر ماف و ئازادی تاکەکان ناپارێزێت بەڵکو تەنیا ئامرازێکە بۆ سەرکوت و بالاٚدەستی گروپە ئابووریەکان.

٣- رەخنەگرتن لە سەرکوت و بالاٚدەستی لە کۆمەڵگا پیشەسازیەکان دا:

بیرمەندانی قوتابخانەی رەخنەیی، بەتایبەتی (هۆرکهایمەر) و (ئادۆرنۆ) رەخنەی قوڵ و جدیان ئاراستەی هزری رۆشنگەری *Enlightenment* کرد وەك بنەمای بالاٚدەستی عەقلاٚنیەتی ئامرازی و سەرەتای قوڵ کردنەوەی هزری تۆتالیتاری، هەرچەندە رۆشنگەری بە ئایدیای ئازادی و پێشکەوتن و بەختەوەری مرۆڤ دەستی پێکردبوو، بەلاٚم بە بڕوای ئادۆرنۆ و هۆرکهایمەر « ئایدیاکانی رۆشنگەری نەك هەر بەدی نەهاتن بەڵکو کۆیلایەتی مرۆڤی لیٚ کەوتەوە لە بەرانبەر گەشەی فاشیزم و سەرمایە و ژیان لە کۆمەڵگایەکی تۆتالیتێر دا».[١٣٥] بەم جۆرە لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە رۆشنگەری سەرەڕای هەوڵدانی بۆ رزگارکردنی مرۆڤ لە دەسەلاٚتی هێزە خورافیەکان و چەسپاندنی عەقلاٚنیەت، ئەمرۆ « لە خزمەت سەردەمی ئێستا دا، خۆی گۆڕاوە بۆ هەڵخەڵەتاندنی بیٚ ئەملاو ئەولای جەماوەر».[١٣٦] زۆربەی بەرهەمی

---

١٣٣. هربرت مارکوزە، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٩٧

١٣٤. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت، سەرچاوەی پێشوو، ١٠٧.

١٣٥. بابك احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠.

١٣٦. تیودور و. آدورنو و ماکس هورکهایمر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

بیرمەندانی قوتابخانەی رەخنەیی بریتیە لە رەخنەگرتن لە توخم و رەهەندە جیاوازەکانی کۆمەڵگای مۆدێرن ، بە بڕوای ئەوان ناوەندی دەسەڵات لە دونیای مۆدێرن دا لە پانتایی ئابووریەوە بەرەو پانتایی کلتور چووە و جەختیان لە سەر کاریگەری دوولایەنەی بیروبۆچوونی (مارکس) و (ڤیبەر) دەکردەوە سەبارەت بە عەقلانیەت، وەك سەرەکیترین سیمای جیاکەرەوەی پرۆسسی پەرەسەندن لە جیهانی مۆدێرن دا. ڤیبەر هەولی داوە دوو جۆر عەقلانیەت لەیەکتری جیابکاتەوە، واتە "عەقلانیەتی شکلی *Formal*"و "عەقلانیەتی جەوهەری *Substantive Rationality*".[١٣٧] هەلبەتە کاتێ ڤیبەر باسی پرۆسسی بە عەقلانی بوون دەکات لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە لەگەڵ سەرهەڵدانی عەقلی ئامرازی (و سەرهەڵدانی کردەی عەقلانیەتی ئامرازی) و لە ناوچوونی کردەی نەریتی لە کۆمەڵگاکانی رۆژئاوا دا ، ئەم پرۆسسە لایەنێکی زۆر بەرفراوانی ژیانی کۆمەلایەتی ئەم کۆمەڵگایانە دەخاتە ژێر کۆنترۆلی حسابات و تێبینی ئامراز و ئامانج . بەبڕوای بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت کۆمەڵگای پیشەسازی دەرفەتی ئازادی لەبەردەم تاکەکان دا بەرتەسك دەکاتەوە و ئیرادەی سەربەخۆیان کۆنترۆڵ دەکات، عەقلْ لە بەرانبەر ناعەقلانیەت دا تەنازول دەکات.

لای تیۆری رەخنەیی کۆنترۆل سێ رەهەند لەخۆ دەگرێت:[١٣٨]

١- کۆنترۆڵ کردنی ژینگەی فیزیکی.

٢- کۆنترۆلی مرۆڤ بەسەر ئەویتر دا.

٣- کۆنترۆڵ کردنی ژینگەی مرۆیی.

هۆرکهایمەر پێیوابوو « بەو رادەیەی کە مەعریفەی زانستی گەشە دەکات- کە خەسڵەتێکی ئامرازی وەرگرتووە- بەهەمان رادە ئاسۆی ئازادی و بەختەوەری مرۆڤ و ئۆتۆنۆمییەکەی وەك تاك تاریك دەبێت».[١٣٩] بە رای بیرمەندانی تیۆری رەخنەیی "عەقلانیەتی روالەتی"تەنیا لە بیری بەدەست هێنانی کاریگەرترین ئامراز دایە بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی دیاری کراو بە بێ ئەوەی لە ماهیەتی ئامرازەکە رابمێنێ و ئەمە بە "بیرکردنەوەی تەکنۆکراتی" ناوزەد دەکەن و لەسەر ئەم بڕوایەن کە ئامانجەکەی خزمەتکردنە بە هێزە

---

١٣٧. حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٣و٢٢٤.

١٣٨. ابوالنور حمدی ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٩-٦٠.

١٣٩. د. کمال بومنیر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠.

دەسەلاتخوازەکان نەك رزگارکردنی جەماوەر لـە کـۆتی دەسـەلاّت. نووسـەرانی دیـالیکتیکی رۆشنگەری بەشێوەیەکی تایبەتی لە بەرانبەر دروست بوونی ئاراستە سـڕینەوەی کلتـور و زالّ کردنی کلتوری ئیستهلاکی دا هەستیار بوون و ئەوەیان پێشان دەدا کە لە "پانتایی گشتی"دا واتە دەزگا سەربەخۆکانی دەرەوەی دەوڵەت و پانتایی تایبەتی و بە یارمەتی میدیای گشـتی، مرۆڤ دەرفەتی جیا کردنەوەی شتی عەقلاّنی و ناعەقلاّنی لەدەست دەدات [١٤٠] و بە پشتبەسـتن بە ڕوانینی (ڤیبەر) بۆ دوو جۆرەکەی عەقلاّنییەت واتا عەقلاّنییەتی ڕواڵەتی و عەقلاّنییـەتی جەوهەری ، پێیانوایە کە عەقلاّنییەتی جەوهەری کە لە بەرامبەر عەقلاّنییەتی ڕواڵەتی دایە، بە پێی هەندێ بـەهای بـالاّی مرۆیـی وەك دادپـەروەری و ئاشـتی وبەختـەوەری ئامرازەکـان هەڵدەسەنگێنێ. ڕەخنەگرانی تیۆری ڕەخنەیی نازیەت بەگشتی و ئۆردوگـای کـاری زۆرەملـێ بەتایبەتی، وەك نمونەیەکی بەرجەستەی عەقلاّنییەتی ڕواڵەتی لە دژی عەقلاّنییەتی جەوهەری لێکدەدەنەوە، هـەروەك (جـۆرج فریسـەن) وتووویـەتی « ئاوشـۆڤیتس شـوێنێکی عـەقلاّنی *Rational* بوو بەلاّم مەعقول *Reasonable* نەبوو». [١٤١]

کەواتـە بیرمەنـدانی قوتابخانـەی ڕەخنـەیی بەتایبـەتی لـەژێر کاریگـەری کارەسـات و وێرانکارییەکانی جەنگی دووەمی جیهانی گەیشـتنە ئـەو دەرەنجامـەی کـە عەقلاّنییـەتی ڕۆژئـاوا بەتایبەتی لە شێوە ئامرازییەکەی دا هۆکاری سـەرەکی کاولکارییەکانـە ، چـونکە ئـەم جـۆرە لـە عەقلاّنییەت کەلتور و تاکێك دروستدەکات کە لە ماهییەتی خۆی دایـدەماڵێت و لـەناو پرۆسـەی بەرهەم هێنانی سـەرمایەداری دا دەیتوێنێتـەوە کـە دواجـار وەك تـاکێکی نـامۆ وبێگانـە بـەرەو خەمساردی وپاسیڤی دەچێت و یان هەر وەك مارکۆزە دەڵێت مرۆڤ و کۆمـەڵگای "تـاك رەهەنـد" بەرهەم دێت، هەربۆیـە ئەمانـە بەتایبـەتی مـارکۆزە بانگەشـەی شۆڕشـیان دەکـرد دژی بـەها و دەسەلاّتی زالّ بەسەر کۆمـەڵگای مـۆدێرن. بـەم جـۆرە بیرمەنـدانی قوتابخانـەی فرانکفـۆرت لـە توێژینەوەکانی خۆیان دا سەبارەت بە هەندێ چەمکی وەك بەکالاّیی بوونی پەیوەندییـەکان، بەشـت بوونی پەیوەندی مرۆیی و خودئاگـایی سـاختە و توخمـەکانی مرۆڤـی دەسـەلاّتخواز و تاکڕەهەنـد و زاڵبوون و پەرەسەندنی ئایـدۆلۆژیا شمولییـەکان لـە کۆمـەڵگا سـەرمایەدارییە پێشـکەوتووەکان، بەشێوەیەکی سەرەکی سوودیان لە بیروبۆچونی هیگڵ و مارکس و فرۆید وەرگرت.

---

١٤٠. بابك احمدی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١.

١٤١. حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٥.

٤. تیۆری ڕەخنەیی و پیشەسازی کلتور *culture industry*:

هەر وەك ئاماژەی بۆ کرا بەشێوەیەکی گشتی تیۆری رەخنەیی توێژینـەوەی مارکسـیزمی ئەرتەدۆکس هەڵوەشاندەوە سەبارەت بە باڵادەستی ئابووری بەسەر کـۆی بوارەکـانی ژیـان دا. (هۆرکهایمەر) رای وایە کە کلتور و ئایدۆلۆژیا تـەنیا ڕەنگدانـەوەی ژێرخـانی ئـابووری نـین ، بەڵکو پانتـایی تـا ڕادەیـەك سـەربەخۆن. کلتـور وئایـدۆلۆژیا ڕۆڵێکـی گـرنگ دەگێـڕن بـۆ سەقامگیرکردن و تۆکمەکردنی سیستمی هەنوکەیی.

بیرمەنـدانی قوتابخانـەی ڕەخنـەیی بەشـێوەیەکی نێگـەتیفی سـەیری کلتـور وپرۆسیسـی کلتورسازی دەکـەن، بـەجۆرێك کـە پێیـان وایـە تـەنیا لەخزمـەت چـڕکردنەوەی دەسـەڵاتی سەرمایەداری وکۆتکردنی مـرۆڤ دایـە و ئاسـۆی ئـازادی لەبـەردەم مـرۆڤ دادەخـات ولـەناو سیستمی بیرۆکراتیدا دەیکات بەشت وتوخمێك کە تەنیا ئەرکی ئابووری لەسەر شانە وخزمەتی سیستەمی بەکاربەری (ئیستهلاکی) و مانەوەی ئەم سیستەمە دەکات. (ئادرنۆ)و(هۆرکهایمەر) بەم جۆرە پێناسەی "پیشەسازی کلتوور" دەکەن:

> **ئەو پیشەسازییە کە پەنا بۆ ڕەوشی پاشکۆیەتی، ناچـاری ولاوازی خـۆی دەبات و لە هەناوی ئەم بارودۆخەوە سەرهەڵدەدات و هەوڵدەدات سەقامگیرو بەهێزی بکات. ئەو پەیامەی کە ئـەم پیشەسـازییە ڕادەگەیـەنێت بـە زۆری پەیامی "جێبەجێکردن وتەسلیم بوون"ە. ئەم پیشەسازییە دەبێتە ئاستەنگ لە بەردەم گەشەسەندنی تاکە سەربەخۆکان بۆ ئەوەی بەشـێوەیەکی ئاگایانـە و یەکسەر خۆیان بڕیار و حوکم نەدەن.**[١٤٢]

بەرای ئەم بیرمەندانە دووری و بۆشاییەکی گەورە هەیە لـە نێـوان واقعـی کۆمەڵایـەتی و سیاسی لەلایەك و بەرهەم هێنانەوەی کلتور لەلایەکی ترەوە کە جگـە لـە بـەکاڵاکردنی بـەها کلتوریەکان و ئاگایی ساختە شتێکی تر بەرهەم ناهێنێت، هەربۆیە رایان وایە کە «پیشەسازی کلتور ئاماژەیە بۆ پەیوەندی دوو واقعی تەواو دژ بەیەك: پانتـایی مـاددی بەرهـەم هێنـان و پانتایی زەین. شێوازێك بۆ دەربڕینی پرۆسسی بە مۆدێرن بوونی کلتور لە چوارچێوەی سپاردنی

142.Adorno & Horkheimer, Dialectic of Enlightenment, N.Y, the Seabury Press,1972, pp.137-154.

کالاٚ کلتوریەکان بـە لـۆژیکێکی تـەواو بازرگـانی)).[143] بـەم جـۆرە بیرمەنـدانی قوتابخانــەی فرانکفــۆرت، ڕەخنــەی تونــدیان لــە پیشەســازی کلتــور ، واتــا بونیــادە بــەعقلاٚنی کــراو وبیرۆکراتیزەکراوەکان گرت، کە کلتوری مۆدێرنی خستۆتە ژێـر چـاودێری خۆیـەوە. ئـادۆرنۆ سەبارەت بە پیشەسازی کلتور پێیوایە ((خودی تەکنەلۆژیا و ئاگایی تەکنەلۆژی دیاردەیــەکی نوێی لە فۆرمی کلتوری جەماوەری دا *mass culture* دەقپێوەگرتــوو و داروخــاوی بەرهــەم هێناوە نەزعەی رەخنەی لە ناو دەبات و بێدەنگی دەکات)).[144] واتە کلتورێك کە یەك فۆرم یان چەند فۆرمێکی دیاریکراو بەردەوام کۆپی دەکاتەوە و وەك شتێکی جیهـانی دەیخاتــەڕوو، بـەم جـۆرە لــە لــۆژیکی بەکاربــەری دا کلتــوری دەبێــت بــە کالاٚیــەکی بازرگــانی و لــە رۆحــە ئیستاتیکییەکەی دایدەبڕێت و فۆڕمێك لە زەوقێکی نزم و سادەی رەشۆکی بەرهــەم دێـت کـە ئەرکەکە بریتییە لە سەپاندنی ئایدۆلۆژیای ئیستهلاکیی سەرمایەداری کە وێنەیەکی ناڕاسـت یان وێنەیەکی زاڵ لە پەیوەندییە کۆمەلاٚیەتیەکان دەخولقێنیٚ و دەیکات بە مۆدێل. ئەوان بـە پێچەوانەی گەشبینی مــارکس بــە ئاینــدەو پێشــکەوتن بــە شـێوەیەکی ڕەشــبینانە ســەیری سیستەمی سیاسی وئابووری وکلتوریان دەکـرد، کێشــەی دونیــای مــۆدێرن لای ئــەوان تــەنیا تایبەت نەبوو بە سیستەمی سەرمایەداری بەڵکو لەسەر ئەو ڕایە بوون کە ئەمە پەیوەستە بـە دونیــای بەعــەقلاٚنی کــراو و سیســتەمە سۆسیالیســتیەکان یــان ســەرمایەداری دەوڵــەتیش دەگرێتەوە((هەر وەك ڤیبەر ئایندەیان وەك"قەفەسی ئاسنین" ی بونیادە عەقلاٚنییــەکان ســەیر دەکرد کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ دەرفەتی ڕزگاربوون کەمتر دەکاتەوە. لە سەر ئەو ڕایــە بــوون کـە تاك ئەسیری جیهانێك بووە کە سەرمایە تێیدا لە ڕادەبەدەر چەقی بەستووە و کەڵەکە بــووە و ئابووری وسیاســەت بەشـێوەیەکی ڕوو لــەزیاد چــڕژاونەتە نــاو یەکــەوە)).[145] ئیــدی کێشــەی جەوهەری ئەوە بوو کە هزر ناتوانێت دونیا بگۆڕێت و سیستەم هێندە بنەماکانی خـۆی پتــەو کردووە کە هەموو ئایدیایەکی گۆڕان شکست دەخوات و ئەمەش پێچەوانەی تێزی یازدەهەمی مارکس سەبارەت بە (فیورباخ) بوو کە دەڵێت: ((فەیلەسوفەکان تەنیا لــە ڕێگــای جیــاوازەوە

١٤٣. ایو کوسة و استفن آبە، واژگان مکتب فرانکفورت ، ت: افشین جهاندیدە، نشر نی، چاپ ٢، تهران، ١٣٨٩(٢٠١٠)، ل ٦٢.

١٤٤. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠.

١٤٥. هەمان سەرچاوە، ل٢٦٥.

جیهانیان راڤە کردووە لە کاتێك دا پرسەکە گۆڕانە».[١٤٦] دواجا هـونیس پێیوایـە دانپیانـانی دوولایەنە وەك میتۆد دەتوانێت رادەیەك بۆ ئەو ململانێ کۆمەلاّیەتیە هەنووکەییەکان دابنێت کە لەسەر بنەمای کۆنترۆلّ و هەژموون و ستەمی کۆمەلاّیەتی دامەزراوە. و پاشـان تاکـەکان دەتوانن خود و شونای خۆیان لە پەیوەندی نێوانخودی بەدی بێنن کە لە گـرەوی سـێ مـۆدێلی نۆرماتیڤی دانپیانان دایە، کە بریتیە لە خۆشەویستی و مـاف و سـۆلیداریێتی.[١٤٧] بـەم جـۆرە لەمیانی ئەم سێ مۆدێلە، مەرجە شکلیەکانی پەیوەندی کارلێك دیاری دەکرێت کە تێیدا تاك گرانتی "کەرامەتی خۆی" و"هەمەکییەتی خۆی" بەدەست دێنێ. لە کۆتـایی دا بیرمەنـدانی قوتابخانەی فرانکفۆرت ڕەخنەی ڕادیکالّی لە پیشەسازی کلتور دەگرن. ئایـدیای پـەنهانی نـاو ئەم ڕەخنانـە تـاکێکی سـەربەخۆیە کـە دەتوانێـت خـۆی کـەم تـا زۆری عـەقلاّنی بکـات و سیسـتەمێکی دیمـوکراتی راسـتەقینە و گشـتی دابـین بکـات.[١٤٨] دەتوانێـت ئـەو گوتـارە ئایدۆلۆژییە جیاوازانە شی بکاتـەوەو ڕەخنـەیان ئاڕاسـتە بکـات کـە بەسـەریدا سـەپێنراون، هەروەها توانای ئەوەی هەیە لە بەرامبەر گروپ و کۆمەلّ بوەستێت و ڕای سەربەخۆی هـەبێت ولەگەلّ ئەوانیتردا گفتوگۆ بکات، مانای ناڕاستەوخۆی ئەم بابەتە ئەوەیە کـە کەسـایەتییەکی ئەوتۆ دەتوانێت بنەمای سیستەمێکی دیموکراتی ڕاستەقینە وگشتی دابین بکات.

تەوەری دووەم : یورگن هابرماس و بنیاتنانەوەی تیۆری رەخنەیی

توێژینەوەکانی هابرماس سەبارەت بە تیۆری رەخنەیی بەشێوەیەکی بەرفراوان جیاوازە لـە نـەوەی یەکـەم و لـە بنـەڕەت دا بیروبۆچـونەکانی خـۆی لـە چوارچـێوەی تیـۆری رەخنـەیی (هۆرکهایمەر) خستۆتەڕوو سەبارەت بە زەرورەتی پەیوەندی نێوان زانسـتە کۆمەلاّیەتیـەکان و ئایدیای رزگاربوونی مرۆڤ. وەك بیرمەندێکی رەخنەیی بەدیدێکی رەخنەییەوە سەیری بەرهەمی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت دەکات و هـەولّ دەدات لـە هەنـدێ بنبەسـتی فکـری

١٤٦. بابك احمدی ، مارکس و سیاست مدرن(مارکس و سیاسەتی مۆدێرن)، نشر مرکز،چاپی٣، تهران،١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ٧٨١.

١٤٧. د. کمال بومنیر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٨.

١٤٨. تد بنتون و یان کرایب، فلسفەی علوم اجتماعی(فەلسەفەی زانستە کۆمەلاّیەتیەکان)، ت: شهناز مسمی و محمود متحد، مؤسسەی انتشارات آگە، تهران ،١٣٨٤ (٢٠٠٥)، ل٢١١- ٢١٢.

رزگاری بکات کە ئەم قوتابخانەیەیان توشی وەستان کرد. لەلایەکی ترەوە کۆمەڵێك فاکتەری جیاواز کاریگەریان لەسەر بیری هابرماس هەبوو، روانگە و بیروبۆچوونی لەلایەکەوە لەسەردەمی کارەساتی نازیزم دا گەلاڵە بوو ، لە لایەکی ترەوە پاش رووخانی نازیزم و سەرهەڵدانی سیستەمێکی سەقامگیری یاساگەرا و دیموکراتی لە ئەڵمانیای رۆژئاوا لە شکلی کۆماری فیدراڵ کاریگەریەکی زۆری لەسەر دروست بوونی دیدگای هابرماس هەبووە.[١٤٩]

١. هابرماس و مارکسیزم:

هابرماس وەك بیرمەندێکی گەشبین بە ئاییندەی کۆمەڵگای مرۆیی و چالاك لە بواری گشتی، داکۆکی لە بەها دیموکراتیەکان دەکات. هەروەك پێشتر ئاماژەی پێ کرا گەڕانەوە بۆ دەقە فەلسەفیەکانی هیگڵ و خۆ دوورخستنەوە لە مارکسیەتی ئەرتەدۆکس و گرنگیدان بە رەهەندی رەخنەیی لە بەرهەمەکانی مارکس دا، رەوتێکی نوێی مارکسی هیگڵی دروست کرد. بەشێکی زۆر لە توێژەران لە سەر ئەوە کۆکن کە هابرماس نوێنەرایەتی نەوەی دووەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت دەکات ، ئەو نەوەیە کە تیۆری ڕەخنەیی بەرەو قۆناغێکی پێشکەوتوو و بەرفراوان برد کە وای لێکرد زیاتر بکرێتەوە بەڕووی زانستەکانی ترداو زۆرتر بچێتە ناو دەستکەوتە تیۆری ومیتۆدییەکان.[١٥٠]هابرماس هەوڵی دا بە دورخستنەوەی تیۆری ڕەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت لەو ڕەشبینیە قوڵەی کە لە دەیەی کۆتایی تەمەنی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت دا یەخەی بیرمەندەکانی گرتبوو ، پرۆژەی ڕزگاریخوازی لە تیۆری ڕەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت دا سەرلەنوێ بنیاتی بنێتەوە و بەردەوامی پێبدات و هەوڵی دۆزینەوەی پاساوێکی نوێ بدات بۆ تێپەڕین لە رەوشی بەشتبوون لە سەرمایەداری و سیما نیگەتیڤەکانی پرۆسسی عەقلانیەت و پێشکەوتن و ماهیەت و لۆژیکی زانستە کۆمەڵایەتیەکان و خەسڵەتە ناعەقلانیەکانی لە داڕشتنی سیاسەت دا.[١٥١] هابرماس ڕوانگەیەکی ڕەخنەیی بۆ خودی مارکسییەت خستەڕوو ، مارکسییەت لای ئەو تەنیا ئایدۆلۆژیا یان بیروباوەڕێکی سیاسی نیە بەڵکو هەروەك (پۆل ریکۆر) دەڵێت: « لای هابرماس

---

١٤٩. حسینعلی نوزری، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٧.

١٥٠. علاء طاهر ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٧.

١٥١. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٢.

مارکسیەت نە زانستێکی ئەزموونییە نە زانستێکی تەئەمولییە، بەڵکو رەخنەیە». [152] بە هۆی مارکسییەتەوە دەتوانین بە شێوازێکی ماددیانە بیر بکەینەوە و هەروەها دەتوانین تیۆر و پر اکتیك بە گشتی لێك جیا بکەینەوە یان ئاوێتەی یەکتریان بکەین . دواجار مارکسییەت لای هابرماس بانگەشەی بیرکردنەوە و شیکردنەوە دەکات بە دوو ئاڕاستەدا. ***یەکەم***، تیۆرییە کە هەلومەرجە بابەتییەکان شی دەکاتەوە و هەوڵدەدات لە تەرکیبی سەرهەڵدانە تایبەتییەکەی و دروست بوونی لە ناو مێژوو دا تێ بکات واتا بە ئاڕاستەی ئەزموونی کۆمەلآیەتی واقیعی. ***دووەم***، تواناکەیەتی لە سەر کرانەوەیەیەکی واقیعانەی دەرفەتە بۆ پراکتیکی سیاسی. [153] تیۆری ڕەخنەیی هەروەك ئاماژەی پێکرا جەخت لەسەر ڕەهەندی هیگڵی هزری مارکسی دەکاتەوە ئەم تیۆرە نمونەی ئابووریانەی مارکسییەت رەد دەکاتەوە کە تێیدا کەلتوور وئایدۆلۆژیا و سیاسەت وەك سەرخان لە لایەنی ژێرخانی ئابورییەوە دیاری دەکرێت. هابرماس لە بنیاتنانەوەی تیۆری رەخنەیی هەرگیز خۆی نەبەستەوە بە شیکردنەوەی سادە و رووکەشانەی و بە پێچەوانەی مارکسییە ئەرتەدۆکسەکان، فاشیزمی تەنیا وەك سیمایەکی گۆڕاوی سەرمایەداری مۆنۆپۆلی لێك نەدایەوە یان بە پێچەوانەی بیرمەندانی پاش جەنگی دووەم دیاردە کۆمەلآیەتیەکانی تەنیا لە چوارچێوەی تۆتالیناریزم دا شی نەکردەوە. شیکردنەوەی چەمکی "دەسەلآت" لەو بابەتە گرنگ و ژێرخانیانەن کە هابرماس لە بنیاتنانەوەی تیۆری رەخنەیی دا بایەخی پێداوە و بەرفراوانی کردووە. بەبڕوای هابرماس دیاردەی "دەسەلآت"ئەگەر لەهەمووان زیاتر لە فاشیەت دا خۆی دەرخستووە، بەلآم لە هەمان کات دا پرەنسیپی کۆمەڵگا لیبرالەکانیشە.

٢. هابرماس و مەعریفەی ئازادیخوازانە:

هابرماس لە توێژینەوەکانی دا هەندێ پرسیار دەوروژێنێت سەبارەت بەرەوشی رزگاربوون لە رەوشی بالآدەستی هەنووکەیی و هەوڵی چالاك کردنی و زیندووکردنەوەی تیۆری رەخنەیی دەدات . لای ئەو پرسیارەکە ئەوەیە کە وێنەی رەوشێکی پێویست بۆ دروست کردنی تیۆرێکی

١٥٢. بول ريكور، محاضرات في الأيدولوجيا و اليوتوپيا ، تحرير وتقديم: جورج ه. تيلور، ت: فلاح رحيم، دارالكتاب الجديد المتحدة، بيروت،٢٠٠٢،ل ٣٠٢.

١٥٣. علاء طاهر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٩٥.

کۆمەلاّیەتی عەقلاّنی چییە کە بتوانرێت پیادە بکرێت کە هەلّدەستێ بە بانگەشەکردن بۆ ئیرادە و ئاگایی مرۆڤی هاوچەرخ بە جۆرێك کە بکرێت رێگایەکی گونجاو و مەشروع بدۆزرێتەوە بۆ رزگاربوونی هەموو مرۆڤایەتی.[154] لە رووی فەلسەفەی سیاسیەوە تیۆری رەخنەیی پەیوەندییەکی نزیکی لەگەلّ ئایدیاکانی تیۆری لیبرال کلاسیك وتیۆرە دیموکراتیەکان دا هەیە و لە هەمان کات دا رەخنەی مارکسیی سەبارەت بە دیموکراسی لیبرال پەرە پێدەدات. بیرۆکەی سەرەکی هابرماس ئەوەیە کە لەبەر ئەوەی لیبرالیزم پەیوەندیەکی تۆکمەی لەگەلّ سەرمایەداری دا هەیە و لێرەشەوە رۆلّی هەیە لە توندوتۆلّ کردنی دەسەلاّتی "عەقلاّنیەتی ئامرازی"هەربۆیە هەرگیز ناتوانێت ئایدیاکانی خۆی بپارێزێت و بەهێزیان بکات ئەو ئایدیا و بیرۆکانەی کە بنچینەکەیان بۆ رۆشنگەری دەگەرێتەوە وەك پێشکەوتن و ئازادی و یەکسانی و کۆمەلّك چەمکی تر.

بەبڕوای هابرماس تیۆریسیەنی رەخنەیی لە جیاتی گرنگیدان یان نیگەران بوون لەمەڕ پرۆلیتاریای جیهانی دەبێ مرۆڤ وەك "هەمەك" وەبەرچاو بگرێت...و ئایدیای "یەکیەتی مرۆڤ" تەنیا لەسەدەمی ئێستا دایە کە ئەم بیرۆکەیە تاڕادەیەك بووە بە "حەقیقەت"و دەبێ بیرمەندی رەخنەیی داکۆکی لێ بکات، هەرچەندە هیچ گرنتیەك لە ئارادانییە کە ئەم یەکیەتیە بەدی بێت و بە ئاکام و سەرەنجامی خۆی بگات.[155]

کارە هزرییە فەلسەفیەکانی هابرماس دەلالەت لەسەر هەولێك دەکات بۆ داهێنانی تیۆرێك کە زانستە مرۆڤایەتیەکان کۆ بکاتەوە لە ژێر سایەی سیستەمێکی هەمەکی دا و بە پشتیوانی فەلسەفە جیاکردنەوەی نێوان زانستەکان نەهێلّێت و دەتوانین بلّێین « گرنگترین پەرەپێدان کە هابرماس بە تیۆری رەخنەیی داوە دروست کردنی کارلێکە لە نێوان فەلسەفە و کۆمەلّناسی و زانستی سیاسەت پێیوایە دەشێ تیۆری زانست بە پێی هێرمنیوتیك و فەلسەفەی هاوچەرخی زمان ئاوێتە بکرێت لە هەمەکێکی تەواو دا ».[156] واتە بڕوای بە دابەش بوون و جیاکردنەوەی زانستەکان نییە و دەبێ هەموویان لە کۆمەلّگا دا رۆلّی رزگاریخوازانە بگێڕن و لێرەوە بیرۆکەی سەرەکی هابرماس ئەوەیە کە کۆمەلّگای ئایدیالی ئەو کۆمەلّگایەیە کە هەموو شتێك بە عەقلاّنی

---

١٥٤. سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧.

١٥٥. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٦ و ٣٩٨.

١٥٦. د. شیرزاد احمد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠.

بكرێت و لەم چوارچێوەیەدا داوای شێوازێکی نوێیی مەعریفە دەکات واتە: زانستە رەخنەییەکان.[157]
هابرماس گومان لەوە دەکات کە زانست بەمانا پۆزەتیڤیستیەکەی بتوانێ ئەو جیهانە تاوتوێ بکات کە خەڵك بەرهەمی دێنێت، رێك وەك ئەوەی بەسەرکەوتوییەوە زانستە سروشتیەکان تاوتوێی دەکەن و دەڵێت دەتوانین بەڵگە بۆ پەیوەندی جۆرایەتی نێوان رێسا لۆژیکی- میتۆدیەکان و بەرژەوەندی مەعریفە لەهەمبەر سێ کردەی توێژینەوە بێنینەوە، واتەسێ جۆر بەرەژەوەندی لە مەعریفە یان هۆگریی مرۆیی جیادەکاتەوە.

١- لە زانستە ئەزموونی- شیکارییەکان دا بەرژەوەندی مەعریفەی تەکنیکی دێتە ئاراوە.

٢- لە زانستە مێژوویی- راڤەییەکان(هێرمنیوتیك) دا بەرژەوەندی مەعریفەی پراکتیکی.

٣- لە زانستی رەخنەیی دا مەعریفەی رزگاریخوازانە.[158]

کەواتە بە بڕوای هابرماس هەر کام لەم سێ نەریتە لەسەر بنەمای جۆرێك بەرژەوەندی مەعریفەساز *Knowledge-constitutive interest* ی تایبەت بنیات نراوە:

کۆمەڵناسی یان رێبازی پۆزەتیڤیستی لەگەڵ جۆرێك لە بەرژەوەندی تەکنیکی بۆ چاودێری کردنی رەفتاری کۆمەلایەتی دا هاورێیە. شیکردنەوەی راڤەیی دەربڕی بەرژەوەندی کرداریە (عملي) بۆ پاراستنی سۆلیدارێتی کۆمەلایەتی. لە بەرانبەر دا تیۆری رەخنەیی تیۆرێکی کردەیی و ممکینە ،چونکە تاکەکان حەز دەکەن لە سنووری توانای "خود-بڕیاردان" زیاتر بچنە پێش.

بەرای هابرماس مەعریفەی ئازادیخوازانە حالەتێکی ئیستنباتی هەیە و پەیوەندی نێوان مەعریفەی تیۆری و پراکسسی ژیان واتە بواری ئەو بابەتانەی لە سەرەتادا تێیدا سەرهەڵدەدات وێڕای پەیوەندیکاری شێواوی سیستەماتیك و رەوشی داپلۆسینی بەشەرعی کراو دەگرێتەخۆ.[159]

بەم جۆرە تیۆری رەخنەیی لەسەر بنەمای جۆرێك لە "بەرژەوەندی مەعریفەی رزگاریخوازانە *Emancipator cognitive interest* دامەزراوە بە ئاراستەی تێگەیشتن لە دەرفەتی ئازادکردنی بکەرە کۆمەلایەتیەکان لە کۆتوبەندی ئاستەنگی ناپێویست و شێوازە بەدەزگایی

---

١٥٧. هەمان سەرچاوە، ل ٧٧.

١٥٨. يورغين هابرماس ، التقنيه والعلم كأيدولوجيا– داسة علمية ، ت: د.الياس حاجوج ، منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق،١٩٩٩، ل ١٦٧.

١٥٩. يورغن هابرماس ، المعرفة والمصلحة ، ت:حسن صقر، مراجعة: ابراهيم الحيدري، منشورات الجمل، كولونيا- المانيا ،٢٠٠١، ل ٣٧٩.

کراوەکانی بیرکردنەوەو چەمکە شێوێنراوەکان.[١٦٠] بە بڕوای هابرماس مەعریفەی جۆری یەکەم بابەتی کارکردن لەسەر سروشت و کۆنترۆڵ ودەستکاری کردنی سروشت دەخاتەڕوو، ئەمەش دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی زانستە سروشتیەکان و تەکنەلۆژیا. مەعریفەی جۆری دووەم دەرفەتی راڤە و لێك تیگەیشتن دەخولقێنێ و توانای ئەوەمان پێ دەبەخشێت پەیوەندی لەگەڵ ئەوانیتر دابمەزرێنین لە پێناو بەرژەوەندی هاوبەش دا. بەڵام مەعریفەی سێیەم بریتییە لە رامان لەمەڕ خۆمان و شێوازی بیرکردنەوەمان سەبارەت بە جیهان بە شێوەیەکی سەربەخۆیانە و دەیەوێت جۆرێك لە ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری بێنێتە ئاراوە. لێرەوەیە کە تیۆری پەیوەندیکاری هابرماس سەرهەڵدەدات چونکە مرۆڤەکان جگە لە سروشت لەگەڵ یەکتریش دا پەیوەندیان هەیە. بەڵام (کولاکۆفسکی) رەخنەی لە مەعریفەی ئازادیخوازانە گرتووە وەك ئەوەی « هیچ نەبێت جگە لە هەوڵێکی تری ناسەرکەوتوو لە نەریتی ئایدیالیزمی ئەڵمانی دا بۆ تەجاوزکردنی دژایەتی نێوان عەقڵی کردەیی و عەقڵی تیۆری واتە لە نێوان مەعریفە و ئیرادە دا ».[١٦١] بە کورتی لە روانگەی هابرماسەوە تیۆری رەخنەیی پێویستی بە بنیاتنانەوەیەکی تەواو هەیە کە بتوانێ لە بنبەستەکانی "فەلسەفەی ئاگایی" رزگاری بکات و لە عەقلانیەتی نیگەتیڤەوە بەرەو عەقلانیەتی پۆزەتیڤی ببات، واتە ئامانجی تیۆری رەخنەیی بنیاتنانەوەی کێشەی سەرەکی بەعەقلانی بوونی ئامرازییە کە بەمانای نەمانی مانا و ئازادییە. هابرماس ئەرکی بنیاتنانەوەی سەرچاوە رەخنەیە زیندووەکانی ناو کلتورە دیموکراتییەکان دەگرێت ئەستۆ. بە گەشبینیەکی تایبەتییەوە دەست بەکارەکە دەکاتەوە و لای ئەو کلتوری کۆمەڵگا مۆدێرن و پێشکەوتووەکان پێکهاتەیەکی سەرەکی بونیادی **جیهانی ژین** *world-life* لەقەڵەم دەدات، پێکهاتەیەکی زیندووە کە بنەمای هەڵسوکەوتی ئێمەیە و دەتوانێت بەرهەڵستی دەسەلاتی پیشەسازی بکات.[١٦٢] دواجار هابرماس پرسی مۆدێرنە دەگەڕێنێتەوە بۆ پەیامەکانی رۆشنگەری « ئەرگۆمێنت دەخاتەڕوو کە پرۆژەی مۆدێرنە کە رەگی لە سیاقی عەقڵیەتی سەردەمی رۆشنگەری دایە بە تەواو نەکراوی ماوەتەوە و پێویستە تەواو بکرێت»[١٦٣] بە

١٦٠. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٤.

١٦١. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٩.

١٦٢. ایو کوسة و استفن آبه، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.

١٦٣. لیندا هتشیون، سیاسة مابعد الحداثیة ، ت: د. حیدر حاج اسماعیل، المنظمة العربیة للترجمة،بیروت، ٢٠٠٩، ص ١٠٣.

پێچەوانەی (لیوتار) کە پێیوایە مێژوو کۆتایی بە مۆدێرنە هێناوە و سەردەمی حەکایەتە مەزنەکان بەسەرچووە. ئەو میتاگێڕانەوانەی *metanarrative* کە کاریگەرییەکی سەیریان لەسەر مۆدێرنە هەبووە: وەك رزگاربوونی هێدی هێدی عەقڵ و ئازادی، بایەخداربوونی شێتانە و ترسێنەری کارو دەوڵەمەندبوونی مرۆڤایەتی بەهۆی زانست وتەکنیکی سیستەمی سەرمایەداری.[١٦٤] بەڕای لیوتار ئەمانە شکستی مۆدێرنەیان سەلماند، بەلاّم لە لایەکی ترەوە هربرت مارکیوز لە شەستەکان دا بڕوای بەم بیرۆکەیە بوو کە هەموو بزوتنەوە کۆمەلاّیەتیەکان لە نێوان قوتابیان و کەمینە ئەتنیەکان و جیهانی سێیەم دا توخمی نوێی شۆڕشگێڕیان بۆ مێژوو دروست کردووە.[١٦٥]

بەم چەشنە سەبارەت بە زانستە کۆمەلاّیەتی و مرۆڤایەتیەکان هابرماس پێیوایە پۆزەتیڤیزم کە زانستی بالاّدەستە و بانگەشەی ئەوە دەکات کە گەیشتن بە حەقیقەت لە ڕێگای ئەزموون و بە شێوەی ئەمپریکی بە دەست دێت و زانست دەتوانێ بێلایەن بێت، ئەرگۆمێنت دەخاتەڕوو کە پەیوەندی نێوان خود/ بابەت لە زانستە مرۆڤایەتیەکان دا ناتواتێ لاسایی زانستە سروشتیەکان بکاتەوە، چونکە لەم زانستەدا مەعریفە لەسەر بنەمای خود/ خود دادەمەزرێت و هەربۆیە مەعریفە بە بەرژەوەندی یان هۆگریی مرۆیی دەبەستێتەوە کە زانستەکە دەیەوێت بەدی بێنێت، لە بەرانبەر مەعریفەی ئەزموونی شیکاری و مەعریفەی مێژوویی_هیرمینیوتیکی دا، ئەلتەناتیڤی خۆی، واتە زانستی رەخنەیی یان مەعریفەی ئازادیخوازانە دەخاتەڕوو کە یارمەتی مرۆڤ دەدات بۆ دروست بوونی ئاگاییەکی راستەقینە لەمەڕخۆی. سەرەڕای ئەو هەموو کۆتوبەند و سانسۆرەی لەسەر ئەم زانستانە هەبووە یان ئەوهەوڵە بەردەوامەی کە بۆ هێشتنەوەی لە چوارچێوەی پۆزەتیڤیزم دراوە،دەتوانین بۆ پشتگیری لە تێڕوانینی هابرماس ئاماژە بە شۆڕشەکانی ئێستای رۆژهەلاّتی ناوەڕاست و باکووری ئەفریقا بکەین کە بەشێکی ئەم بزووتنەوانە لە ژێرکاریگەری زانستە کۆمەلاّیەتیەکان بە دیوە رزگاریخوازییەکەی دا گەشەی کردووە.

بەم جۆرە دەتوانین بلّێین تیۆری هابرماس بۆ دیموکراسی سەرچاوەکەی بۆ تیۆری رەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت دەگەڕێتەوە، نەوەیەی یەکەمی ئەم قوتابخانەیە، مۆدێرنە و کلتوری رۆژئاوایان لە عەقلاّنیەتی ئامرازی دا کورت کردبۆوە و لای ئەوان سیستەمی مۆدیرن، کۆمەڵگای

١٦٤. ژان فرانسوا لیوتارن پسامدرن برای بچەها، ت: آذین حسین زادە، نشر ثالث، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل٤١-٤٢.

١٦٥. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩.

سەرکوت و زۆرەملێی و تۆتالیتاریزمی بەرهەم هێناوە و لە چوارچێوەی ئەم سیستەمە دا مرۆڤ تووشی نامۆبوون و بەشتبوون دەبێت و ئاسۆکانی ئازادی لەناودەچن، بەلاّم هابرماس بە خستنەڕووی عەقلانیەتی پەیوەندیکاری بەشێکی گەورەی ئەم پرسە چارەسەر دەکات و پێیوایە لە هەناوی کلتوری پەیوەندیکاری دیموکراتی دا دەتوانیین پانتاییەکانی ئازادی بەرفراوان بکەین و ئەمەش بە یەکێك لە بنەماکانی دیموکراسی دادەنێت. لێرەوە وەك ئەرگۆمێنت بۆ ئەو زانستەی هابرماس بە مەعریفەی ئازادیخوازانە ناوزەدی دەکات دەشێت هەندێ دەرکەوتەکانی لە پەیوەندی نێوان زانستە کۆمەلاّیەتی و مرۆییەکان و بزووتنە رزگاریخوازییەکانی جیهانی خۆمان بدۆزینەوە، بە تایبەتی ئەم شەپۆلە بەهێزەی ئێستا دژی داپلۆسین و سەرکوتکاری سیستەم لە جیهانی عەرەبی و بەتایبەتی لەتونس و میسر و لیبیا و سوریا و پێشتریش لە ئێران سەری هەلّدا. تیۆری رەخنەیی سەرەتایەکی پتەوە بۆ رەخنەیەکی گشتگیر لە بالاّدەستی و ئاگایی ساختە و هزری دەسەلاّتخوازانەو تۆتالیتێر و هەولّدان بۆ دارشتنی تیۆریکی بە هێز بۆ دیموکراسی کە لای هابرماس سیمایەکی رادیکالّ وەردەگرێت و بە دیموکراسی راوێژگەری ناسراوە کە بنچینەکەی لەسەر کلتوری لێك تێگەیشتن و دیالۆگ دامەزراوە کە تەنیا وەك بانگەشەیەکی سیاسی خۆی دەرناخات بەلّکو لە ئاستی فەلسەفی دا بناغەیەکی تۆکمەی بۆ بنیات دەنێت.

باسی دووەم

لە فەلسەفەی ئاگاییەوە بۆ فەلسەفەی نێوانخودی Intersubjectivity

هابرماس لە چاوخشانەوەیدا بەو وانەوتارانەی(محاضـرات) کە هیگڵ کە لە زانکـۆی یـەنا *Iena* پێشکەشی کردبوو، لە کتێبی ***تەکنیك و زانست وەك ئایدۆلۆژیا -وتاری کار و کارلێك، تێبینی لەسەر "فەلسەفەی روح"ی یەنایی هیگڵ***، هەوڵی داوە چەمکی پەیوەندیکاری خـۆی لەگەڵ پەیوەندی نێوان کار و کارلێك و (من *ego*)و(ئەویتر*other*)ی هیگڵ لێك گرێ بدات. بەپێی بەڵگەخوازی هابرماس ، یەکەمین وانەوتارەکانی هیگڵ لـە زانکـۆی یـەنا مـۆدێلێکی بەهاداری پەیوەندی دوولایەنەی کار و *کارلێکی* لەخۆ گرتبوو کە لە بەرهەمەکانی تری دا بـەر چاو ناکەوێت. هیگڵ دەڵێت: «ئەوە رۆح نییە کـە لـە جوڵـەی رەهـای رامان(تأمـل) لەمـەڕ خۆیەوە ، خۆی لە زمان و کار و پەیوەندییە ئەخلاقیەکان دا دەردەخات، بەڵکو بەپێچەوانەوە، پەیوەندی دیالیکتیکی سیمۆلە زمانیەکان، کار و کارلێکە کـە چـەمکی رۆح دیـاری دەکـات ».[١٦٦] بەم جۆرە هیگڵ دان بە کاریگەری واقیع لەسەر زەین دادەنێت و پێیوایە رۆح بەرهـەمی کارلێکی ئەمانەیە، ئەمە پێچەوانەی ئەو فەلسەفەیە کە دواتر بەرهەمی هێناوە.

تەوەری یەکەم: دوالیزمی کار و کارلێك Labor and interaction

بە رای هابرماس دیاری کردنی چـەمکەکانی"زمان"، "ئـامرازی کـار" و"خێـزان" سـێ مۆدێلی هاوتان لە ڕووی بەهاوە لە پەیوەندی دیالیکتیکی دا : وێنەی سیمبۆلی - پرسی کـار — کارلێك لە سەر بنەمای کاریگەری دوولایەنە ، هەرکامێکیان بە ڕێگـای خـۆی نێوەنـدێتی

١٦٦ .ویلیام اوث وایت ، هابرماس- معرفی انتقادی ،ت: لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان، نشر اختران، تهران ،ص ٣٠. هەروەها بڕوانە ئەم سەرچاوەیە:

- *Jurgen Habermas ,Theory and Practice ,Translated by Jhon Viertel ,Beacon press, Boston, p.147.*

(توسط) خودو بابەت دەکات و هەریەك لە دیالیکتیکی کار و دیالیکتیکی پەیوەندی ئـەخلاقی وەك شێوازێکی تایبـەتی نێوەنـدێتی دەردەکـەوێت[١٦٧] . واتـە ئـەم دووانـە لـە پانتاییـەك دا کاریگەری لەسەر یەکتر دادەنێن و بەهیچ جۆرێك لەیەکتر دانامالرێن و ئەمـەش لـە چـەمکی "مـــن" دا خـــۆی دەردەخـــات. هیگـــڵ لـــە پێشـــەکی"لۆژیکی خـــودی"دا ئامـــاژە بـــۆ چەمکی"من"دەکات:

"من" .... ئەوە یەکە (وحدە) بەراییە بێگەردەیە ، لە پەیوەندی لەگـەڵ خۆیدا و ئەمەش بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ نا ، بەڵکو بە دامـاڵینی (تجـرد) لـە هەموو دیاریکردن یان ناوەرۆکێك و گەڕاندنەوەی بۆ ئازادیەکەی، ئازادی یەکسان بوونی لەگەڵ خۆیدا و بۆ خۆی، بە بیَ کۆت و بیَ سنوور. بەم جۆرە لەلایەکەوە "من" گشتییە، واتە ئەو یەکەیەیە کە یەك نییە لەگەڵ خۆیدا تەنیا لە میانی ڕەفتارە نیگەتیڤەکەیەوە نەبێت، کەوەك تجـەرود دەردەکـەوێت و بـەم چەشـنە هەموو بوونی دیاریکراوی هەڵوەشاو لە نـاو خۆیـدا دەگرێتـەوە، لـە لایـەکی ترەوە،"من" بەو پێیەی نێگەتیفە لە پەیوەندی لەگەڵ خۆیدا، هەر بۆیە تاکە ، بوونی دیاری کراو و ڕەها روبەڕوی ئەویتر دەبێتەوە و دووری دەخاتەوە،... ئەم گشتیە ڕەهایە ، کە لە هەمان کاتدا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ تەنیای ڕەهاشە و بوونێکە لە خۆیدا بۆ خۆی بەجۆرێك کـە بـوونی بابەتەکەیـە، بوونێـك نابێـت لەخۆیدا و بۆخۆی تەنیا لە میانی یەکبوون نەبێت لەگەڵ بوونی بابەتەکەدا).[١٦٨]

کار و کارلێك دوو پرۆسسی پەیوستن بەیەکترەوە کە لە رێگایەوە مرۆڤەکان لەگەڵ سروشتی دەرەکی و سروشتی ناوەکی یان خەسڵەتی مرۆیی خۆیان دا دەگونجێن.لە کاتێك دا کـە کـردەی ئەخلاقی (کانت) پرنسیپێکە کە خودێکی مرۆیی دەتوانێت بەتەنیا یـان هـەر وەك هابرمـاس دەڵێت بە شێوازی "مۆنۆلۆگ" هەڵیبژێرێت، لە روانگەی هیگڵەوە ئەخلاقیات پێویسـتی بـە سـەرلەنوێ دانپێنـانی دوولایەنـەی مرۆڤـە بەکۆمەڵایـەتی بووەکـان هەیـە. ئـەم دانپیانانـە سەرچاوەی راستەقینەی نۆرمە ئەخلاقییەکانە نەك "عـەقڵی کردەکی"ئەبستراکت.[١٦٩] هیگـڵ

---

١٦٧ . یورغین هابرماس ، التقنیة والعلم کأیدولوجیا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥- ٤٦ .

١٦٨ .سەرچاوەی پێشوو ، ص٤٧ .

١٦٩ .ویلیام وایت ،سەرچاوەی پێشوو ، ص ٣٠.

پشت بەو چەمکەی "من" دەبەستێت کە (کانت) داپڕشتووە، واتە وەك (یەکەیەکی بێگەرد لە پەیوەندی لەگەڵ خۆی دا) وەك یەکەیەکی سەنتێزی (ترکیبی) بەرایی بۆ دەرکردنی ئاگاییان. [170] منego لەرێگای قسە و وتەوە و- ئەویتر *Other* کە هەڵوێست لە بەرانبەر ئەم کردەی وتنە وەردەگرێ- پەیوەندیەکی نێوان کەسی *Interpersonally Relation* لەگەڵ یەکتر دەبەستن. [171] ئیتر دامەزراندنی "من"لە سەر تەئەمول و ڕامانی* "من"ی تاك وتەنیا لە مەڕ خۆیەوە دەرك ناکرێت، بەڵکو لە ڕێگای کۆمەڵێك پرۆسسی دروستکەرەوە ڕوو دەدات کە لەم پرۆسسەدا نێوەندی نێوانخودی ئەولەویەتی هەیە کە تێیدا خودی تاك فۆرمۆلە دەبێت. [172]
ئەمە ئەو دەستپێکەیە کە هابرماس پێیوایە دەشێت فەلسەفەی نێوان خودی تێدا دەستنیشان بکرێت، کە "من" وەك بکەری ناسکاری (الذات العارفة) تاك و تەنیا لە تێڕامان و بیرکردنەوە دا، هەوڵدەدات بۆ ناسین و گفتوگۆ پەیوەندی لە گەڵ "من"ی تردا ببەستێت و بەم جۆرە دان بەفرەی "من" و لەوێشەوە"خود" دادەنرێت و ئەمەش لە پەیوەندی لەگەڵ ئەویتردا دەردەکەوێت. لێرە دا ئاگایی خود دروست نابێت ئەگەر پەیوەندیەکی دوولایەنە ودانپیانانێکی دوولایەنە لەگەڵ ئەویتردا بوونی نەبێت.

بەبۆچوونی هیگڵ ڕوح بنەمایەك نییە کە خودیەتی خۆی لە سەر بنیات نراوە بۆ خودئاگایی، بەڵکو ئەو نێوەندەیە کە تێیدا "من" و منی "ئەویتر" پەیوەندی بە یەکەوە دەکەن بەوپێیەی نێوەندیکی رەهایە و هەردووکیان بە شێوەیەکی دوولایەنە دەبن بە دوو خود و

---

١٧٠ . یورغین هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ،ص ٤٧.

١٧١. هبرماس ، القول الفلسفي للحداثة ،ت: د.فاطمة الجيوشي ، منشوات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق ، ١٩٩٥ ، ص٤٥٥.

* رامان(تأمل) ئەو ئەزمونەی کە رۆشنگەری دەیوروژێنێ، رێك ئەو کردەوەیەیە کە لە رێگایەوە خود (*subject*) خۆی لە رەوشێك رزگار دەکات کە تێیدا بووە بە بابەتی(*object*)ئەم چالاکیە تایبەتیەی دەبێت خود ئەنجامی بدات. (پیتر میلر ،ل ٩١)

١٧٢. پیتر میلر ، سوژە ، استیلا و قدرت ، ت: نیکو سرخوش و افشین جهاندیدە ، نشر نی ،چ ٢، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥) ، ل٨٩.

بەم جۆرە ئاگاییەك بـوونی هەیـە کـە نێوەندێکـە هـەردوو خودەکـە تێیـدا بەیـەك دەگـەن، بەچەشنێك ناتوانن ببن بە خود ئەگەر بە یەکتر نەگەن.[١٧٣]

ئەمە سەرەتایەکی گرنگی فەلسـەفییە بـۆ پەیوەنـدی نێوانخـودی کـە تێیـدا دانپیانـان و بەیەکگەیشتن دەبێتە نێوەندی هاتنەبوون، واتە خود تونیـا لـەم پانتاییـە دا دەتـوانێ بگاتـە ئاگایی لەمەڕخۆی. ئەم گۆڕانکاریەی کە لە فەلسەفە هیگلّدا ڕووی داوە و مارکس ئاگـاداری نەبووە وای لێکردووە ئاماژە بە دوالیزمی هیگلّی بکات و بـەمجۆرە بـەبێ ئاگـادار بـوون لـە دەستنووسەکانی یەنا مارکس پەیوەندی نێوان کار وکارلێکی لـە دیـالیکتیکی نێـوان هێـزی بەرهەم هێنان و پەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان دا داڕشتۆتەوە ... مارکس لـە ڕەخنـەگرتن لـە بەشی کۆتایی "***فینۆمینۆلۆژیای ڕوح*** " دا جەختی لە سەر ئەوە کردۆتەوە کە هیگـلّ پشـتی ئابووری نیشتمانی دەگرێت چونکە تێگەیشتوە لەوەی کە "کار" جەوهـەری مرۆڤـە.[١٧٤] «بـە دیاریکراوی، کار سەیرورەی نێوان مرۆڤ و سروشـتە ، سـەیرورەیەك کـە مـرۆڤ تێیـدا دەبێتـە نێوەندێك (نێوبژێك) لە نێوان سروشت و گۆڕانی مادده بە هـۆی کـردەی تایبـەتی مرۆڤـەوە، هەربۆیە [مرۆڤ] ڕێکدەخات و حوکم دەکات. ئەو خۆشی وەك هێزێکی سروشتی لـە بەرانبـەر ماددەیەکی سروشتی دەردەکەوێت».[١٧٥] هەرلە سەرەتاوە هیگلّ "من "ی وەك شوناسی گشتی و تاکەکەسی دەرك کردووە. مـن گشـتی و تاکەکەسـییە لـە یـەك کاتـدا و ڕوح دۆزینـەوەی دیالیکتیکی ئەم یەکێتیەیە، واتە هەمەکیەتێکی (کلیە) ئەخلاقییە، هیگـلّ بـە شـێوەیەکی ڕەمەکی ئەم زاراوەیە هەڵنابژێرێت، کەواتە ئەو ڕوحـەی لـە زمـانی ڕۆژانـەمان دا بـە کـاری دەهێنین وەك ڕوحی گەل ، ڕوحی سەردەم، ڕوحی گروپ وجڤـات (جماعـە) هەمیشـە سـنوری خودێتی ئاگایی خودی تەنیا و دوورەپەرێز دەبەزێنێت.[١٧٦] بەم جـۆرە هابرمـاس دەیـەوێت لـە فەلسەفەی هیگلّ دا ئەوە روون دەکاتەوە کە (من) یان خود یەکە لە کۆ دا دەردەکەوێت، واتە بـە بـێ بـوونی هەمەکیـەت ئـەم هەندەکـە بـوونی نییـە. دیـالێکتیکی خودئاگـای *self-*

---

١٧٣ . یورغین هابرماس ، التقنیه والعلم کأیدولوجیا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩.

١٧٤. محمد الأشهب ، مذهب التواصل في الفلسفة النقدیة لیورغن هابرماس ،رسالة نیل شهادة الدکتوراه ، جامعة سیدي محمد بن عبدالله، فاس ،٢٠٠٦-٢٠٠٧ ،ص١٠٥ .

١٧٥. یورغن هابرماس ، المعرفة والمصلحة ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦.

١٧٦ . یورغین هابرماس ، التقنیه والعلم کأیدولوجیا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩-٥٠ .

هیگڵ پەیوەندی تەواوکارانەی (مکمل) ئەو تاکانەی یەکتر دەناسن دەخاتە *consciousness* شوێنی پەیوەندی ڕامانی (تأمل) تاکە تەنیاکان، ئیتر ئەزموونی خودئاگایی وەك ئەزموونێکی ڕەسەن و بەرایی لە قەڵەم نادرێت ، بەڵکوو بۆ هیگڵ ، ئەم ئەزموونە دەرەنجامی ئەزموونی کارلێك کردنە .[177] لە بەر ئەوەی هیگل دروستبوونی "من" نابەستێتەوە بە بیرکردنەوەی "من"ی تەنیای گۆشەگیر بە سەرخۆیدا، بەڵکو لەپرۆسسی فۆرمۆلەبووندا دەرکی دەکات ، واتە لە یەکبوونی پەیوەندیکارانەی خودە دژبەرەکان دا، ئەوەی لێرەدا یەکلاکەرەوەیە بیرکردنەوە نییە لەوەی هەیە ، بەڵکو ئەو نێوەندەیە *medium* کە شوناسی گشتی و تاکەکەسی تێدا سەر هەڵدەدات. هیگڵ باسی ئەو نێوەندە دەکات کە ئاگایی لە میانیەوە بوونێکی کردەکی بە دەست دێنێت.[178]هیگڵ تەسلیمی دیالیکتیکی "من" دەبێت لە چوارچێوەی نێوانخودێتی *Intersubjectivity* ئەو روحە دا کە"من" پەیوەندی بەخۆیەوە ناکات بە پێیەی "ئەویتر-الآخر" خۆیەتی، بەڵکو "من" لەگەڵ "من"ێکی تردا پەیوەندی دەبەستێ بەو پێیەی ئەویتریەتی.[179]

هابرماس پێیوایە لێرەوەیە هیگڵ ئاماژە بە بوونی کردەی پەیوەندیکارانە دەکات لە نێوەندێك دا کە خۆی گرنگی پێدەدات ئەویش (خێزان)ە وەك نێوەندێك لە ژیانی هاوبەشی کە کارلێکی تێدا ئەنجام دەدرێت وکاریگەری لە سەر ڕەفتاری دوولایەنەکە دادەنێت، هەروەك لە سەرەتاوە ئاماژەی بۆ کرا جگە لە خێزان هیگڵ ئاماژە بە دوو نێوەندی گرنگی تریش دەکات کە ئەوانیش زمان و کارە. بە بڕوای هابرماس ئەگەر بوونی ئامراز (یان وەسیلەی) گەیشتن بە لێك تێگەیشتن لەرێگای زمانەوە تایبەتمەندییەکی بەرجەستەی ژیانی مرۆڤ بێت، ئەوا لەم حاڵەتە دا ناتوانین بەرهەم هێنانەوەی کۆمەڵایەتی تەنیا لە"کار" دا کورت بکەینەوە ، هەروەك مارکس لە بەرهەمەکانی خۆیدا ئەنجامی دابوو، بەڵکو بە پێچەوانەوە سەرەڕای چالاکی تایبەت بە دەسەڵاتگرتن بەسەر سروشت دا، بەکارهێنانی پەیوەست بە کارلێکی زمانیش رویەکی تری پەرەسەندنی مێژووییە.[180] لێك تێگەیشتن و پەیوەندی ئاڵوێری بە

---

١٧٧ .پیتر میلر ،سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨. هەروەها لە کتێبی

- *Jurgen Habermas ,Theory and Practice ,op.cit.,pp.144-145.*

١٧٨ . یورغین هابرماس ، التقنیه والعلم کأیدولوجیا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

١٧٩ . سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.

١٨٠ .حسینعلی نوزری ، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٤.

نێوبەندی زمان هەل بۆ خودەکان دەرەخسێنێ تەعبیر لە بوونی خۆیان بکەن «لەم کاتەدا مـن دەچێتەناو پەیوەندیەکی نێوان کەسێتی بەو رادەیەی کـە بەشـداری لـە کارلێـك دا دەکـات ، دەرفەتی ئەوەی پێ دەدرێت گوێ لە خۆی بگرێت بە لەبەچاو گرتنی روانگەی "ئـەویتر"». [181] چەمکی دیالیکتیك بەو جۆرەی هابرماس بەکاری دەهێنێـت دەبێتـە هـۆی بەرهـەم هێنـانی نمونەی پەیوەندیکاری پراگماتیکی (تداولي) بە دوور لە هەژمـوون و زۆرە ملێی وتوندوتیـژی. ئـەم نمونەیـە کـە پـرۆژەی کۆمەڵایـەنی و سیاسـی لەسـەر دادەمـەزرێت لـە سـەر بنـەمای پەیوەندیکاریەکی نە شێواوا (**غیر المشوه**)بونیات دەنرێت. لێرەوە زەرورەتی گەڕان بـە دوای هەندێ ڕێگای دڵنیا بۆ ئەوەی اعتراف بەخود بکرێت لە لایەن ئەویترەوە دێتـە ئـاراوە بـە بـێ پەنابردن بۆ پەیوەندیەك کە لەسەر بنچینەی ململانێی پـڕ لـە زەبـروزەنگ دامـەزرابێت، بـۆ ئەوەی خود لەگۆشەگیری دەربچێت . هابرماس بە بەکارهێنانی ئەم بیرۆکەیە تەنیا ڕەخنـە لـە وتەزای دیالیکتیکی مارکس ناگرێت کە تەنیا لە سەر بنەمای ململانێ(الصراع) دامەزراوە ، بەڵکو هاوکات دەیەوێت ڕەخنە ئاڕاستەی فەلسەفەی خـود یـان فەلسـەفەی ئاگـایی(**الـوعي**) بکات چونکە ئەم فەلسەفەیە کە کانتگـەرایی و دیکارتگـەرایی نوێنەرایـەتی دەکـەن هـەوڵ دەدات بۆ سەلماندنی بوونی "من" و "ئاگابوون" لە خۆی بەبێ پێوست بوونی خودێکی تر. [182]

مارکس لەسەر ئەو بڕوایەیە کار «مەرجی بوونی مرۆیانەی سەربەخۆییە لە هەموو فۆرمە کۆمەلایەتییەکان دا، نەك هەر ئەمە بەڵکو زەرورەتێکی سروشتی ئەبەدییە و ئەمەش لەپێناو نێوەندی ئالوگۆڕی ماددەیە لە نێوان مرۆڤ و سروشت دا و لەوێشـەوە گۆڕانکاریـە لـە ژیـانی مرۆیی دا، لە سەر ئاستی ئەنترۆپۆلۆژی، سروشتی خودێتی(الذاتیة) مرۆڤ جیاوازە لە سروشـتی بابەتیەتی (الموضوعیة) ژینگە و لە هەمان کات دا خودی مـرۆڤ نێوەنـدێتی سـەیرورەی بەرهـەم هێنانی کاری کۆمەلایەتی دەکات». [183]

بەبۆچوونی هابرمـاس تـەنیا مـارکس لـەگرنگی زۆری سـەیرورەی کـار تـێ گەیشـتووە، بەجۆرێك مارکس پێیوایە شتێکی نامەعقولە ئەگەر بەشێوەیەکی سـەربەخۆ سـەیری بکرێـت [واتە بە جیا] لەهەر فۆرمێکی کۆمەلایەتی دیاریکراو وەك زەمینەی دامەزرانـدنی بونیـادی

---

١٨١ . هبرماس ، القول الفلسفي للحداثة ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥٦.

١٨٢ .محمد الاشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ص١٠٦ .

١٨٣ . یورغن هابرماس ، المعرفه والمصلحه ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦.

manای نەگۆڕی ژیانی کۆمەلآیەتی ممکین. کاری کۆمەلآیەتی تەنیا بناغەیەك پێك دێنێت وەك وتەزا(مقولە) بۆ نێوبەندی لە نێوان سروشتی بابەتی و خودی دا ...نە سروشت بە شێوەیەکی بابەتی و نە سروشت بەشێوەیەکی خودی راستەوخۆ هاوتای کائینی مرۆیی نیین[184] واتە یەکسان نییە بە جەوهەری مرۆڤ، بەڵکو مرۆڤ بەرهەمی واقعی کۆمەلآیەتی و ئاستی کارلێکە. تۆماس مك کارتی *Tomas McCarthy* رەخنەگر و وەرگێڕی بەرهەمەکانی هابرماس بەم جۆرە جیاوازی لە نێوان کار و کارلێك دادەنێت:

سووربوون لە سەر "ناچوونیەکی " کار و کارلێك لە پێناو خۆپاراستن لە تێکەلآوکردنی تەخنە *techne* و پراکسیس یان پێشکەوتنی تەکنیکی و رێنمایی عەقلآنی ژیان ئەنجام دەدرێت . گەشەی هێزە بەرهەم هێنەرەکان لەخودی خۆیدا بە مانای جێگرتنەوەی رێکخستنی پەیوەندی کۆمەلآیەتی ئەوتۆ نییە کە لەسەر بنەمای پەیوەندی بەری لە دەسەلآت دامەزرابێت لە جیاتی ئەو دەزگایانەی کە لەسەر بناغەی زۆرەملێ و هێز بنیات نراون.[185]

هەربۆیە توێژینەوەی هابرماس لەمەڕ کۆمەڵگا گرنگیەکی زۆری هەیە کە رەهەندە جیاوازەکانی کردەی کۆمەلآیەتی بە روونی لەیەکتری دەکاتەوە، تەنیا لەم حاڵەتەدایە کە دەتوانین لە پەیوەندی دوولایەنە و کارلێك تێبگەین.

تەوەری دووەم: (ئەویتر) و ئاگایی نێوانخودی

رەخنەی سەرەکی یورگن هابرماس لە فەلسەفەی رۆژئاوا لەوەدا چڕ دەبێتەوە کە لە جیاتی ئەوەی بریتی بێت لەمەعریفەیەکی نێوانخودی کە لە رێگای دیالۆگ و باشترین ئەرگۆمێنتەوە بەرهەم هاتبێت، بەرهەمی خودی تەنیا و گۆشەگیرە کە لەنێو بیرکردنەوەی خۆیدا نغرۆ بووە و لە دونیا رادەمێنێت، هەر بۆیە بەردەوام لە قەیرانێکەوە توشی تەنگژەیەك بووە و بە رای هابرماس هیچ کام لە پرۆژە فەلسەفیەکان هەر لە ئەفلاتونەوە تا دریدا * نەیانتوانیوە گرفتی

---

١٨٤. هەمان سەرچاوە ، ل٣٨.

١٨٥. ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٣٤.

* جاك دریدا (١٩٣٠-٢٠٠٤) فەیلەسوفی فەرەنسی و دامەزرێنەری میتۆدی هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە فەلسەفە و ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتیەکان دا.

فەلسەفە کە کێشەی ئاگایی و خود-سەنتەرییە چارەسەر بکەن و لە هەندی پرۆژەی فیکریش دا کاتێ هەوڵی دەربازبوون درابێت ئەوا سەر لەنوێ بەپشت بەستن بە فەلسەفەی ئاگایی ویستویانە لە کێشەکە رزگاریان بێت. ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە رەگە قوڵەکانی بۆ رینێ دیکارت* دەگەرێتەوە. دیکارت پێیوایە «ئەگەر ئێمە گومان لە هەموو شتێك بکەین، ئەوا ناتوانین گومان لەوە بکەین کە هەین. رستەی "من هەم- أنا موجود"لە راستی دا رستەیەکی جەبریە». [١٨٦] دیکارت پێیوایە ئەگەر نکۆڵی لە هەموو ئەو شتانە بکەین کە نایەقینین وەك بوونی جیهانی دەرەکی و بوونی ئەوانیتر و بەتایبەتی بوونی جەستە و تەنانەت کاری سروشتی عەقڵ، لەناکاو ئەوە کەشف دەکەین کە ئەم نکۆڵی کردنە هەمیشە پێویستی بە سەلماندنی بوونی کائینێك هەیە کە بیردەکاتەوە. [١٨٧] جگە لەم بنەما فەلسەفییەی دیکارت بەلاّم لە روانگەی هابرماسەوە ئەمە رامانی تاکێکە و نەخراوەتە بەردەم ئەرگۆمێنت خوازییەوە. دیکارت رای وایە «بیرکردنەوە سیفەتێکە تایبەیە بە"من"و تاکە شتێکە کە وابەستەیە پێیەوە...[دیکارت دەڵێت] ئەگەر لە بیرکردنەوە دابڕێم،رەنگە بەتەواوی لە بوونم دابڕێم». [١٨٨] هێزی (من بیردەکەمەوە_انا افکر) هێزیکە لە دۆزینەوەی پەیوەندی جێگیری نێوان بیرکردنەوە و بوون دا پەنهانە. [١٨٩] لێرەدا من وەك منێکی بیرکەرەوە پشت بە تێڕامانی خۆی دەبەستێت بۆ ناسین وزانین و پەیوەندی لەگەڵ خودی خۆیدا هەیە بەو پێیەی کە بوونێکی ئەبستراکتی هەیە، هابرماس پێیوایە لەم جۆرە بیرکردنەوەیە یەکیەتی خود سەر هەڵدەدات وەك ئاگاییەکی

* رینە دیکارت Descartes Reně(1596-1650) فەیلەسوف و ماتماتیکزانی فەرەنسی، داهێنەری هەندەسەی شیکاریە و هەوڵی دا میتۆدی ماتماتیك بەسەر فەلسەفە دا پیادە بکات و پاشان فەلسەفەی خۆی لەسەر بنەمای گومانی میتۆدی دامەزراند. سەرچاوە: د.عبدالوهاب کیالی، **الموسوعة السياسية**، الجزء الثاني، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، دار الهدى للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٧٩ص ٧٤٧.

١٨٦. رینە دیکارت، تأملات ميتافيزيقية في الفلسفة الاولى، ت:كمال الحاج ،منشورات عويدات، ط٤، بيروت -باريس، ١٩٨٨، ل ٣٨.

١٨٧. جنفياف روديس لويس ، ديكارت و العقلانية ، ت: عبدة الحلو ، منشورات عويدات ، بيروت- باريس ،ط٤، ١٩٨٨، ص ٣٧.

١٨٨ . رینە دیکارت، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢.

١٨٩ . جنفياف روديس لويس ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨.

(وعي) خودى. كەواتە "من"ى بيركەرەوەى ديكارتى بە پشت بەستن بە تێڕامانى خۆى دەگاتە ئەو دەرئەنجامەى كە بوونى هەيە واتە بە راى ديكارت بنەمايەكى جێگيرى نـەگۆڕە بۆئـەوەى بوون بناسين و ناتوانين گومانى لێبكەين، بەلاّم فردريش نيچە* لە رەخنە كاريگەرەكانى خـۆى لە كوگيتۆى ديكارت(***واتە من بيردەكەمەوە كەواتە من هەم***) ئاماژە بە زەرورەتى نێوەنـد و بابەتى بيركردنەوە دەكات و بيركردنەوەى منى ئەبستراكت بە خوراڧە وەسف دەكات.

بە راى (نيچە) "هێشتا خەڵكى تەئەمولانى ساويلكە هەن كـە پێيانوايـە "يـەقينى بـێ نێوەند" ى وەك "*من بيردەكەمەوە*" يان خوراڧەى شۆپنهاوەرى* واتە "*من دەمەوێت*"بوونيان هەيە. وەك ئەوەى لێرەدا مەعريفە بابەتەكەى خۆى بە روت و پاكى وەك"شت لە خۆيد_شـيء في ذاتـە" بەدەست بێنێت، واتە نە "خود" دەبزوێت نە"بابەتەكە". بەلاّم دستەواژەى "يەقينى بێ نێوبەند" هەر وەك "مەعريفەى رەها" و "شت لە خۆيدا" دژايەتى ناو و وئاوەڵنـاوەى لـە خۆيدا هەڵگرتوە."[١٩٠] *كەواتە نيچە ئەوە پشـت راسـت دەكاتـەوە كـە هـەموو پرۆسـێكى بيركردنەوە لە بوون و تەنانەت بوون بۆخۆشـى دەبـێ لـە نێوەنـدێك دا بێتـە دى كـە شـوێنى بەريەككەوتنى خودەكانى تريشە. (نيچە) دەڵێت من لە شـيكردنەوەى ئـەو روداوەى كـە لـە دەستەواژەى "من بيردەكەمەوە" دەربڕدراوە توشى كۆمەڵێك بۆچـوونى هەڵنەسـەنگێنراو دەبم كە گرانە و رەنگە محاڵ بێت پاساويان بۆ بهێنيتەوە. مەبەسـتى ئەوەيـە كـە ئـەوە كێيـە كـە بيردەكاتەوە و بير لە چى دەكاتەوە و بابەتى بيركردنەوە كە كـار و كـردەوەى كائينيكـە چـۆن هەڵدەسێنگێنرێت و چۆن دەزانرێت ئەمە بيركردنەوەيە و شتێكى تر نييە. هەربۆيە لەسەر ئەو

---

* فردريش نيچە(١٨٤٤-١٩٠٠)فەيلەسوفى بەناوبانگى ئەڵمانى، رەخنەگرى فەلسەفە و شارستانيەتى مۆدێرنى رۆژئاوايە.

* ئارتور شوپنهاوەر(١٧٨٨-١٨٣٢): فەيلەسوفى ئەڵمانى كە ئيرادە لاى ئەو شوێنێكى گەورەى هەيە لە بوون دا.

١٩٠. فردريش نيچە، فراسوى نيك و بد، ت: داريوش اشورى ، شركت سهامى خوارزمى، چاپ٣ ، تهران،١٣٧٩(٢٠٠٠) ، ل ٤٦ . هەروەها — فردريش نيتشە ، ماوراو الخير و الشر ،ت: موسى وهبە ، الفارابى ، بيروت ، بدون سنە، ص ٣٩- ٤٠.

* *contradication in adjecto* وەك ئەوەى بڵێين "چوارگۆشەى بازنەيى"كە دژايەتى هەيە لە نێوان ناو و ئاوەڵناوەكە.

بڕوایە «بیرۆکە کاتێ دێت کە "ئەو"دەیەوێت نەك ئەو کاتەی کە"من" دەمەوێت». [191] ئـەوە خاڵێکە (نیچە) لە فەیلەسوفەکانی تر جیا دەکاتەوە، واتە دانپیانان و بـوونی "ئـەو" بـوونی "من" دەستنیشان دەکات نەك مەعریفە و ئاگایی "من" لە خودی خۆیدا. کێشەی سـەرەکی فەلسەفەی ئاگایی یان خودی تەنیا لەوەدا چڕنابێتەوە کە خودی ناسـکار (ذات العارفـة) بـە پشت بەستن بە ئاگایی خۆی زانیاری بە دەست دێنێت، بەڵکو لە پەیوەندی نێوان خود(الـذات) و بابەتدا(الموضوع) دەردەکەوێت واتە هەموو ئەو شتانەی دەکەونـە دەرەوەی خـود بـە بابـەت دادەنرێت، تەنانەت خودەکانی تریش بابەتی جێگەی تێڕامان و دەستکاری خـودن، هابرمـاس ئەم پەیوەندیەی نێـوان خودەکـان هەڵدەوەشـێنێتەوە و لـە پەیوەنـدی نێـوان خـود/ بابەتـەوە *subject/object* دەیگۆڕێت بۆ پەیوەندی نێوان خود/ خود *subject/subject*. بە بۆچوونی هابرماس تیۆری ڕوحی هیگڵ لە سەر بنـەمای بیرۆکـەی نێوەنـد *medium* دامـەزراوە کـە لەناویدا خودێك لەگەڵ خودێکی تردا پەیوەنـدی دەبەسـتێت و لـەم ڕێگایـەوە دوو بکـەر بـە شێوەیەکی دوولایەنە وەك خود یەکتر دروست دەکەن. ئاگایی پانتاییەکی نێوەندە کە لـە سـەر بنەمای ئەمە خودەکان لەگەڵ یەکتردا هەڵسوکەوت دەکـەن ، ئـەم ئاگاییـە بناغەیەکـە بـۆ خۆپاراستن لە بیرۆکەی ئایدیالیی خودگەرایی ئیرادە و سـوژە، وەك هەبوویـەکی خـۆ لـەخۆگر *self-contained-entity*. بەم جـۆرە دەتـوانین دروسـت بـوون و پەرەسـەندنی ئـەخلاق لـە تانوپۆی پەیوەندی نێـوان خودەکـان دەرك بکـەین، ئـەو خودانـەی کـە "لـە سـەر بنچـینەی بونیادێکی بەردەوام ناپایەداری مەعریفـەی دوولایەنـە" دروسـت دەبـن. [192] سـەرەڕای ئەمـە هابرماس ڕای وایە کە فەلسەفەی ئاگایی، فەلسەفەیەکی مۆنۆلۆگی و تاکبێژانەیە کە ڕێگـای لە هەموو جۆرە ئاڕاستەیەکی نێوان خودی مەعریفە یان کردەی پەیوەندیکارانـە دەبەسـتێت، چونکە کردەی پەیوەندیکارانە دا لە سەر بنەمای دیالۆگ دامەزراوە. [193] ئەمەش جیاوازیـەکی گەورەیە کە هابرماس لە کۆی فەلسەفەی ڕۆژئاوا هەر لە ئەفلاتونەوە تا دریدا کەشفی دەکات و بنەمایەکی پتەوە بۆ پرۆژەی فەلسەفی خۆی کە هەموو چەمکەکانی تری نـاو بیرکردنـەوەی

---

١٩١ .فردریش نیچە ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٤٧ . هەروەها — فردریش نیتشە ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٤١.

١٩٢ .پیتر میلر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٨٨-٨٩. هەروەها بڕوانە: *- Jurgen Habermas,lbid.,p 151.*

١٩٣. د.منصور انصاری، دموکراسی گفتوگویی - امکانات دمکراتیك اندیشەهای میخائیل باختین و یورگن هابرماس ، نشرمرکز، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥) ، ل ٢٨٤.

خۆی لەسەر بونیــات دەنێــت و توێژینــەوەی لەســەر مەعریفــە و زانســتیش هــەر پەیوەنــدی بەتێروانینی بۆ پرسی فەلسەفەی خودی و نێوان خودیەوە هەیــە کــە دواتــر بــە درێــژی باســی دەکەین. گۆڕینی مۆدێلی فەلسەفەی ئاگایی و پەڕینەوە لە عــەقڵی خــود–ســەنتەرەوە بــەرەو عەقڵی پەیوەندیکاری و دەرچوون لە فەلسەفەی خود بەرەو فەلسەفەی نێوان خودی لە رێــڕەوی (ئەویتر)ەوە دەبێت. بە بڕوای هابرماس « ئەم مۆدێلە هێزەکەی کەم ناکات تەنیا بــەو رادەیــە نەبێت کە (ئەیتر) نەفی دەکات. بەشێوەیەکی "دیــاریکراو "واتــە بــەو رادەیــەی کــە ئــەویتر هەڵدەستیّ بە کەمکردنەوە لێی».[194] لەروانگەی هابرماسەوە مــۆدێلی فەلســەفەی ئاگــایی لەناو ناچێت تەنیا ئەوکاتە نەبێت کە لەجیاتی مۆدێلی مەرجەعی خود بۆ خود کە لە تەنیایی دا کار دەکات و دەزانێت ، مۆدێلێکی دیکە دابنرێت واتــە مــۆدێلی لێــك تێگەیشــتن، واتــە پەیوەندی نێوان خودەکان و نێوان ئەو تاکانەی کە بەشێوەیەکی کۆمەڵاّیــەتی ئــاوێزانی(دمج) یەکتر بوونە و لە رێگەی پەیوەندیەوە هەموویان دان بەیەکتر دادەنێن.[195]

لایــەنی دیــاری ئیشــی هابرمــاس ئەوەیــە کــە پرۆســـی زانــین*knowing* و تێگەیشــتن *understanding* لەسەر بنەمای فەلسەفەی گوماناوی منێکی ترانسێندێنتالّ دانەمەزراوە، بەڵکو لەسەر بناغەی نموونەی هاوبەشی ئێمــە لــە بــەکارهێنانی ئاســایی زمــان و کــارلێکی پەیوەندیکاری رۆژانە بنیات نراوە.[196] هەروەك لەم خشتەی خوارەوە دا پەیوەندی نێوان خود و بابەتی مەعریفە و کردەی زانین خراوەتەڕوو.

---

١٩٤. هبرماس ، القول الفلسفي للحداثة ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧٥.

١٩٥. سەرچاوەی پێشوو ، ص٤٧٥.

١٩٦. مایکل پیوزی ،یورگن هابرماس ،ت:احمد تدین ، انتشارات هرمس ، تهران ، ١٣٧٩ –٢٠٠٠ ،ل ٢٣ .Michael Pusey ,op.cit., ,PP.,22-23

خود Subject	بابەت Object	کردە Action
من	لەوە	بیردەکەمەوە think
من جیهانی نێوان خودی	ئەوە جیهانی بابەتی	دەزانم know
من the objective	ئەوە the Objective	دەرك دەكەم perceive
من World	ئەوە World	تێدەگەم understand
من	ئەوە	لێك دەدەمەوە interpret
من	ئەوە	وادادەنێم posit

خشتەی پەیوەندی مەعریفی بکەری ناسکار و جیهان سەرچاوە:*Michael Pusey* ,*P.21*

کەواتە لەبەر ئەوەی ئەم پەیوەندیە لەسەر بنەمای لێك تێگەیشتنی خودەکان لە ناو واقعێکی دیاریکراو دا دامەزراوە هەربۆیە خودەکان دەتوانن لە نۆرم و بەها و ماناکان تێبگەن و لەپێناو گەیشتن بە رێککەوتن و کۆدەنگی سەرلەنوێ بەکاریان بێننەوە. هابرماس لە بەرهەمەکانی خۆیدا زۆربەی کات « فەلسەفەی ئاگایی کە بەرهەمی خودێکی تاك و تەرایە کە بیر لە جیهان دەکاتەوە لە بەرانبەر چەمکی کارلێکی نێوانخودی دادەنێت. لەم چەمکەدا مانا، فۆرم و بەها هاوبەشەکان بالادەستن».[١٩٧] بە بۆچونی هابرماس پرۆسسی (بەرهەم هێنانی مانا) شتێکی زیاتر لە مۆدێلی تاکە بکەرێکی ناسکار لە خۆدەگرێت کە بەربژارەکانی (خیارات)تر رەت دەکاتەوە یان بەلاوەیان دەنێت بۆئەوەی یەك بەربژار رۆشن و ئاشکرا ببێت، واتا پێویستی بە لایەنێکی دیکەی گفتوگۆ ودیالۆگ هەیە. شوناس و هاوتا بونی مانا ئاماژە نیە بۆ نەرێ لێکردن بەڵکو ئاماژەیە بۆ فاکتەری دڵنیا کەری دروستی و بەهای نێوان خودی.[١٩٨]

ئەمە نەك هەر بۆ بەرهەم هێنان و دووبارە بەرهەم هێناناوەی ماناو بەهاکان ڕاستە بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی بۆ بەرهەم هێنانەی حەقیقەتیش ڕاستە. بەپێی فەلسەفەی ئاگایی حەقیقەت بەرهەمی خودی بیرکەرەوەیە کە پێویستی بە داپێنان و بوونی ئەویتر(

---

١٩٧ .رابرت هولاب، یورگن هابرماس — نقد در حوزه عمومی ت:د.حسین بشیریه ،نشر نی ، چاپ ٤،تهران ،٢٠٠٧-١٣٨٦،ل ٣٩-٤٠ .

١٩٨ .سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٤.

الآخر) نییه، بەڵکو لەخودی خۆیدا دەتوانێ حەقیقەت بەرهەم بێنێ. لێرە دا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە نەك هەر بەرهەم هێنانی حەقیقەت و مانا و بەهاکان لە خودی خۆیاندا ناکرێ کێشەسازن بەڵکو کاتێ ئەمە لەناو واقعی سیاسی و کۆمەلاّیەتی دا وەك تاکە مەرجوع و نوێنەری کۆی بیرکردنەوەو تێڕوانینی کۆمەڵگا دروستی هەبێت و مەشروعیەتی پێ بدرێت و لە لایەن دەسەلاّتەوە پاساوی بۆ بهێنرێتەوە، ئەوا قەیران و ئاستەنگی گەورە لەبەر دەم گەشە و پەرەسەندنی خودە جیاوازەکان دروست دەکات.

بەبڕوای هابرماس دەبێ «مۆدێلی بکەری ئاراستەدار بەرەو لێك تێگەیشتن لە جیاتی خودی ناسکار دابنێین، بۆ ئەوەی ئاراستەی بەبابەتیکراو(*objectivant*- الموضع) بوەستێت. بەو جۆرەی کە خودی ناسکار بەهەمان شێوەی گەڕانەوە بۆ شتە ماددیە هەبووەکانی جیهان بۆخۆی دەگەڕێتەوە... ئەوانەی لەرێگەی رێککەوتن لە نێوان خۆیان دا لەسەر ئەو شتەی لە جیهان دا بوونی هەیە ، پرۆژەکانیان هەماهەنگ دەکەن».[199]

هابرماس پێیوایە خودی ناسکار هەم کۆمەلاّیەتیە و هەم دینامیکیە. لێرەدا لە کانت و نەریتی فەلسەفەی کلاسیك زۆر دوور دەکەوێتەوە، ئەو نەریتەی کە وەك نیگەرانی و پەرۆشی تاکێکی تەنیا لە روبەڕوبوونەوەی لەگەڵ لوغزی گەردوون مامەڵە لەتەك پرسیارە ئەپستمۆلۆژیەکان دا دەکات. بەڕای هابرماس زانین و مەعریفە لە رووی کۆمەلاّیەتیەوە هەماهەنگ دەکرێن و لە هەموو ساتێك دا ئەزموونی مێژووی ئێمە فاکتەری مەرجدارکردن و نێوەندەکیەتی...هیچ زانیارێك *knower* بێ کلتور بوونی نیە، مەعریفە بە نێوەندی ئەزمونی کۆمەلاّیەتی بەدەست دێت.[200]

هابرماس بە رەخنەگرتن و توێژینەوە لە فەلسەفەی رۆژئاوا و بەتایبەتی فەلسەفەی هیگڵ و مارکس جیاکاری دەکات لە نێوان چەمکی"کار" و "کارلێك – تفاعل" دا و لە ناو پرۆژەکەی خۆیدا تەوزیفی دەکاتەوە ، چەمکی کار دەچێتە ژێر چەمکی کردەی ئامرازییەوە و چەمکی کارلێك لە ژێر مەفهومی کردەی پەیوەندیکارانە دا جێ دەگرێت،

---

١٩٩ .هبرماس ، القول الفلسفي ، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥٥.

٢٠٠. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢٣. . *Michael Pusey ,pp.23* -

له ژێر چەمکی کار یان کردەی عــەقلانی ئامانجـدار *Zweckrationales Handelns* دا، یان کردەیەکی ئامرازی یان هەڵبژاردنێکی عەقلانی یان ئاوێتەیەك لــە هــەردووکیان دەبینرێت . بەلاّم لە کارلێك یان کردەی پەیوەندیکاری دا کارلێکی سـیمبۆلی دەبینرێـت کە بەپێی نۆرمە دروستە ئیلزامیەکان دێنەئاراوە کە تەنیا لە ڕێگای بەشداری لــە لێــك تێگەیشتن سەبارەت بە ئامانجەکان دروست دەبن.[201] بەمانەیەکی تر ئەوە لە کاتێك دایــە کە کردەی ئامرازی، ڕێکخەری ئەو ئامراز و کەرستانەیە کـە بــە پێــی کــۆنترۆڵ کردنــی کاریگەری واقعیەت ڕەنگە گونجاو بن یان نا. کردەی ستراتیژی تــەنیا لــە ســەر بنــەمای هەڵسەنگاندنی فــەراغ و بۆشــاییەکان ئەگــەری هاتنــە ئــارای هەیــە.[202] بــەلاّم زاراوەی "کارلێـــك" بـــەمانای کـــردەی پەیوەنـــدیکاری یـــان کـــارلێکی ســـیمبۆلیك بـــەکار دەهێنێت.کردەیەکی دوولایەنە لە نێوان دوو خود یان زیــاتر کــە پێشــتر لەســەر نــۆرم و بەهاکان پێك هاتوون. ئەمە توخمێکی گرنگی دیکەی پرۆژەی فەلســەفەفی هابرماســە، لەبەرئــەوەی دەیــەوێت ئــەوە بخاتــە ڕوو کــە ئاگــایی نێوانخــودی و کارلێــك کــە بناغــە فەلســەفیەکەی لای هیگــڵ و مــارکس بەرچــاو دەکــەوێت، دەشــێت وەك بنەمایــەك بــۆ فەلسەفەی نێوانخودی بەکار بهێنرێت، چونکە کارلێك زیاتر لــە لایــەن و خودێــك لــەخۆ دەگرێت کە لە ناو پرۆسسی بە یەك گەیشتن و لێك تێگەیشتن و دیــالۆگ، دان بــە یــەکتر دادەنێن وباشترین و دروستترین ئەرگۆمێنت هەڵدەبژێرن.

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین هابرماس چەمکی "کار" وەك توانای عەقڵی ئەفراندنی خود و بەرهەمی مرۆڤ بۆ کاریگەری دانان لەسەر سروشت و ئەوانیتر دەگۆڕێت بۆ "کارلێك". لە پرۆسسی کارلێك دایە کە زمان و پەیوەندییە کۆمەلاّیەتیەکان و بــەها ئەخلاقییــەکان مانا وەردەگرن و دەشێ بخرێنە بەردەم هەڵسەنگاندنەوە و بەمەش پەیوەندییــەکی نێــوان کەسی *interpersonality* دروست دەبێت، بەم جۆرە "مــن" و "ئــەویتر" کارلێــك لەگەڵ یەکتردا دەکەن و لێــرە دا "مــن" پەیوەنــدی لەگــەڵ خۆیــدا نابەســتێ بەوپێیــەی "ئەویتری" خۆیەتی و لە خۆی رادەمێنێ ، بــەڵکو لەگــەڵ "منێکــی" تــر دا پەیوەنــدی

---

٢٠١. محمد الاشهب ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٥ .

٢٠٢. یورگن هابرماس، علم و تکنولوژی در مقام ایدئولوژی ، مجله ارغنون ، شماره ١، ص ٧٠-٧١.

دەبەستێ بەو پێیەی "ئەویتریەتی". هابرماس فەلسەفەی ئاگایی و خودیی *subjectivity* کە نەریتی بالادەستی فەلسەفەی رۆژئاوایە و لە (ئەفلاتون)ەوە تا (دریدا) درێژ دەبێتەوە، کە تێیدا مەعریفە لەمەڕ خۆ و دەوروبەر لە میانی رامانی خودەوە بەدەست دێت دەگۆڕێ بۆ فەلسەفەی نێوانخودی *Intersubjectivity* . بەم جۆرە جیهان و راڤەکانی بەرهەمی بیرکردنەوەی بکەر و خودێکی ناسکار نییە کە بەشێوەیەکی ئەبستراکت گەلاڵەبوونی مەعریفە وێنا دەکات بە بێ بوونی نێوەند، بەڵکو لە هەناوی پرۆسسی راگۆڕینەوەی نێوانخودی ئەنجام دەدرێت و لێرەوە فەلسەفە لە مۆنۆلۆگەوە دەگۆڕێ بۆ دیالۆگ و ئەمەش دیسان لە سەر بنەمای پەیوەندیکاری دیموکراتی دادەمەزرێت و یەکێکە لە زەمینە فەلسەفییەکانی دیموکراسی راوێژگەری.

باسی سێیەم
عەقڵانیەت و مۆدێلەکانی کردەوە

لە کلتور و هزری رۆژئاوادا چەمکی عەقڵانیەت لەگەڵ ناوی ماکس ڤیبەر*، کۆمەڵناسی بەناوبانگی ئەڵمانیا لەسەرەتای سەدەی بیستەم گەشەیەکی بەرچاو بەخۆوە دەبینێت. ڤیبەر ناوەرۆکی مێژووی هاوچەرخی رۆژئاوا و کرۆکی مۆدێرنیەتە وەك بەعەقڵانی بوون لێك دەداتەوە. ڤیبەر دەیەوێت «بە پشت بەستن بە چەمکی عەقڵانیەت، کاریگەری پێشکەوتنی زانستی و تەکنیکی لەسەر دەزگای ئەو کۆمەڵگایانە روون بکاتەوە کە لە حاڵەتی بەمۆدێرن کردن*modernization* دابوون».[٢٠٣] ماکس ڤیبەر لە میانی رێرەوی بەعەقڵانی بوون هەوڵی دا بۆ بلاوکردنەوە و قوڵکردنەوەی عەقڵانیەت و ئەمەش ئەو عەقڵانیەتەیە کە ماکس هۆرکهایمەر بە عەقڵانیەتی ئامرازی (العقلانیة الأداتیة) ناوزەدی کردووە و مەبەست لەم چەمکە کۆی ئەو کەرەستە یان رێسا تەکنیکیانەیە بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو.[٢٠٤] هەروەك پێشتر باسمان کرد بە رای هۆرکهایمەر «عەقڵی ئامرازی ، عەقڵی بالادەستە بەسەر کۆمەڵگا سەرمایەدارییە نوێیەکان دا ، بە جۆرێك عەقڵ رۆڵی خۆی وەك توانستی هزریی

---

* ماکس ڤەیبەر Max Weber1864-1920 گەورە کۆمەڵناس و بیرمەندی سیاسی ئەڵمانی، لە ئەیرفۆرت Erfurt لە دایك بووە، لە زانکۆکانی بەرلین و هایدلبرگ مێژوو، ئابووری و یاسای خوێندووە. ڤیبەر کۆمەڵێك توێژینەوە و بەرهەمی گرنگی تیۆری لە بواری کۆمەڵناسی سیاسی پێشکەش کردووە و کتێبەکانی بریتین لە: - زانا و سیاسەتمەدار ، - ئابووری و کۆمەڵگا، - توێژینەوەیەك لەسەر تیۆری زانستی، - ئەخلاقی پرۆتستان و رۆحی سەرمایەداری. سەرچاوە: عبدالوهاب الکیالی، ج ٤، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥٦.

٢٠٣. یورگن هابرماس، علم و تکنو لوژی در مقام ایدئولوژی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩.

٢٠٤. د. عمر مهیبل، اشکالیة التواصل في الفلسفة الغربیة المعاصرة، منشورات الاختلاف-المرکز الثقافي العربي، بیروت ، ٢٠٠٥، ل ٣٤٧.

لەدەست داوە و تەنیا کورت بۆتەوە بۆ ئامرازێك بۆ بەدیهێنانی ئامانجە دیاریکراوەکـان». [٢٠٥] هۆرکهایمەر مەبەستی لە عەقلانیەتی ئامرازی ئەوەیە کۆمەڵێك کەرەستە و رێسای تـەکنیکی زامنکەری بەدیهینانی مەبەستێکی دیاریکراوە کـە پەیوەسـتە پێیـەوە و هـەوڵێکی تاقـەت پروکێنی دەوێت بۆ بەدیهێنانی. [٢٠٦] پیَ بە پێی ئەمە عـەقڵ توانـای خـۆی لەدەسـت داوە بـۆ دەرکردنی حەقیقەتەکان لە خودی خۆیان دا و هەموو شـتیَ تـەنیا کەرەسـتەیە. هـەر لێـرەوە هابرماس جۆرەکانی عەقلانیەت کە بریتین لە عەقلانیەتی مەعریفی -ئامرازی و نۆرمـاتیڤی تەعبیری و پەیوەندیکاری لێك جیا دەکاتەوە و لەم نێوەش دا ئاماژە بە چوار مۆدێلی کـردەوە واتە کردەی ئامانجدار و رێکخستنی نۆرماتیڤ و نمایشی و پەیوەندیکاری.

تەوەری یەکەم: عەقلانیەت لە دیدی (یورگن هابرماس)ەوە

هابرماس جەخت لەسەر ئـەوە دەکاتـەوە کـە سـەرەڕای ئـەو رەخنەیـەی کـە دەکـریَ ئاراسـتەی عەقلانیەت و مۆدێرنیتە بکرێت و سەرەڕای هەندیَ دەرەنجامی تراژیدی(وەك هەر دوو جەنگی جیهـانی و هۆلۆکۆست) کە لە عەقلانیەتی تەکنیکیەوە سەرچاوەیان گرتووە، بـەڵام نـاتوانین بـە هـیچ جۆرێـك دەست لە عـەقڵ هـەڵبگرین [٢٠٧]. لـە پێناسـەیەکی گشـتگیردا دەتـوانین بڵـێین عەقلانیـەتی بـاوەڕو کردەوەکان ئەو بابەتانەن کە زۆربەی کات فەلسەفە خۆیان پێوە خەریك دەکات، تەنانەت دەتوانین بڵـێین هزری فەلسەفی بە شێوەیەکی گشتی لە تێڕامان لەمەڕ عەقڵ بەو جۆرەی کە لە مەعریفە و ئاخاوتن و کردەوەدا بەرجەستە بووە، سەرچاوە دەگرێت و عەقڵ بابەتی سەرەکی هزری فەلسەفیە. فەلسەفە هـەر لەسـەرەتاوە هەوڵیـداوە جیهـان وەك هەمـەکێك (کـل) ڕوون بکاتـەوە، وەك یـەکێتی(وحـدة) لـە فرەیی(تعددية) دیاردەکان دا، ئەو جیهانەی کە دەبیَ بنەماکانی لە عـەقڵ دا بدۆزرێتـەوە. [٢٠٨] تیـۆری

---

٢٠٥. ابو النور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣. وەرگیراوە لە

- H. Horkheimer,the Eclipse of Reason ,Continun , New York, 1974, p.7.

٢٠٦ . د. عمر مهيبل ، من النسق الى الذات، منشورات الاختلاف ، الجزائر،٢٠٠٧، ل ١٤٧.

٢٠٧ . محمد نورالدين افاية ، الحداثة و التواصل في الفلسفة النقدية المعاصرة- نموذج هابرماس، افريقيا الشرق، ط٢ ، بيروت ، ١٩٩٨ ،ل١٣٣.

٢٠٨. يورگن هابرماس ، نظريه كنش ارتباطی-عقل و عقلانيت جامعه - جلد ١، ت: کمال پولادی ، انتشارات مؤسسه ايران ، تهران ،١٣٨٤ (٢٠٠٥)، ل ٥٣. (تێبینی: بۆ رێکخستنی زاراوە و زانیاری زیاتر بەراوردمان کردووە بە دەقە ئینگلیزییەکان:

عەقلانیەت لای ماکس ڤیبەر سەرچاوەیەکی سەرەکی پرۆژەی فەلسەفی هابرماس و ئەو باکگراوندەیە کە پرۆژەکەی لەسەری بونیات نراو. ماکس ڤیبەر لە سێ ڕوانگەوە سەیری عەقلانیەت دەکات: بەکار هێنانی ئامرازەکان، دانانی ئامانجەکان و چوون بەرەو بەهاکان. عەقلانیەتی ئامرازی کردەیەك، بەو پلانە چالاکە دەپێورێ کە دادەڕێژرێ بۆ پیادە کردنی ئامرازەکان لە پێناو گەیشتن بە ئامانجێکی دیاری کراو دا، عەقلانیەتی هەڵبژاردنی کردەوەش(عقلانية اختيار) بە تەقدیرکردنی دروستی ئامانج و مەبەستەکان دەپێورێ لە ژێر سایەی بەهای دیاریکراو و ئامرازی شیاو و ڕەوشێکی دیاریکراودا، هەروەها عەقلانیەتی نۆرماتیڤی (معياري) کردەوە، بە توانای یەکخستن و ڕێکخستنی میتۆدی و بە نفوزی ئەو کردەوانە دەپێورێ کە مەرجی عەقلانیەتی ئامرازەکان دەستەبەر دەکەن و ئەمەی بە " عەقلانیەتی ئامانجدار" ناوزەد کردووە و هەروەها ئەو کردەوانەی کە مەرجی نۆرماتیڤی عەقڵی دەستەبەر دەکەن ناوی " عەقڵیەتی بەها"ی لێناوە و دەشێ ئەم دووانە لە یەکتری جیاواز بن.[209] لێرە دا تەنیا لە ڕوانگەی هابرماسەوە چەمکی عەقلانیەت شرۆڤە دەکەین و خۆ بەدوور دەگرین لەو میراتە دەوڵەمەندەی کە فەلسەفە بە درێژایی مێژووی خۆی پێشکەشی کردووە. هابرماس هەر لەسەرەتادا دەیەوێت وێنایەکی تاڕادەیەك ڕوون و گشتی لەسەر عەقلانیەت بخاتە ڕوو و واز لە بەکارهێنانە ئەبستراکتەکانی عەقڵ دەهێنێ کە بەشێکی گەورەی هزری فەلسەفی داگیر کردووە. چەمکی عەقڵ لای هابرماس «لە هەموو پرسێکی جەوهەری دوور دەکەوێتەوە، یان بە جۆرێکی تر عەقڵ لای ئەو جەوهەر نییە، جا ئەم جەوهەرە چ بابەتیبێت یان خودی، بەڵکو دەبێتە بارگر (محمول) لێرەوە بایەخ بە عەقلانیەت دەدات لەجیاتی جەخت کردن لە سەر عەقڵ لە شێوە ئە بستراکەکەی دا».[210]

هەر بۆیە هابرماس دەڵێت: کاتێ تەعبیری "عەقلانی" بەکار دەهێنین، گریمانەکەمان ئەوەیە کە پەیوەندییەکی نزیك لە نێوان عەقلانیەت و مەعریفە دا بوونی هەیە. مەعریفەکەمان خاوەن بوونیادێکی دەستەواژەییە، دەتوانین

- Jurgen Habermas, the Theory of Communicative Action -Reason and the Rationalization of society ,Volume1,Translated by Thomas McCarthy, Beacon Press, Boston,1984,p.1.

٢٠٩ . د.عطيات ابو السعود، الحصاد الفلسفي للقرن العشرين ،منشاة المعارف، الاسكندرية،٢٠٠٢،ل٩٧ .

٢١٠ . د. عمر مهيبل، اشكالية التواصل في الفلسفة الغربية المعاصرة ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٠-٣٦١.

بیرو باوەڕی خۆمان لە قاڵبی ڕەستەدا دەربڕین دەتوانین بـەهۆی متمانــەدار نەبوونەوە ڕەخنە لە مەعریفە بگرین. پەیوەندی نزیکـی نێـوان مەعریفـە و عەقلانیەت دەربڕی ئەوەیە کە عەقلانیەتی تەعبیرێك پشـت بـە متمانــەدار بوونی مەعریفەی ناو ئەم تەعبیرە دەبەستێ .[211]

بەم جۆرە لای هابرماس «هیچ عەقڵێکی پەتی لە ئارا دانییـە کـە بەشـێوەیەکی لاوەکـی خەسڵەتی زمانی هەبێت. عەقڵ بە پێی ماهییەتی خۆی لە پانتایی کـردەی پەیوەنـدیکاری و بونیادەکـانی جیهـانی ژیـن دا بەرجەسـتە دەبێـت».[212] و عەقلانیـەتی هـەر تـەعبیرێك *expression* لەسەر بنەمای ڕەخنە خـوازی و بەڵگـەخوازی دامـەزراوە. تـەعبیرێك پـێش مەرجەکانی عەقلانیەت لـە کاتێـك و تـا ئـەو جێگەیـە دابـین دەکـات کـە بەرجەسـتەکاری مەعریفەیەکی بۆ هەڵەشیاو بێت و هەر بۆیـە لەگـەڵ جیهـانی بابـەتی (واتـە فاکتـەکان) دا پەیوەندی هەبێت و خوازیاری داوەری و حوکمی بابەتیانە بێت. حوکمێك بەمەرجێك دەتوانێت بابـــەتی بێـــت کـــە لەســـەر بنـــەمای بانگەشـــەی مســـداقیەتی نێوانخـــودی *intersubjectiv*دامەزرابێت بەجۆرێك کە بـۆ بینـەر و بەشـدارەکان هـەمان ئـەو مانایـەی هەبێت کە بۆ خودی بکەرەکە (فاعل) هەیەتی. ڕاستگۆیی و کارایی لەم جـۆرە بانگەشـانەن. کەواتە هەرچەندە بانگەشەی پەیوەسـت بـە حـوکم یـان کـردەوە ئامانجـدارەکان (بانگەشـەیی ڕاستگۆیی گوتە یان کارای کردەوە) باشتر لە بەرانبەر ڕەخنە دا بتوانێ داکۆکی لە خۆی بکات ئەوا بە عەقلانی تر لەقەڵەم دەدرێت.[213] ئەمە زەمینەیەکی هاوبەشە بۆ نۆرم و بـەهاکان کـە دەبێتە بەستێنی دروست کردنی مانا و لە دەرەوەی ئەم بوارەدا پەیوەندیکاری ئەستەم دەبێت.

أ- عەقلانیەتی مەعریفی- ئامرازی:

ئەگەر لە بەکار هێنانی ناپەیوەندیکارانەی مەعریفە لە کـردەی ئامانجـدارەوە دەسـت پـێ بکەین بەر لە هەموو شتێ دەگەین بە چەمکی عەقلانیەتی مەعریفی_ئامرازی. بـەم مانایـە

---

٢١١ . یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦١. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.8.

٢١٢. یورگن هابرماس، راه برون رفتنی از فلسفەی سوژە، لە کتێبی لارنس کهون، متنهای برگزیده از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار: عبدالکریم رشیدیان، نشر نی، چ ٤، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ٦٣١.

٢١٣. یورگن هابرماس، نظریەی کنش ارتباطی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦٣. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.9.

چەمکی عەقڵی ئامرازی بەرتەسکەو توانای هەڵسەنگاندنی پەیوەندی و دەزگـا و سیسـتەمە کۆمەلاَیەتیەکانی نییە.[٢١٤] «ئەم چەمکەی عەقلاَنیەت نـاوەرۆکی هـەوڵێکی سـەرکەوتوو بـۆ پاراستنی خۆی دەگرێتەوە کە لە ڕێگەی هەڵسوکەوتێکەوە کە لەسەر بنەمای مەعریفە لەمەڕ ژینگەی دەورووبەری و هاوجووتی (تطابق) هۆشیارانە لەگەڵیدا بەدەست دێت».[٢١٥] کردەیەکی ئاراستەدار بەرەو ئامـانج تـەنیا کـاتێ دەتـوانێ عـەقلاَنی بێـت کـە بکـەر(فاعل) مەرجـە پێویستەکانی ئەنجامدانی نیەتی خۆی بە ئاراستەی دەستێوەردانێکی سەرکەوتووانە لە جیهاندا دابین بکات. ڕەنگە هەردوو هەوڵەکە شکست بخۆن، ڕەنگە کۆدەنگی(اجماع) بەدەست نەیـەت، لەوانەیە دەرەنجامی خوازراو نەیەتە ئـاراوە، بـەلاَم تەنانـەت خـودی ئەوشکسـتانە نیشـانەی عەقلاَنیەتی ئەم تەعبیرانەن دەتوانرێت شکستەکان ڕوون بکرێنەوە.[٢١٦]

بە پێی بۆچوونی هابرماس لەم مۆدێلەی عەقلاَنیـەت دا پەیوەندیـەك لـە نێـوان بکـەر و جیهان کە لە "فاکتەکان" پێکهاتووە دەخرێتە ڕوو کە یان ئێستا بوونی هەیە یان لـە ڕێگـای کردەوە دەشێ دابین بکرێت. بکەر بە شێوەیەکی مەعریفی لە میانی بیروباوەڕەکانی سـەبارەت بە جیهان و بە شێوەیەکی ئیرادی لە ڕێگای مەبەستەکانیەوەو و بەهۆی دەستێوەردان لە کاری جیهان، پەیوەندی پێوە دەکات.[٢١٧]

عەقلاَنیەتی ئامرازی و عەقلاَنیەتی ستراتیژیی پیوەستن بە مۆدێلی کـردەی ئامانجـدارەوە. کەواتە بۆچارەسەرکردنی گرفت و کێشە تەکنیکیەکان ودۆزینەوەی ڕێگەچارەی کردەکی بە بـێ گرنگی دان بە بەهای پەیوەندی نێـوان تاکـەکان. کەواتـە عەقلاَنیـەتی مـەعریفی_ئـامرازی چالاکیەکە بە ئاراستەی ئامانج و بەدەست هێنانی قازانج و مەعریفەی تێدا دەخرێتە خزمەت سەرکەوتن و مرۆڤ ئەم جۆرە چالاکیە بۆ ناسینی ژینگەی دەوروبەری خـۆی بـەکار دەهێنێـت. هابرماس پەیوەندی نێوان عەقلاَنیەت و مەعریفە بەم جۆرە دیاری دەکـات کـە «عەقلاَنیـەت گرنگیەکی زۆر بە هەبوونی مەعریفە نادات هێندەی گرنگی بە ڕێگاکانی بەکار هێنـانی ئـەو

٢١٤. شاهروخ حقیقی، گذار از مدرنیته، مؤسسة انتشارات آگه،چ٣،تهران، ١٣٨٣(٢٠٠٤)، ل ٢٤.

٢١٥. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.-Ibid.,10.

٢١٦. هەمان سەرچاوە، ل ٦٥.-Ibid.,11.

٢١٧. استیون وایت، خرد، عدالت و نوگرایی- نوشتەهای اخیر یورگن هابرماس ، ت: محمد حریری اکبری ، نشر قطره ،تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١) ،ل ٨٨.

مەعریفەیە دەدات کە لەلایەن ئەو خودانــە(ذات) بــەکاردێت کــە توانــای گوتــە و کــردەوە و چۆنیەتی پیادە کردنیان هەیە». [٢١٨] لە عەقلانیەتی ئامرازی دا، جیهانی بابەتی نەك هەر شــتە فیزیکی و ئەو ڕووداوانەی بەشێوەیەکی سروشتی ڕوودەدەن لەخۆدەگرێت، بــەڵکو مەبەســت ، ستراتیژ ، بڕیار و سەرجەم تاکەکانی تریش- دەگرێتەوە کە بکەر وەك "شــت " پەیوەنــدییان پێوە دەکات . واتە تەنیا بەهۆی کاریگەرییان لەسەر سەرکەوتن یان ســەرنەکەوتنی بکــەر لــە بەرێوەبردنی دۆخەکان دا حسێبیان بۆ دەکرێت. [٢١٩] « عەقلانیەتی مەعریفی- ئامرازی یان لــە پێوەرە پراگماتیە تایبەتیەکانی سەرکەوتن دا خۆی دەنوێنێ، یان لە چۆنیەتی کۆنترۆل کردنــی تەکنیکەکانی دۆخێکی دیاریکراو، کەواتە ئەم شێوازە، گەڕان بەدوای کەرەستەی بــەدیهێنانی عەقلانیەتی واقعی بەرجەستە دەکات». [٢٢٠] واتە بە پێی حساباتێکی عەقلانی هەوڵ دەدرێــت بۆ ئەوەی ئامرازی گونجاو بۆ گەیشتن بە ئامانجەکە هەڵبــژێردرێت، بــەلاّم ئاســتی پەیوەنــدی و ڕادەی کاریگەری لەسەر لێك تێگەیشتن و پەیوەندی نێوان ئامراز و ئامــانج و بەرەنجامــەکانی لێك نادرێتەوە.

ب- عەقلانیەتی نۆرماتیڤ و تەعبیری:

بێگومان ڕادەربڕین بــەپێ بەڵگــە و کــردەوەی کــارا نیشــانەی عەقلانیەتــە، ئێمــە ئــەو ئەکتەرانەی وەك قسەکەرو بکەر دەردەکەون بە عاقڵ وەسف دەکەین کە تا ئەو شوێنەی بۆیــان دەلوێت، لە پەیوەندی لەگەڵ فاکت و لە پەیوەندی لەگەڵ ئامانج_ئــامرازدا خۆیــان لــە هەڵــە بەدوور دەگرن، بەلاّم بێگومان جۆری تری تەعبیرمان هەیە کە بەڵگەی باشمــان بۆیــان هەیــە ، هەرچەندە پەیوەندیان بە بانگەشەی ڕاستگۆیی(ادعاء الصدق) یان سەرکەوتنەوە نیە. [٢٢١] ئەمە سەبارەت بەو بکەرانە ڕاستە کە دەتوانن لە نێو جیهانی بابەتی دا و بە پشت بەستن بە زمانی هاوبەش و لە پەیوەندی لەگەڵ ئەوانیتردا لە ڕێگەی بەڵگەو بەپشت بەستن و پەیڕەوی کردن لــە نۆرمەکان ڕاستی گوتە یان کردەوەکەی بسەلمێنێ.

---

٢١٨. د.عطیات ابو السعود، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٠.

٢١٩. استیون وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨.

٢٢٠. د. عمر مهیبل، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٦١.

٢٢١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩- ٧٠. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p. 15.

هابرماس دەڵێت بەڵام ئێمە تەنانەت کاری ئەو کەسانەش کە ئارەزوو یان نیەتێکیش ئاشکرا دەکەن، هەست یان حاڵەتێك دەردەبڕن و نهێنیەك بە کەسێك دەڵێن و دان بە کارێك دادەنێن و شتی لەم جۆرە و پاشان دەتوانن بە وەرگرتنی دەرەنجامی کرداری و ئەنجامدانی رەفتار گونجاو لەگەڵیدا وەڵامی ڕازیکەر بە ڕەخنەگرەکانی بداتەوە، ئەوا ئەو کەسانەش بە عەقلانی لەقەڵەم دەدەین.[222]

لێرەش دا ئەگەرچی ئەم جۆرە لە کردەوە پەیوەستە بە جیهانی خودی و زەینی بکەرەوە بەڵام لە دوو ئاست دا لە یەکتر جیا دەکرێتەوە کە یەکیان بە هۆی ئاستی بەرزی داهێنان کە لە بواری ئیستاتیکی کاری هونەری دا خۆی دەردەخات بەهایەکی بەرزی هەیە و هەندێکیشیان وەك نەخۆشی تایبەتی دەردەکەون. لەم مۆدیلە دا بکەر نەك هەر پەیوەندی لەگەڵ شتەکان بەڵکو لەگەڵ جیهانی کۆمەڵایەتیش دا هەیە. « جیهانی کۆمەڵایەتی زەمینەی ئەو نۆرمانە لەخۆدەگرێت کە ئەمە دیار دەکەن کام کردەوە لە بەرانبەر هیکەلی پەیوەندی نێوان تاکی *interindividual* دەشێ پاساویان بۆ بهێنرێتەوە. تا ئەو کاتە کە بکەرەکان لەم زەمینەیە دا شەریك بن، لە جیهانی کۆمەڵایەتیش دا شەریك دەبن».[223] عەقلانیەتی نێو ئەم کردارانە لەم ڕاستیەدا دەبینرێت کە دەبێ ڕێککەوتنێکی بەرهەم هاتوو بە شێوازی پەیوەندیکارانە دواجار لەسەر بنەمای بەڵگە بەدەست بێت . «عەقلانیەتی ئەو کەسانەی کە لەم جۆرە کردارە پەیوەندیکارانەیەدا بەشدارن پشت بەوە دەبەستێ کە ئایا لە کاتی پێوست دا، دەتوانن لە ڕەوشێکی گونجاودابەڵگە بۆ تەعبیرێك بخەنە ڕوو.»[224] بەمانایەکی تر کردەی عەقلانی لە میانی زمان و تەعبیر و بانگەشەی دروستی (الصلاحیة) جا چ پەیوەندی بە شتەکانەوە هەبێت یان بە نۆرمەکان بۆ پشت پێ بەستن و خستنە ڕوو هەمیشە پێویستی بە پرۆسسی ئەرگۆمێنت خوازی هەیە لە نێو کردەی پەیوەندیکاری دا وەك کردەوەیەك کە دەتوانێ داکۆکی لە بانگەشەکانی خۆی بکات و وەڵامی هەموو شێوازەکانی ڕەخنە بداتەوە کە ڕەنگە ئاراستەی بکرێن[225] .

222. هەمان سەرچاوە ،ل٧٠.   -Ibid.,p. 15.

223. استیون وایت ،سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨.

224. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٢-٧٣ - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.17.

225. محمد نورالدین افایه ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٥.

هەر کەسێك کە لە ئەرگۆمێنت خوازیە (المحاججە) دا بەشداری دەکات عەقلانیەت یان کەمی عەقلانیەتەکەی لەو شێوازە دەردەکەوێت کە لەمەڕ خستنە ڕووی بەڵگەی رازی بوون یان دژایەتی کردنی بانگەشەیەك پێشانی دەدات. ئەگەر ئەو لایەنێکی "قبوولکاری بەڵگە خوازی" بێت یان بەڵگەکان قبوولٚ دەکات یان هەولٚ دەدات وەڵامیان بداتەوە و لە هەردوو حاڵەتەکەدا بە شێوازێکی "لۆژیکی" مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات. لەبەرانبەردا، ئەگەر" لەمەڕ بەڵگەکان گوێی دانەخات" یان لەوانەیە ئەو بەڵگانە لەبەرچاو نەگرێت کە پێچەوانەی بۆچوونی ئەون یان ئەگەر وەڵامێکی دۆگمایان بداتەوە ئەوا لە هەردوو حاڵەتەکەدا ئەم کەسە بە شێوازێکی ناعەقلانی لەتەك پرسەکان دا هەڵسووکەوتی کردووە[٢٢٦].

کەواتە هەم چۆنەیتی چوونە ناو دیالۆگ و هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەویتر و هەم هەولٚدان بە شێوەی بەڵگەخوازی و بەپشت بەستن بە بانگەشەی دروستی و ڕازی کردنی بەرانبەر لە گفتوگۆیەکی کراوەدا نیشانەی عەقلانی بوونی ئەو کەسە پێشان دەدەن و بە پێچەوانەوە نەچوونە ناو پرۆسسی ئەرگۆمێنت خوازی و لەبەرچاو نەگرتنی بەرانبەرلە ژێر هەر بیانویەك بێت بە کارێکی ناعەقلانی لەقەلەم دەدرێت، لێرەدا دەردەکەوێت کە هابرماس پشت بە ڕوانگەیەکی ئیجرائی دەبەستێ سەبارەت بە عەقلانیەت، واتە عەقلانیەت و ناعەقلانیەت لە ناو پرۆسسی سیاسی وکۆمەلایەتی و لە چوارچێوەی تێگەیشتن و تێگەیاندن دا خۆی دەردەخات، نەك لەبەر ئەوەی لە خودی خۆیدا خاوەن ماهییەتێکی نەگۆڕ بێت. بەبۆچوونی هابرماس «چەمکی "بەڵگە *grounding*" پەیوەندییەکی ناوەکی لەگەڵ چەمکی " فێربوون *learning*" دا هەیە».[٢٢٧] هەر بۆیە پێیوایە ئەو کەسەی خۆی لەمەڕ خۆیەوە بە شێوەیەکی سیستماتیك هەڵبخەڵەتێنێ ئەوا کارێکی ناعەقلانی کردووە، بەلاٚم ئەو کەسەی ئامادەیە دان بە کارە ناعەقلانیەکانی خۆی دا بنێت ئەوا نەك هەر خودان عەقلانیەتی بکەرێکی ناسکارە کە سەلاحیاتی حوکمدانی هەیە لەسەر واقیع، بەڵکو کەسێکە کە بە شێوازێکی عەقلانی_ئامانجدار دەجوولێتەوە، کەسێکە کە لە ڕووی ئەخلاقییەوە عەقلانی و لە ڕووی کردەییەوە جێگەی متمانەیە، کەسێکە کە بە تیژبینیەوە پرۆسەکان هەڵدەسەنگێنێ و لە ڕووی ئیستاتیکەوە خاوەن زەینێکی کراوەیە، «سەرەڕای ئەمانە خاوەن ئەم توانستەیە کە دەتوانێت

---

٢٢٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٣.   Ibid.,p.18-

٢٢٧. هەمان سەرچاوە ، ل ٧٤ .   -Ibid.,p.18-

سەبارەت بە زهنیەتی خۆی بە شێوەیەکی تەئەمولی *Reflexive* بجولێتەوە و ئەو ئاستەنگە ناعەقلانیانە دەست نیشان بکات کە کاریگەری لەسەر تەعبیرە ئەخلاقی و ئیستاتیکیەکان دادەنێت». [٢٢٨]

ج- عەقلانیەتی پەیوەندیکاری و تیۆری ئەرگۆمێنت خوازی

بەم جۆرە بۆ دارشتنی مۆدێلێکی دیموکراتیانەی عەقلانیەت کە پشت بە فەلسەفەی نێوانخودی ببەستێت و بۆ دەرچوون لە عەقلانیەتی تەکنیکی و ئامانجدار مۆدێلی عەقلانیەتی پەیوەندیکاری دەخاتەڕوو و ئەمە « لە لایەکەوە تەجاوزی ئەو عەقڵە دەکات کە بە دەوری خۆیدا چەقیبەستووە و لە لایەکی تریشەوە ئەو عەقڵە گشتگیر و داخراوەی کە بانگەشەی ئەوە دەکات هەموو شتێ لە خۆدەگرێت». [٢٢٩] هەر بۆیە ئەمە پەیوەست دەکات بە پرۆسەی ئەرگۆمێنت خوازی لای تاکەکان و دەڵێت: « چەمکی عەقلانیەت کە من بە شێوازێکی حەدسی خستوومەتە ڕوو پەیوەستە بە سیستەمێك لە بانگەشەی دروستی و دەبێ لە ڕێگوزەری تیۆری ئەرگۆمێنت خوازیەوە ڕۆشن بکرێتەوە». [٢٣٠] تیۆری ئەرگۆمێنت خوازی گرنگیەکی تایبەتی هەیە، ئەگەر نەڵێین شتێکی میحوەرییە، چونکە ئەرکەکەی لەبنەڕت دا بەدەوری بنیاتنانەوەی ئەو گریمانە و مەرجە پراگماتی و شکلیانە دا دەسورێتەوە کە پەیوەستن بە رەفتاری دیاردەیەکی دیاری کراو. [٢٣١] بە رای هابرماس لە ئەرگۆمێنت خوازی دا هەوڵ بۆ ئەوە دەدرێت شتێك کە لە ڕوانگەی دەستەجەمعیەوە جێگەی مشتومڕە بۆ شتێ بگۆڕدرێت کە لە روانگەی دەستەجەمعیەوە دروستە. دەتوانین لە گوتاری ئەرگۆمێنت خوازی دا سێ رەهەند یان سێ لایەن لە یەکتر جیا بکەینەوە. ***یەکەم***، لە ئاخاوتنی ئەرگۆمێنت خوازی دا ئێمە وەك پرۆسێسێك بە ناچار لەگەڵ جۆرێك لە پەیوەندی سەروکارمان هەیە. تەنیا تا ئەو شوێنە دەتوانین حوکمێك بە عەقلانی لەقەڵەم بدەین کە قسەکەر مەرجی پێویست بۆ گەیشتن بە ئامانجی پەیوەندیکارانەی بەدەست هێنانی ڕێککەوتن لانیکەم لەگەڵ بەشداربوویەکی تردا

---

٢٢٨. هەمان سەرچاوە ، ل ٧٧. -Ibid., p.21.

٢٢٩. ابوالنورحمدي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٥.

٢٣٠. هەمان سەرچاوە ، ل ٧٩. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.22.

٢٣١. د. عمر مهیبل ، من النسق الی الذات، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٩.

سەبارەت بە شتێك دەستەبەر بكات. بەشدارانی ناو ئەرگۆمێنت خوازیـەك ناچـارن بـە شـێوەیەكی گشتی وەك پێش گریمانە سەیری ئەمە بكەن كە بونیادی پەیوەندییەكەیان بە هۆی هەنـدێ سـیماوە كە تەنیا فۆرمالین دەشێ شی بكرێنەوە و هەموو هێز و توندوتیژییـەك لـە پانتـایی كارەكـە دوور دەخاتەوە_ جا چ ئەم هێزە لە هەناوی پرۆسسی بەدەستهێنانی رێككەوتن سەرچـاوەی گـرتبێ یـان لەدەرەوە كاریگەری لەسەر دانابێت، جگە لە هێزی باشترین بەڵگە خوازی (و ئەمە بەمانای بـەلاوە نانی هەموو هاندەرێكە جگە لە هاوكـاریكردن لـە پێنـاو حەقیقـەت دا) لـەم ڕوانگەیـەوەدەتوانین ئەرگۆمێنت خوازیوەك بەردەوام تاملی كردەی ئاراستەكراو بەرەو بەدەسـت هێنـانی كـۆدەنگی بـە كەرەستەی جیاوازەوەسەیر بكەین[٢٣٢]. ***دووەم***، كاتێ وەك كارنامەیەك سەیری ئەرگۆمێنت خوازییەك دەكەین بەناچار سەروكارمان لەگەڵ قالبێك لە كارلێك *interaction* دا هەیە كە پاشكۆی ڕێسـای تایبەتە، پرۆسسی گەیشتن بە كۆدەنگی بە شێوەی دابەشكردنی كـاری هاوكارانـە لـە نێـوان یـار و نەیارەكان دا. ***سێیەم***، سەرەنجام ئامانج لە ئەرگۆمێنت خوازی بریتیە لـە خسـتنە ڕووی بەڵگـەی بەهێز كە لە ڕووی تایبەتمەندی ناوەكی خۆی ڕازیكەر بێت و بەهۆیەوە دەشـێ بانگەشـەی دروسـتی پشت ڕاست یـان ڕەد بكرێتـەوە.[٢٣٣] بـەم جـۆرە عەقلانیـەتی پەیوەنـدیكاری بریتیـە لـە شـرۆڤ و بنیاتنانەوەی چەمكی نائامرازی عـەقڵ و شیكردنەوەی ئەو ئاراستە و دەزگایانەی كە لە كۆمەڵگای هاوچەرخ دەربڕی عەقلانیەتی سـتراتیژین لـە پێنـاو گەشـەدان بـە دەزگـا دیموكراتیـەكان و سـوود وەرگرتن لە میكانیزمی بڕیاری جـەماعی.[٢٣٤] كەواتـە دواجـار ئـەم فۆرمانـەی عەقلانیـەت لـەم پانتاییانەی خوارەوە دەردەكەون: عەقلانیەتی مـەعریفی –ئـامرازی لـە زانسـت دا، عەقلانیـەتی نۆرماتیڤ-تەعبیری لە ئەخلاق و عەقلانیەتی نمایشی لە هونەر دا.[٢٣٥] و عەقلانیەتی پەیوەندیكاری لە جیهانی ژین دا، چونكە ئەم جۆرە عەقلانیەتە عەقلانیەتی هەڵبژاردنیشە، ئەمـەش بـە دەسـت نیشان كردنی دروسترین وتە یان كردەوە لەناو كۆی ئەلتەرناتیڤە جیاوازەكان دا. هـەموو ئەمانـەش پەیوەستە بە بوارێكی هاوبەش كە دەسپێكەكەی لانیكەمی لەیـەك گەیشـتنی تێـدا بێـت و هـیچ لایەنیك هەوڵ نەدات هێز و زەبروزەنگ بەكار بێنێت و تەنیا باشترین بەڵگە حوكم بكات.

---

٢٣٢. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٨١-٨٢. -Ibid.,p.25.

٢٣٣ .هەمان سەرچاوە، ل ٨٢.-Ibid.,p.25.

٢٣٤. شاهروخ حقیقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٨.

٢٣٥. رابرت هولاب، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٤.

تەوەری دووەم: مۆدێلەکانی کردەوە

بەڕای هابرماس لەسەردەمی ئەرستۆوە کردەی ئامانجدار لە ناوەنـدی تیـۆری فەلسـەفی کـردەوەدا جێگای گرتووە.بنەمای ئـەم چـەمکەی کـردەوە هەوڵـدانی بکەرێکـە بـۆ گەیشـتن بـەئامانجێك یـان ڕەخساندنی حالەتێکی گونجاوە بە سوود وەرگرتن لە ئامرازێك کە لە ڕەوشـێکی دیـاریکراودا کارایـە. چەمکی ناوەندی و سەرەکی لەم جۆرە تێگەیشتنە دا بریتیە لە بڕیار، واتـە هەڵبـژاردنی ڕێرەوێـك لـە نێـوان ڕێـڕەوە جیاوازەکـان دا بـە وەبەرچـاوگرتنی سـازگارییەکەی بـۆ بـەدیهێنانی ئامانجـە دیـاری کراوەکە.[٢٣٦] هابرماس هەوڵدەدات چوار جۆر کردەوە لە یەکتری جیا بکاتەوە کە بـریتین لـە : کـردەی ئامانجدار (الفعل الغائی) کردەی ڕێکخستنی نورماتیڤ و کردەی نمایشی (دراماتیـك) *dramatic* و کـردەی پەیونـدیکاری *communicative action* کـە هـەر کامێکیـان لـە لایـەن بیرمەنـدێکی دیاریکراوەوە ئیشی لەسەر کراو(وەك مید و پارسۆنز و...). هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکـرا کـردەی ئەمانجدار پەیوەستە بە دیاریکردنی ئامرازی عەقلانی بۆ وەدەست هێنـانی مەبەسـتێکی دیـاریکراو، بەڵام ئەگەر لانی کەم ئەکتەرێکی تری ئامانجدار لە سەرکەوتن یان شکست دا هاتـە نێـو کردەوەکـە، ئەوا لەم حاڵەتـەدا مـۆدێلی کـردەی ئەنجامـدار دەگۆڕێـت بـۆ مـۆدێلی کـردەی سـتراتیژی. کـردەی ڕێکخستنی نۆرماتیڤ لە بنەڕەتدا پەیوەست نییە بە بکەری تاك وتـەراوە کـە لـە ژینگـەی خۆیانـدا لەگەڵ بکەری تردا سەروکاریان هەیە بەڵکو پەیوەندی بە ئەندامانی گروپێکی کۆمەلأیەتیەوە هەیە کـە کردەوەکانی خۆیان بەرەو بەهایەکی دیاریکراو ئاراستە دەکەن و بەیەکەوە ڕێز لە نۆرمـە گشـتییەکان* دەگرن و هەندێك کردە ئەنجام دەدەن و هەندێکی تر ئەنجام نادەن، بەلأم کـردەی نمایشـی (درامـاتیکی) نە ئاماژەیە بۆ بکەرێکی تاك وتـەرا و نـە ئەنـدامی گروپێکـی کۆمەلأیـەتی بـەڵکو پەیوەسـتە بـە بکەرێکەوە کە ئامادەیە بۆ کارلێکی دوو بکەر یان زیاتر کە لە ڕێگای توانستی ئاخاوتن یان کـردارەوە دەتوانن پەیوەندیەکی نێوان کەسـایەتی *Interpersonality* یـان نێـوان خـودی لـە نێـوان خۆیانـدا دروست بکەن و دواجار کردەی پەیوەندیکاری دێت کە بە ئاراستەی لێك تێگەیشتن دەڕواتەپێش.

---

٢٣٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٥. Ibid.,p.85-.

* نۆرمەکان (المعاییر) دەربڕی ئەو ڕێککەوتنەیە کە لە گروپێکی کۆمەلأیەتی دا هاتۆتە ئاراوە. (هەمان سەرچاوە، ل ١٥٦. Ibid.,p.85.)

١- کردەی ئامانجدار: Purposive Action

عەقڵانیەتی کردەی ئامانجدار لە ڕاستیدا کردەیەکە مەبەست لێی گەیشتن بە ئامانجە و زۆربەی کاتەکان ئەم کارە لە ڕێگای هەڵبژاردنی ئامرازی گونجاو بە ئەنجام دەگات. هابرماس لە پێناسەیەکی تری خۆیدا سەبارەت بە کردەی ئامرازی یان ئامانجدار بەم جۆرە ئاماژەی بۆ دەکات کردەی ئامرازی و دەڵێت:

کردەی ئامرازیی پاشکۆی ئەو ڕێسا تەکنیکیانەیە کە لەسەر بنەمای مەعریفەی ئەزموونی دامەزراوە و ئەم ڕێسایانەش لە هەردوو حاڵەتەکەدا پێشبینی مەرجدار سەبارەت بە ڕووداوە بۆ بینین شیاوەکان لەخۆ دەگرن...کردەی ئامرازی ڕێکخەری ئەو ئامراز و کەرستانەیە کە بە پێی پێوەری کۆنترۆڵی کاریگەری واقعییەت ڕەنگە گونجاو بن یان نا. [٢٣٧]

هابرماس پێیوایە کە کردەی ئامانجدار پێش گریمانەی پەیوەندی نێوان بکەرێك و جیهانی فاکتەکان لە خۆدەگرێت، ئەم جیهانە بابەتیە وەك هەمەکییەتی ئەو بوارانە پێناسە دەکرێت کە بە هۆی دەست تێوەردانی مەبەستدار دەتوانرێت بە دەست بهێنرێت یان دروست بکرێت.[٢٣٨] لەم کردەیە پێویستە هەڵبژاردن و حسێب کردنی کەرەستە و ئامانجەکانی لەو ڕووەوە بێت کە زۆرترین قازانج دەستەبەر بکات.[٢٣٩] بەڵام هەر لە کردەی ئامانجدار دا ئەگەر هاتوو زیاتر لە بکەرێك لە سەر ئەنجامێکی دیاریکراو بۆ مەبەستێك هەوڵی وەدەست هێنانی سەرکەوتنیان دا ئەوا لەم حاڵەتەدا کردەی ئامانجدار دەگۆڕێت بۆ (کردەی ستراتیژی - *Strategic Action*). مۆدێلی کردەی ئامانجدار دەگۆڕێت بۆ مۆدێلی کردەی ستراتیژی ، کاتێ بکەرێك لانیکەم-بە پێی حساباتی بردنەوە و دۆڕاندن — بڕیارەکانی ئەکتەرێکی دیکە وەبەرچاو بگرێت کە لەپێناو ئامانجێکی دیاریکراو دا کار دەکەن. ئەم مۆدێلەی کردەوە زۆربەی کاتەکان ڕاڤەیەکی قازانجگەرایانەی بۆ دەکرێت.[٢٤٠]

---

٢٣٧. یورگن هابرماس ، علم وتکنولوژی در مقام ایدولوژی ، ت: علی مرتچویان، مجله ارغنون ، شماره ١، بهار ١٣٧٣(١٩٩٤)، ل٧٠.

٢٣٨. یورگن هابرماس ، نظریەی کنش ارتباطی ،هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٨. - Jurgen Habermas., op. Cit.,p.87

٢٣٩. د.عطیات ابو السعود، ل ٣٢٦.

٢٤٠. د. عمر مهیبل ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٤.

هەروەك ئاماژەی بۆكرا لە كردەی ستراتیژی دا ئێمە لانیكـەم دوو بكـەرمان هەیـە كـە بـە دوای مەبەستێك دا دەگەڕێن كە ئامانجەكانی خۆیان لە ڕێگای ئاڕاستە بڕی لـە هەمبـەر بكـەرەكانی تـر و بەمەبەستی دروستكردنی كاریگەری لەسەریان بەرەو پـێش دەبـەن.[٢٤١] مانـای ناڕاسـتەوخۆی وتـەی هابرماس ئەوەیە كە لە كردەی ستراتیژیدا بكەر تەنیا بە ئاڕاستەی گەیشتن بە ئامانجەكەی بەرەو پـێش دەچێت و هەر بۆیە هەموو كەرەستەیەك بەكار دەهێنێت لە پێناو ئەم مەبەستەدا، هابرمـاس پێیوایـە سەركەوتن لەم كردەیـەدا پەیوەسـتە بـە سـەرجەم بكەرەكانـەوە كـە هـەر یـەكێكیان بـە ئاڕاسـتەی سەركەوتنی خۆی هەوڵدەدات تەنیا بەو ڕادەیە هاوكـاری یـەكتر دەكـەن كـە لەگـەڵ حیسـاباتی خـۆ پەرستانەی خۆیان سەبارەت بە سوودمەندی دا بگونجێت.[٢٤٢] لە بەر ئەوەی پەیوەندی نێـوان بكـەرەكان لە پێناو ئامانجدا ڕێكناخرێت تەنیا لە میانی ئـاڵوویر و دەسـەڵات نـەبێت ،هەربۆیـە كۆمـەڵگا وەك سیستەمێكی ئامرازی دەردەكەوێت، واتە ئـەم سیسـتەمە ڕێنماییـە كردارییـەكانی گفتوگـۆ كـورت دەكاتەوە بۆ پارە ولە پێناو دەسەلاّت دا بەكاری دەهێنێت و بەپشت بەستن بە پەیوەندی تایبـەتی بـازاڕ و كۆنترۆڵ، بڕیارەكان هەماهەنگ دەكات.[٢٤٣] كەواتـە لـەم سیسـتەمە دا و لـە كـردەی ئامانجـدار و ستراتیژی دا پارە و دەسەلاّت وەك ئامانجی بالاّ سەیر دەكرێن و تاكـەكانی كۆمـەڵگا وەك ئـامراز لـە پێناو ئەم مەبەستانە دەخرێنە گەڕ وئیدی وەك خودێكی ئۆتۆنۆم سەیریان ناكرێت كـە خـاوەن ئاگـایی وئیرادەن.

٢- كردەی ڕێكخستنی نۆرماتیڤ: Normatively Regulated Action

بە پێچەوانەی كردەی ئامانجدار، كردەی ڕێكخستنی نۆرمـاتیڤ پەیوەنـدی نێـوان بكـەرێك و دوو جیهان لە خۆدەگرێت سەرەڕای جیهانی بابەتی فاكتەكان، جیهانێكی كۆمەلاّیەتیش بـوونی هەیـە كـە بكەرەكان وەك ڕۆڵگێڕ پەیوەستن پێیەوە، هـەروەها ئەكتـەرەكانی تـریش كـە بەشـدارن لـە كـارلێكی كۆمەلاّیەتییەكان دا سەربەم جیهانەن، «هەموو ئەو بكەرانـەی سـەر بەیـەك جیهـانن كـە نـۆرمێكی هاوشێوە بۆ هەموویان ڕەوایەتی هەیـە و وەك نـۆرمی دروسـت قبوڵیـان كـردووە».[٢٤٤] ئـەم مۆدێلـە

---

٢٤١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٨ .Ibid.,p87.

٢٤٢. د.منصور انصاری ،سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٠١.

٢٤٣. محمد نورالدین افایە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٧.

٢٤٤. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٩. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.88.

ئاماژە نییە بۆ ڕەفتاری تاکە گۆشەگیر و دوورە پەرێزەکان کە بە شێوەی ڕێکەوت لە ژینگەی خۆیانـدا بە تاکەکانی تر دەگەن، بەڵکو ئاماژەیە بۆ ڕەفتاری ئەنـدامانی گروپێکـی کۆمەڵایـەتی کردەوەکـانی خۆیان بەرەو بەهایەکی هاوبەش ئاراستە دەکەن . بکەر بە پێی نۆرمـە دیاریکراوەکـان دەجولێتـەوە و هەموو ئەندامانی ئەو گروپەی بڕوایان بە دروستی نۆرمە دیاریکراوەکان هەیە ، چاوەڕوانی ئەوەیان لـێ دەکرێت کە کردەوە خوازراوەکان ئەنجامبدەن یان خۆیان لە هەندێ کردار ببوێرن کاتێـك هەڵوێسـتێکی دیاریکراو حوکمی کرد.[٢٤٥] هابرماس پێیوایە کاتێك نۆرمێك بە شێوەیەکی ئایـدیاڵی دروسـتی خـۆی سـەلماند ئـەوا مانـای وایـە کـە شایسـتەی ڕەزامەنـدی هـەموو ئـەو کەسـانەیە کـە دەکەونـە ژێـر کاریگەریەکەیەوە چونکە ئەم نۆرمە پرسەکانی کردوە لـە پێنـاو سـوودی هاوبـەش ڕێکـدەخات. لـەم کردەوەیە دا بکەرەکان بەشێوازێکی عەقلانی ئامرازەکان (بۆگەیشتن بە ئامانجێـك) لەگـەڵ یـەکتری دا هەڵدەسەنگێنن، واتە کام ئامراز یان کەرەستە بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکە باشترە.[٢٤٦] بەلاَم ئیشـیان بـە خودی ئامانجەکە نییە و ئامانجەکە بەشێوەیەکی بـێ ئەملاوئـەولا پەسـند و قبـوڵ کـراوە لـە لایـەن هەمووانەوە، گومانیان لێی نییە و وەك ئامانجێکی بەڵگەنەویست و ئیلزامی و بنبڕ و رەها قبوڵیانە.

٣- کردەی نمایشی(درامی) : Dramaturgical Action

لەڕوانگەی کردەی نمایشەوە، ئێمە کردەی کومەڵایەتی وەك ڕوبەڕوبوونەوەیـەك دەرك دەکـەین کـە تێیدا بەشدارەکان دەبن بە گوێگری یەکتری و کردەی درامی بۆ یەکتری ئەنجام دەدەن. بەڕای هابرمـاس چەمکەکانی (ڕووبەروو)و (نمایش) لێرەدا چەمکی سـەرەکین. نمایشـی گروپێـك لـە بەرامبـەر کەسـی سێیەمدا حاڵەتێکی تایبەتە. نمایش ئەو دەرفەتە بە بکەر دەدات کە بە شێوەیەکی دیاریکراو خۆی بـۆ گوێگرەکان بخاتە ڕوو، ئەو لە زەینیەتی خۆیـدا حـەزدەکات لـە لایـەن گوێگرێکـەوە بـە شـێوەیەکی تایبەتی ببینرێـت.[٢٤٧] لێـرەدا عەقلانیـەت بـەپێی "راسـتگۆیی" یـان "دووڕوویـی" تاکەکەسـەکە لەهەمبەر تاکەکانی دیکە دا هەڵسەنگاندنی بۆ دەکرێت....واتە ئایە ئەو هەستو سۆز و نیازانـەی کـە دەردەبڕدرێن هەمان ئەو سۆز و نیازانەن کە بەڕاستی تاکەکە هەیەتی[٢٤٨].

---

٢٤٥. د.عطیات ابو السعود ، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٧.

٢٤٦. حسینعلی نوزری ، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥١.

٢٤٧. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٢. -Ibid.,p.90.

٢٤٨. استیون وایت ،سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٢.

چەمکی کردەی درامی بە پلەی یەکەم ئاماژە نییە بۆ بکەرێکی تاك یان ئەندامێك لە گروپێکی کۆمەلآیەتی دا، بەڵکو ئاماژەیە بۆ کردەیەکی هاوبەش کە لە بەرامبەر جەماوەر دا خۆیان نمایش بکەن، بکەر لێرەدا وێنە یان هەستێکی دیاریکراو لای جەماوەر دەوروژێنێ و ئەمەش بە کەشفکردنی بە ئەنقەست یان نائەنقەست خودییەتی (الذاتیة) خۆی. لە کردەی درامی دا بەشداربووان ئەم دەرفەتە دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی لە ڕێگای کردەوە هاوبەشەکەیان جیهانی خودی خۆیان بناسێنن.[249]

لە کردەی نمایشدا بکەر ناچارە بۆ خستنەڕووی خۆی پەیوەندی بە جیهانی خودی (الذاتي) خۆیەوە بکات. هابرماس ئەم جیهانە وەك هەمەکیەتی ئەزموونی خودی (زینی) پێناسە دەکات کە بکەر بۆ دەست پێڕاگەیشتن پێی بە بەراورد لەگەڵ ئەوانی تردا خاوەن پێگەیەکی تایبەتیە. هابرماس دەڵێت «بێگومان کاتێك پانتایی زەینیەت شایانی ئەوەیە وەك جیهان حسێبی بۆ بکرێت کە بتوانین گرنگی دونیایی خودی بە هەمان ئەو ڕێگایە ڕوون بکەینەوە کە لە گرنگی جیهانی کۆمەلآیەتی دا ئاماژەمان بۆ کردن واتە بوونی نۆرمی هاوشێوە و بوونی فاکت لە جیهانی بابەتی دا».[250] خاڵی سەرەکی لێرەدا لە سەر ئەوە نیە کە تاك چۆن پەیرەوی لە ستراتیژێك دەکات یان بەدوای کۆمەلێك نۆرم دا دەچێت، بەڵکو قسە لەسەر ئەوەیە کە ئەنجامدانی هەر کردەوەیەك چۆن هەندێ شت سەبارەت بە تاکایەتی (الفردانیة) بکەرەکە ئاشکرا دەکات.[251] بە شێوەیەکی روونتر، لە ئەنجامی کردەوەکان، بکەر جیهانی تاکەکەسی خۆی بەشێوەیەکی تایبەت بۆ بینەر و سەرجەم بکەرەکانی دیکە نمایش دەکات و ئەمەش لە بەرهەمە هونەری و ستاتیکیەکان و هەندێجاریش لە تێکچوونی دەروونی دا دەردەکەوێت.

٤- کردەی پەیوەندیکاری: Communicative Action

هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هەر کاتێك کردەی ئەکتەرەکان نەك لە ڕێگای خۆپەرستانە و لە پێناو سەرکەوتن بەڵکو لەڕێگای کرداری بەدەست هێنانی لێك تێگەیشتن هەماهەنگ بکرێت ئەوا باسی کردەی پەیوەندیکاری دەکەین. لە کردەی پەیوەندیکاری بەشدارەکان بە پلەی یەکەم بە ئاڕاستەی سەرکەوتنە تاکەکەسیەکانی خۆیان هەنگاو هەڵناهێنن بەڵکو بەدوای

---

٢٤٩. د.عطیات ابو السعود ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨ .

٢٥٠.یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٣.   -Ibid.,p.91.

٢٥١. استیون وایت ، سەرچاوەی پێشوو ،ل٩٠ .

شوناسی هاوبەش دا دەگەڕێن لە پێناو ڕێکخستنی ئامانجەکانیان دا هەر بۆیە پێیوایە تاکەکان لە ژێر سایەی هەلومەرجێك دا بە دوای ئامانجە تاکەکەسییەکانی خۆیانادا دەگەڕێن کە بتوانن نەخشەکانی کردەی خۆیان لە سەر بنەمای پێناسەی هاوبەش لەبارەی ڕەوشەکە هەماهەنگ بکەن، لەم ڕووەوە دانوسان سەبارەت بە پێناسەی بارودۆخ و ڕەوشەکان توخمی سەرەکی ئیشی تەئویلی پێك دەهێنێت کە بۆ کردەی کۆمەڵایەتی پێویستە.[٢٥٢]

لێرەوە دەردەکەوێت کە کردەی پەیوەندیکاری لانیکەم ئاماژەیە بۆ هەڵسوکەوتی دوو ئەکتەر کە توانای قسە کردنیان هەیە ... و پەیوەندی تاکە کەسی دروست دەکەن ... بکەرەکان لە هەوڵی دەرك کردنی ڕەوشی کردەوە و نەخشەی کردەوەکانی خۆیان دان، بۆ ئەوەی کارەکانیان لە سەربنەمای کۆدەنگی هەمامەنگ بکەن.[٢٥٣]

چەمکی کۆدەنگی کە لە فەلسەفەی سیاسی هابرماس دا بە چەمکێکی سەرەکی لەقەڵەم دەدرێت و بە داوا ئامانجی هەموو کردەیەکی عەقلانی و پەیوەندیکاری دادەنرێت، لە لایەن هەندێ لە بیرمەندەکانەوە دراوەتە بەر رەخنە. یەکێك لەو فەیلەسوفانە ژان فرانسوا لیوتار ، ئەو پێیوایە « کۆدەنگی تەنیا حاڵەتێکی تایبەتی گفتوگۆیە، نەك ئامانجی گفتوگۆ و بە پێچەوانەوە ئامانجەکەی هەڵەسازییە (مغالطة) » ئەگەر ئەمە پەیوەست بکرێت بە دادپەروەرییەوە کە یەکێك لە ئایدیا سەرەکییەکانی هابرماسە ئەوا لیوتار پێیوایە «کۆدەنگی فۆرمێکی بەهایی لەمۆدێل کەوتوو و گوماناوییە، بەڵام دادپەروەری وەك بەهایەك نە لە مۆدێل کەوتوە ونە گوماناوییە، هەربۆیە دەبێ بگەین بە تیۆر و پراکتیکێك بۆ دادپەروەری کە پەیوەست نەبێت بە تیۆر و پراکتیکی کۆدەنگی».[٢٥٤] بەڵام هابرماس بە شێوەیەکی سەرەکی پرسی دادپەروەری تەنیا نا بەستێتەوە بە کۆدەنگی بەڵکو دەبێ ئەمە لە رێکاری ئەخلاقی یونیڤێرساڵ دا بەدی بێت. دەبێ ئەم کردەوەیە لەسەر بنەمای لێك تێگەیشتنی نێوانخودی بەدەر لە هێز، واتە لەسەر بناغەی رادەی بەرفراوانبوونی پانتایی کردەوەیەك کە کۆدەنگی لە سەر دروست بووە و هاوکات بەهۆی بەستنی پەیوەندی لێك تێگەیشتنی

---

٢٥٢. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٩٠. -Ibid.,p285-286.

٢٥٣. مایکل لسناف، فیلسوفان سیاسی قرن بیستم ، ت: خشایار دیهیمی، نشر کوچك، تهران، ١٣٧١(١٩٩٢)، ل٤٤١ .

٢٥٤. ژان فرانسوا لیوتار، وضعیت پست مدرن — گزارشی دەربارە دانش ، ت: حسینعلی نوزری، گام نو ، چ٢، تهران، ١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ١٧٦.

بەدەرلـەفرتوفێڵ بپێورێـت.[255] هابرمـاس جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکاتەوەکـە بەدەسـتهێنانی لێـك تێگەیشتن بریتییە لە پرۆسسی گەیشتن بە ڕێككـەوتن لـە نێـوان بکەرەکانـدا لـە ئاسـتی قسـەکەرو ئەنجامدەری کار دا.... پرۆسسی بەدەستهێنانی لێکتێگەیشـتن بـە ئاڕاسـتەی ڕێككـەوتنێك دەڕواتـە پێش کە مەرجەکانی قبـوڵکردنی نـاوەڕۆکی گوتەیـەك لـە خۆدەگرێـت کـە هانـدەری عـەقلانی لـە پشتیەوەیە. ئەو کۆدەنگیەی کە بە شێوازی پەیوەندیکاری بەدەست دێت بونیادێکی عـەقلانی هەیـە، هیچ لە لایەنەکانی ناتوانن، چ بەشێوەی ئامرازی لە ڕێگای دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ لـە بارودۆخـەکان و چ بە شێوەی ستراتیژی بە کاریگەری دانان لە سەر نەیارەکان بیسەپێنن.[256]

لە مۆدیلی پەیوەنـدیکاری دا بکـەرەکان وەك گەیەنـەری بـەتوانای هـەر سـێ جیهانی(بابـەتی و کۆمەلاّیەتی و تاکەکەسی) لەیەك کات دا وێنـا دەکـرێن. سـەرەڕای ئەمـە، بکـەرەکان هەوڵـدەدەن پەیوەندی بەم سێ جیهانەوە بکەن و یەکێکیان وەك گونجاوترین مەوقعیـەتی تایبـەتی هەڵبـژێرن و بـۆ گەیشتن بە کۆدەنگی(اجماع) لەهەمبەر پێناسەیەکی هاوبەش.[257] بە رای هابرماس « دەشێت لـە ڕووی بابەتییەوە ڕێككەوتن لە ڕێگای هێزەوەبەدەست بهێنرێت، بەلاّم ئـەوەی لـە ڕێگـای کاریگـەری دەرەکی یان بەکارهێنانی هێزەوە وەك ڕێككەوتن بە دەست دێـت، لـە ڕووی خودییـەوە بـە ڕككـەوتن ناژمێردرێت ».[258] بە بۆچوونی هابرماس تەنیا ئەو کردەوانەی کە لە ڕێگای زمانەوە ئـەنجام دەدرێـن یان هەموو بەشداربووەکان بە هۆی کردەوەکانیان تەنیا بە دوای مەبەستی پەیوەندیکارانەوە پلانە تاکـە کەسیەکانی خۆیان بە بێ هیچ کۆت و بەندێك لە سەر بنەمای ڕێككەوتن و کۆدەنگی بەدەستی دێـنن بە کردەی پەیوەندیکارانە لە قەڵـەم دەدرێـن و ئەمـەش مـۆدێلی ئایـدیالی هابرماسـە بنچـینەیەکی فەلسەفی دیموکراتی بونیادی بۆ دامەزرانـدنی یاسـا و دەزگاکـان و پرۆسسـی سیاسـی سـەبارەت بـە چارەنووسی هاوولاّتیان بنیـات دەنێـت. بـەلاّم لای (لیوتـار) بنچـینەی کـۆدەنگی وەك پێوەرێـك بـۆ دروستی (الصلاحیة) بنچینەیەکی نەشیاوە، چـونکە خـاوەن دوو فورمۆلبەندییـە: یەکـەم، کـۆدەنگی ڕێككەوتنێکە لە نێوان مرۆڤەکان، بەمانای خودە ناسکار و زانیار و ئیرادە ئازادەکان کـە لـە ڕێگـای گفتوگۆ و دیالۆگەوە دێتەدی. دووەم، کۆدەنگی بە بەشی پێکهێنەری سیستەم لەقەڵـەم دەدرێـت، کـە

---

٢٥٥. رابرت هولاب ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٧ .

٢٥٦. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوول ٣٩١-٣٩٢. Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.286-287.

٢٥٧. استیون وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٢.

٢٥٨. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٢. Ibid.,p. 287. -

لـــه پێنـــاو پاراســـتن و چـــاككردنی كـــردەی جێبەجێكارانـــەی سیســـتەم خـــەریكی بـــەڕێوەبردنی كاروبارەكانیانە.[259] واتە لێرەدا كۆدەنگی تەنیا وەك ئامرازێك بۆ گەیشتن بە ئامانجێكی واقیعـی واتـە بەدەست هێنانی دەسەڵات و شەرعیەتی سیسـتەم بـەكاردێت. لێرەدایـە چـەمكێكی سـەرەكی تـری سیستەمی فەلسەفی هابرماس دەردەكەوێت كە ئەویش جیهـانی ژیـن *World-life*ە كـە دەكەوێتـە بەرانبەر چەمكی سیستەم *System* و هابرماس ئاماژە بەوە دەكات كە كۆمەڵگا هاوكات لەم دووانـە پێك هاتووە.[260]

جیهانی ژین ئەو شوێنەیە كە كـردەی پەیوەنـدیكاری تێـدا ئـەنجام دەدرێـت و بەبۆچوونی ئەو ئەمە لە پشت ئاگایی بەشدارەكان و لە گوتار دا دەمێنێتەوە... لـە هەموو كلتورێكی تایبەتی وەك بەڵگەنەویست سەیر دەكرێت و تاكە بەشدارەكان لە هەڵسوكەوتی پەیوەنـدیكاری و لـە هەوڵـەكانی خۆیـان بـۆ لێكدانـەوەی شـتەكان نموونەیەكی لێ هەڵدێنجن بۆ لێكدانەوەی ڕێككەوتنی خۆیان.[261]

لە ڕوانگەی ناوەكی جیهانی ژینەوە كۆمەڵگا وێڕای بوونی هەندێ پچڕان، وەك تۆڕێك لـەهاوكاری دەردەكەوێت كە لەسەر بنەما نێوبەندی پەیوەنـدیكاری دامـەزراوە، واتـە ئـەوەی تاكـەكان یـەكانگیر دەكات تۆڕێكی پەیوەندیكارییە كە تەنیا لـە ژێـر سـایەی نەریتـە كلتورییـەكان دا گەشـە دەكـات و هەموو پرۆسەكان لەسـایەی پرۆسســی سـۆلیدارێتی ڕاڤـە دەكـرێن و ئەمـەش دەبێتـە هـۆی: ١) ئۆتۆنۆمی بكەرەكان ٢) سەربەخۆیی كلتور ٣) ڕۆشنی پەیوەندییەكان.[262] بـەم جـۆرە لای هابرمـاس جیهانی ژین، جیهانی ئاگایی و كردەی پەیوەندیكارییە كە بونیادەكەی بریتیە لە زمـان و پەیوەنـدی و ئاگایی ئەخلاقی و لەسەر بنەمای بایەخدان بە ئازادی و ڕزگاری دامەزراوە، چونكە ئـازادی بنچـینەی ژیانی كۆمەڵایەتیە.[263] هەروەك ئاماژەمان بۆ كرد جیهانی ژیـن Life-World دەكەوێتـە بەرانبـەر

---

٢٥٩. ژان فرانسوا لیوتار، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧.

٢٦٠ . یورگن هابرماس ، نظریەی كنش ارتباطی - جهان زیست و نظام ، جلد ٢، بەرگی ٢، ت: كمال، انتشارات موسسە ایران ، تهران ،١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ١٧٠.

٢٦١. یورگن هابرماس، راە برون رفتنی از فلسفەی سوژە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٢.

٢٦٢. یورگن هابرماس ، نظریەی كنش ارتباطی - جهان زیست و نظام ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٨-

٢٦٣. جون لیشتە ، خمسون مفكراً اساسیاً معاصراً- من البنیویة الی مابعدالحداثیة ،ت: د. فاتن البستاني، المنظمة العربیة للترجمة، بیروت، ٢٠٠٨، ل ٣٧٩.

سیستەم کە بەبروای هابرماس شوێنی کردەی ئامرازی ئامانجدارە و توخمە سەرەکییەکانی بڕتین لە دەسەڵات و پارە و بۆتە هۆی لاوازکردنی کلتور. سیستەم « لەخۆیدا رێککارە کە فەرمانی ناچارەکی بەسەر ئاگایی ئەندامە یەکگرتووەکانی دا دەسەپێنێت».[264] و پێیوایە میکانیزمەکانی سیستەم فۆرمەکانی یەکانگیری کۆمەڵایەتی تەنانەت لەو پانتاییەش دا سەرکوت دەکات کە سۆلیدارێتی پشتی بە کۆدەنگی بەستووە و بەدیلی نییە، واتە لەو شوێنەی کە بەرهەم هێنانەوەی سیبولیکی جیهانی ژین لەئارادایە و لەم پانتاییە دا بە نێوەندکردنی جیهانی ژین فۆرمی "بەکۆلۆنی کراو" وەردەگرێت.[265]

رەخنەگرانی هابرماس پێیانوایە عەقلانیەت و کردەی پەیوەندیکاری روانگەیەکی یۆتۆپیە و پشت بەست بە کۆدەنگی لەمەڕ حەقیقەت راست نییە، چونکە دەشێ لە دەرەوەی رێککەوتن و کۆدەنگیش حەقیقەت بوونی هەبێت و پاشان فەلسەفەی نێوانخودی ناتوانێ لە چوارچێوەی فەلسەفەی خودی دەربچێت، بەلاّم لە دیدی هابرماس حەقیقەت وەك هەبوویەکی رەهای میتافیزیکی جیاوازە لە پرۆسسی دروست کردنی حەقیقەت، کە پرۆژە فەلسەفیەکەی جەخت لەسەر دووەمیان دەکاتەوە و پێیوایە لەدووتوێی رێکاری دیموکراتی و لە میانی دیالۆگێکی بەردەوام و عەقلانی دەشێت بە دەست بێت.

بەم جۆرە بەرای هابرماس بۆ ئەوەی تاکەکان وەك بکەری چالاك بتوانن لە کردەی پەیوەندیکاری دا و بەمەبەستی لێك تێگەیشتن و هێنانەئارای فەزایەکی ئازاد بۆ یەکانگیری کۆببنەوە، پێویستە جیهانی ژین لە هەژموونی دەسەلاّتی زۆرەملێ رزگار بکرێت و تەنیا سەرکەوتن و بەدەست هێنانی ئامانج نەبێتە پێوەری درست کردنی پەیوەندی مرۆیی بەڵکو گەشەدان بە کلتور و بەها ئەخلاقیەکان لە چوارچێوەی کۆدەنگی بەشداران و لە پرۆسسی گفتوگۆ دا ئامانجی کۆمەڵگایەکی دیموکراتی بێت.

---

٢٦٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٢٦٥. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٣.

باسی چوارەم

"پانتایی گشتی"
وەك بوارێك بۆ گفتوگۆی ڕەخنەیی- عەقلانی

لێکۆڵینەوەی هابرماس سەبارەت بە پانتایی گشتی *public sphere* [*] بریتیە لە«شیکردنەوەی بونیاد، ئەرك، سەرهەڵدان و گۆڕانی مۆدێلی لیبرالی پانتایی گشتی بۆرژوازی » کە بوو بە بەدیلی مۆدێلی "پانتایی گشتی عامەپەسەند-*plebeian public sphere* کە بۆ ماوەیەك لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسی دا بالآدەست بووە و زیاتر لە خەڵکی نەخوێندەوار و نارۆشنبیر پێك هاتبوو. کەواتە ئەم توێژینەوەیە قۆناغیکی مێژوویی دیاریکراو دەکاتە بابەتی خۆی وهەروەك هابرماس دەڵێت پانتایی گشتی *Öffentlichkeit* «چەمکێکی تەواو مێژووییە».[٢٦٦] باسی سەرهەڵدانی ئەم پانتاییە دەکات لەسەدەی حەڤدە و هەژدە لە ئەوروپا وەك قۆناغێکی مێژوویی و ئەم توێژینەوەیە لە یەك کاتدا ڕەهەندی تیۆری ئەبستراکت و ئەزموونی لەخۆگرتووە کە لە نێوان فەلسەفە و زانستە کۆمەلآیەتییەکان دا،

---

* کتێبی (گۆڕانی بونیادیی پانتایی گشتی – توێژینەوەیەك لەسەر کۆمەڵگای بۆرژوازی)، لە بنەڕەت دا بریتیە لە تێزی دووەمی یورگن هابرماس کە لە کۆلێژی ماف بەسەرپەرشتی ئەبندروس Abendroth ئامادە کراوە بۆ بە دەست هێنانی ئەهلیە لە زانکۆی ماربۆرگ لە سالی ١٩٦٢. ئەمە دەقە ئەڵمانی و ئینگلیزیەکەیەتی:

- Jürgen Habermas, Strukturwandel der Offentlichkeit,F /M ,1990.
- Jürgen Habermas ,The Structural Transformation of the Public Sphere ,translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence ,MIT Press ,Fifth printing ,Massachusetts, USA ,1992.

٢٦٦ . یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی - کاوشی در باب جامعه بوژوایی ، ت: جمال محمدی، نشر افکار، چاپ ٣، تهران، ١٣٨٨(٢٠١٠)، ل١٠.

- Jürgen Habermas, op.Cit., p.xviii.

بەتایبەتی سۆسیۆلۆژیا و ئابووری و زانستی سیاسەت و یاسای گشتی و مێژووی کۆمەڵایەتی ومێژووی ئایدۆلۆژیاکان.[٢٦٧] ئەمەش کۆکە لەگەڵ پرۆژەی فەلسەفی هابرماس کە هەوڵدەدات بۆ نەهێشتنی سنووری نێوان زانستەکان.

تەوەری یەکەم: سەرهەڵدان، بونیاد و ئەرکەکانی پانتایی گشتی

هابرماس بۆ گەڕان بەدوای رەگەکانی چەمکی "تایبەتی و گشتی"دا بۆ یونان دەگەڕێتەوە و بەبۆچوونی ئەو لە نەریتی یۆنانی دا خاڵی بەرانبەری پانتایی *oikos*(خێزان) بریتی بوو لە پانتایی گشتی کە پانتایی ئازادی و تەنیا لێرەدا بوو کە کاروبارەکان دەخرانەڕوو و هەموو شتێ بۆ خەڵك ئاشكرا دەكرا، لەم پانتایە دا هاووڵاتیان سەبارەت بە بابەتی جۆراوجۆر دەدوان و شتەکانیان رێکدەخست.

> **پانتایی گشتی *police* وەك فەزای کراوەی چالاکی هاووڵاتیان حسێب دەکرا: ئەوان لەم پانتایە دا لە لایەکەوە وەك تاکی یەکسان *homoioi* هەڵسوکەوتیان لەگەڵ یەکتر دەکرد و لە لایەکی ترەوە هەموو هاووڵاتیەك* هەوڵی دەدا پێش ئەویتر بکەوێت.[٢٦٨]**

بەڵام ئەمە لە قۆناغێکی تری مێژوویی دا گۆڕانکاری بەسەر دا دێت و بەبڕوای هابرماس بەدرێژایی سەدەکانی ناوەراست چەمکەکانی گشتی، تایبەتی و پانتایی گشتی لە ژێر زاراوەی *res publica* (بواری گشتی، کۆماری) دا دەخرانەڕوو. ئەم پانتاییە بەمانای دەوڵەت و دەوڵەتی بووە واتە هەموو ئەوەی لە سنووری دەوڵەت دابوو بە بە گشتی و ئەوەی دەرەوە بە

---

٢٦٧ . علاء طاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٩.

* لە شارە- دەوڵەتە پەرەسەندووەکانی یۆنان دا پانتایی پۆلیس police کە لە نێوان هاووڵاتیە ئازادەکان دا هاوبەش بوو بە تەواوی لە پانتایی oikos جیا بوو. لەم پانتاییە دا هەموو تاکێك سنووری تایبەت idia بە خۆی هەبوو، ژیانی گشتی (bios politikos) لە بازاڕ agora رووی دەدا و ئەمە بەو مانایە نییە کە تەنیا لە سنووری ئەم بوارە دا بەرتەسك دەبۆوە، پانتایی گشتی لە سەربنەمای گفتوگۆ lexis دامەزرابوو کە جۆرەها راوێژ ، دانوسان لە مەڕ یاساکان و کردەی بەکۆمەڵ praxi — وەك خەرجیە گشتیەکان و رکەبەرایەتی لە یارییە پاڵەوانیەکان لەخۆدەگرت. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨-١٩. .Jürgen Habermas, op Cit.,PP.3-4-

٢٦٨. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩. ٤. .Ibid., p-

تایبەتی ناودێر دەکرا.[٢٦٩] بەلاّم ئەم جیاکارییە هیچ جۆرە بەکارهێنانێکی ڕێك و پێك نـەبووە ، هەر بۆیە هابرماس پێی وایە لە قۆناغی فیۆدالی ئەوروپا دا ناتوانین بـاس لـە جیاکردنـەوەی پانتـایی گشـتی وتایبـەتی بکـەین و « لـۆژیکی تـرە ئەگـەر بلـێین، دەسـەلاّتی "گشـتی" و"تایبەتی"بەجۆرێك تێکچڕژابوون کە هەر دووکیان یەك دەسەلاّتبوون ولە ڕاستی دا دەشـێت ئەم قۆناغە بە قۆناغی مافی تایبەتی شەرعی لەقەڵەم بـدرێت».[٢٧٠] لـەم قۆناغـەدا پاشـاکان لەڕێگای بەخشینی زەویی بە کەسـانی دەربـاری (حاشـیە) خۆیـان جـۆرە بـوارێکی تایبـەتی دەبەخشی بەلاّم هەمیشە لەژێر سایەی خۆیدا بوو. بەم جـۆرە لەسـەدەکانی ناوەڕاسـتدا پاشـا دەبێتە (نوێنەری گشتییەت *Publicity*) و کۆی هـەموو هێـز و ئیرادەکـان لـە خۆیـدا گـرد دەکاتەوە و بۆنەو مەراسیمەکان کە بەردەوام لە کەرنەڤاڵی گەورەی جەماوەری دا نمایش دەکران هەموویان تەعبیریان لە گشتیەتێك دەکـرد کـە پاشـا نوێنـەراتی دەکـرد. بـە رای هابرمـاس «گشتیەتی نوێنەرانە بریتـی بـوو لـە پلەوپایـە –نـەك بوارێـك – کـە دەسـەلاّتدارەکان ئـەم پلەوپایەیان لەبەر دیدی گشت دەنواندەوە».[٢٧١] بەلاّم لـە کۆتاییـەکانی سـەدەکانی ناوەڕاسـت ئاهەنگ وجەژنەکان خەسڵەتی گشتی خۆیان لەدەست دا و لە شوێنە گشتیەکانی دەرەوە بەرەو ناو پارکی کۆشك چوون، بەم جۆرە دوایین شێوازی " گشتییەتی نوێنەرانە *representative publicness*" کە بەتەواوی لە دەرباری پاشادا سنووردار بوو، گۆڕا بۆ پانتایـەکی داخـراوی ناو کۆمەڵگا کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر لە دەوڵەت جیا دەبۆوە . لەم سەردەمەدا بوو کـە بـۆ یەکەمین جار پانتایەکی گشتی و پانتایی تایبـەتی بـەمانای مـۆدێرنی وشـە لـە یـەکتر جیـا بوونەوە. ئەو پانتایەی کە لەو سەردەمە دا لەژێر ناوی دەوڵەتی ڕەهادا بـوونێکی سـەربەخۆی بەدەست هێنابوو، لە کەسی دەسەلاّتدار جیا و سەربەخۆ بوو.[٢٧٢] هابرماس پێیوایە سەردەمی ڕۆشنگەری و ڕووداوەکانی کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە بووە هۆی ئەوەی ئەو توێژانـەی لەگـەڵ پاشا دا هەڵگری گشتیەتی نوێنەرانە بوون لەبەر یەك هەڵوەشێت، بەشێکیان بۆ هێزی تایبەتی

---

٢٦٩. عوضعلي سعادت، هابرماس در دگرگونی حوزه عمومی، ل ٢ لە ١٣. لەم سایتەی خوارەوەلە ڕێکەوتی ٢٠١٠/٧/٢٢ وەرگیراوە:http://www.sociogroup.parsiblog.com/-315834.htm

٢٧٠ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.. ٦ -Ibid., p.

٢٧١ . عوضعلي سعادت، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

٢٧٢ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩. . ١١Jürgen Habermas, op. Cit- p.,

وبەشەکەی تریان بۆ هێزی گشتی دابەش بوون و بۆ نموونە ئـاین بـوو بـە شـتێکی تایبـەتی و تاکەکەسی. دەزگاکانی دەسەلأتی گشتی وێڕای بیرۆکراسی وسـوپا ولەهەنـدێ حالـەدا وێـڕای دەزگا یاساییەکان جەختیان لەسەر سەربەخۆیی خۆیان لـە پانتـایی تایبـەتی دەربـارەی پاشـا دەکردووە، پاشان توێژە فیوداڵەکانیش بەهەمان شێوە گۆڕان: خانەدانەکان بوون بەبەشـێك لـە ئۆرگانی دەسەلأتی گشتی واتە پەرلەمان ودەزگا یاساییەکان و ئەوانەی خـەریکی بازرگـانی و پیشەسازی بوون تا ئەو جێگەیەی توانیان ئەنجوومەنی شاری و ڕێکخراوی لۆکـالّی دابمـەزرێنن وسەقامگیری بکەن گۆڕانیان بەسەرداهات و وەك بوارێکی پوخـت لـە سـەربەخۆیی تایبـەتی، بوون بە پانتایەك لە کۆمـەڵگای بـۆرژوازی و لـە دەولـەت جیابوونـەوە.[٢٧٣] هاوکـات لەگـەڵ سەرهەڵدانی سـەرمایەداری بازرگـانی، بنـەمای شـێوازی سیسـتەمێکی کۆمەلأیـەتی نـوێ دروستبوو. بەش وتوخمەکانی پەیوەندی بازرگانی نوێ بریتی بوو لە: ئـالۆێری کـالأ و هـەواڵ. لەگەڵ فراوانبوونی ئـالۆویری کالأکـان، ئـالۆوێری هـەواڵیش بـەرفراوان دەبـوو وهـەردووکیان پەیڕەویان لە مۆدێلێکی یەکسان دەکرد.[٢٧٤]

> **سەرهەڵدانی ئەم سیستەمە نوێیە ئابووریە راستەوخۆ کاریگەری لەسـەر سیستەمی کۆمەلأیەتی و سیاسیش دانا و جۆرێك لەسەربەخۆیی دروست کرد. هەرلەم سەردەمەدا لاواز بوونی "گشتیەتی نوێنەرانە" هاوکات بـوو لەگـەڵ لەناوچوونی دەسەلأتە فیوداڵیەکان بەدەستی سەروەری نەتـەوەیی و دروسـت بوونی دەوڵەتی مۆدێرن، ئەم وەرچەرخانە بووە هۆی سەرهەڵدانی پانتایەکی تر کـە بـەمانای مـۆدێرنی وشـە پانتـایی گشـتی بـوو: پانتـایی ئۆتوریـەتی دەوڵەت*.[٢٧٥]**

---

٢٧٣ . یورگن هابرماس، سیطره عمومی ، ت: هاله لاجوردی، فلنامه فلسفی، ادبی، فرهنگی ارغنون، شماره ٢٠، تهران، تابستان ١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ٢٦٨.

٢٧٤ . یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦. Ibid., p. 16-.

* ئەم پانتایە لە دوو شوێندا دەرکەوت، یەکیان لە فەرمانگە هەمیشەییەکانی دەوڵەت وئەویتریان لە سوپای هەمیشەییدا بوو. هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩..١٨ -Ibid., P.

٢٧٥ . سەرچاوەی پێشوون ل ٣٨-٣٩. ١٨ -Ibid., P.

بەم جۆرە جارێکی تر پانتایی گشتی وپانتایی تایبەتی لێك جیابوونەوە، ئەم جارەیان پانتایی گشتی کەوتە بەرانبەر ئەو بەشەی کۆمەڵگا کە تاکەکان هیچ پۆستێکی ڕەسمی حووکمیان نەبوو و بەئیشی تاکەکەسی خۆیانەوە خەریك بوون وئەمەش بەتەواوی جیاواز بوو لە گشتیەتی نوێنەرانە. تایبەتمەندی (گشتی) ئیدی ئاماژە نەبوو بۆ دەربار یان پاشایەك کە دەسەڵاتیان پێ ببەخشێت بەڵکو هێما بوو بۆ دەزگایەکی کارا کە خاوەنی پانتایی دادپەروەری ڕێك ومافی مۆنۆپۆلی بەکارهێنانی هێزی شەرعی بوو. « ئالۆویری هەواڵەکانیش واتە چاپەمەنی، کەبە "جۆرناڵی سیاسی" ناوزەد کرا»[٢٧٦]، توانی سەرەڕای ڕۆڵی زانیاری بەخشین ڕۆڵی سیاسیش بگێڕێ و لە لایەن بازرگانەکانەوە دەردەکرا و هەر لەلایەن ئەوانیشەوە پشتیوانیان لێدەکرا، بەلاَم هێدی هێدی دەوڵەت دەستی بەسەر چاپەمەنی داگرت ولە خزمەت ئامانجەکانی خۆی دا بەکاری هێنا و تەنانەت کۆنترۆڵیشی کرد، کاربەدەستە دەوڵەتیەکان فەرمان و ڕاگەیاندراوەکانی خۆیان بۆ گشت جەماوەر یان هەموو ژێر دەستەکان دەردەکر، بەلاَم ئەم ڕاگەیاندراوانە نەدەگەیشتە دەست "خەڵکی ئاسایی" بەڵکو لە باشترین حاڵەتدا دەکەوتە دەست توێژی ڕۆشنبیر. بەم جۆرە هاوکات لەگەڵ بەرفراوانبوونی دەوڵەتی مۆدێرن توێژێکی نوێ لەناو بۆرژواکان سەری هەڵدا کە کرۆکی سەرەکی "گشت"ی دروست دەکرد، واتە کارمەندە ڕەسمییەکانی دەوڵەت*.[٢٧٧] ئەم توێژە نوێیەی بۆرژواکان کە هەر لەسەرەتاوە "بە جەماعەتی کتێب خوێن *Reading public*" لەقەڵەم دەدران، بوونە پارێزەر ودامەزرێنەری پانتایی گشتی.[٢٧٨] بوون بە نەیاری دەسەلاَتی دەوڵەت و هەموو دەستێوەردانێکی دەوڵەت لە ژیانی تایبەتی دا کەوتە بەر ڕەخنەی پانتایی گشتی و پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو دەوڵەت بوو بە پەیوەندییەکی ڕەخنەیی ولەم نێوەدا چاپەمەنی ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕا. بەم جۆرە لە کۆتایی سەدەی حەڤدەدا لە بەریتانیا و لەکۆتایی سەدەی هەژدەدا لە فەرەنسا « چینی بۆرژوازی

---

٢٧٦ . هەمان سەرچاوە، ، ل٤٢ . Jürgen Habermas, op Cit.,18-

*لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەم توێژە خەڵکی ڕەسەنی شار کە خاوەن پیشە بوون لە ڕووی پلەی کۆمەلاَیەتییەوە ئاستیان دابەزی. مافپەروەران ئەندامی سەرەکی ئەم توێژە بوون. پزیشك ، قەشە ، ئەفسەر ، زانا و توێژەران ئەندامانی تری ئەم توێژەیان پێك دەهێنا. هەمان، ل ٤٥

٢٧٧. هەمان سەرچاوە، ل ٤٥. Ibid., pp.22-23-

٢٧٨. هەمان، ل٤٦. Ibid., p.23-

خودئاگایی بەدەست هێناو دەستی کرد بە دارشتنی سەربەخۆیی تایبەتی خۆی لە بەرانبەر دەسەلأتدا وئەمەش لە ڕێگای دامەزراندنی ڕێساو پرەنسیب بۆ دروستکردنی گفتوگۆ و مناقەشەی ئازادی گشتی و دادپەروەرانە». [٢٧٩] پانتایی گشتی کە پێشتر هاوواتای پانتایی دەسەلأتی دەولەت بوو، گۆڕا بۆ تاکە شوێنێك کە تێیدا تاکە تایبەتیەکان لە دەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و "گشت*" یان جەماعەتیان پێك دەهێنا. ئەم تاکانە دەولەتیان ناچار کرد لەبەر دەم رای گشتی دا پاساو بۆ شەرعیەتی خۆی بێنێتەوە. [٢٨٠]پانتایی گشتی بە پێچەوانەی ئەو دەزگایانەی کە لە ژێر کۆنترۆلی دەسەلأت دابوون یان خاوەن پەیوەندی دەسەلأتی ناوەکی بوون، توانی پرەنسیپی بەشداری وچاودێری دیموکراتی دروست بکات و بوارێکی یەکسان بۆ کفتوگۆ بڕەخسێنێ. کەواتە لەم قۆناغە دا مەیدانێکی دیموکراسی خولقا کە هەموو هاوولأتیان بەبێ جیاوازی چینایەتی دەیان توانی وەك گشت و نوێنەری بەرژەوەندی گشتی دەسەلأت بکێشنە ناو مشتومڕی رژد و ئازادانەوە و پەیوەندیەکی نوێ دروست بکەن کە لێیەوە بتوانرێ گفتوگۆ و راوێژ لە سەر کێشە و پرسە گشتیەکان ئەنجام بدرێت. لێرە دا خالێ گرنگ ئەوە بوو کە «جیاوازی نێوان تاکە بەشدارەکان خرایە ناو" کەوانەوە".خرانە ناو کەوانەی جیاوازی پلەوپایە و شوێنگەی کۆمەلأیەتی شتێکی دەستکردی بەشدارانی گفتوگۆ بوو» [٢٨١]بۆ ئەوەی یەکسانی لە را و گفتوگۆ دروست بێت. لەناو هۆلەکان دا خانەدان، بۆرژوا، شازادە و کۆنتەکان لە تەنیشت مندالێ پیشەساز و کاسبکارەکان کۆدەبوونەوە. [٢٨٢] لێرەوە هابرماس دەلێت: پانتایی گشتی بە پلەی یەکەم بوارێکە لە ژیانی کۆمەلأیەتی ئێمە کە تیایدا شتێکی وەك ڕای گشتی دەتوانێت دروست بێت. دەستڕاگەیشتن بەم پانتایە بۆ هەموو هاولأتیان مسۆگەرکراوە، لە هەموو گفتوگۆیەك دا کەتیایدا تاکە تایبەتییەکان لە دەوری یەکتری کۆدەبنەوە بۆ ئەوەی

---

٢٧٩ . علاء طاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٩.

* لێرە دا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە چەمکی گشت جیاوازیەکی بنەڕەتی هەیە لەگەلێ چەمکی جەماوەر و زیاتر بەمانای کۆمەلێکی خودئاگا و رۆشنبیر دێت کە گوزارشت لە چۆنایەتی بەرژەوەندی و ئاگایی گشتی دەکات نەك چەندایەتی ئەندامەکانی.

٢٨٠. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩.-Ibid., p.2.

٢٨١. د.منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٢٢٣.

٢٨٢. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢ . .Jürgen Habermas, op Cit-٣٣.,

جەستەی گشتی *Public body* دروست بکەن، بەشێك لە پانتایی گشتی دروست دەبێت.[٢٨٣] کەواتە پانتایی گشتی، فەزای دەربڕینی بیروبۆچوونی ئازاد، دیالۆگ و گفتوگۆ و هەوڵدانە بۆ چارەسەرکردنی پرسە گشتیەکان. هەموو کەسێك ماف و دەسەلاّتی بەشداری کردنی هەیە لەم بوارەدا و لە رووی تیۆری و ئایدیالیەوە لە بەرانبەر ئەویتر خاوەن ئیمتیازی تایبەتی نییە و *پانتایی گشتی نە دەزگایە** *نە سیستەم بەڵکو تۆڕێکە رێگە دەدات بە دروست کردنی پەیوەندیکاری لە نێوان خەڵك بۆ گوزارشت کردن لە را و هەڵوێستەکانیان و پانتایەکە خۆی بە پشت بەستن بە عەقڵی پەیوەندیکاری خۆی بەرهەم دێنێتەوە و لەرووی پرەنسیپەوە کراوەیە بەرووی هەموو بکەر و پێشنیارەکان دا.* [٢٨٤] لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە هەر لە یۆنانەوە تا سەردەمی مۆدێرن چۆن چەمکی "گشتی"و "تایبەتی" گۆڕانی بەسەر دا هاتووە و جێگۆڕکێی کردووە و لەناو گوتاری سیاسی دا مانای جیاوازی وەرگرتووە، تا لەسەدەی هەژدە بە سەرهەڵدانی "پانتایی گشتی بۆرژوازی" بوارێك رەخساوە کە توانیویەتی ببێتە پانتایەکی رەخنەیی کە دەکەوێتە نێوان پانتایی تایبەتی (کۆمەڵگای مەدەنی) و دەوڵەت.

١- بونیادە کۆمەلاّیەتیەکانی پانتایی گشتی:

هەروەك ئاماژەمان بۆ کرد بەبڕوای هابرماس پانتایی گشتی بە پلەی یەکەم بوارێك بوو کە تێیدا تاکە تایبەتیەکان لە دەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و "گشتیان "دروست دەکرد. ئەم تاکانە وردە وردە توانیان پانتایی گشتی ژێر کۆنترۆلی دەوڵەت بخەنە ژێر دەستی خۆیان و تەحەدای دەسەلاّتی دەوڵەت بکەن. جەستەی گشتی کە لە هاووڵاتیان پێك هاتبوو، پێداویستیەکانی کۆمەڵگای بۆرژوازی بۆ دەوڵەت دەگواستەوە بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی ئایدیالی بتوانن بە هۆی ئەم پانتایە گشتییەوە، ئۆتوریتەی سیاسی (دەوڵەت) بگۆڕن بۆ ئۆتوریتەی"عەقلانی". [٢٨٥]

جگە لەمە توانیان سەبارەت بەو رێسا گشتیانەی کە بەسەر پانتایی تایبەتی دا زاڵبوو واتە "ئاڵوویری کالاّ *Commodity Exchange* **"و**

---

٢٨٣. یورگن هابرماس، سیطرە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٥.

* هەڵبەتە لە خودی خۆیدا دەزگا نیە، بەلاّم لە کۆمەڵێك دەزگا پێك هاتووە.

٢٨٤. محمد الأشهب ، سەرچاوەی پێشوو ، *ل ٤٢٦.*

٢٨٥. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ٢٦٩.

"کاری کۆمەڵایەتی *Social labor* **"لەگەڵ دەسەڵاتدارەکان دا بکەونە مشتومڕ و گفتوگۆ. ئامرازی سەرەکیان لەم رووبەڕووبوونەوە سیاسیە دا ئامرازێکی نوێ و بێ پێشینەیی مێژوویی بوو: بەکارهێنانی گشتی عەقڵی بەکۆمەڵ (جماعي)***Räsonnement ffentlichestÖ*.[286]

ئەم پانتایە کۆمەڵێك کردەوە و دەزگای کلتوریی لەخۆدەگرێت کە هەڵبەتە خاوەن رۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت ئابووریشن، ئەم ئەرکانە لایەنی گشتیەتیان هەیە کە لەباشترین حاڵەتدا لە نفوزی هێز و دەزگا دەوڵەتیەکان سەربەخۆ و پارێزراون.[287] ئامانجی سەرەکی چالاکی ناو پانتایی گشتی گرتنە دەستی دەسەڵات یان دابەشکردنی دەسەڵات نەبوو، بەڵکو خستنە ژێر پرسیاری دەسەڵاتی دەوڵەت و دوورخستنەوەی بوو لە پانتایی تایبەتی، بە رای هابرماس «خەباتی بۆرژوا لە رێگای مشتومڕی گشتی عەقلانی - رەخنەیی ئەنجام دەدراو و خاوەن هیچ مەیلێکی دەسەڵاتخوازانە نەبوو».[288] ئەرگۆمێنتی عەقلانی تاکە داوەری کۆتایی بوو لەمەڕ هەموو پرسێکەوە ، لێرەوە ئەرگۆمێنتی عەقلانی پێوەری حوکم دان بوو نەك شوناسی قسەکەرەکە.[289] بە بڕوای هابرماس بەرلەوەی پانتایی گشتی بتوانێ رۆڵێکی بەرچاو بگێڕی بو تەحەدا کردنی دەسەڵات و جیاکردنەوەی کۆمەڵگا و دەوڵەت، لە پانتایی تایبەتی و دا لە ژیانی خێزانی و هەڵبەتە لە"شار"دا وەك ناوەندی کۆمەڵگای مەدەنی، جۆرە پانتایەکی ناسیاسی سەری هەڵدابوو کە «لەو مشتومڕانەوە گڕوتینی گرتبوو کە بەهۆی دەسکەوتی کلتوری گشتیی لە مۆزەخانە و هۆڵی خوێندنەوە و هۆڵی شانۆ و کۆنسێرتەکان سەرچاوەیان گرتبوو».[290] و بریتی بوو لە "پانتایی گشتی ئەدەبی". دەزگا سەرەکیەکانی بریتی بوون لە قاوەخانە (لە بەریتانیا)* و هۆڵ (لە فەرەنسا)و مەحفەلەکانی باس و گفتوگۆی ئەدەبی (لە

---

٢٨٦. یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٣. . Ibid., p-٢٧.

٢٨٧. بابك احمدی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٩-١٩٠ .

٢٨٨. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤ . -Ibid., p.28.

٢٨٩. د. منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٣.

٢٩٠. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦. -Ibid., p.29.

* بۆ نموونە لە دەیەکانی سەدەی هەژدە نزیکەی ٣٠٠٠ قاوەخانە لە لەندەن هەبووە کە هەموویان شوێنی وتووێژی ئەدەبی و سیاسی بوونە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١. . Ibid., p-٣٢.

ئەڵمانیا)کە لە سەرەتای سەدەی هەژدە ئەم محافلە سەریان هەڵدابوو و ئامانجەکەی بریتی بوو لە دروستکردنی پەیوەندی ویەکسانی لە نێوان تاکی خاوەن پلەو پایەی نایەکسان.[291] ئەم نەخشەیەی خوارەوە پانتایی گشتی بۆرژوازی نیشان دەدات:

بواری تایبەتی		پانتایی ئوتوریتەی دەوڵەت
کۆمەڵگای مەدەنی *Civil Society* (بواری ئاڵوێری کالاّ و کاری کۆمەلاّیەتی)	پانتایی گشتی *Public Sphere* پانتایی گشتی ئەدەبی (نادیەکان و چاپەمەنی) *Clubs ,press*	دەوڵەت (بواری "سیاسەت") *Police*
فەزایی خێزانی ناوەکی (ئەنتەلجینسیای بۆرژوایی)	*Town* "شار" (بازاڕی بەرهەمی کلتوری)	دەربار(بلاط) *court* مەحفەلی خانەدانی-دەرباری

سەرچاوە:هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧. -Jürgen Habermas, op. Cit p.30.

مەحافلی گفتوگۆ ، هۆڵ و قاوەخانەکای لەزۆر ڕووەوە لە یەکتری جیاواز بوون*، بەلاّم لەبەر ئەوەی هەرسێکیان شوێنی گفتوگۆ ومشتومڕی تاکە تایبەتییەکان بوون هەندێ تایبەتمەندی دەزگایی هاوبەشیان هەبوو :[292]

١. هەموویان پارێزگاریان لە پەیوەندییەکی کۆمەلاّیەتی تایبەت دەکرد کە تێیدا پلەو پایەی تاکەن بابیەخی پێنەدەدرا.

---

٢٩١. هەمان سەرچاوە، ل ٦٤. . Ibid., p- ٣٤.

٢٩٢. هەمان ، ل ٦٥-٦٤. -Ibid., pp.36-37.

٢.   باس و گفتوگۆی نێو ئەم پانتایە (هۆڵ ، قاوەخانە، مەحافلی گفتوگۆ) بووە هۆی ئەوەی ئەو بوارانەی کە تا ئەو کات نەخرابووە ژێر باسوخواس، بکەونە بەر ڕەخنەو لێدوان. بە بڕوای هابرماس گفتوگۆ بە مانای بە کێشە کردنی *Problematization* هەموو ئەو پانتاییانە بوو کە تا ئەو کات نەخرابوونە ژێر پرسیارەوە. [٢٩٣]

٣.   پانتایی گشتی لەخۆگر *Inclusive* بوو. هەموو کەسێك بە هۆی دەست گەیشتن بە بەرهەمی کلتوری دەیتوانی تێیدا بەشدار بێت. [٢٩٤]

کەواتە لەگەڵ گۆڕانی سیستەمی ئابووری و سەرهەڵدانی تاکگەرایی و سەربەخۆیی تاکەکان، جۆرێك لە پەیوەندی و جیهانبینی هاتەئاراوە کە توانی نەخشەی سیاسی و کلتوری سەردەمی خۆی جارێکی تر رەنگڕێژ بکات و ماناکانی تاك و هاوولاتی پەیوەست بێت بە رادەی بەشداری چالاکانە لە خستنەڕووی ئەرگۆمێنتی عەقلانی دا.

٢- ئەرکە سیاسیەکانی پانتایی گشتی:

گۆڕانی سیستمی سەرمایەداری بازرگانی بەرەو سەرمایەداری پیشەسازی لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە، لەگەڵ خۆیدا ململانێی و ناکۆکی نێوان چین و توێژەکانیشی گۆڕی وئەمەش کاریگەری لەسەر هەموو کۆمەڵگا بۆرژوایی دانا. بۆ درێژەدان بە گفتوگۆی عەقلانی — ڕەخنەیی، سێ ڕووداوی گرنگ لە بەریتانیا لەساڵی ١٦٩٤- ١٦٩٥ خاڵی دەستپێکی ئەم گۆڕانکارییانە بوو: [٢٩٥]

یەکەم، دامەزراندنی بانکی ئینگلەند ، ئەم بانکە لە بواری شێوازی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری دا بووە هۆی تۆکمەکردنی سیستەمێك کە تا ئەوکات لەسەر بازرگانی بەند بوو. ***دووەم،*** کۆکردنەوەی دەزگای سانسۆر کە وەك قۆناغێکی نوێ لە گەشەپێدانی پانتایی گشتی - حسێب دەکرا. ئەم ڕووداوە بووە هۆی ئەوە کە ئاڕاستەی گفتوگۆی عەقلانی-ڕەخنەیی بەرەو چاپەمەنییەکان بچێت، رۆژنامەکان بوون بە ئامرازێك کە بڕیارە سیاسییەکانیان دەخستە ژێر حوکمدانی گشتییەوە. ***سێیەم،*** دامەزراندنی یەکەم حکوومەتی کابینەیی کە قۆناغێکی نوێی

---

٢٩٣ .د. منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٤.

٢٩٤ . سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٤.

٢٩٥ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٠-١٠١.   Ibid., p- ٥٨ .

گەشەپێدانی پەرلەمان بوو. هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کـە لەگـەڵ نـەمانی دامودەزگـای سانسۆر چەندین ڕۆژنامـەی و بلاوکـراوە دامـەزران کـە هـەموویان بـەجۆرێك لـە جۆرەکـان خزمەتیان بە بەرفراوانکردنی پانتایی گشتی دەکرد و چـاپەمەنی بـوو بـە ئـامرازی سـەرەکی گفتوگۆی عەقلانی- ڕەخنەیی گشتی و بەتوندی ڕەخنەیان لە بڕیار و سیاسەتەکانی دەوڵەت و پاشا دەگرت. لەپاش ئەوە ئیدی ئەو بیرۆکە هاتە ئاراوە کە « هەرچەندە ڕووبـەڕوو بوونـەوەی نێوان حکومەت وچاپەمەنی زیاتر بێت پانتـایی گشـتی زیـاتر پـەرە دەسـێنبێت ».[٢٩٦] لـە قۆناغی گەشەی چـاپەمەنی ئۆپۆزسـیۆن لـە بـەریتانیا ئاڕاسـتەیەکی تـر سـەری هەڵـدا بـۆ دروستکردنی پێکهاتەیەکی ئیداری ڕێك وپێك و پاشان پەرەسەندنی بە خۆوە بینی و گۆڕا بـۆ مەیلێکی دەزگاگەرا کە مەبەستەکەی هەڵسوڕاندنی واقع و کۆنترۆڵکردنی بوو بـە شـێوەیەکی گشتی بۆ ئەوەی خزمەتی پرۆژەی سەرمایەداری ئـابووری بکـات.[٢٩٧] مـۆدێلی بـۆرژوایی لـە کاتیك دا پانتایی گشتی بە بەشێك لە هەموو کۆمەڵگای مەدنی دەزانی و بەتوندی باوەڕی بە جیاکردنەوەی ئەم پانتایە هەبوو لە دەوڵەت، یەکێك لە ئامانجە بەرایییـەکانی بریتـی بـوو لـە شەفاف کردنی بڕیارە سیاسی و ئیداریەکان ئەمەش بە شێوەیەکی سەرەکی لە میدیای ئازاد دا دەردەکەوت.

پانتایی گشتی « بـە پشـتیوانی رۆژنامـەوانی ئـازاد و گەشەسـەندوو، مایکێکی رەخنەییان دروست کردبوو کە تاکی سەربەخۆ لە دەربار و سەرجەم دەزگا سیاسیەکان دەیانتوانی تێیدا لەدەوری یەکتر کۆببنەوە».[٢٩٨]

بەڕای هابرماس ئەگـەر شـیکردنەوەی سـەرهەڵدانی پانتـایی گشـتی سیاسـی تـەنیا لـە توێژینەوە لەسەر پەیوەنی چاپەمەنی ، حزب، پەرلەمان، و" گشت"دا سنووردار بکـەین یـان تەنیا لێکۆڵینەوە لە هەمبەر پەیوەندی پێك ناکۆکی نێـوان دەسـەلات وپانتـایی گشـتی وەك پرەنسیپی کۆنتڕۆڵی ڕەخنەیی حکوومـەت سـەیر بکـەین، ئـەوا لـە ئاسـتێکی ئەبسـتراکتدا خوێندنەوەمان بۆ دیاردەکە کردووە وباسی جۆری ئەرکی سیاسی پانتایی گشتی ناکات. تـەنیا بە تێگەیشتن لە جۆری ئەرکی پانتایی گشتیە کە « دەشێت شیکردنەوە بۆ قۆناغێکی تایبەتی

---

٢٩٦ . هەمان سەرچاوە، ل ١٠٤. . ٦٠ -Ibid., p.

٢٩٧ . علاء طاهر ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢.

٢٩٨ . ویلیام اوث وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

له مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵگا ی مەدەنی بکەین ، واتا ئەو قۆناغەی کە تیایدا "ئاڵوێری کالا" و"کاری کۆمەلایەتی" بەتەوای لەژێر فەرمانی حکوومەت ڕزگاری بوو». [299] ئەمە بووە هۆی ئەوە کە تاکەکان بتوانن جۆرێك سەربەخۆیی بەدەست بێنن لە ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی دا کە کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر بواری سیاسی هەبوو و پەیوەندی نێوان تاك ودەسەلاتی گۆڕی. پێشتر لە ئابووری دا یاسای ناوەکی بازاڕ بەبێ دەستوەردان کاری خۆی دەکرد وهێزی ئەم بیرۆکەیە لە بورای سیاسی وکۆمەلایەتیشدا خرایە ڕوو بۆ دامەزراندنی دەولەتێکی دەستووری.

بیرۆکەی کۆمەڵگای مەدەنی لەسەر ئەم گریمانەیە دامەزرابوو کە سیستمی بازاڕی ئازاد دەتوانێت خۆی ڕێك بخات. لەسەر بنەمای ئەم بیرۆکەیە، بازاڕی ئازاد تەنیا لە حاڵەتێکدا دەیتوانی لە خزمەت خۆشگوزەرانی ودادپەروەری دابێت – بەپێی توانا و لێهاتوویی تاکەکان- کە لە هەموو دەسوەردان ونفوزێکی دەزگا دەرەکییەکان ئازاد بێت. [300] بەم جۆرە هەر لەسەر ئەم بنەمایە دەولەتی دەستووری بۆرژوایی دامەزرا کە پشتی بە بواری دادوەری بۆ پاراستنی دەستوور دەبەست وهەموو تاکەکان لەبەردەم یاسادا یەکسان بوون وهیچ کەسێك خاوەن مافی تایبەت نەبوو، واتە راستەخۆ ئازادی سیستەمی ئابووری و سەربەخۆیی تاك لەم بوارە دا رەنگدانەوەی لەسەر بواری سیاسەت هەبوو، واتە دەولەت بە مانا لۆکیەکەی تەنیا حەکەم و پارێزەری ماف و ئازادییەکان بوو لە بەر رۆشنایی دەستوور دا.

تەوەری سێیەم :لە دەوڵەتی لیبرالی دەستوریەوە بەرەو دەوڵەتی خۆشگوزەرانی

لە بنەڕەت دا مەنزومەیەکی تایبەت بونیاد و کرداری پانتایی گشتی دەست نیشان دەکرد، کە لەمیانی رووبەڕوبوونەوەی نێوان دەولەتی رەها و تاکگەرایی بۆرژوازی ئابووری لە پرۆسسێکی ئازادیخوازانە سەری هەڵدابوو. [301] واتە ئازادی تاك لە رووی ئابووریەوە بوارێکی ئەوتۆی رەخساند کە بوو بە تەحەدایەك لەبەردەم دەولەتی رەها و لەم نێوە دا پانتایی گشتی بۆرژوازی لە گۆڕەپانی پڕ لە کێشەو ناکۆکی نێوان دەولەت وکۆمەڵگا گەشەی سەند، بەلام

---

٢٩٩ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٣ . Jürgen Habermas, op. Cit- .pp.73-74,.

٣٠٠ . سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣ . -Ibid.,p.79.

٣٠١ . پتر هوهندال، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٥.

شێوازی ئەم پەرەسەندنە بە جۆرێك بوو کە ئەم پانتایە بەردەوام وەك بەشێك لە هەموو بـواری تایبەتی (کۆمەڵگای مەدەنی) مایـەوە . جیاکردنـەوەی بنـەڕەتی دەوڵـەت و کۆمـەڵگا کـە زەمینەی سەرەکی دروستبوونی پانتایی گشتی بوو بەر لە هەموو شتێ بە مانای جیاکردنەوەی توخمەکانی بەرهەم هێنانەوەی کۆمەلاّیەتی بوو لە دەسەلاّتی سیاسی.[302] بەم جۆرە دەسـەلاّتی سیاسی لە پانتایی تایبەتی کۆمەڵگا جیا بووەوە وبەرهەم هێنان کەوتە دەست تاکەکان، بەلاّم بەبڕوای هابرماس لە چارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدە دەستوەردانی دەوڵەت کاتێك سەری هەڵدا کە تایبەتمەندبوونی کۆمەڵگای مەدەنی کەوتە ژێر گومان ومەترسییەوە، لەبری ئەوە هێزەکانی کۆمەڵگا دەیانویست ڕۆڵ وئەرکی دەوڵەت بگێڕن. لەم نێوەدا دەستێوەردانگەرایی لەسەر ئـەم گریمانەیـە دامـەزرا بـوو کـە کۆمـەڵگای مـەدەنی ناتوانێـت دژایـەتی نێـوان بەرژەوەندییـە جیاوازەکان یەکلایی بکاتەوە ودەبێت دەوڵەت ئەم کارە ئەنجام بدات. بەلاّم جارێکی تر لەگـەڵ دەسوەردانی دەوڵەت لەژیانی تایبەتی دا ڕەوتێکی نوێ سەری هەڵـدا کـە بـووە هـۆی ئـەوەی هەندێ ڕۆڵی دەوڵەت بدرێت بە بەشێك لە کەرتی تایبەت.

کەواتە ئەم دیالێکتیکـە پێشڤەچـووەی "بەدەوڵـەتی بـوونی کۆمـەڵگا *Stateification of Society*" و"بەکۆمـــەڵگایی بـــوونی دەوڵـــەت *Societalization of the State*" ئەو هۆکارە سەرەکییە بوو کە زەمینەی سەرەکی دروستبوونی پانتایی گشتی بۆرژوازی واتـا جیابوونـەوەی دەوڵـەت وکۆمەڵگای بەتەواوی وێران کرد.[303]

بەم جۆرە دەوڵـەتی خۆشـگوزەرانی لـە ڕێگـای میکانزمـەکانی دەسـتوەردان لـە ژیـانی تاکەکەسی وچوونە ناو پانتایی تایبەتی توانی کـۆنترۆڵی خـۆی بەسـەر زۆربـەی بوارەکـان دا بسەپێنێت، دەوڵەت سەرەڕی ئەرکی ئیداری، دابین کردنـی خزمەتگوزاریشـی گرتـە ئەسـتۆی خۆی ئەمەش لە ڕێگای سپاردنی بە تاکە تایبەتیەکانی بەلاّم خۆی چالاکیەکانی ڕێکدەخست واتە خۆی ڕۆڵی بەرهەم هێنەری دەگێڕا و دەوڵەتی دەستووریی لیبرالی لەناو برد.

---

٣٠٢ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧ .. Ibid.,p-١٤١.

٣٠٣ . سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٩ . -Ibid.,p.142.

١- پرۆسسی لەناوچوونی پانتایی گشتی بۆرژوازی:

بەرای هابرماس لەگەڵ تێکەڵ بوونی دەوڵەت و کۆمەڵگای مەدەنی، مۆدێلی پانتایی گشتی بۆرژوایی کارایی خۆی لەدەست دا و هەڵوەشایەوە، شوێنێك بۆ گفتوگۆی رەخنەیی- سیاسی تاکەکان نەمایەوە. لەگەڵ نەمانی ئەمە، دوو دەزگای تر پەیامەکەیان هەڵگرت : یەکیان ئەو کۆمەلآنەی هەولّیان دەدا لەژێر پەردەی چالاکی سیاسی بەرژەوەندی تایبەتی گروپێك دابین بکەن و ئەویتریان ئەو حزبانە بوون کە لەگەڵ ئۆرگانەکانی دەوڵەت گرێدرابوون وبە توندی لەجەماوەر کەسەردەمیك نوێنەرایەتیان دەکرد دوور دەکەوتنەوە.[٣٠٤] بەم شێوەیە جۆریك لە پانتایی شێواو ناراستەقینە سەری هەڵدا کە دەیەویست لە رووکەش دا وا خۆی دەربخات کە گوزارشت کە گشت وبەرژەوەندی گشتی دەکات. « ئەو رۆڵەی پانتایی گشتی لە ژیانی فکری کۆمەڵگا دا دەیگێڕا، ئێستا گوێزرابۆوە بۆ دەزگاکانی تر کە نوێنەرایەتی فۆرمێکی رواڵەتی لە پانتایی گشتی شێواو و چەواشە کراویان دەکرد ».[٣٠٥] بەم جۆرە گشت کە سەردەمیك بەشێکی گرنگی کۆمەڵگای پێك دێنا و کاریگەری راستەوخۆی لەسەر دەرکردنی بڕیاری سیاسی هەبوو و لە رێگای گفتوگۆی عەقلانی- رەخنەیی کارەکانی حکومەتیان دەخستە بەردەم هەڵسەنگاندن و چاوەدێریان دەکرد، ئێستا تەنیا لەبەردەم بەشداریەکی رواڵەتی دا مابۆوە کە دەزگا سیاسی و ئابووریە گەورەکان هەڵیان دەسوڕاند و لێرەوە جارێکی تر جیاوازی کۆمەلآیەتی و لەگەڵ خۆیدا جیاکاری سیاسی سەری هەڵدا، پرۆسسی سیاسی لە نێو ژمارەیەکی کەم لە چالاکوانە حزبییەکان و جەماوەری ناچالاکی دەنگدەران بوو بە دوو بەش و چیتر راوبۆچوونی هاوولاَتیان رای گشتی نەبوو، « رای گشتی ئیتر سەرچاوەی حوکم دان و چاودێری رەخنەیی نەبوو و تەنیا گۆڕاوێکی کۆمەلآیەتی بوو کە دەبووایە دەستکاری بکرێت».[٣٠٦] تەنیا لە کاتی هەڵبژاردن دا وەك ئامراز بەکاردەهێنرا. لە لایەکی ترەوە بە پێچەوانەی رای مارکس کە رای وابوو جەماوەر، پانتایی گشتی ئاوەدان دەکاتەوە، بە بڕوای هابرماس هێرشی جەماوەری بێ کالآ بەرەو پانتایی گشتی سیاسی بووە

---

٣٠٤ . هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٧. -Ibid.,p.176.

٣٠٥ . رابرت هولاب ، یوگرن هابرماس — نقد در حوزه عمومی] ت:د.حسین بشیریه ، نشر نی ، چاپ ٤ ، تهران،١٣٨٦ -٢٠٠٧، ل ٢٩.

٣٠٦ . ویلیام اوث وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

هۆکاری دووباره تێکچرژانەوەی کۆمەڵگا و دەوڵەت، ئەم دیاردەیە بناغـەی بـەرایی پانتـایی گشتی (واتەکۆمەڵگای مەدەنی) وێران کردن بێ ئەوەی بناغەیەکی تازەی بۆ دابرێژێت.[٣٠٧] بەم جۆرە دەتوانین نەمانی پانتایی گشتی لەسەدەی هەژدە بـە پێـی توێژینـەوەی هابرمـاس لـەم خالاّنە دا کورت بکەینەوە:[٣٠٨]

١- ڕێکخراوی تایبەتی بوون بە خاوەن دەسەلاّتی گشتی .

٢- دەوڵەت چووە ناو پانتایی تایبەتی تاکەکان.

٣- نایەکسانی کە بەردەوام لە هەناوی کۆمەڵگای مەدەنی دایە و لە پانتایی گشـتی دا خرابووە ناو "کەوانەوە"جارێکی تر بوو بە بنەمای کار و وتووێژ.

٤- ئەرکی پانتـایی گشـتی لـە گفتوگـۆی عـەقلاّنی- ڕەخنـەیی، گـۆڕا بـۆ دانوسـان *Negotiation*.

حزب و ڕێکخراوە تایبەتیەکان نەیانتوانی ئەم ڕۆڵە بگێڕن، چـونکە بـوون بـە بەشـێك لـە دەسەلاّتی گشتی(دەوڵەت) و لـە ڕێگـای میـدیاوە دەیانەویسـت ڕەزامەنـدی گشـتی خـەڵك بەدەست بێنن. ئیدی ئەم جارەیان "گشتیەت"لەسەرەوە بۆ خوارەوە دروست بوو لە کاتێـك دا لە قۆناغی لیبرال دا "گشتیەت" لە خوارەوە بۆ سـەرەوە و لـەڕێگای مشـتومڕی عـەقلانی- ڕەخنەیی دروست دەبوو و دەسەلاّتیان کۆنترۆڵ دەکرد. « گشتیەتی هەڵخەڵەتێنەرانە جێگـەی گشتیەتی ڕەخنەگرانەی گرتەوە».[٣٠٩] سیاسەتی حزبی و دەستکاری کردنـی میـدیا ڕەوشـێکی هێنایە ئاراوە کە هابرماس"بە فیۆدالی کردنەوەی "پانتایی گشتی ناوزەدی دەکات، ڕەوشـێك کە تێیدا سیستەمی نوێنەرایـەتی ڕوالـەتی، بـە سـەر گفتوگـۆی عـەقلاّنی دا زاڵ بـوو[٣١٠] و کەماتیەك لە پسپۆری و شارەزا کە عەقڵی خۆیان دەخستە خزمـەت بـەکارهێنانی گشـتی و جەماوەرێکی زۆری بەکاربەر کە وەرگرتن و هەڵچوونیان گشتیە بەلاّم نارەخنەییە. [٣١١] شوێنی پانتایی گشتیان گرتەوە و لە ئەرکەکانی خۆی بەتاڵیان کردەوە، ئێستا ئیتر گشـت تـەنیا لـە

---

٣٠٧ . یورگن هابرماس،سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٩. -Jürgen Habermas, op. Cit.,.,p.177.

٣٠٨ . د.منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٨.

٣٠٩ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٠. -Ibid.,p.178.

٣١٠ . رابت هولاب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩.

٣١١ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

پێناو شەرعیەتدان بە دەسەلاتی سیاسی و لە بەشداریەکی روالەتی دا خۆی دەبینیەوە. بەم جۆرە لەم قۆناغە دا رۆلی رۆژنامە لە گەیاندنی هەوال و زانیاری بەخشین بە پانتایی گشتی گۆڕا بۆ رۆلی بلاوکردنەوەی ئایدۆلۆژیای سیاسی و کلتوری بەکاربەری (استهلاکی) کە ئیدی ئەم جارەیان رۆژنامە تەنیا شوێنی رەخساندنی دەرفەت بۆ گفتوگۆی عەقلانی- رەخنەیی و بلاوکردنەوەی فکر نەبوو، بەلکو گۆڕا بۆ شوێنی دروست کردنی رووداو و رێکلام و هەوال دەدرا لەگەل میزاجی بازاڕ و جەماوەر رێك بخرێت و « لە دەزگایەکەوە کە تەنیا ئیشی هەوال بێت گۆڕا بۆ بکەر و ڕێبەری ڕای گشتی — واتە چەکی سیاسەتی حزبی».[٣١٢] لێرەدا مەیلی بە بازرگانی بوونی چاپەمەنی ئاستەنگی سەرەکی بەدیهاتنی چەمکی رای گشتی بوو و بەشێکە لەو پرۆسەسەی کە هابرماس بە وەرچەرخان و گۆڕانی پانتایی گشتی ناوی دەبات.[٣١٣] پاش بەهێز بوونی کاری حیزبی ئەم جارەیان رۆژنامە بوو بە دەنگی حیزب و ئەویش بەردەوام هەولی دەدا رەنگی جەماوەر بە خۆوە بگرێت. هەربۆیە ئەرکی چاپەمەنی دروست کردنی تاکی وەکیەك و بەکاربەر بوو نەك عەقلانی و رەخنەگر، چونکە لەم سیستەمە دا رێکلام دەبووایە ئەرکێکی گەورەی ئابووری و سیاسی بگێڕێت و هانی کۆدەنگی و رەزامەندی جەماوەر بدات، ئەم رەزامەندییە گرنگ نییە لەسەر چییە، بەلکو گرنگ ئەوەیە چەندە سوودی ئابووری هەیە وچەندە « دەشێت تەرویج کردن بۆ عامە و ناچارکردنی بۆ قبول کردن یان نەکردنی تاکێك، بەرهەمێك، رێکخراوێك یان ئایدیایەك بەسەرکەوتووی ئەنجام بدرێت».[٣١٤]

کاتێ دەولەتی لیبرالی دەستووری گۆڕا بۆ دەولەتی خۆشگوزەرانی وبەم جۆرە بواری چالاکیەکانی خۆی پەرەپێدا، پێویستی پروپاگەندە هاتە ئاراوە، هەربۆیە چاودێری و گفتوگۆی ئەو گروپانە سەری هەلدا کە بەرژەوەندی هاوبەش بەیەکی دەبەستنەوە بۆ دروست کردنی رای گشتی و رەزامەندی.[٣١٥] بەلام هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم کۆدەنگی و رەزامەندییە هیچ پەیوەندییەکی بە کۆدەنگی قۆناغی لیبرالەوە نییە، چونکە ئەمە گوزارشت نییە لە"بەرژەوەندی گشتی" کە لە رێگای گفتوگۆی عەقلانی-رەخنەییەوە بەدەست دێت، بەلکو لە

---

٣١٢ . یورگن هابرماس، سیطره عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٩.

٣١٣ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

٣١٤ .یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥. . ١٩٤. - Ibid.,p

٣١٥ .ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

لایەن کەسانی دەوڵەمەندەوە ئاراستە دەکرا وجۆرێك لە "رای گشتی ساختە" دروست دەکات*
کە تاك تەنیا وەك بەکاربەر دەبینێت. بەم جۆرە لە روانگەی هابرماسەوە چەمکی "گشتیەت"ی لیبرال بەتەواوی گۆڕانی بەسەر داهات.

لە قۆناغی لیبرال دا گشتیەت لە رەوتی خەبات دژی سیاسەتی شاراوەی پاشا بەدی دەهات و بەدیهاتنیشی بە مانای بەرفراوان بوونی گفتوگۆی عەقلانی-رەخنەیی بوو سەبارەت بە پرس و کەسەکان و حوکمدان لەمەڕ بڕیاری سیاسی لە دادگای رای گشتی دا. لەپاش ئەم قۆناغە، گشتیەت تەنیا لە رێرەوی نهێنی وشاراوەی گروپە خاوەن بەرژەوەندیەکان بەدی دێت و بەدیهاتنیشی بەمانای بەدەست هێنانی ناوبانگ و مسداقیەتی گشتیە بۆ کەس یان بابەتە تایبەتەکان و بەدەست هێنانی رەزامەندی و تەئیدی گشتیە لە فەزای رای ناگشتی دا.[٣١٦]

سیمای پانتایی گشتی سیاسی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلایەتی، لاوازبوونی نائاسایی ئەرکە رەخنەگرانەکەیەتی، کە سەردەمێك ئامانجی پرۆسسی ئاشکراکردنی *Publizität* هەنگاوەکان، کۆتوبەندکردنی کەس یان دۆخەکان بە عەقڵی گشتی و کۆت کردنی بڕیاری سیاسی بە دادگای ڕای گشتی بوو، بەلاّم ئێستا زۆربەی کاتەکان پرۆسسی ئاشکرا کردن تەنیا لە خزمەت سیاسەتی شاراوەی بەرژەوەندی تایبەتی دایە.[٣١٧]هاوکاری دارایی هاوولاّتیان و زەمانەتی کۆمەلایەتی فاکتەرێکی تری تەکریسی بەهێزبوون و مەشروعیەتی دەسەلاّتە کە بە شێوەیەکی لەسەرخۆ تاکی راکێشا بەرەو ناوەندی خۆی و لێرەشەوە دەستی گرت بەسەر ژینگەی گشتی کۆمەلایەتی دا. [٣١٨] کەواتە دوای گۆڕانی رۆلی پانتایی گشتی سیاسی وەك شوێنێك بۆ کەسە دیارەکانی کۆمەڵگا و مشتومڕ و گفتوگۆ لەسەر کێشە و گرفتەکان و لەناوچوونی ئەم پانتایە دیسان رۆلی هەندێ دەزگای سیاسی ویاسایی وەك پەرلەمان وحزبەکان گرنگیان وەرگرتەوە، بەلاّم هابرماس رایوایە ئیدی پەرلەمان شوێنی گفتوگۆی عەقلانی-رەخنەیی و تەحەدا کردنی دەسەلاّت نییە، بەڵکو کۆمەڵێك کەسی دەستنیشان کراون کە

---

* لێرە دا هەست بە کاریگەری گەورەی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت و بەتایبەی فکری هۆرکهایمەر و ئەدۆرنۆ دەکرێت لەسەر هابرماس ولە باسی یەکەم دا بە درێژی ئاماژەمان بۆکردووە.

٣١٦. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٤.-Jürgen Habermas, op. Cit., p. 201.

٣١٧. یورگن هابرماس، سیطرە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧١.

٣١٨. علاء طاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

بڕیاره لەپێش دا داڕێژراوەکان دەنووسنەوە. حزبەکانیش چیتر ناتوانن نوێنەری رای گشتی بن و تەنیا لە ناو کۆڕوکۆبوونەوەکانیان لایەنی هەستوسۆزی جەوماوەری خۆیان دەجولێنن، بەم جۆره جەماوەر بووه بە ئامرازی پڕوپاگەنده وبێ ئەوەی بەشدار بێت لەدروست کردنی بڕیاری سیاسی تەنیا وەك فاکتەری شەرعیەت بەخشین بەدەسەلاٚت رۆڵ دەگێڕێت. دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاٚیەتی ناچاربوو درێژه بە نەریتی لیبرال بدات، چونکه ئەویش لایەنگری نەزمی یاسایی بوو، بەلاٚم کێشەکه لەوه دابوو دەوڵەت وەك هەڵگری نەزمی کۆمەلاٚیەتی هاته پێش و ویستی لە رێگای دەستوەردانەوە دادپەروەری دابین بکات.[319] بەم جۆره دەتوانین بڵێین دوو ئاراستەی نەیار نیشانەی دیاری پانتایی گشتی سیاسی لە دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاٚیەتی دا بوو:[320]

١. بەهێزکردنی گشتیەتێکی هەڵخەڵێنەرانه کە رێکخراوەکان نمایشی دەکەن.

٢. پاراستنی جۆریك لە وەکالەت و سەیتەرەی پانتایی گشتی سیاسی، واتە پانتایەك کە تێیدا دەتوانێت لە رێگای رێکخراوەکانەوە درێژه بە پرۆسسی رەخنەیی پەیوەندی گشتی بدات. ئەمەش لەگەڵ خاڵی یەکەم دا دژ دەکەوێتەوە.

٢. رای گشتی:

لێرەوە چەمکی رای گشتی *Public Opinion* گرنگی خۆی لە پەیوەندی لەگەڵ شێوازی گشتیەتی بەکارهاتوو دا وەردەگرێت، ئەو گشتییەتەی کە تیایدا دەسەلاٚتی ڕەخنەیی ڕای گشتی لە چاودێری کردن بەسەر شێوازی پیادەکردنی دەسەلاٚتی سیاسی وکۆمەلاٚیەتی دا جەختی لەسەر دەکرێتەوە ، یان ئەو گشتیەتەی کە کە لە میانی دا هەوڵ دەدرێت لە ڕێگای پروپاگەندەی هەڵخەڵێتەرانه و نمایشی ساختەیی دا ڕای گشتی دروست بکرێت وبخرێتە خزمەت کەس ودەزگاو بەرنامەو کالاٚ ئیستهلاکییەکان. ستراتیژی هابرماس ئەوەیە کە چەمکی رای گشتی کە رۆڵێکی سیاسی بە ئەستۆوه گرتبوو پەیوەست بکات بە رەگە مێژوویەکانی خۆی لە چوار چێوەی پانتایی گشتی دا بەو هیوایە کە تێگەیشتنێکی سیستەماتیك سەبارەت بە کۆمەڵگای رۆژئاوا بەدەست بێنێ.[321] بەم شێوەیە دەتوانین لە دوو روانگەوە سەیری رای گشتی بکەین:

---

٣١٩. یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی، سەر چاوەی پێشوو، ل ٣٤٨.-Ibid.,p.225.

٣٢٠. هەمان سەرچاوە، ل ٣٥٩-٣٦٠.. ٢٣٢ -Ibid.,p.

٣٢١ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨.

١. هەڵوێستی لیبرالیزم کە دەیەوێت لە هەناوی پانتایی گشتی کە خەریکە لەناو دەچێت ڕەوتێکی پەیوەندییانەی بازنەی ناوەکی نوێنەرەکان زیندوو بکاتەوە، ئەو نوێنەرانەی دەتوانن لە قاڵبی (جەماعەت) ڕای گشتی دروست بکەن، واتا دەیانەوێت لە هەناوی گشتیەتی دروستکراو و نمایشی، ئەو جەماعەتە ڕەخنەگرە ڕزگار بکەن کەخەریکی گفتوگۆی گشتین.

٢. پەیوەستە بە شێوازێك لە ڕای گشتی کە پێوەرە بنەماییەکانی وەك عەقلانییەت و نوێنەرایەتی (تمثیلی) بە لاوە دەنێت، پشت بە پێوەرە دەزگاییەکان دەبەستێت، وەك ڕوانگەی ناو پەرلەمان کە رای گشتی لە رێگای وتووێژی ناو پەرلەمان داخوازییەکانی خۆی بە حکومەت ڕادەگەیەنێت وحکومەتیش سیاسەتەکانی خۆی بۆ رای گشتی ئاشکرا دەکات.[٣٢٢] بە پێی ئەم بۆچوونە هەموو حزبەکان بە دەسەلاتدارو ئۆپۆزسیون لە ناو پەرلەمان دا تەعبیر لە ڕای گشتی دەکەن وبەم جۆرە لە ڕێگای دەزگاکانەوە دەکرێت خواستەکانی خەڵك گەلاڵە بکرێت، بەلاّم لە ڕوانگەی هابرماسەوە گرفتی ئەم بۆچوونە لەوەدایە کە بڕوای بە(گشتییەت) نییە کە ڕای گشتی دروست دەکات. ئەوەی لەم نێوە دا سەرنجی هابرماسی بۆ چەمکی پانتایی گشتی راکێشاوە لە رابردوو و ئیستا دا گرنگی ئەم چەمکەیە وەك بنەمایەك بۆ رەخنەگرتن لە کۆمەڵگایەك کە لەسەر پرەنسیپی دیموکراتی دامەزراوە، «چونکە هەر وەك ئاشکرایە پانتایی گشتی بوارێکە کە تاکەکان لە پێناو بەشداری لە گفتوگۆی کراوەو راشکاوانە دا لە دەوری یەکتر کۆدەبنەوە».[٣٢٣] بە رای هابرماس تاکە پێوەری حوکمدان لەسەر دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگای پیشەسازی لە چوارچێوەی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاّیەتی رێکخراو دا، پلەی ئەم گشتیەتە رەخنەییە — بە واتایەکی تر: بەعەقلانی بوونی پیادەکردنی دەسەلاّتی سیاسی کۆمەلاّیەتی.[٣٢٤] بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە یەکێك لە هۆکارەکانی نەمانی پانتایی گشتی لە دەوڵەتی دەستووریی لیبرال ئەو وەهمە بوو کە سەقامگیر کردنی پانتایی گشتی وەك ئۆرگانێکی دەوڵەتی (بۆ نموونە پەرلەمان) نیشانەی بەدیهاتنی راستەقینەی ئەم پانتایەیە لە بواری سیاسی دا، بەلاّم دەوڵەتی پابەندی مافە کۆمەلاّیەتیەکان ئەم وەهمەشی بەلاوە نا. لەراستی دا پەرلەمان هەر لەسەرەتاوە لەگەڵ ئەم دژایەتیە بەرەوڕوو

---

٣٢٢ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٠- ٣٧١. . -Ibid.,pp.238-239

٣٢٣ . رابرت هولاب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥-٢٦.

٣٢٤. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٠. Ibid.,p.232.-

بۆتــەوە کــە « هــەم دەزگایەکــە لــە بەرانبــەر دەســەڵاتی سیاســی و هــەم خــۆی فــۆرمێکی دەسەڵاتە». [325] پانتایی گشــتی لــە دیموکراســی جــەماوەری دا کــاتێ دێتــە دی کــە بنــەمای رێکخستنی سەرلەنوێی عەقڵانیانەی دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی پابەندی پانتایی گشتی بـێت لەژێر کۆنترۆڵی دوولایەنەی رێکخراوەکان و لە پەیوەنـدی لەگـەڵ دەوڵـەت و لەگـەڵ یـەکتریش دا. [326] واتە پابەندی مشتومڕی عەقڵانی — رەخنەیی کراوە و خســتنەڕووی ئــەرگۆمێنتی بــەهێز بــن. پانتایی گشتی کە وەك قۆناغێکی مێژوویی لە کۆمەڵگای سەرمایەداری سەری هەڵداوە، بوارێکی ئازاد ببووە بۆ رۆڵی رەخنەیی - عەقڵانی تاکە تایبەتەکان و هاووڵاتیان لەم پانتاییــە دا هــەولیان داوە لــە پرۆسسێکی دیموکراتی و لە رێگای راوێژ و راگۆرینەوە بنەماکانی ئەم مەیدانە بەهێز بکەن و « دەشێت لە میانی توێژینەوەکەی هابرماس هەست بە سۆزێك بکەین بــۆ قۆنــاغی ســەرمایەداری بــەرایی کــە دەتوانین بە پێی قسەکانی ئەو سەرەتاکانی دروست بوونی "رای گشتی" راستەقینە بدۆزینەوە». [327] کە بێ جیاوازی توانیویەتی شەرعیەتی دەوڵەت بخاتە ژێر پرسیارەوە و بەردەوام وا لەدەســەڵات بکـات لــە هەموو جوڵەیەکی خۆیدا بەدوای پاساوی رازیکەر دا بگــەرێت. ئەمــە بــووە هــۆی ئــەوەی فەزایــەکی دیموکراتی بێتە ئاراوە کە تێیدا "دەسەڵات" و "بەرگری"هەمیشە کارلێك بکەن. لەگەڵ چوونە ناویەکی پانتایی تایبەتی و دەوڵەت ئەم فەزایەش لەناوچــوو. ســەرەڕای نــەمانی ئــەم پانتاییــە بــەڵام هێشــتا ئەگەرەکانی دروست کردنی لە ئارادان و هەرلە درێژەی ئەم بایەخ پێدانەدا هابرماس هــەوڵی داوە لــە سەردەمی هاوچەرخ لەسەر پەیوەندی ئایین و پانتایی گشتی لێکۆڵینەوە ئەنجام بدات.

٣. رۆڵی ئایین لە پانتایی گشتی دا:

هابرماس ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کــە لــە ســەردەمی ئێســتا دا رەوتێکــی ئەرتــەدۆکس و فیندێمنتالیزمی ئاییني رووی لە گەشەیە کە لەیەك کات دا هــەم ئیســلام هــەم مەســیحیەت تێیدا بەشدارن و بە رای ئەو «هێرشەکانی ١١ سپتامبەر و دژکردەوە عەجولانــەی بەرانبــەری نابێ سەرنجمان لەو راستیە بەلاڕێ دا بەرێت کە بەرفراوان بوونی بیروباوەری ئــاییني عیســەوی

---

٣٢٥ . هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە. Ibid.,p.233. -

٣٢٦ . یورگن هابرماس، سیطره عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٢.

٣٢٧ . ایان کریب، النظریة الأجتماعیة من بارسونز الی هابرماس، ت: د. محمد حسین غلوم، مراجعة: د. محمد عصفور، عالم المعرفة، الکویت، ١٩٩٩، ل ٣١٤.

لەرووی بەربلاوی و توندی کەم بایەختر نییە لە گەشەی عەقیدەی ئیسلامی».[328] هابرماس پرسی توندوتیژی تاوتوێی دەکات وەك جۆرێك لە پەیوەندیکاری شێواو و سەبارەت بە ئەرکمەند کردنی ئایین لە ململانێکان و رادەی کاریگەری لەسەر سۆلیداریێتی و یەکانگیری (الأندماج) کۆمەلایەتی هوشداری دەدات و دەڵێت: « تیرۆر رەگی خۆی هەیە و دەبێ بەسەری دا زاڵ بین، کۆڵگەکانی تیرۆر بریتین لە هەژاری و هەست کردن بە سوکایەتی، بەلام جەنگ چارەسەری گونجاو نیە بۆ نەهێشتنی تیرۆر».[329] هەربۆیە هەوڵ دەدات لە روانگەیەکی ریفۆرمیستیەوە کە پەیوەستە بە بنەماکانی دیموکراسی تێگەشتنی خۆی سەبارەت بە پەیوەندی هاوولاتیانی دیندار و عەلمانی بخاتەڕوو. بە بۆچوونی هابرماس فۆرمۆلەبوونی ئازادی ئایینی وەلامێکی سیاسی گونجاوە لە بەرانبەر تەحەدای پلۆرالیزمی ئایینی. لەگەڵ ئەوەش دا تایبەتمەندی عەلمانیەتی دەوڵەت مەرجێکی پێویستە بەلام بەس نییە بۆ گرەنتی کردنی ئازادیی یەکسان بۆ بیروباوەڕی ئایینی هەموو تاکەکان. بەم جۆرە رێبازی دادپەروەرانە بریتیە لە شێوازی فۆرمۆلەکردنی ئیرادەی گشتی لە رێگای گفتوگۆی دیموکراتیانە. رێبازی دیموکراسی بە سوودوەرگرتن لە دوو توخم دەتوانێ ئەم شەرعیەتە عەلمانیە بینێتە ئاراوە:[330]

١- بەشداری سیاسی بۆ هەموو هاوولاتیان کە گرەنتی ئەوە دەکات ئەوانەی یاسایان بۆ دادەنرێت لە هەمان کات دا نووسەری یاساکانیش بن.

---

٣٢٨ . یورگن هابرماس، دین در عرصه عمومی ، لە رێکەوتی ٢٨ نۆڤەمبەری ٢٠٠٥ ئەم وتارەی پێشکەش کردووە لە کاتی وەرگرتنی خەلاتی هولبێرگ لە نەرویج. ل ٢ لە ١١ لەم سایتەی خوارەوە وەرگیراوە ، لە رێکەوتی ٢٠٠٩/٧/٢٢ ،

-http://www.maghal.com/bank/?p٧٤=

(هەروەها لە کتێبی ئاییندەی سروشتی مرۆیی لە بەشی (ئیمان و مەعریفە) واتە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە ئاماژەی بۆ کردووە: Jurgen Habermas ,The Future of Human Nature ,Polity - press,Cambridge,UK,2003.

٣٢٩ . ابراهیم الحیدري، هابرماس الفیلسوف الألماني: هناك اورثودكسیة متحجرة في الغرب كما في الشرق، جریدة الشرق الأوسط، ٢٣/اكتوبر/٢٠٠١، العدد ٨٣٦٥. ل ١٠.

٣٣٠ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤ لە ١١.

٢- ڕەهەندی ئەپستمۆلۆژی بیرکردنەوە کە بنەمای قبـولّکردنی دەرەنجامـە پەسـندکراوە عەقلّیەکانە.

بەرای هابرماس هەلومەرجی بەشداری سەرکەوتوانەی هاوولاّتیـان، ئـەخلاقی هاوولاّتیـان پێناسـە دەکـات وپێویسـتە بـەجیاوازی بـیروڕای ئـایینی وەك ئەنـدامی ئـازاد و یەکسـانی کۆمەلّگای سیاسی ڕێز لە یەکتر بگرن و لە سەر پرسە سیاسـیە کێشـە لەسـەرەکان بەلّگـەی گونجاو بخەنەڕوو. هەربۆیە سەبارەت بە دیندار و عەلمانیەکان کۆمەلّك پێش گریمانە پێشـکەش دەکات:[٣٣١] سەبارەت بە هاوولاّتیانی مەسیحی ئاییندار ئەم خالاّنە دەخاتەڕوو:

أ. دەبێ لە بەرانبەر ئایین و جیهانبینیەکانی تر دا ئاراستەیەکی ئەپسـتمۆلۆژی بێننـە ئاراوە.

ب. دەبێ سەبارەت بە سەربەخۆیی مەعریفەی عەلمانی لە مەعریفەی پیرۆزی ئـایینی و مۆنۆپۆلی بەدەزگایی کراوی زانستی نوێ لە بواری ئەوەی ئێمە لەسەر دەولّەت و ڕووداوەکانی جیهان دەیزانین هەلّوێستێکی ئەپستمۆلۆژی بێننە گۆڕی.

ج. دەبـێ سـەبارەت بـەو بابەتانـەی کـە بەلّگـە عەلمانیـەکان لـە پانتایـە سیاسـی و کۆمەلاّیەتیەکان خاوەنیانن هەلّوێستێکی ئەپستمۆلۆژی بگرنەبەر.

هابرماس هەر بەوەندە ناوەستی بـەلّکو بـە بۆچـوونی ئـەو نـابێ وەك هەنـدێ ڕێـورەسمی لەناوچوو سەیری ئایین بکرێ ، هەربۆیە لـە بەرانبـەر عەلمانیـەکانیش هەنـدێ پـێش گریمانـە دەخاتەڕوو کە بۆ پابەندبوون بە مەدەنیەت و سوود وەرگرتنی گشتی لە بەلّگەکان پێویستن:

أ. لە ژێرسایەی ئەخلاقی لیبرالی هاوولاّتی بووندا، نـابێ هاوولاّتیـان بـێ چـوونە نـاو گفتوگۆ، نکۆلّی لە ناوەرۆکی ئیدراکی بۆچوونەکان بکەن.

ب. ڕەفتارێکی باوکسالارانە و نامەدەنیـە ئەگـەر عەلمانیـەکان بـێ تەرجەمـە بـوونی ناوەرۆکی بۆچوونی ئایینی کە دەرکەوتنی شتێکی لۆژیکیە، لە هەلّسەنگاندن بێبەشی بکەن.

ج. لە غیابی ئەم ئاراستە ئەپستمۆلۆژیە ناتوانین چاوەڕوانی بـەکارهێنانی گشـتی عـەقلّ بین.

هابرماس بۆچارەسەرکردنی ئەو گرفتە گەورەیەی ئیستا لە جیهان دا لە ئارادایە لە نێـوان ڕوانگەی ئایینی بۆ ژیان و زانست و ئەخلاق و ئاراستەی عەلمانی و دروست کردنی پانتایەك بۆ

---

٣٣١. هەمان سەرچاوە، ٧و٨ لە١١.

دیـالۆگی دیمـوکراتی و لێـك تێگەیشـتن، بیرۆکـەی عەقڵیەتی "پۆسـت میتـافیزیکی post-methaphisic" دەخاتەڕوو.

لە روانگەی هابرماس بیرۆکەی پۆست میتافیزیکی بەبێ هـیچ مەبەسـتێکی دروشمـاوی، هێڵێکی رۆشن لـە نێـوان ئیمـان و مەعریفـە وێنـە دەکێشـێت و لـە هـەمان کـات دا دژی تێگەیشتنی سنووردار و زانستیە بۆ عەقڵ و دژی وەدەرنانی تیـۆرە ئایینیەکانـە لـە پانتـایی جینالۆژی عەقڵدا. بێگومـان بیرۆکەی "پۆسـت میتـافیزیکی" دژی دەربڕینـی بیروبۆچـوونی ئەنتۆلۆژیە سەبارەت بە بونیادی هەمەکیەتی بوونەوەرەکان، بـەلاّم لـە هـەمان کـات دا دژی زانستپەرستیە کە لە هەموو سەردەمەکان مەعریفەی ئێمـە تـا رادەی دوایـین دۆزینـەوەکانی زانستی ئەزموونی دادەبەزێنێ. نابێ "پۆست میتافیزیك" تەنیا سوود لە میراتی فەلسـەفەی رۆژئاوا وەربگرێت بەڵکو دەبێ هەوڵی دۆزینـەوەی پەیوەندیـەکی نـاوەکی بـدات لەگـەڵ ئـەو ئایینانەی کە رەگەکانیان بۆ ناوەڕاستی هەزارەی یەکەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە.[332] بەم جۆرە هابرماس لەسەر ئەو بڕوایەیە کە بیرۆکەی "پۆست میتافیزیك" دەتوانێ بزوێنـەرێکی گونجـاو بۆ داهێنان و کەشفی جیهان و رزگـاری بدۆزێتـەوە. ئەمـەش لـە رێگـای پرۆسـسی لەیـەکتر فێربوون و خستنەڕووی ئەرگۆمێنت، چونکە لە دیدی هابرماسـەوە جگـە لـە ئـامرازی مـاف وسیاسـەت لـە دەوڵـەت دا هـیچ ئـامرازێکی تـر بـۆ جێبـەجێ کردنـی ئـەرکی مـەدەنی و بەکارهێنانی گشتی عەقڵ نامێنێتەوە. ئەم تێڕوانینەی هابرماس هەڵقولاّوی کلتورێکـە کـە زانستگەرایی و عەلمانیەت تێیدا بالاّدەستن، بەلاّم ئەگەر لە دونیای هەژموونی فیکری دینیەوە سەیری بکەین کە مەعریفە دادەبەزێنرێت بۆ زنجیرەیەك حیکایەت ئەوا کێشـەکە رەهەنـدێکی قوڵ وەردەگرێ کە ئاستەمە بێ زیندوو کردنـەوەی رۆحـی فەلسـەفی ئـایین، ئـەم پەیوەندییـە دروست بکرێت. لەکۆتایی دا زۆرێك لە تەوژمە سیاسی و فکرییەکان رەخنەیان ئاراستەی ئەم توێژینەوە فەلسەفی و فکرییـەی هابرمـاس کـردوو: مارکسـیەکان رایـان وایـە کـە لـەرووی شیکردنەوەی چینایەتی کەموکورتی تێدایە. لە روانگەی فێمینیستەکان، جنسیەتی وەبەرچـاو نەگرتووە و لیبرالە کۆنسێرڤاتیڤەکان بە گشتی جەخت لەسەر بەرژەوەندی تایبەتی دەکەنەوە لە بەرانبەر چەمکی ئیرادەی گشتی دا.[333] سەرەڕای هەموو ئەو رەخنانەی ئاراسـتەی هابرمـاس

---

٣٣٢. هەمان سەرچاوە، ل ١٠ لە ١١.

٣٣٣ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣.

کراون بەلاّم هێشتا توێژینەوەکەی سەبارەت بە سنووارداری دیموکراسی نوێنـەرایتی جـەماوەری کە پشت بە چەندایەتی و زۆری ژمارەی دەزگاکان دەبەستێ نەك رادەی بەشداری هاوولاّتیان لە پرۆسسی دروست کردنـی بڕیـار دا راسـتە، چـونکە ئیسـتا کۆمپانیـا گـەورەکانی میـدیا و چاپەمەنی بە ئاسانی دەتوانن کاریگـەری لەسـەر تێڕوانینـی تاکـەکان و جـەماوەر دابنـێن و ئاراستەی رای گشتی بگۆڕن، هـەر بۆیـە «وێـڕای ئـالۆزبوونی شـێوازەکانی بەرهـەمهێنان و گەشەی تەکنیك، کە دەزگا نوێیەکان لەسەر بنەمای ئەرکی کەلتووری نوێ دروستبوون، بـەلاّم پەرەسەندنی ئامرازی پەیوەندیکاری نـوێ و میـدیا نـەبووە هـۆی بـەرفراوان بـوونی پانتـایی گشتی».[٣٣٤] بەڕای هابرمـاس هێشـتا ئـەرکی پانتـایی گشـتی- واتـە گفتوگـۆی عـەقلاّنی هاوولاّتیان سەبارەت بە پرسی خۆشگوزەرانی گشتی لە لە فەزایەکی بەدوور لە هـەموو جـۆرە بەرتەسـکی و سـنووردارییەك شـتێکی زەروورییـە.[٣٣٥] دەشـێت سـەبارەت بـە سیسـتەمە تۆتالیتارەکاننیش ئەوە بڵێین کە لە فەزای داخراوی سیاسی دا بەرگری وەك بەشێك لە پانتایی گشتی لە مەیدانە نارەسمیەکان دا خۆی دەردەخات. بەوتەی (میشل فۆکۆ) لە هەر جێگەیـەك دەسـەلاّت هـەبێ بـەرگریش هەیـە. «فۆکـۆ پێیوایـە دەسـەلاّت وەك یـەکێك لـە مەرجـە سەرەکیەکانی پیادەکردنی خۆی، پێویستی بە بەرگری هەیە. لە رێگای دەرکەوتنی خالّـەکانی بەرگرییە کە دەسەلاّت لە سەرانسەری پانتایی کۆمەلاّیەتی دا بلاّو دەبێتەوە».[٣٣٦]

لێرە دا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە لە سیستەمە ستەمکاری و نادیموکراتیەکانیش دا لە رێگای خەباتی نهێنی و چالاکی و رێکخستنی سیاسی نارەسمی جۆرێك لە پانتـایی گشـتی و دەرکەوتەیەکی ئەم بیاڤـە بـوونی هەیـە کـە ئەگەرچـی بـەردەوام دەسـەلاّت هـەولّ دەدات بیشێوێنێ یان داگیری بکات، لێ هەمیشە تـوخمی بـەهێزی گفتوگـۆی رەخنـەیی و زۆر جـار عەقلاّنیشی تێدایە.

دەشێ سەبارەت بە کۆمەلّگا ئالۆز و هاوچەرخە پێشـکەوتووەکانیش بلّـێین کـە ئێسـتا لەسەردەمی تەکنەلۆژیای گەیاندن و زانیاری دا بەکەمی پانتـایی گشـتی وەك بـواری وتووێـژ

٣٣٤ . بابك احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٣٣٥ . پتر هوهندال، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٦.

٣٣٦. هیوبرت دریفوس ، پل رابینوا، میشل فوکو فراسوی ساختگرایی و هیرمنیوتیك ،ت: حسین بشیریە، نشر نی، چ ٣، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣)، ل ٢٦٠.

سەیری دەکرێت، بەڵکو «گرفتەکان وەك کێشەی تەکنیکی سەیر دەکرێن کە لەلایەن عەقلانیەتی ئامرازی و شارەزاکانەوە چارەسەر دەکرێن»[٣٣٧] لەم کۆمەڵگایانە دا دەسەلاتی سیاسی بەشێوەیەکی زۆر بیرۆکراتیزە کراوە، کە کەمتر دەرفەتی گفتوگۆی کراوە دەدات، بەلام هێشتا هەوڵی هابرماس دەتوانێ دوو بابەتی گرنگ لەخۆ بگرێت:[٣٣٨]

١) رەخنەگرتن لە ئایدۆلۆژیای تەکنۆکراتی.

٢) هەوڵدان بۆ دارشتنی بناغەیەکی فکری و کردەیی بۆ گفتوگۆی گشتی و کۆنترۆلی کاریگەرییەکانی سیاسەتی حکومی.

لەدیدی هابرماسەوە پانتایی گشتی، پانتایی گفتوگۆی عەقلانی — رەخنەییە کە دەکەوێتە نێوان دەوڵەت و پانتایی تایبەتی و لە مێژوو ئەوروپا و لە زەومەنێکی دیاریکراو دا سەری هەڵداوە. لەم پانتاییە دا رەچەڵەك و شوێنگەی کۆمەلایەتی دەخرێنە پەراوێزەوەو تاکەکان خۆیان لە چوارچێوەی گشتێکی عەقلانی دا رێکدەخەن کە بەردەوام دەتوانن تەحەدای بڕیار و فەرمانەکانی دەسەلاتی بکەن و هەوڵی شەفافیەت و ئاشکراکردنی سیاسەتەکانی بدەن. ئەم گشتە جیاوازە لە جەماوەر یان عامەی خەڵك، چونکە زیاتر گوزارشت لە هوشیاری گشتی دەکات کە توانیویەتی ئەرگۆمێنتی عەقلانی بۆ خواستەکانی بخاتەڕوو، بەلام لەناو چوونی دەوڵەتی لیبرالی دەستووری و هاتنەئارای دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلایەتی و دەسوەردانی دەوڵەت لە پانتایی تایبەتی بەناوی دادپەروەرییەوە کە دواجار بۆتە هۆی بە کۆمەڵگایی کردنی دەوڵەت و بە دەوڵەتی کردنی کۆمەڵگا و لەوێشەوە بە فیودالی کردنی ئەم پانتاییە و زاڵ بوونی جەماوەری بێ کالا و بێ بەرهەم ئەم پانتاییەی وێران کردووە.

ئەمڕۆش لە سەردەمی بەجیهانیبوون و کاڵ بوونەوەی سنوورە سیاسیەکان، جۆرێك لە پانتایی تۆڕی جیهانی ئینتەرنێت سەریهەڵداوە کە وایکردووە بوارێکی مەجازی بۆ کارلێك وگفتوگۆ بێتە ئاراوە. لەم فەزایە دا کە خاوەن هەندێ تایبەتمەندی وەك «ناناوەندی بوون، پارچە پارچەبوون، مەجازی بوون و جیهانیبوون وکارلێکی بوونە»[٣٣٩]، شکاندنی چوارچێوەکانی دەسەلات، فۆرمێکی نوێی بەخۆوە گرتووە و تێکشکاندنی میراتی چەقبەستوو

---

٣٣٧. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٤.

٣٣٨. ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

٣٣٩. عوضعلي سعادت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣ لە ١٣.

و کەڵەکەبوونی دەسەڵات و میکانیزم و شێوازەکانی پیادەکردنی بە پشتیوانی هێزی ئـابووری زەبەلاح گۆڕانی بەسەر دا هاتووە. لێرەدا خاڵەکانی "بەرگری" بەمانا فۆکۆییەکەی شوێنگەیان گۆڕاوە و دەسەڵاتی ناوخۆیی بـە زەحمـەت دەتـوانێ کـۆنترۆڵی بکـات. سـەبارەت بـە رۆڵـی ئەنتەرنێت وەك پانتاییەکی مەجازی بۆ دروست بوونی گفتوگۆ و کارلێکی رەخنـەیی دەتـوانین ئاماژە بە دوو نموونە بکەین کە یەکەمیان بلاوبوونەوەی بەڵگەنامەکانی سایتی "ویکیلیکس" بوو کە سەرەڕای گرنگی و هەستیاری بەڵگەنامەکان نەیتوانی رایەکی گشتی دروست بکـات و هەر زوو حکومەتەکان لە ئاستی جیهـانی دا پشـتی یـەکتریان گـرت بـۆ راگرتنـی رەوشـی هەنووکەیی. نموونەی دووەم راپەڕینی گەلانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست و "بەهاری عەرەبی"یە کە بە "شۆڕشی فەیسبووك facebook "و "مۆبایل" ناسراوە، لێـرەدا لـە رێگـای ئـەم تـۆڕی جالجالۆکەوە رایـەکی گشـتی و کـارلێکیکی ئـەوتۆ دروسـت کـرا کـە بـووە هـۆی گـۆڕینی سیستەمی سیاسی و مۆدێلێکی نوێی لە شۆڕش کە دروشمە سەرەکییەکانی بریتیـی بـوون لـە ئازادی و کەرامەت و یاساسـەروەری و دادپـەروەری و رۆحـی بەرگرییەکەشـی بـۆ هێـزی دژە دەسەلاتی بزاڤ و رەوتە ئیسلامییەکان دەگەڕێتەوە کـە لـە دوای شکسـتی ئـەزموونی چـەپ بەهێزترین خاڵی بەرگری بووە لە بەرانبەر سیستەم و دەسەلات دا هەرچەندە لە گوتارییـان دا ئیشکالیەتی گەورەی دەسەلاتی دژە دەسەلاتە و تاکڕەهەندی لە جیهانبینیان دا دەبینرێت کـە ئاستەمە بتوانێ لەگەڵ ناوەرۆکی دروشمەکانی شۆڕش دا هەڵبکات.

بەشی سێیەم

هابرماس و سیاسەتی راوێژکەری

باسی یەکەم

تیۆری دیموکراسیی راوێژگەری

دیموکراسی راوێژگەری یەکێکە لەو مۆدێل و نموونانەی دیموکراسی کە بەشێوەیەکی جدی لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی بیستەوە لە لایەن هەندێ بیرمەند و فەیلەسوفی سیاسیەوە لە چوارچێوەی دارشتنی هەندێ تیۆری تایبەت دا خراوەتەڕوو کە لە توێژینەوەو قسەکردن لەسەر پەیوەندی نێوان دیموکراسی و دادپەروەری هاتۆتە ئاراوە. مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری تەنیا پشت بە دەنگدان و پرەنسیپی زۆرینەو کەمینە نابەستێت و بەتەنیا تەفزیلاتی تاکەکان بەس نییە، بەڵکو لە دیموکراسی راوێژگەری بەر لەوەی هەر کێشە یان پرسێك بخرێتە پرۆسسی دەنگدانەوە دەبێت راڤە وشیکردنەوە بۆ خیارەکان بکرێت و بۆچوونە جیاوازەکان لە میانی دیالۆگی کراوەدا تاوتوێ بکرێت، چونکە وەرگرتنی بڕیار لە پرۆسسی سیاسی دا پەیوەندی بە ژیانی هەموو تاکەکانەوە هەیە، لەم نێوەندەدا تەنیا پشت بەستن بە دەنگدان وژمارە بەس نییە بۆ بریاردان لەسەر چارەنووسی هاووڵاتییان ، بەڵکو بەڵگەخوازی و ئەرگۆمێنتی دروست دەتوانێت کاریگەری لەسەر ئاڕاستەی بڕیارەکان هەبێت.

تەوەری یەكەم: چەمكی دیموكراسیی راوێژگەری Deliberative Democracy

بەڕای (سیلا بن حەبیب)* پـاش جـەنگی دووەمـی جیهـانی لـە كۆمـەڵگای مۆدێرنـە و دیموكراسیە ئاڵۆزەكاندا بـەدیهێنانی سـێ خێـری گشـتی *Public Goods* بـوو بـە ئـەركی سەرەكی ئەو كۆمەڵگایانە ئەوانیش بریتین لە ١- شەرعیەت ٢- خۆشگوزەرانی ئـابووری ٣- شوناسی هاوبەش.[٣٤١] لە روانگەی سیلاوە ئەوەی لەم نێـوەدا گرنگـە پرسـی شـەرعیەتە بـە بەراورد لەگەڵ دوو ئەركەكەی تر و پەیوەستی دەكـات بـە دیموكراسـی لای ئـەو «دیموكراسـی مۆدێلێكی رێكخستنی ممارەسەكردنی گشتی دەسەڵاتە لە دەزگا سـەرەكییەكانی كۆمـەڵگادا، لەسەر ئەم بنەمایە كە بڕیارەكان كاریگەرییان هەیە لەسەر خۆشگوزەرانی گشتی و دەكرێت وا لێی بڕوانیت كە (مخرجاتی) ئیجرائاتی تەشاورێكی عەقلانی و ئازادانەیـە لـە نێـوان تاكـەكان وەك یەكسانی سیاسی ئەخلاقیی».[٣٤٢]

بیرۆكەی سەرەكی لە شـەرعیەتی دیموكراسـی بریتیـە لـەوەی كـە سـپاردنی پیـادەكردنی دەسەڵاتی دەوڵەت پێویسـتە لەسـەر بنـەمای بڕیـاری بەكۆمـەڵی(جماعی) ئـەو ئەندامانـەی

---

* سیلا بن حەبیب Seyla Benhabib لە ساڵی ١٩٥٠ لە ئەستانبول لە دایك بووە، بەڕەگەز یەهودی توركیایە و مامۆستای فەلسەفە و زانستە سیاسیەكانە لە زانكۆی ییل و بەڕێوبەری بەرنامەی ئەخلاق و سیاسەت و ئابووری بووە، پێشتر مامۆستا بووە لە بەشی فەلسەفەی زانكۆی بۆستن، زانكۆی ویلایەتی نیویۆرك ستونی برۆك، قوتابخانەی نوێی توێژینەوە كۆمەڵایەتیەكان و بەشی حكومەت لە زانكۆی هارڤارد. خاوەن گەلێك كتێبە بە تایبەتی سەبارەت بە فەلسەفەی یورگن هابرماس و هانا ئارێنت و بە ناوبانگە بە لێك گرێدانی تیۆری رەخنەیی و تیۆری فێمێنیستی. لە ساڵی ئەكادیمی ٢٠٠٨-٢٠٠٩وە ئەم خانمە هاورێی (زمیلە) ئەنیستیتوتی توێژینەوەی پێشكەوتووە لە بەرلین. هەندێ لە كتێبەكانی بریتین لە: **كۆسمۆپۆلیتانیزمێكی تر**(چاپی زانكۆی ئۆكسفۆرد ٢٠٠٦)، **مافی ئەوانیتر** (چاپی زانكۆی كامبریج ٢٠٠٤)، **دیموكراسی و جیاوازی** (چاپی زانكۆی بریستۆن ١٩٩٦)، **واقعی خودیی: جێندەر، جڤاك و پۆست مۆدێرنیزم لە ئەخلاقی هاوچەرخ دا** (چاپی روتلج ١٩٩٢).

سەرچاوە: http://en.wikipedia.org/wiki/Seyla_Benhabib

341. Seyla Benhabib(editor), Toward a Deliberative model of Democratic legitimacy, in Democracy and diffrence ,contesting the boundaries of the Political , Princeton University Press, Princeton, New Jersey,1996.p. 67
342. Seyja Benhabib ,op.cit.,Ibid., p.68

کۆمەڵگا بێت کە لە لایەن دەسەڵاتی ناوبراوەوە حوکم دەکرێن.[343] چەمکی راوێژگەری بەتایبەتی لە پاڵ چەمکی دیموکراسی دا بریتیە لە شێوازێکی تایبەتمەندی پەیوەندی لە پانتایی سیاسەتدا. راوێژی سیاسی راوێژێکە کە لە پرۆسسی بڕیاری سیاسی دا وەك گرنگترین میکانیزم لێك دەدرێتەوە و کاتێ دێتەئاراوە کە هاووڵاتیان بتوانن گفتوگۆی سیاسی بکەن و لەم گفتوگۆیە دا بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە ژیانی سیاسی دەست پێدەکات. کەواتە بەشداری تاکی هاووڵاتی وەك گرنگترین توخمی چەمکی دیموکراسی بەوەبەرچاوگرتنی سیفەتی راوێژگەری بەمانای بەشداریە لە وتووێژی سیاسی و بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە ژیانی سیاسی.[344] جۆشوا کۆهن* ئەم پرۆسەی ڕاوێژگەری بە (رەوتی راوێژگەری ئایدیایی) وەسف دەکات وئاماژە بە سێ تایبەتمەندی دەکات:[346]

١. ئەم ڕەوتە یارمەتی پاساوهێنانەوەی هێندێ بۆچوونی ئاشنای دروستکردنی بڕیاری بەکۆمەڵ(جماعی) دەدات، بەتایبەتی بۆچوون سەبارەت بە جیاوازی دروست کردنی بڕیاری بەکۆمەڵ وەك سازش، مامەڵە وچالاکی بازاڕئاسا، هەم لەبەر ئەو بایەخ پێدانە راشکاوەی کە

343. Joshua Cohen, Procedure and Substance in Deliberative Democracy, in Democracy and Difference, op.cit.,p.95.

٣٤٤ . منصور میر احمدی، اسلام و دمکراسی مشورتی، نشر نی، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥) ل ١٩١.

* جوشوا کۆهن Joshua Cohenلە ساڵی ١٩٥١لە دایك بووە، فەیلەسوفێکی سیاسی و مامۆستای زانکۆی ستانفۆردە لە بەشی فەلسەفە و زانستە سیاسیەکان و قوتابخانەی یاسا. کۆهن لە زانکۆی ستانفۆرد سەرۆکی سەنتەرێکی نوێیە بۆ دادپەروەری جیهانی. لە بەشێکی زۆری کارەکانی گرنگی بە فەلسەفەی یاسا و فەلسەفەی سیاسی و تیۆری دیموکراسی و بە تایبەتی دیموکراسی راوێژگەری و دادپەروەری جیهانی دەدات. پێشتر مامۆستای سیاسەت و فەلسەفە بووە لە ئەنیستیتیوتی ماساچوستس بۆ تەکنەلۆژیا و لە زانکۆی ییل و هارڤارد خوێندوویەتی و لە ژێر سەرپەرشتی جۆن راولز دکتۆرای وەرگرتووە. هەندێ لە کتێبەکانی بریتین لە: **سەبارەت بە دیموکراسی** (لەگەڵ جویڵ روجرز،١٩٨٣)، **نایەکسانی و دەسوەردان** (لەگەڵ جویڵ روجرز ،١٩٨٦) **دیموکراسی و کۆمەڵەکان** (لەگەڵ جویڵ روجرز ،١٩٩٥) **نایەکسانی نۆێ** (لەگەڵ جویڵ روجرز ، ١٩٩٩)

سەرچاوە: (http://en.wikipedia.org/wiki/Joshua_Cohen_(philosopher

٣٤٦. جوشا کوهن، مشورت و مشروعیت دمکراتیك، ت: سید علی اصغر سلطانی، فصلنامه فرهنگ اندیشه، سال ٢، شماره ٥، بهار ١٣٨٢(٢٠٠٣)، ص ٢٠٧-٢٠٨.

دروست کردنی بڕیاری بەکۆمەڵ بە خێری گشتی دەدات و هــەم لــەو رووەوە کــە ئــەم گرنگــی پێدانە یارمەتی فۆرمۆلەبوونی ئامانجی بەشدابووەکان دەدات لە بڕیاردان.

٢. رەوتی ڕاوێژگەری ئایدیایی پاساوهێنەرێکی گشتییە کەلەسەر بنەمای ئەمە، جڤاکی *Community* دیموکراتی بە چەمکەکانی ئۆتۆنۆمی وچاکەی گشتی بەستراوەتەوە.

٣. ئــەم رەوتــە بونیــادێکی دیــاریکراو بــۆ تــاوتویێ کردنــی پرســی تایبــەت بــە دەزگــا کۆمەلآیەتییەکان دابین دەکات.

بەم شــێوەیە بۆمــان دەردەکــەوێت لــە بڕیــاری بــە کۆمەڵــدا شــێوازەکانی دیــالۆگ و مشتومڕی هاوولآتیان بۆ پێش خســتنی بۆچــوونە تایبەتییــەکان لــە خــودی خۆیــدا گرنگــە وئەمەش وا دەکات کە تاکە ئامرازی نێــو ئــەم بــوارە واتــە بــواری دروســتکردنی بڕیــارێکی تایبەت، زمان و وتووێژ بێت، هەروەها لە پرۆسسی ئاڵوویری زانیاری و راوێژ دا ســەربەخۆیی تاکەکان و گەیشتن بە چاکەی گشتی گەلآڵە دەبێت، چونکە دواجار هەموو کۆبوونەوەیــەك بــۆ راوێژ لەسەر پرسێکی دیاریکراو دەرەنجامێکی گشتی لیێ دەکەوێتەوە، هەر لێرەوە (کۆهن) بەم جۆرە پێناسەی سیستەمی دیموکراسی راوێژگەری دەکات:

> **دیموکراسی راوێژگەری، جڤاکێکە کە کاروبارەکان تێیدا لە ڕێگای راوێژی گشتییەوە لە نێوان ئەندامەکان بەڕێوەدەبرێت. لە ناو ئایــدیای کۆمــەڵێکی دیموکراتی دایە کە پاساوهێنانەوە بۆ مەرج و کۆتوبەنــدەکانی کۆمــەڵگا لــە ڕێگــای گفتوگــۆ و ئــەرگۆمێنتی گشــتی نێــوان هاوولآتییــە هاوتــا و یەکسانەنەکانەوە ئەنجام دەدرێت.**[٣٤٧]

لێرە دا پێنج تایبەتمەندی بۆ تێگەیشتنی خۆی لەمەڕ دیموکراسی راوێژگەری دیاری دەکات کە بەناوی (تێگەیشتنی شکلی *Formal conception*) ناوزەدی دەکات:[٣٤٨]

١.[سیستەمی]دیموکراسی ڕاوێژگەری جڤاکێکی سەربەخۆ وبەردەوامــە کــە ئەندامــەکانی بەردەوامی ئەم کۆمەڵگەیان تا ئاییندەیەکی بیێ کۆتایی قبوڵ کردووە.

---

٣٤٧. منصور میر احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٣٤٨. جوشا کوهن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٢-٢١٣.

٢. ئەندامانی ئەم کۆمەڵگایە ڕوانگەیەکی هاوبەشیان هەیە کە بریتییە لەوەی مەرجە گونجاوەکانی جڤاك، چوارچێوەیەك بۆ راوێژ دابن دەکەن وخودی ئەم مەرجانەش بەرهەمی راوێژی ئەوانە...لە ڕوانگەی ئەوانەوە، ڕاوێژی ئازادانەی تاکە هاوتاکان بنەمای شەرعیەتە.

٣. [سیستەمی]دیموکراسیی راوێژگەری جڤاکێکی پلۆرالیستە. ئەندامەکان، ئەولەویەت و بیروباوەڕ و وئایدیای جیاوازیان هەیە سەبارەت بە شێوازی ڕەفتاری ژیانی تاکەکەسی خۆیان.

٤. لەبەر ئەوەی ئەندامانی ئەم کۆمەڵگا دیموکراتییە، پرۆسسەکانی ڕاوێژگەری بە سەرچاوەی شەرعیەت لە قەڵەم دەدەن، هەر بۆیە بۆیان گرنگە ڕێسا و مەرجی کۆمەڵەکەیان نەك هەر بەرهەمی ڕاوێژ، بەڵکو لایان شەفافیش بێت.

٥. هەموو ئەندامێك دەزانێت کە ئەویتر خاوەنی بەهرەی ڕاوێژە، واتا ئەو بەهرەیەی کە بۆچوونە ناو ئاڵوویری دەستەجەمعی ئەرگۆمێنت و کارکردن لەسەر بنەمای دەرەنجامەکانی ئەم ئەرگۆمێنتە جەماعیە زەروورییە .

کەواتە بەبڕوای (جۆشوا کۆهن) وبەپشت بەستن بە پێناسە و بەم پێنج تایبەتمەندییە دەتوانین بڵێین کە دیموکراسی ڕاوێژگەری لە چوارچێوەی سیستمێکی سەقامگیری کۆمەلایەتی دا بەرجەستە دەبێت، بەجۆرێك ئەم سەقامگیرییە جۆرە رایەڵێکی کۆمەڵایەتی و یادەوەری هاوبەشیان بۆ دروست بکات، ئەمە جگە لەوەی فاکتەری یەکەمی دروست بوونی کۆمەڵگا لەم تێڕوانینە دا بریتیە لە ئیرادەی سەربەخۆیی هاووڵاتیان کە هیچ پێش مەرجێکی تر قبوڵ ناکات و کۆمەڵگا و چالاکی سیاسی بەرهەمی راوێژی بەردەوامی تاکەکانە، ئەو تاکانەی کە وەك خودی خاوەن بەهرەی دیالۆگ رێز لە جیاوازی یەکتر دەگرن. (سیلا) پەیوەندییەکی تۆکمە دروست دەکات لە نێوان راوێژ وشەرعیەت و ئەرگۆمێنتەکەی ئەوەیە:

> **دەبێ وەها سەیری شەرعیەت بکرێت لە کۆمەڵگای دیموکراسیە ئاڵۆزەکان کە دەرەنجامی راوێژێکی گشتی بێ سنوور و ئازادانەی هەموانە دەربارەی پرسە گرنگە هاوبەشەکان، بەم جۆرە فەزای گشتی تەشاور دەربارەی ئەو پرسانەی کە جێی بایەخی هاوبەشن لایەنێکی جەوهەرییە بۆ شەعیەتی دەزگا دیموکراتییەکان.**[٣٤٩]

349 . Joshua Cohen, procedure and Substance in Deliberative Democracy, Ibid.,p.68.

ئەو بیرۆکەی سەرەکیەی کە لە پشت مـۆدێلی دیمـوکراتی تەشـاورییە ئەوەیـە کـە تـەنیا دەتوانرێت بەو نۆرمانە بگوترێت دروستن، واتە لـە رووی ئەخلاقییـەوە ئیلـزامین کـە هـەموو کەسانە لەسەری رێکبکەون کە دەکەونە ژێر کاریگەریەکەیـەوە، ئەگـەر رێککـەوتنێکی لـەم جۆرە هەبێ وەك دەرئەنجامی پرۆسسی راوێژ ئەوا دەبێ ئەم خەسڵەتانەی خوارەوەی هەبێ:[350]

١- بەشداری لە راوێژێکی لەم جۆرە مەحکومە بـە نـۆرمی یەکسـانی و هاوتـایی، واتـە هەموو تاکەکان هەمان دەرفەتیان هەبێت بۆ دەستپێشخەری کـردەی قسـەیی، پرسـیارکردن و لێپرسینەوە و *debate* کراوە.

٢- هەمووان مافی پرسیارکردنیان هەبێـت لە بابەتە دیاری کراوەکانی گفتوگۆکە.

٣- هەمووان مافی دەست پێشخەریان هەبێت بۆ ئـەرگۆمێنتی تەئـەمولی سـەبارەت بـە رێسای رێکاری گوتار و ئەو رێگایانەی رێساکانی لێ بەرهەم دیـت و جێ بەجێ دەکرێت.

بە پێی مۆدێلی راوێژگەری، شەرعیەت لە رێکاری(اجراءات) راوێژگەری لەدایك دەبێت و گرانتی عەقلانییەتی پراکتیکی دەکـات، بـەڵام پرسـیار سـەرەکی لای سـیلا ئەوەیـە ئایـا پێداویستی عەقلانیەتی پراکتیکی لە پرۆسسی دیموکراسی راوێژگەری چییە؟ پرۆسسـی راوێـژ پرۆسسێکی جەوهەرییە بۆ عـەقلانییەتی کردەیی و دروست کردنی بڕیاری جەماعی لەبەر ئـەم سێ هۆکارە:[351]

١. پرۆسسی راوێژ برییتە لە پرۆسسی بەخشینی زانیاری چونکە:

أ- هیچ کاتێك تاك بەتەنیا ناتوانێت مەعریفەی پێش وەختـەی هـەبێت و پـێش بینـی ئایندە بکات سەبارەت بە پرسە ئەخلاقی وسیاسییەکان کە تاکەکانی تر دەرکی دەکەن.

ب- هیچ کاتێك تاك بەتەنیا ناتوانێ ببێتە خاوەنی ئەو زانیاریانـەی کـە پەیوەنـدیان بـە بڕیارێکی دیاریکراوەوە هەیە و کاریگەری لەسەر هەمووان هەیە. کەواتە راوێژ رێکارێکـە بـۆ وەرگرتنی زانیاری.

٢. مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری لە ژیانی کۆمەڵگا دا تـەنیا لـە ململانێـی بەهاکانـدا بەردەوام نابێت بەڵکو لە ململانێی بەرژەوەندیەکانیش دا درێژەی هەیە، بەومانایەی کە پـاش رازی بوون بە پرەنسیپەکانی دیموکراسی تەشاوری بەرژەوەندی ئەو تاك یان گروپانەش وەبەرچاو

---

350. Joshua Cohen, op.cit. Ibid. p.70.
351. Ibid.,pp 74-71..

بگیرێت کە پرۆسسی ڕێکاری راویێـژ کاریگـەری سیاسـی لەسـەریان هـەبووە لـە چوارچـێوەی هاوکاری کۆمەڵایەتی دوولایەنەدا.

٣. هەموو مۆدێلێکی دیموکراسی راوێژگەری و ڕێکاری، پێش وەختـە کراوەیـە بـە رووی ئەو ئەرگۆمێنتەی کە دەڵێت، هیچ کۆمەڵگایەکی مۆدێرن ناتوانێت کاروباری خۆی ڕێك بخات بێ پشت بەستن بە خەیاڵی کۆبوونەوەی جەماوەری بۆ ئەنجامدانی تەشاور بە شێوازێکی ئاشکرا و جەماعی. بەم جۆرە بەدەستهێنانی مەعریفە سەبارەت بە پرس یان چەمکێکی دیـاریکراو، پرۆسسێکی کۆمەڵایەتی ئاڵۆزە کە تاك بە تەنیا ناتوانێت بێتە خـاوەنی، بەتایبـەتی کاتێـك ئەم پرسە پەیوەست بێت بە چارەنووسی سەرجەم تاکەکانی ترەوە، هەربۆ لە ڕوانگـەی سـیلاوە لە ڕێگەی ڕێکاری دیموکراسییەوە دەبێ دەرفەتی راوێژ و را گۆڕینەوەی کراوە بێـتە ئارا، خاڵی جەوهەریش لە هزری (سیلا) ئەویە کە ژمارەو قەبارەی دەنگ و ڕا گرنگ نیە بەو رادەیەی کە ئەرگۆمێنتی بەهێز گرنگە و ئەوەش وا دەکات دیموکراس راوێژگەری لە دیموکراسی راستەوخۆ جیا ببێتەوە.

ڕۆبرت دال یەکێك لەو بیرمەندانەیە کە کاریگـەری قـوڵی لەسـەر هـزری دیموکراسـی بەگشتی هەبووە و بۆتە سەرچاوەیەك بۆ دیموکراسی راوێژگەری و پێنج پێوەرە گرنگەکەی (هەر وەك لە بەشی یەکەم، باسی سێیەم، تەوەری دووەمی ئەم توێژینەوەیە دا ئامـاژەی بـۆ کـراوە) سەبارەت بە ئیستحقاقاتی پێویست لەمەڕ پرۆسسی وەرگرتنی بڕیار بۆ ئەوەی بـە دیمـوکراتی وەسف بکرێن.[٣٥٢] بەکارهێنانی پێوەرەکانی (دال) بـۆ دیموکراسـیی دەروازەیـەکی گرنگـە بـۆ بیروبۆچوون وهەڵوێستی دیموکراسی راوێژگەری بۆ نموونە پێوەری یەکەم و سێیەم لە دیموکراسی راوێژگەریدا بایەخی زۆری هەیە کە جەختێکی زۆر لەسەر زۆرترین دەرفەتی بەشداری کاریگەر وچـالاکانە وتێگەیشـتنی ڕۆشـنگەرانە لـەپێناو بـەدیهێنانی کۆمەڵگایـەکی سیاسـی دادپەروەرانەتردا. بۆئەوەی تاك بەتەواوی بەشداری بکات لە پرۆسیی وەرگرتنی بڕیار، پێویستە بەشدار بێت لە راوێژێکی ڕاستەقینەدا نـەك تـەنیا تـەعبیرکردن لـە تـەفزیلات و هەڵبـژاردن

---

٣٥٢ . كولن فارلي، مقدمة في النظرية السياسية المعاصرة، ت: محمد زاهي بشير المغيربي و نجيب المحجوب الحصادي، منشورات جامعة قاريونس ، بنغازي،٢٠٠٨،ص ٢٦١. دەقە ئینگلیزییەکەی ئەمەی خوارەوەیە:

- Colin Farrelly, Introduction to Contemporary Political Theory SAGE Publications, London, Cromwell Press, Trowbridge, Wiltshire, SAGE Publications Ltd, 2004.

بكات، ئەم راوێژە حزبەكان پابەند دەكات واز لە رەفتاری ستراتیژی بێـنن ولـە جیـاتی ئەمـە هەوڵ بدەن بۆ گەیشتن بە رێككەوتنێكی جەماعی لە نێوان بەشدارە ئازادە یەكسانەكان دا.[٣٥٣]

پێویستە تیشك بخەینە سەر ئەوە كە لە نێو دیموكراسی راوێژگەری دا دوو ئاراسـتەی سـەرەكی هەیە كـە یـەكیان جەوهەرگەرایـیە و ئـەویتریان ئاراسـتەی رێكارییـە. لایـەنگرانی ئاراسـتەی جەوهەری داكۆكی لە وێنای دیموكراسی راوێژگەری دەكەن كە لەیەك كات دا پرەنسیپە جەوهەری و رێكارییەكان لە خۆدەگرێت و ئەم پرەنسیپە جەوهەریانە، ئازادییـە سـەرەكییەكان و دەرفـەتی دادپەروەرانە دەگرێتە خۆی. بەم جۆرە ئێستا هەنـدێ لـە لایـەنگرانی رێكارییـەت داكـۆكی لـە پرەنسیپی جەوهەری دەكەن، بۆ نموونە (جۆشوا كۆهن) رای وایە كە دیموكراسی راوێژگـەری پـێش وەختە هەندێ پرەنسیپی جەوهەری گریمانە دەكات و جەدەل لەسەر ئـەوە دەكـات كـە روانگـەی راوێژگەری "پرەنسیپی بەشداری" وەردەگرێ كە مـەرجی زۆر سـارم لـەخۆدەگرێت: بـەپێی ئـەم پرەنسیپە پێویستە لەسەر دیموكراتی جماعی- دەزگایی، پەیوەندی لەنێوان پاسـاوی راوێژگـەری و پیادەكردنی دەسەلاتی گشتی هەلبـژێری- گرەنتـی مـافی یەكسـان لەبەشـداری دا، كـە مـافی دەنگدان و پەیوەندی و گوزارشتی سیاسی و ملدان بـۆ نەچەسـپاندنی هـیچ جـۆرە كۆتوبەنـدێك لەسەر روانگە و ناوەرۆكی تەعبیرەكان، و مافی وەرگرتنی پۆستەكان و ملدان بۆ یەكسانی وەزنی دەنگەكان و مەرجی گشتی بۆ رەخساندنی دەرفەتی یەكسان لەبەردەم كاریگـەری چـالاك لـەخۆ دەگرێت. مەرجی دواییان بەرپەرچی حاڵەتی ستەم دەداتـەوە لـە دەرفـەتی وەرگرتنـی پۆسـت و نفوزی سیاسی.[٣٥٤] بۆ جەخت كردن لەسەر هەستی رەخنەیی دیموكراسی راوێژگـەری، نوسـەرێكی وەك (دیزیك) داكۆكی لەو دیموكراسیە دەكات كە ئەم خەسڵەتانەی هەیە:[٣٥٥]

١- فرەییە، چونكە زەرورەتی پەیوەندیكاری لە ئامێز دەگرێت ، لەمیانی جیاوازی بە بـێ سڕینەوەی جیاوازییەكان.

٢- تێڕامانیە (تأملی)، لـە ئاراسـتە گومانكارانەكـەی خـۆی لـە بەرانبـەر دابونەریتـە چەسپاوەكان دا.

---

٣٥٣. كولن فارلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٤.

354. Joshua Cohen, Ibid ., pp.106-107.

٣٥٥ . سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٩.

٣- بـان نەتەوییـە، لـە تواناكـەی بـۆبڕینی سـنووری دەوڵـەت بـەرەو هەنـدێ بابـەت كەچوارچێوەی دەستووری نییە.

٤- ئیكۆلۆژییە، لە كرانەوەی پەیوەندیكارانەی دا بەڕووی سروشتی نامرۆیی دا.

٥- دینامیكیە، لە كرانەوەی لـە بەرانبـەر ئاسـتەنگ و دەرفـەتی دیموكراسـی هەمیشـە گۆڕاودا.

بـە شـێوەیەكی گشـتی، فـۆرمی سیاسـی و دیموكراسـیانە لـە روانگـەی راوێژگەریـەوە چوارچێوەیەكی كاركردن بۆ بارودۆخی دەزگایی و كۆمەلآیەتی دیاری دەكات كە بڕیـاری ئـازادی نێوان هاوولآتیە یەكسانەكان ئاسان دەكات، لە رێگای پشتیوانی كردن لـە رەوشـێكی لـەبار بـۆ بەشداری و كۆبوونەوە و رادەربڕین.[٣٥٦] بەلآم لێرەدا ئەو رەخنەیەی كە لە دیموكراسـی راوێژگـەری دەگیرێت ئەوەیە كە رەنگە راوێژكردن وئەرگۆمێنت هێنانەوە هێندە درێژە بكێشێت كە بـە هـیچ جۆرێ چارەی كێشەكانی پـێ نـەكرێت، چـونكە بەشـێك لـە كێشـە سیاسـی و كۆمەلآیـەتی و ژینگەیەكان بەرلەوەی پێویستیان بە دیالۆگ و مشتومڕ هەبێت، پێویستیان بـە چـارەی بەپەلـە هەیە. بۆ خۆپاراستن لە كەموكوڕی راوێژ هەندێ لە بیرمەندان(دانیل بیل) جەخت لەسەر هەنـدێ پێش مەرج دەكەنەوە كـە وادەكـات راوێـژی ئـەخلاقی بنیاتنـەر ئەگـەرێكی زیـاتری هـەبێت، لەوانە:أ.دابەشكردنی تاڕادەیەك بە ئینسافی سەرچاوەكان، ب.هەستی كۆمـەڵگایی و متمانـەی نێوان بەشداران، ج. كلتوری سیاسی كە گرنگـی بـە دەركردنـی بڕیـار دەدات لەلایـەن نوخبـەی كلتوریەوە.[٣٥٧] دیارە ئەم خاڵە دژی پرەنسیپی بەشداری هـەموو هاولآتیانـە و ئاسـتی بەشـداری سیاسی دادەبەزێنێت. بەلآم لە لایەكی ترەوە ئاماژە بەوە دەكرێت كە راوێژگەری یۆتۆپییە، چونكە چۆن هەموو خەڵك دەتوانێ بەشداری لە راوێژێك بكات و بەڵگەی دروسـت بخاتـەڕوو، ئاشـكرایە باكگراوندی تاكەكان بۆ بەڵگەهێنانەوە و ئاستی هوشیاری و رۆشنبیری كاریگەری لەسەر جـۆری بیركردنەوە دەبێت. بەلآم لێرەدا بۆ چارەسەركردنی كێشەی بەشداری لە راوێژ هەندێ لەبیرمەنـدان پرۆژەی كردەیی و رێكاری واقعی دەخەنەڕوو بـۆ نموونـە پێشـنیاری پشـوویەكی تـری نەتـەوەیی دەكەن لە ژێر ناوی "رۆژی راوێژ"كە وادەكات دیموكراسی راوێژگەری كەمتر یۆتۆپی بێت:[٣٥٨]

---

356 . Joshua Cohen, op.cit., p.99.

٣٥٧. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٨٣.

٣٥٨. هەمان ، ل ٢٨٦.

ئەم پشووە هەفتەیەك بەر لە هەڵبژاردنی گشتی دەبێت. دەنگدەرە تۆمارکراوەکان بانگهێشتی کۆبوونەوە دەکرێن لە گەڕەکەکان ، لە گروپی بچوکی پازدە کەسی و گروپی گەورەی پێنج سەد کەسی دا، بۆ وتوویژ لەسەر پرسە سەرەکییە کێشە لەسەرەکانی هەڵمەتی هەڵبژاردن. هەموو گفتوگۆکارێك ١٥٠ دۆلار وەردەگرێ بۆ جێبەجێ کردنی رۆڵی خۆی وەك هاووڵاتی لەو رۆژە دا، بە مەرجێك لە هەفتەی ئایینده دا دەنگ بدات. یاسا هەموو کارێکی تر لەم رۆژە دا یاساغ دەکات، جگە لە کارە زۆر زەروورەکان نەبێت.

هەرچەندە بە دیوێك دا رەنگە ئەمە لەگەڵ کۆمەڵگای ئاڵۆز و فرە رەهەندی هاوچەرخ دا زۆر نەگونجێت و وەك جۆرێك لە یۆتۆپیا خۆی بنوێنێ، بەلاّم بە دیوەکەی تر دا ئەگەر پرۆسسی بڕیاری سیاسی بە پرۆسسێك بزانین کە پەیوەندی نەك بە ژیانی هەموو هاووڵاتیانەوە هەیە بەڵکو پەیوەندی بە ئاییندەی نەوەکان و هەموو ژینگەی مرۆیی و نامرۆییەوە هەیە ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەرکێکی ئەخلاقییە کە تاك وەك هاووڵاتی رۆڵکی ئەکتیڤتر بگێرِی لە رەسم کردنی سیاسەت و بڕیارەکان دا بەتایبەتی کە ئێستا دا کە رادەی تەحەددییەکان زۆر لە جاران زیاترن و بێدەنگی و خەمساردبوون و خۆ دوورخستنەوە لە بەشداری کاریگەری سیاسی وا دەکات بڕیارەکان کەمتر گوزارشت لە بەرژەوەندی گشتی بکەن .

تەوەری دووەم: بنەما تیۆرییەکانی دیموکراسی راوێژگەری

دیموکراسی راوێژگەری وەك مۆدێلێکی نوێ لە فەلسەفەی سیاسی دا کە دەیەوێت روانگەی رادیکالتر بۆ کێشە سیاسی و کۆمەلاّیەتیەکانی بخاتەڕوو بە تایبەت سەبارەت بە چەمکە سەرەکییەکانی وەك ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری، بنەما تیۆرییەکانی خۆی سەرەڕای تیۆری رەخنەیی کە پێشتر تیشکمان خستە سەر لە دوو رەوتی فکریی تریش وەردەگرێت کە بریتین لە: ١. قوتابخانەی گرێبەستی کۆمەلاّیەتی. ٢. رەوتی پۆست لیبراڵ.[٣٥٩]

١- قوتابخانەی گرێبەستی کۆمەلاّیەتی:

توێژینەوە و لێکۆڵینەوەیەکی زۆر سەبارەت بە گرێبەستی کۆمەلاّیەتی وهەنگاونان بەرەو کۆمەڵگای مەدەنی و سیاسی لە روانگەی بیرمەندەکانیەوە ئەنجام دراوە کەبە پێویستی نازانین

٣٥٩. منصور میر احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٤.

لێرەدا ئاماژەیان پێبکەین، تەنیا ئاماژە بە خاڵێکی سەرەکی دەکەین ئەویش ئەوەیە کە تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی سەرەڕای جیاوازی بیرمەندەکانی بە تیۆرێکی دیموکراتی دادەنرێت کە پشت بە ئیرادەی ئازادی تاکەکان دەبەستێت بۆ دامەزراندنی دەوڵەت وسیستمی سیاسی وئەوەش لە هەموو قوتابخانەو تێڕوانینەکانی پێش خۆی جیای دەکاتەوە، هەرچەندە لە ناو بیرمەندانی تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتیدا بۆ نموونە (تۆماس هۆبز) ئیرادەی ئازادی تاکەکان دەکاتە پێشەکی بۆ دەسەڵاتێکی رەها وپەیوەندییەکی ستوونی لە نێوان دەسەڵات وتاکەکاندا دروست دەکات. چونکە لە روانگەی ئەوەوە دەوڵەت بریتییە «لە کەسێك کە ژمارەیەکی زۆر لە مرۆڤەکان بە پێی گرێبەست و پەیمان لەگەڵ یەکتر، خۆیان یەك بە یەك ئەو کەسە بە مەرجەعی مسداقیەت و رەوایەتی کردارەکان لەقەڵەم دەدەن».[٣٦٠]

بەڵام دیسان پێش مەرجی سەرەکی ئەم ڕەوشە ئیرادە و ویستی تاکە نەك هێز و ئیرادەیەکی دەرەکی. «مرۆڤەکان لە نێوان خۆیان دا رێك بکەون کە بە خواستی خۆیان ملکەچی کەسێك یان کۆمەڵە کەسێك بن».[٣٦١] لە ناو بیرمەندەکان دا، جۆن لوك و بەتایبەتی جان جاك رۆسۆ گرنگیەکی زۆریان بە سنوردارکردنی دەسەڵات و هێنانە ئارای پەیوەندییەکی ئاسۆیی داوە کە تاك یان هاوولاٚتیان بە دەسەلاٚتدارەکانەوە گرێ دەدات. رۆسۆ ئاماژە بەوە دەکات کە «هەموو تاکێك خۆی و هەموو مافەکانی بە هاوبەشی دەخاتە ژێر رێنمایی ئیرادەی گشتی و هەموو ئەندامێك وەك بەشێکی دانەبڕاوی گشت، لە پەیکەری کۆمەڵایەتی دا قبوڵ دەکرێ».[٣٦٢] و لەم نێوەدا بەشداری و ڕاوێژ ڕۆڵی گەورە دەگێڕن، چونکە رۆسۆ پێیوایە «کردەی بەشداری پابەندبوونی دوولایەنەی کۆمەڵگا و تاك لەخۆ دەگرێت. ئەرك و بەرژەوەندی هەر دوو لایەنی گرێبەست، ناچاریان دەکات یارمەتی یەکتر بکەن».[٣٦٣] لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە تیۆری دیموکراسی راوێژگەری بە جۆرێك لە جۆرەکان درێژکراوەی قوتابخانەی گرێبەستی

---

٣٦٠. توماس هابز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

هەڵبەتە (بۆ ئەوەی ئەو بتوانێ هێز وئیمکاناتی هەموویان بەو جۆرەی خۆی بەباشی دەزانێت بۆ پارێزگاری کردن لە ئارامی و ئاسایش و پاسەوانی گشتی بەکاری بێنێت.) هابز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٣٦١. توماس هابز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٣.

٣٦٢. ژان ژاك روسو، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤.

٣٦٣. جوشوا کوهن ، سەرچاوەی پێشوو، ل١١١-١١٥.

کۆمەڵایەتییە ، بە تایبەتی لەو ڕووەوە کە تیۆری دیموکراسی ڕاوێژگەری پشت بە پرەنسیپی ڕێککەوتن وپەیمان و کۆدەنگی دەبەستێت لە بڕیاردان دا، تیۆری دیموکراسی ڕاوێژگەری لەسەر بنەمای ئەم ئایدیایە دامەزراوە کە تیایدا کۆمەڵگا لە ڕێگای باس وگفتوگۆ و ئەرگۆمێنت لە نێوان هاووڵاتییە یەکسانەکان دێتەئاراوە و بەم جۆرە پاساو بۆ کۆتوبەندەکانی ئەم کۆمەڵگایە دەهێنرێتەوە. سەرەڕای ئەم پێکچوونەی تیۆری ڕاوێژگەری لەگەڵ تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی، گرنگترین جیاوازیان بریتیە لە جیاوازی نێوان هەر دوو چەمکی "گرێبەست" و"ڕێککەوتن" و دواجار کۆدەنگی، چونکە «گرێبەست دەربڕی ڕەشێکە کە پێویستی بەستنی پەیمانێك بەدوای خۆیدا دێنێت بۆ چارەسەرکردنی قەیران و کێشەکان، لە کاتێك دا "ڕێککەوتن"پەیوەستە بە دۆخێکی تایبەتەوە کە ڕەنگە بێتە ئاراوە».[٣٦٤] ئەمەش لەمیانی ڕەوشێك دەبێت کە تاکەکان تێیدا هەوڵی بەدیهێنانی دەدەن. بە وتەی (جۆشوا کۆهن): لە ڕاوێژی ئایدیالی دا تاکە بەشدارەکان هەم لە ڕووی شکلی و هەم لەڕووی بایەخەوە یەکسانن.[٣٦٥] لە ڕووی شکلیەوە یەکسانن چونکە ڕێساکانی ڕاوێژ پەنجە لەسەر تاکەکان دانانێت. هەموو تاکێکی خاوەن بەهرەی ڕاوێژ، شوێنگەیەکی یەکسانی هەیە لەگەڵ ئەوانیتر دا لە هەر قۆناغێکی ڕەوتی ڕاوێژ دابێت... ئەندامەکان لە ڕووی بایەخیشەوە یەکسانن، چونکە دابەشکردنی دەسەڵات و سەرچاوەکان، کاریگەری نابێت لەسەر دەرفەتی ئەوان بۆ بەشداری کردن لە ڕاوێژ و هیچ ڕۆڵێکی دەسەڵاتگەرانە ناگێڕێت لە ڕاوێژەکەیان دا.

٢– ڕەوتی پۆست لیبراڵ ***Post-liberal***:

لە قۆناغی هاوچەرخ دان ڕەوتی پۆست لیبراڵ بە وەرچەرخانێکی تایبەتی لە هزری هەندێ لە بیرمەندە لیبراڵەکان دەست پێدەکات لە چەمکی ئازادییەوە بەرەو چەمکی دادپەروەری. بێگومان (جۆن ڕاولز)* فەیلەسوفی هاوچەرخ ڕۆڵێکی گرنگی لەم وەرچەرخانە دا هەبووە. ڕاولز

---

٣٦٤. منصور میر احمدی، سەرچاوە پێشوو، ل ٢٠٠.

٣٦٥. جوشا کوهن ، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٤.

* جۆن ڕاولز John Rawls فەیلەسوفی هاوچەرخی ئەمریکی لەساڵی ١٩٢١ لە بالتیمور لە دایك بووە لە بەشی فەلسەفە لە زانکۆی پریستۆن خوێندنی دەست پێ کردووە. و لە کۆتاییەکانی ١٩٧٦ چۆتە هارڤارد. لە ساڵی ٢٠٠٢ کۆچی دوایی کردووە.بە سوود وەرگرتن لە فەلسەفەی بیرمەندانی وەك ڕۆسۆ و لۆك و کانت گرنگترین بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە دادپەروەری دارشتووە. ڕاولز یەکێکە لە گەورەترین فەیلەسوفی

به هۆی تێگەیشتنێکی تایبەت لە دادپەروەری — دادپەروەری وەك ئینساف- هەوڵی گەلاڵە کردنی دادپەروەری دەدات و دەیەوێت ناکۆکی نێوان ئازادی و دادپەروەری چارەسەر بکات و پێیوایە ناکۆکی هەنووکەیی لە مەیدانی بیرکردنەوەی دیموکراتی دا بەشێکی زۆری پەیوەندی بەوەوە هەیە کە کام چەمکی دادپەروەری زۆرتر گونجاوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیموکراتی لە ژێر سایەی رەوشێکی شیاو و مەعقول دا.[٣٦٦] بەم جۆرە جیاوازی لەنێوان هەردوو چەمکی عەقلانی ومەعقولّ دەکات «ئەوەی پاساوە بۆ رەفتارێکی عەقلانی ئەو بنەما ناسراوانەیە کە ئاراستەمان دەکات بۆ نموونە بەرەو هەڵبژاردنی ئەو ئامرازانەی وامان لیّ دەکات ئامانجەکان بەدی بێنن بەو پەڕی چالاکی وسەرکەوتنەوە بەلاّم مەعقولّ ئەو هەستە ئەخلاقییە کە بنچینەی حەزی چوونە ناو هاوکاری منسفانە دروست دەکات».[٣٦٧] سەبارەت بە پرسی دادپەروەرانە بوونیش لە فەلسەفەی سیاسی ڕۆژئاوادا دوو وەلاّمی سەرەکی هەیە : ***یەکەم***، دادپەروەری بەمانای بەدەست هێنانی بەرژەوەندی دوولایەنە لەسەر بنەمای رێککەوتن وگرێبەست کە تیایدا پاڵنەری کاری دادپەروەرانە دابین کردنی بەرژەوەندی درێژخایەنی تاکە . ***دووەم***، دادپەروەری وەك بێلایەنی، بەو واتایە کە کە بتوانین داکۆکی لە رەفتاری خۆمان بکەین بە بیّ گەڕانەوە بۆ بەرژەوەندی خۆمان.[٣٦٨] واتە راولز هەولّ دەدات لە چەمکی دادپەروەرییەوە دەست پێبکات کە پێیوایە لە لیبرالیزم دا بە هۆی بالاّدەستی چەمکی ئازادی توشی پەراوێزی هاتووە و بەم جۆرە چەمکی دادپەروەری وەك ئینساف دەخاتەڕوو، بەمەش جۆرە تەبایی وگونجانێك لە نێوان ئازادی و دادپەروەری دروست دەکات وئەمەش لای بیرمەندانی دیموکراسی

لیبرالیزم کە توانیویەتی توێژینەوە لەسەر پرسی دادپەروەرەی کۆمەلاّیەتی بکات. هەندیّ کتێبەکانی بریتین لە: تیۆرێك لەمەڕ دادپەروەری١٩٧١، لیبرالیزمی سیاسی ١٩٩٣، دادپەروەری وەك ئینساف ٢٠٠١.
سەرچاوە: سایتی آفتاب
http://www.aftab.ir/articles/view/religion/moral/c7c1132049730p1.php/29\12\2010

٣٦٦ . جون راولز، العدالة كانصاف، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٩، ص ١٠٣.

٣٦٧. احمد اغبال، الليبرالية السياسية و مسألة العدالة لدى جون راولز ، لەم سایتە لە رێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٧وەرگیراوە le blog www.sohpia.mht

٣٦٨. حسين بشيريه، ليبراليسم و محافظه كاری،جلد دوم ، نشر نی ، چاپ ٧، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧) ل ١١٥.

دەبێتە سەرەتایەك بۆ دیموكراسی راوێژگەری و جۆشوا كۆهن هەوڵ دەدات رەگی دیموكراسی راوێژگەری لە فەلسەفەی جۆن راولزدا بدۆزێتەوە وئاماژە بە سێ خاڵی گرنگ دەكات:[٣٦٩]

١- لە دیموكراسی دا كە سیستەمێكی باش بەسەری دا بالادەستە، گفتوگۆی سیاسی سەبارەت بە تێگەیشتنی جیاواز لەمەڕ چاكەی گشتی رێكدەخرێت. لە روانگەی راولزەوە ئەو كۆمەڵگایە كۆمەڵگایەكی دادپەروەرانە نییە كە تیایدا مشتومڕ لە پێناو بەدەستهێنانی بەرژەوەندی گروپە نەك بەرژەوەندی گشتی.

٢- ئایدیای سیستەمی دیموكراسی، بەرەنجامی یەكسانیخوازانەی لێدەكەوێتەوە كە پێویستە بەشێوەیەكی شەفاف بۆ هاولاتیان دابین بكرێت. لە روانگەی راولزەوە لەم كۆمەڵگایانە دا دەبێت دەرفەتی سیاسی جیا بێت لە پێگەی كۆمەلایەتی و ئابووری.

٣- دەبێت سیاسەتی دیموكراتی بە جۆرێك رێكخرێت كە زەمینەی عزەتی نەفس دەستە بەر بكات و هەستی توانستی سیاسی پەروەردە بكات ویارمەتی فۆرمۆلەبوونی هەستی دادپەروەری بدات.

بەم جۆرە دیاریكردنی چوارچێوەیەكی مەشروع بۆ چاكەی گشتی لە رێگای گفتوگۆی هاوولاتییانەوە دەبێت و وەبەرچاونەگرتنی پێگەی تاك، یەكسانی لەبەردەم دەرفەتەكان دەخولقێنێت كە پێویستە بە شێوەیەكی شەفاف بۆ هەمووان بێت و ئەمەش دەبێتە هۆی بەهێزكردنی هەستی سۆلیدارێتی مەدەنی وبنەماكانی ئەخلاقی كەلتووری سیاسی. بە رای (رۆبرت دال) یەكێك لە كێشە سەرەكیەكانی بیركردنەوەی ئەخلاقی دیاریكردنی چۆنیەتی گەیشتنە بە هەندێ پرەنسیپ كە بشێت بەجۆرێك لە مەعقولیەت بانگەشەی ئەوەی بۆ بكرێت كە گشتی یان یونیڤێرسالن. (راولز) هەوڵدەدات ئەمە دیاری بكات.[٣٧٠] راولز لەسەر ئەو رایەیە كە دەبێت هاوولاتیان لە كۆمەڵگایەكی دیموكراتی دا تێگەیشتنێكی لانیكەم ناڕاستەوخۆیان سەبارەت بە یاسا بنەڕەتییەكان وچەمكی دادپەروەری سیاسی وماف وئازادییە دەستوورییەكان هەبێت و ڕای وایە «یەكێك لە ئامانجە كردەییەكانی دادپەروەری وەك ئینساف بریتییە لە دابین كردنی بنەمایەكی فەلسەفی وئەخلاقی مەقبول بۆ دەزگا

---

٣٦٩. جوشا كوهن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٨- ٢٠٩

٣٧٠. روبرت دال، التحليل السياسي الحديث ، ت: د. علاء ابو زيد، مراجعة : د.على الدين هلال، مركز الأهرام للترجمة و النشر، ط ٥ بدون سنة، القاهرة، ط١(١٩٩٣)، ص ١٦٨.

دیموکراتییەکان».[٣٧١] ئەوەش پەیوەندی بە تێگەیشتنی هاولاّتیانەوە هەیە بۆ هەردوو چەمکی ئازادی و یەکسانی و بۆ ئەم مەبەستە دەبێت بۆ کەلتوری سیاسی بگەڕێنەوە و لە ڕێگای تاکی ئەخلاقییەوە کە خاوەن دوو بەهرەیە، ***یەکەم،*** توانای دروست کردنی وێنایەك بۆ چاکە (خێر) و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی و ***دووەم،*** توانای هەست کردن بە دادپەروەری وتێگەیشتن لە پرەنسیپەکانی و پیادەکردنی.[٣٧٢] لێرە دا راولز ئاماژە بە هەندێ مافی جەوهەری دەکات کە فۆرمی نایەکسانی کۆمەلاّیەتی دیاری دەکات کە لە چوارچێوەی بەرژەوەندی ئەندامەکان داخۆی دەنوێنێت.

أ) هەموو کەسێك هەمان مافی هەیە کە ناکرێت هەلّبوەشێنرێتەوە، لە رەسم کردنی ئازادییە سەرەکییە یەکسانە کافیەکان دا، ئەم رەسم کردنە لەگەلّ سیستەمی ئازادی هەمووان دا تەبایە.

ب) دەبێ سیماکانی نایەکسانی کۆمەلاّیەتی و ئابووری دوو مەرج بەدی بهێنن:

یەکەم، دەبێ نایەکسانی پەیوەست بێت بەو ئەرك و ناوەندانەی کە بۆ هەمووان کراوەن لە یەکسانیی رەوشێکی مونسفانەی دەرفەتەکان دا. ***دووەم،*** پێویستە سیمای نایەکسانی زۆرترین بەرژەوەندی بۆ ئەو ئەندامانەی کۆمەلّگا دابین بکات کە کەمترین ناوەندیان هەیە.[٣٧٣] یەکەمیان یەکسانی تەواو لە هەمبەر مافە سیاسیەکانی هاوولاّتیان لە سیستەمێکی دیموکراتی لەخۆ دەگرێت و دوومیان، هەلّسوکەوتێکی دادپەروەرانە (کە مەرجیش نیە تەواو یەکسان بێت) سەبارەت بە دابەشکردنی بەهای کۆمەلاّیەتی وئابووری.[٣٧٤] بەم جۆرە ئەم دوو پرەنسیپە هەولّی دۆزینەوەی رێگاچارەیەکی گونجاو دەدات بۆ ئازادی و یەکسانی لە دەرفەتەکان لە فکری لیبرالیزم دا بە جۆرێك کەهەمووان بێ جیاوازی تێیدا بەشدار بن و لە لایەکی تریشەوە چوارچێوەیەکی واقعی بۆ گرفتی نادادپەروەری دادەڕێژێت وەك کێشەیەکی هەیشەیی ژیانی مرۆڤ. سەبارەت بە چەمکی دادپەروەری وەك ئینساف راولز ئاماژە بەوە

---

٣٧١. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل٩١ .

٣٧٢. احمد اغبال، سەرچاوەی پێشوو، ص ١-٢.

٣٧٣. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤٨.

٣٧٤. روبرت دال، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦٩.

دەکات کە بیرۆکەی کۆمەڵگا وەك سیستمێکی بە ئینسافی هاوکاری (التعاون) کۆمەلاّیەتی لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەکی تر، بیرۆکەیەکی سەرەکییە.

راولز دەڵێت ئەم بیرۆکە سەرەکییەم بە پشت بەستن بە دوو بیرۆکەی سەرەکی و هاوڕێی تر دارشتووە، ئەوانیش بریتین لە : بیرۆکەی هاوولاّتیان (واتا ئەوانەی چونەتە ناو هاوکارییەوە) بەو پێیەی کەسی ئازاد و یەکسانن و بیرۆکەی کۆمەڵگای باش- رێکخراو *well-ordered* واتا کۆمەڵگایەك کە بەهۆی چەمکی گشتی دادپەروەرییەوە بە شێوەیەکی چالاك رێکخراوە. [375]

راولز ئاماژە بەوە دەکات کە کۆمەڵگای سیاسی باش- رێکخراو دەبێ سێ تایبەتمەندی هەبێت کە پشت بە چەمکی گشتی دادپەروەری دەبەستێت. ***یەکەم،*** ئەو کۆمەڵگایەیە کە هەموو تاکێك و تاکەکان وەك یەکتر چەمکی سیاسی دادپەروەری قبوڵ دەکەن (بەم جۆرە پرەنسیپی خودی دادپەروەری سیاسی قبوڵ دەکەن) و ئەمە ئەو شتەیە کە بیرۆکەی چەمکی گشتی دادپەروەری لەخۆی دەگرێت. ***دووەم،*** ئەو بیرۆکەی رێکخستنی خاوەن توانستەکان لەخۆی دەگرێت، بە هۆی چەمکی گشتی دادپەروەرییەوە واتە ئەو بیرۆکەیەی کە بونیادی سەرەکی کۆمەڵگا - واتا دەزگا سیاسی و کۆمەلاّیەتیە سەرەکییەکانی وشێوازی پەیوەندییان لە سیستەمی هاوکاریدا - بیرۆکەیەکە خاوەن مەعریفیەکی گشتییە، واتا بڕوا بە راست بوونەکەی دەهێنرێ ـ لە پێناو بەدیهێنانی پرەنسیپی دادپەروەری. ***سێیەم،*** دیسان ئەوەی بیرۆکەی رێکخستنی توانستەکان لەخۆ دەگرێت، ئەو بیرۆکەیەیە کە هاوولاّتیان هەستێکی چالاکی دادپەروەریان هەیە و ئەمە یارمەتییان دەدات بۆ تێگەیشتن و پیادەکردنی چەمکی گشتی دادپەروەری و کارپێکردنی لە زۆربەی کاتەکاندا بەو جۆرەی بارودۆخیان لە کۆمەڵگا دەیەوێت بە ئەرك و ئیلتزاماتەکانیشەوە.[376] دادپەروەری ئەو چوارچێوەیەیە کە تاکە عەقلانی و خاوەن بەرژەوەندییەکان بەسەرخۆیانی دا دەسەپێنن، بۆ ئەوەی هاوکاری ئەوانیتر بەدەست بێنن.[377] راولز ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چەمکی دادپەروەری وەك ئینساف تێگەیشتنێکی سیاسییە بۆ دادپەروەری و چەمکێکی گشتی نییە، ولەسەر بونیادی دەزگا سیاسی

---

٣٧٥. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ص٩٢ .

٣٧٦. سەرچاوەی پێشوو، ص٩٧.

٣٧٧. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٦.

وکۆمەلآیەتییەکان جێبەجێ دەبێت و عەقیدەیەکی ئەخلاقی گشتگیر نییە.[٣٧٨] ئەوەش پێویستی بە ئەرگۆمێنت و بەڵگەی عەقڵی هەیە بە پشت بەستن بە زانیاری و ئینساف چەمکێکی سیاسیە وسێ سیمای هەیە:[٣٧٩]

أ. چەمکێکی ئەخلاقیە، بۆ بابەتێکی دیاریکراو دادەڕێژرێت، واتە بونیادی سەرەکی کۆمەڵگای دیموکراتی.

ب. قبوڵ کردنی ئەم چەمکە واناکات هیچ بیروباوەڕێکی گشتگیری تایبەتیش قبوڵ بکرێت، چەمکی سیاسی وەك چەمکێکی مەعقول تەنیا بونیادە سەرەکیەکانی خۆی دەخاتەڕوو.

ج. چەمکی سیاسی دادپەروەری پەیوەستە بە کلتوری سیاسی کۆمەڵگا دیموکراتیەکان. بۆ نموونە ئاماژە بە بیرۆکەی کۆمەڵگا دەکەین وەك سیستەمێکی بە ئینسافی هاوکاری و بیرۆکەی هاوولآتیە ئازاد و یەکسانەکان. ئەمانە تایبەتن بە کۆمەڵگا دیموکراتیەکان.

هەروەك ئاشکرایە جۆن راولز جارێکی تر تیۆری گرێبەستی کۆمەلآیەتی دادەڕێژێتەوە وهەندێ بنەمای تیۆری بۆ دادەنی و دەیبەستێتەوە بە بیرۆکەی دادپەروەری وەك ئینساف، بەلآم بۆ ئاماژەکردن بە رەوشی بەرایی یان (ئەسڵی) بۆ ئەوەی رێککەوتنێکی دادپەروەرانە لە نێوان تاکە ئازاد و یەکسانەکان دا بێتەئاراوە و توشی چەواشەکاری نەبن، بیرۆکەی"پەردەی نەزانی*Veil of Ignorance*" دادەنێت و «بانگهێشتی ئەوە دەکات خەیاڵی ئەوە بکرێ کە هەوڵبدەین لەگەڵ ئەوانیتر دا بۆ گەیشتن بە رێککەوتنێکی سەرەکی واتە گرێبەستی کۆمەلآیەتی کە لە بنیاتنانی کۆمەڵگا دا پرەنسیپەکانی دادپەروەری بەرجەستە دەکات».[٣٨٠]

واتە تاکەکان لە رەوشی بەرایی دا و بەر لە گرێبەستی کۆمەلآیەتی لە رەوشێك دان کە نازانن لە پشت پەردەی گرێبەست و پاش چوونە ناو کۆمەڵگا چی چاوەڕوانیان دەکات، بۆیە هەموویان یەکسانن. بەڕای راولز دەبێ رێککەوتنەکە گریمانەیی بێت نەك مێژوویی:[٣٨١]

---

٣٧٨. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣-١٠٠.

٣٧٩. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.

٣٨٠. روبرت دال، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٨.

٣٨١. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

(i) گریمانەییە چونکە پرسیار لە لایەنەکان دەکەین سەبارەت بەوەی دەتوانن ڕێککەوتنی لەسەر بکەن و ئەوەی دەیانەوێت لەسەری ڕێکبکەون، نەك ئەوەی لەسەری ڕێککەوتوون.

(ii) مێژوویی نیە چونکە گریمانەی ئەوە ناکەین کە ڕێکەوتن کراوە یان ڕەنگە لە کاتێکی تردا بکرێت و تەنانەت ئەگەر ئەوەش ڕوو بدات، هیچ لە ڕەوشەکە ناگۆڕێت.

(iii) ئەو بنەمایەی کە لایەنەکان لەسەری ڕێکدەکەون دەبێ لە ڕێگای شیکردنەوەوە بڕیاری لەسەر بدرێت.

جۆن راولز بە گەلاڵەکردنی بیرۆکەی (ڕەوشی بەرایی) هەوڵدەدات پرۆسسێکی بەئینساف دابڕێژێت بۆ ئەوەی پرەنسیپەکانی دادپەروەری ڕێکەوتنیان لەسەر بکرێت، بەبڕوای راولز قەرارگرتنی بەشداربووەکان لە پشت (پەردەی نەزانی) پرۆسسی بڕیاردان و ڕێککەوتنی دادپەروەرانە دێتە ئاراوە، چونکە «تاك لەوەی پەیوەستە بە بەرژەوەندی هەستپێکراوی تاکەکەسیەوە، ڕێساکانی دادپەروەری هەڵدەبژێرێ چونکە دڵنیا نیە کە ڕەوشی چۆن دەبێت لە کۆمەڵگا نوێیەکەدا ».[٣٨٢] راولز لە ڕەخنەگرتن لە سیستەمی دیموکراسی و لیبرالیزم بیرۆکەی سیستەمی دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی *Property-Owning Democracy* دەخاتەڕوو کە بە بۆچوونی ئەو دەتوانێت ڕەوشێکی دادپەروەرانەتر لە نێوان ئازادی و یەکسانی دا بێنێتە ئاراوە و ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکێك لە هۆکارەکانی گفتوگۆکردن لەسەر ئەم بیرۆکە قورسە بریتیە لە جیاوازی کردن لە نێوان دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی کە هەموو بەها سیاسیە سەرەکیەکان بەدی دێنێت کە دوو پرنسیپەکەی دادپەروەری گوزارشتی لێ دەکەن، لەگەڵ دەوڵەتی چاودێری سەرمایەداری کە ئەمانە ئەنجام دەدات و ئێمە ئەم دیموکراسیە بە خیارێکی ئەلتەرناتیڤی سەرمایەداری لە قەڵەمی دەدەین.[٣٨٣] راولز جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دەستوەردانی دەوڵەت لە دابەشکردنی ئابووری و کاری بازاڕ دەبێت بە ڕادەیەك بێت کە زیان بە کارایی و گەشەی سیستەمی ئابووری نەگەیەنێت. نایەکسانی داهاتەکان وەك پاڵنەری کار و بەرهەم هێنان بەردەوام زەرورییە.[٣٨٤] دیموکراسی خاوەنداری وسیستەمی ئیشتراکیەتی لیبرالی، چوارچێوەیەکی دەستووری بۆ پلانە دیموکراتییەکان دادەنێن و

٣٨٢. روبرت دال، سەرچاوەی پێشوو، ١٦٨.

٣٨٣. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٤.

٣٨٤. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٢.

گرانتی ئازادییە بنەڕەتییەکان دەکەن، وێڕای بەهای بە ئینساف بـۆ دەرفەتـەکان (الفـرص) و ئابووری و حالاتی نایەکسانیش لەخۆدەگرن. لە هـەردوو سیسـتەمدا پرەنسـیپی دادپـەروەری بەدیدێت، ئەوەش کاتێـك کـە دەزگاکـان بـەو جـۆرەی وەسـف کـراون کاربکـەن، پرەنسـیپی دادپەروەری یەکەم مافی خاوەنداریێتی تاکەکەسی تایبەتی لەخۆ دەگرێت و ئەمەش جیاوازە لـە مافی موڵکایەتی تایبەت بۆ ئامرازەکـانی بەرهـەم هێنـان.[٣٨٥]جیاوازییـەکی تـر بریتییـە لـە دەستگرتن بەسەر سامان وئامرازەکانی بەرهەم هێنان دا.

لە دیموکراتییەتی خاوەنداری موڵکایەتی، خاونداری سـامان و سـەرمایە ڕێگا پێدراوە، بەلاّم ڕێگری دەکات لەبەردەم بەشێکی بچووکی کۆمەڵگا بـۆ بەڕێوەبردنی ئابووری و کۆنترۆڵ کردنی ئەوە لە کاتێك دایە لە سەرمایەداری دەوڵـەتی چـاوەدێری دا ڕێگـە بـە چـینێکی بچـوك دەدرێـت مۆنۆپـۆلی ئامرازەکانی بەرهەم هێنانی بەدەستەوە بێت.[٣٨٦]

ئامانجی دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی بریتییە لە بەدیهێنانی بیرۆکەی کۆمـەڵگا بـەو پێیەی سیستمی هاوکاری بەئینسافی نێـوان هاوڵاتییـە ئـازاد ویەکسـانەکانە لـە نـاو دەزگـا سەرەکییەکان کە نزیکی دەکاتەوە لە جۆرێك سۆسیالیزمی لیبرالی. هەر وەك ئاماژەی بۆ کرا لە چوارچێوەی دارشتنی تیۆر بۆ دیموکراسی راوێژگەری چـەند بۆچـوونی سـەرەکی هەیـە کـە دەستووری و جەوهەرگەرا و ڕێکاری(اجرائی) و یان تێکەڵەیەك لە هەموویان لـە خۆدەگرێـت. راولز داکۆکی لە دیموکراسی دەستووری دەکات لە بەرامبەر دیموکراسی ئیجرائـی دا و ئامـاژە بەوە دەکات کە دیموکراتی خاوەنداری موڵکایەتی سیسـتەمێکی دەسـتوورییەوە نـاتوانین بـە دیموکراسی ڕێکاری (ئیجرائی) ناوی ببەین. سیستەمی دەستووری ئەو سیستەمەیە کە دەبێت یاساو مەراسیمەکانی گونجاوبێت و دژ نەبێت لەگەڵ ئازادی و مافە سەرەکییە دیاری کراوەکان دا، بەلاّم دیموکراسی ئیجرائی سنوورێکی دەستووری لە خۆناگرێت کە زەبتی یاسادانان بکـات و هەرچییەك لە زۆرینەوە[٣٨٧] دەربچێت دەبێتە یاسا، بەمـەرجێك ئەمـە ڕێکـارە گونجاوەکـان

---

٣٨٥. جون راولز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٨.

٣٨٦. سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٠.

٣٨٧. لێرەدا راولز ئاماژە بە کێشەیەکی جەوهەری دەکات کە دەتوانین بەشێك لە کێشەکانی ئێستای نێوان دەسەلاّت و ئۆپۆزیسیۆنی هەرێمی کوردستانی پێ بخوێنینەوە، «بیرۆکەکە بریتییە لە بوونی هەندێ پێوەری

بگرێتەبەر، واتە کۆمەڵێك ڕێسا کە ماهیەتی یاسا دیاری دەکەن.[388] بەم جۆرە پرەنسیپە ڕێکارییەکان گرنگی نادەن بە وەسفی ئەوەی ناوەرۆکی یاسا دەبێت چۆن بێت، بەڵکو تەنیا بایەخ بە وەسف کردنی ڕێگاکانی دانانی یاسا دەدەن (لەسەر شێوازی مافی یەکسانی هەڵبژاردن) و مەرجی پێویست بۆ گرەنتی ئینسافی ئەم یاسایانە(بۆ نموونە ئازادی گوتار). [389] هەندێ لە لایەنگرانی دیموکراسی راوێژگەری بانگەشەی رزگارکردنی دەکەن لە دەمج بوونی لەگەڵ تەوژمی دەستووری لیبرالی. چونکە رایان وایە لەم حاڵەتەدا هەستە رەخنەییەکەی خۆی لەدەست دەدات. دیموکراسی پرۆژەیەکی دینامیکی کراوەیە و کاتێ وەك فاکتەری سەرەکی بۆ ئاسانکاری راوێژگەری راستەقینە سەیری دەوڵەتی لیبرالی بکات، ئەوا ئەمە بەواتای خۆگێل کردنە لە راستیە ئیمپریکیەکانی جیهان. بۆ نموونە دەوڵەتی لیبرالی بەشێوەیەکی یەکجار زۆر لە ژێر گوشاری ئەو کۆتوبەندانە دایە کە ئابووری سیاسی سەرمایەداری فرەڕگەز دەیچەسپێنێ. [390] پێوەری چوارەمی رۆبەرت دال (کۆنترۆلکردنی ئەجنداکان) بۆتە هۆی هاتنە ئارا جەدەلێکی گەورەی لە نێوان دیموکراتیە دەستورییەکان و دیموکراتییە ئیجرائییەکان، دەستورییەکان گومانیان هەیە لە تەحەکوم کردنێکی تەواو بە ئەجندا سیاسییەکان لە لایەن عامەی گەلەوە لە ترسی ئەوەی رەنگە بەرەنجامی ستەمکارانەی لێ بکەوێتەوە.[391] بەم جۆرە بەشێك لە بیرمەندانی دیموکراسی راوێژگەری کە خاوەن تێڕوانینێکی ڕێکارین رەدی ئەوە دەکەنەوە کە یاساکان لە خودی خۆیان دا جەوهەرێکی نەگۆڕیان هەبێت بە چەشنێك کە پەیوەست نەبن بە پرۆسس و ڕێکارە دیموکراتیەکان. ئەگەر بمانەوێت پەیوەندییەك لە نێوان تیۆری دادپەروەری وەك ئینساف و تێڕوانینی جۆن راولز بۆ گرێبەستی کۆمەڵایەتی

سەرەکی بۆ ئەوەی لە سایەی دا کردەی کۆمەڵێك خەڵك (با بڵێین ئەندامانی پەرلەمان) دەبێتە یاسا، نەك هی کەسانێکی تر. پرسیار ئەوەیە چی شوناسی ئەمانە دیاری دەکات وەك ئەندام پەرلەمان؟ چی ئەو بەیاناتانە دەکات بە یاسا ونایکات بە بڕیار یان پێشنیار یان تەنیا راهێنان لەسەر شانۆ ؟ .....هتد ، پێیوایە هەندێ پێوەری سەرەکی وجەوهەری لە هەموو سیستەمێکی یاسایی دا لە ئارادایە». هەمان سەرچاوە، ل٣٠٩.

٣٨٨. هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٩.

٣٨٩. کولن فارلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٤.

٣٩٠. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٨.

٣٩١. هەمان سەرچاوە، ل ٢٦٢.

ودیموكراسی راوێژگەری بكەین، دەتوانین بڵێین یەكێك لە خاڵە گرنگـەكانی جـەخت كردنیـەتی لەسەر یەكسانی وئازادی تاكەكان لە ڕەوشـی بـەرایی دا كـە هـەموویان لـە پشـت پـەردەی نەزانینەوەن وهیچ كامیان ئەفزەڵیەتی بەسەر ئـەویتریان دا نییـە و تـەنیا لـە ڕێگـای راوێـژو گفتوگۆی خاڵیی لە دەسەلآت هەوڵ دەدەن بگەن بە ڕێككەوتن و بڕیاری عـەقلانی و پشـت بـە بەڵگەخوازی لۆژیكی ببەستن. بەواتایەكی تـر ئـەو ڕێككەوتنـەی دێتـەئاراوە، ڕێككـەونێكی بەكۆمەڵـە لەسـەر بنـەمای عەقلانییـەتی راوێژگـەری دامـەزراوە وكردەكـەیان كردەیـەكی عـەقلانییە، چونكە لەسەر شتێك ڕێككدەكەون كە لە روانگەی هەمووویانـەوە مەعقولـە. بـەم پێیە تیۆری راولز یەكێكە لە گرنگترین بنەما تیۆرییەكانی دیموكراسی راوێژگەری، ئەم تیـۆرە بەپێی بۆچونی راولز لەسەر بنەمای عـەقڵی راوێژگەری دروست دەبـێ و «ئەمـەش بەرهـەمی گۆڕانی تێگەیشتنە لە چەمكی عەقڵ لەسەردەمی هاوچەرخدا واتە وەرچـەرخانە لـە عـەقڵی تاكەكسییەوە بەرەو عـەقڵی راوێژگەری».[392] ئەمەش وادەكات لە میانی وتووێژێكی كراوە دا تاكەكان هەست بە هەندێ كێماسی بۆچوون و تێگەیشتنی خۆیان بكەن و فێری ئـەوە بـبن كـە بەشێك لە رایەكانیان لەسەر بنەمای لەرزۆك دامەزراوە و دەبـێ لـەوانیترەوە فێـر بـبن، بـەلآم لێرەدا كێشەیەك دێتەئاراوە ئەویش ئەوەیە كە ئایا زەمینەی دیـالۆگێكی ئایـدیالی هەمیشـە لەبارو گونجاوە بۆ ئەوەی تاكەكان بەشێوەیەكی تەواو یەكسان رای خۆیان دەربڕن یان كۆمەڵێك فاكتەری گرنگی سایكۆلۆژی و ئابووری و كۆمەلآیـەتی و كـەلتووری لـە پشـت دروسـتبوونی جیهانبینی و بڕیاری تاكەكانەوەیە.

---

٣٩٢. منصور میر احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٣

باسی دووەم

تیۆری گفتوگۆ و دیموکراسی ڕێکاری Procedural Democracy

هابرماس وەك یەکێك لە بنەماکانی دیموکراسی راوێژگەری، تیۆری ئەخلاقی گفتوگـۆ یـان ئیتیکـی گوتـاری *Discursive* دەخاتـەڕوو کـە بەشـێکە لـە کـۆی سیسـتەمی فەلسـەفی هابرمـاس، لـەم نێـوەدا هـەوڵ دەدات بەسـوود وەرگـرتن لـە فەلسـەفەی هیگـڵ و کانـت، بنچینەکانی ئەخلاقێکی نێوانخودی دابمەزرێنێ، چونکە لەسەردەمی مۆدێرنە و بـەجیهانیبوون دا «پێدەچێت موقەدەس بێ توانا بێت لە خۆڕاگرتن لە بەرانبەر بەعەلمانی کردنی جیهـان»[٣٩٣] و ئەو کێشە گەورانەی کە رووبەڕووی مرۆڤایەتی دەبنەوە کـە پەیوەنـدییان بـە کـۆی ژیـان و پێکەوە ژیانی و سیستەمی سیاسەتی نێودەوڵەتی و قەیرانە گلۆباڵەکانەوە هەیە، بەتایبەتی لە زەمەنی رێژەگەرایی کلتوری و ئایینی دا. لێرە دا پێشـکەوتنی زانسـتیش رۆڵـی هـەبووە لـە دروست کردنی "قەیرانی بنچینەی" ئەخلاقی بەو مانایەی کـە کانـت داوای دەکـرد و بناغـە عەقلانیەکەی کانتی روخاندووە.[٣٩٤] بەلاّم لەگەڵ هەموو ئەمانە دا هەندێ لە بیرمەندان لەسەر ئەو بڕوایەن کە مرۆڤ بوونەوەرێکی ئیتیکیـە (ئەخلاقیـە)، ئـەوە خـەڵك نییـە کـە ئـەخلاق دادەهێنێت بەڵکو ئەوە ئەخلاقە کە کەینوونەی مرۆڤ دیاری دەکـات و هابرماسـیش پێیوایـە مرۆڤ بوونەوەرێکی ئیتیکی پەیوەندیکارییە.[٣٩٥] کەواتە یەکێك لەو پرسیارانەی کە هابرمـاس دەیەوێت وەلاّمی بداتەوە ئەوەیە کە ئایا دەتوانین هەندی پرەنسـیپی یونیڤێرسـاڵ بـۆ ئـەخلاق دابمەزرێنین کە گوزارشت لە ئیرادەی هەمووان بکات و هێزی ئیلزامیشی هەبێت؟

---

٣٩٣. جاكلين روس، الفكر الاخلاقي المعاصر، ت:د. عادل العوا، عويدات للنشر و الطباعة، بيروت،٢٠٠١، ص٦٣.

٣٩٤. د. محمد عابد الجابري، قضايا في الفكر المعاصر، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٧، ص ٦٣.

٣٩٥. يورغن هابرماز ، اتيقا المناقشة و مسألة الحقيقة ، ترجمة وتقديم: د. عمر مهيبل، الدار العربية و ناشرون و منشورات الأختلاف، الجزائر- بيروت، ٢٠١٠ ، ل ٨.

تەوەری یەکەم: هابرماس و ئەخلاقیاتی گفتوگۆ

ئەخلاق رەگی قوڵی لە نێو ئەفسانە و ئایین و فەلسەفە دایە کە هەریەکەیان بەجۆرێك راڤەیان کردووە بەڵام دەشێ لەسەرەتادا ئەم پێناسەیە بۆ ئەخلاق وەربگرین «ئەخلاق لە ئاستی بیرکردنەوە دا بریتیە لە پەیوەندی تێگەیشتن و رەفتار، پەیوەندی ئاگایی مرۆڤ وەك تاك و گروپ، گەل و نەتەوە کە لە رێگایەوە تێدەگات، هزر خەسڵەتی هەڵسەنگاندنی هەیە و هەڵسەنگاندن نرخاندنی ئامانجەکانی بیرکردنەوەیە ، بە بیرکردنەوەی تیۆری و پراکتیکیەوە». [٣٩٦] ئەوەی گرنگە رۆڵی بیرکردنەوە و تێگەیشتنی مرۆڤە بۆ هەڵسەنگاندنی کردەوەی خۆی و ئەوانیتر، لەبەر ئەوەی وەك کائینێکی کۆمەڵایەتی و پەیوەندیکاری دەبێ دەرەنجامەکانی هەڵسوکەوتی ئەوانیتر و خۆی بنرخێنێ. کەواتە ئەخلاق بیرکردنەویەکی زیندووی لە پەرەسەندن دایە، چونکە پەیوەندییەکی بەردەوامی هەیە بە بیر و کار، وتە و کردەوە. [٣٩٧]

١. ئەخلاقی خود- سەنتەر:

ئەخلاق یان کردەی ئەخلاقی کۆمەڵێك ئاداب و داب ونەریت ونۆرم و بەهایە کە کۆمەڵگا بڕیاری لەسەر دەدات لە کاتێکی دیاریکراو دا، بەڵام ئەوەی گرنگە ئاماژەی بۆ بکرێت ئەوەیە کە ئایا (کێ) ی کۆمەڵگا بڕیار لەسەر ئەخلاقیات دەدات، ئایا هەموو تاکەکان وەك یەك بەشدارن لە داڕشتنی پرەنسیپی ئەخلاقی و (دەبێ) و(نابێ) کان دا یان بەرهەمی بیرکردنەوەی هێز یان گروپێکی دیاریکراوی کۆمەڵگایە کە دەسەڵاتیان هەیە؟

یەکێك لەو فەیلەسوفە هاوچەرخانەی بە قوڵی بیری لە چەمکی ئەخلاق کردۆتەوە و هەندێ فەرمانی رەهای بۆ داڕشتووە وەك بنچینەی جێگیر و هەمەکی، فەیلەسوفی ئەڵمانی(ئیمانوێل کانت)ە و لە گەڕان بەدوای ئەم بنەما گشتگیرە دا لەوە دەست پێدەکات کە « لە نێو ئەو شتانەی کە دەتوانین وێنایان بکەین لەم جیهانەو لە دەرەوەی دا، هیچ شتێك بوونی نییە کە بشێت بێ ئەملاولا و بە رەهایی بە چاکە لە قەڵەمی بدەین، تەنیا یەك شت نەبێت: ***ئیرادەی چاکەخوازی***». [٣٩٨] لە روانگەی کانت یەکێك لەو خەسڵەتانەی کە مرۆڤ لە بوونەوەرەکانی تر

---

٣٩٦. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥.

٣٩٧. هەمان سەرچاوە ، ل ٦.

٣٩٨. أمانويل كانت، تأسيس ميتافيزقا الأخلاق، ت: د. عبدالغفار مكاوي، مراجعة د. عبدالرحمن بدوي، منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٢، ص ٣٧.

جیا دەکاتەوە ئیرادەیــە و کــاتێ ئــەم ویســتە ســەربەخۆ بێــت و وەك ئیرادەیــەکی چــاکەخواز دەربکەوێت، دەشێت ببێتە سەرچاوەیەك بــۆ هــەڵێنجانی یاســای ئــەخلاقی. کانــت بــۆ روون کردنەوەی ئەمە دەڵێــت هــیچ بــەخت و بلیمــەتی و داناییــەکی دونیــایی ناکرێــت بــە چــاکە بژمێردرێت، تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە لە رێگــای ئیرادەیــەکی چــاکەخوازەوە بــەکاربهێنرێت، پێیوایە ئیرادەی چاکەخوازی لە خۆیدا و بەرەســەن چــاکەیە.[399] کانــت لــە فــەرمانی رەهــای ئەخلاق دا دەڵێت: «کارێك مەکە تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە تەبایە لەگەڵ ئەو سەلمێنراوەی کــە واتلێدەکات لە هەمان کات دا کە بتەوێ بیکەیتە یاسایەکی گشتی».[400] بەم جۆرە ئەم یاسایە نەك هەر گشتییە و لەگەڵ جەوهەری مرۆڤ دا دەگونجێت، بەڵکو لەگەڵ یاســا سروشــتیەکانیش دا تەبایــە کــە پــەیڕەوی لــە سیســتەمێکی گــەردوونی دەکــەن. لــەم ســۆنگەیەوە کــرداری ئیرادەگەرانەی تاك دەکاتە پێوەر و دەڵێت: «با کردارەکەت بە جۆرێك بێــت هــەر وەك ئــەوەی بنەمای کردارەکەت بە هــۆی ئیرادەتــەوە ببێتــە یاســایەکی سروشــتی گشــتی».[401] کــردن و نەکردنی کردەیەك کە هەمان بنەمای ئیرادە و ئەخلاقە لای کانت، پەیوەندییەکی بــەهێزی بــە ئازادی تاکەوە هەیە و بە بۆچوونی ئــەو بیرۆکــەی ئــازادی بــە شــێوەیەکی تۆکمــە گرێــدراوی چەمکی سەربەخۆییە کــە ئەمــەش پەیوەســتە بــە پرەنســیبی یونیڤێرســاڵی ئــەخلاق و ئــەم پرەنسیپە بەکار دێت وەك بنچینەیەك بۆ هەموو هەڵسوکەوتێکی بوونەوەرە عاقڵەکان و ئەمــە بەسەر یاسای سروشت دا دەچەسپێ لە پەیوەندیی بە هەموو دیاردەکــان دا.[402] ئــەوەی کانــت دەیەوێت وەك هەندەك بۆ هەمەکیەتی ئەخلاقی وەری بگرێت بریتیە لە تاکێکی ئازاد و خاوەن ئیرادە کە دەشێت ویستی ئەم خودە خولقێنەری یاسای یونیڤێرساڵ بێت، بە مــەرجێك لەگــەڵ جەوهەری مرۆڤایەتی دابگونجێت، بەو پێیەی مرۆڤ لە خۆیدا ئامانجە نــەك ئــامراز و دەڵێــت: «کارێك بکە بە جۆرێك هەڵسوکەوت لەگەڵ مرۆڤایەتی لــە کەســی خۆتــدا و لەگــەڵ هــەموو

٣٩٩. وليام ليلي، مقدمة في علم الاخلاق، ت: علي عبد المعطى محمد، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٠، ص ٢٨٣.

٤٠٠. أمانويل کانت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

٤٠١. هەمان سەرچاوە، ل ٩٤.

٤٠٢. عزالدين الخطابي، الأخلاق والحرية بين ضرورة الواجب وعقلانية التواصل الديموقراطي -من كانط إلى هابرماس،لەرێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٢ وەرگیراوە لەم سایتەی خوارەوە: ل ٣لە ٧.
http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=587

مرۆڤەکان بکە بە چەشنێك هەمیشە و لە هەمان کاتدا وەك ئەوەی لە خۆیدا ئامانج بێت، بە هیچ شێوەیەك وەك تەنیا ئامرازێك هەڵسوکەوتی لەگەڵ مەکە)).[٤٠٣]

بەم جۆرە کانت تاك دەخاتە چەقی سیستەمی دارشتینی ئەخلاقەوە و دەشێت خودەکان بەتەنیا بێ گەڕانەوە بۆ دەرەوە و ناوەوەی جیهان فەرمانە رەهاکانی ئەخلاق دابمەزرێنن. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە کانت پێیوایە کە پرەنسیپی ئەخلاقی لەگەڵ تاك یان خودی خاوەن ئیرادە سەرهەڵدەدات، کە هەر تاکێك بە تەنیا دەتوانێ حوکمی هەمەکی (یونیڤێرساڵ) بوونیان بەسەر دا بدات و خۆی بکاتە چاوگی دامەزراندنی ئەم بنەما رەها و هەمەکیانە. یەکێك لەو رەخنانەی کە ئاراستەی فەلسەفەی ئەخلاقی کانت کراوە ئەوەیە کە پێوەری کانت بۆ ئەخلاق پێوەریکی شکلی ئەبستراکتە. بە رای کانت ئیرادەی چاکەخوازی دەتوانێ گوزارشت لە خۆی بکات بێ وەبەرچاوگرتنی ئەو دەرەنجامانەی لێیەوە دەردەچێت یان ئەو رەوشەی تێیدا دێتە ئاراو.[٤٠٤] بەڵام ئەم رەخنەیە ناتوانێت شوێنی فەرمانی رەهای کانت بۆ ئەخلاق لەق بکات، چونکە وەبەرچاوگرتنی کات و شوێن رهایی ناهێڵێت و ئەمەش دژی جەوهەری بیرۆکەکەیە. بەڵام هابرماس بە جۆرێکی تر ئەم ئیشکالیەتە چارەسەر دەکات.

٢. ئەخلاقی نێوانخودی:

لەروانگەی هابرماسەوە خود دەتوانێت دارێژەری ئەخلاق بێت، بەڵام ئەخلاق تەنیا کاتێ دەتوانێ هەمەکیەت وەربگرێ و ببێت بە هی هەمووان کە بخرێتە ناو گفتوگۆ و مشتومڕی جدییەوە. بەم جۆرە ئەخلاق لە روانگەی هابرماسەوە لە پێش دا بوونی نییە، بەڵکو ئەخلاق لە میانی گفتوگۆ و لە نێوان قسەکەر و بکەرەکان لە دایك دەبێت. ((لای کانت یاسای ئەخلاقی شوێنگەی ئایدیای ئەفلاتونی داگیر دەکات، بە بەراورد لەگەڵ یاساکان کە لەوەوە دادەتاشرێن و لای هابرماس، ماف و لەوێشەوە ئەخلاق، بنەماکانی لە ناو گفتوگۆی گشتی دایە)).[٤٠٥] هابرماس پەیوەستە بە عەقلانیەتی کانتی و بڕوای بە بوونی عەقلی کردەیی هەیە، بەڵام عەقلێکی کردەیی تاك و تەرا نا کە پشت بە باوەڕە خودییەکانی دەبەستێ و تارادەی

٤٠٣. امانویل کانت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨-١٠٩.

٤٠٤. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٢.

٤٠٥. رينر روشلتز، ماركس، هابرماس و الديمقراطية الراديكالية ، ت: سليم قندلفت، مجلة الفكر السياسي، مجلة فصلية تصدر عن اتحاد الكتاب العرب، العدد ٨، دمشق ، شتاء ٢٠٠٠، ص ٤٥.

خۆپەرستی *Solipsism* دوورەپەرێزە.[406] بە پێچەوانەی کانت کە یاسای ئـەخلاقی پشـت بـە ئیرادەی خۆی دەبەستێ، هابرماس پێیوایە تەنیا نۆرمە پەسەندکراوەکان لە لایەن ئەو کەسانەی کە دەکەونە ژێر کاریگەرییەوە و لە گفتوگۆیـەکی ئـازاد دا دەشـێت بەرژەوەنـدی بەشـدارانی گفتوگۆکە دابین بکات. کەواتە « نۆرمـە پاسـاودارەکان ئەوانـەن کـە لەگـەڵ "بەرژەوەندییـە گشتێنراوەکان" دا وەکیەك بن».[407] هەر بۆیـە هابرمـاس "ئـەخلاقی گفتوگـۆ یـان گوتـاری *Diskursethik*" بە باسێکی ئەخلاقی دانانێت بـە مانـا کلاسـیکیەکەی بـەڵکو باسـێکە، رێکاریی پێویستی تێدایە بۆ رێکخستنی گفتوگۆیەکی عـەقلانی کـە یارمـەتیمان دەدات بـۆ گەیشتن بە کۆدەنگیـەك سـەبارەت بـە نـۆرمی ئـەخلاقی هاوبـەش کـە خـودان سروشـتێکی یونیڤێرسالن و دەتوانین لەسەر بنەمای ئەمـە نـۆرمی ئـەخلاقی خـاوەن بنـەمای گـەردوونی (یونیڤێرسال) دابڕژین کە رەچاوی بەرژەوەندی هەموو لایەنە پەیوەندیدارەکان دەکـات هەربۆیـە ئەخلاقی گفتوگۆ ئەخلاقێکی رێکارییە و بەرییە لە هەمووجۆرە ناوەرۆکێکی نۆرماتیڤ.[408]

> **کەواتە تیۆری ئەرگۆمێنت خوازی هابرمـاس لـە سـەرەتاوە تـا کۆتـایی لـە چوارچێوەی کردەی پەیوەندیکاری دا روودەدات... و گفتوگۆی کردەیی، گفتوگۆیەکی راستەقینەیە.کاتێ تاکەکان دەچـنە نـاو ئـەرگۆمێنت خـوازی ئەخلاقییـەوە ئـەوا بەشدارەکان لە هەڵوێستێکی بیریاریەوە بە دوای کردەوە و چالاکیەکانیان دا دەچن لە پێناو هێنانەوەی ئەو کۆدەنگییەی کە توشی پشێوی هاتووە.**[409]

هابرماس دوو جۆر گوتار لێك جیا دەکاتەوە: گوتاری ئیتیکـی و گوتـاری مـۆراڵی *Moral and Ethical Discourse* و لەسەر ئەم بنەمایە جیاوازی دادەنێت لەنێوان هەر دوو پرسـی داد و ژیـانی

---

٤٠٦. محمد الحاج، من كانط إلى كارل أتو آبل : نحو أخلاقية النقاش ، لە رێکەوتی ٢٠١١/٢/٢٠ لەم سایتەی خوارەوە وەرگیراوە: http://melhaj.maktoobblog.com/644816%D9%85%D9%86
–

٤٠٧. استیون وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

٤٠٨. محمدالاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٩.

٤٠٩. بول ريكور، الذات عينها كآخر ، ترجمة و تقديم و تعليق: د.جورج زيناتي، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٥،، ص ٥٢٨.

چاك یان خۆش *good life* بەم پێیە پرسی داد (العدل) پەیوەستە بــە گوتــاری ئەخلاقییــەوە[٤١٠] و لــە بەرانبەر دا ژیانی چاك یان خۆش پەیوەستە بە گوتاری ئیتیكیەوە.[٤١١] « ئیتیكای گفتوگۆ بــە كردەوە دەیەوێت ئەوە بسەلمێنێت كـە دەرەنجامــە دینامیكیەكــەی لەســەر بنــەمای گــەڕان و بەدواداچوونی دوولایەنەی ئاراستەدار دامەزراوە بۆ بنیاتنانی روانگەی ئەویتر، پاشــان تێكــەڵ كردنی بە خودی گریمانەكانی پراگماتیكی گفتوگۆی كردەیی».[٤١٢] بە رای هابرماس تەنیا كاتێ دەشێت پاساو بۆ نۆرمەكان بهێنرێتەوە « كە دەرەنجــام وكاریگەرییــە لاوەكییــەكانی بــۆ رازی كردنی بەرژەوەندی هەر تاكێك كە وا چاوەڕوان دەكرێت كە لە گونجانێكی هەمەكی لەگەڵ ئەم نۆرمە بێتەئاراوە، بێ زۆرەملێ و ناچاركردن لە لایەن هەمووانەوە قبوڵ بكرێــت».[٤١٣]كەواتــە تەنیا بەشداری راستەقینەی هەموو تاكێكی پەیوەندیــدار كەفیلــە بــۆ چــاودێری كردنــی ئــەو شێواویانەی كە لە راڤەی ئەو شتەی بەناوی بەرژەوەندی تاكەكەســیەوە ســەرهەڵدەدات، واتــە ئەوە تاكە بەشدارەكەیە كە دیاری دەكات چی بەرژەوەندی ئەوە.[٤١٤] كەواتە هەموو نــۆرمێكی دروست مەرج نییە لە سەرچاوەیەكی بالا دەرچووبێت بەڵكو دەبــێ ئــەم مەرجانــەی هــەبێت: ***یەكەم،*** بێلایەنی*Neutrality* یان ئینساف *Fairness*. ***دووەم،*** دەرەتانی گوزارشــت كــردن [لەم دوو تایبەتمەندییە] بە سیغەیەك كە بنەمای یونیڤێرســاڵی هــەبێت. ***سێیەم،*** دەرەتــانی پاساوهێنانەوەی عەقلانی بۆ خودی پرەنسیپی یونیڤێرسال كە ئەم نۆرمانە لە خۆ دەگرێت.[٤١٥]

---

٤١٠. پۆل ریكۆر جیاوازی دادەنێت لە نێوان ئیتیك Ethicque و ئەخلاق Moral . یەكەمیان لە ئەرستۆوە بۆمان ماوەتەوە و پەیوەستە بە هەموو ئەو شتانەی كە باش و چاك و خێرن و ا لە ژیان دەكات خۆش بێت، بەلاّم دووەمیان پەیوندی بە هەموو ئەو شتانەوە هەیە كە بە كردەی ناچاری لە قەڵەمیان دەدەین كە پابەندبوون و زۆرەملێی تێدایە و لەسەر بنەمای نۆرمێك دامەزراوە كە دروستیكەی یونیڤێرساڵە(گەردوونییە) و دەكرێت بگشتێنرێت و راستەوخۆ لە كانتەوە پیمان گەشتووە. پێشەكی ریكۆر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.

٤١١. محمدالاشهب سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٤-٣٣٥.

٤١٢. یورغن هابرماس، اتیقا المناقشة و مسألة الحقیقة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

٤١٣. استیون وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

٤١٤. جان مارك فیري، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٢.

٤١٥. محمد الاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧.

هابرماس سێ تایبەتمەندی سەرەکی بۆ ئەخلاقی گوتار یان گفتوگۆ دیاری دەکات:[416]

١-مەعریفەگەرایی *Cognitivism*: ئەخلاقی گفتوگۆ و مشتومڕ لەسەر ئەم گریمانەیە دامەزراوە که تەنانەت پرسی ئەخلاق بە شێوەیەکی مەعریفی و عەقلانی یەکالا دەکرێتەوە.

٢-دادپەروەری لە بەرانبەر ژیانی چاك دا: ئەخلاق پرسێکی نێوانخودییە. ئێمە کاتێ دەچینە نێو پانتایی ئەخلاقەوە کە لەگەڵ ئەوانیتر دا ناکۆکیمان هەبێت.

٣-بنچینەی یونیڤێرساڵ بوون *Universalization*: بە بڕوای هابرماس ئەو نۆرمانە خاوەن دروستین کە لەسەر بنەمای دادپەروەری یان بێلایەنی دامەزرابن، تەنیا ئەو نۆرمانە دەتوانن بانگەشەی دروستی بکەن کە تەئیدی هەموو ئەو کەسانەی بەدەست هێنا بێت(یان بتوانێ بە دەستی بێنێ) کە دەکەونە ژێر کاریگەرییەکیەوە.

لە روانگەی هابرماسەوە، لە حاڵەتی کردەی پەیوەندیکاری وەك بوارێك بۆ لێك تێگەیشتن لە پێناو رێککەوتن و قبوڵ کردن لە نێوان بکەرەکان، بە پێچەوانەی کردەی ستراتیژی بەشداربووەکان بە ئەرگۆمێنت مامەڵە لەگەڵ یەکتری دا دەکەن و ئەم ئەرگۆمێنتە پێش وەختە پێویستی بە بێلایەنی و بەرپرسیارێتی گفتوگۆکارەکان و سیفەتێکی مەعقول هەیە لە گوتارەکانیان دا، « بە گشتی گفتوگۆی راست و دروست رازیکەرە، پشت بە بەڵگە دەبەستێ نەك هەڕەشە: پشت بە هێزی بەری لە توندوتیژی و گوتاری ئەرگۆمێنتی دەبەستێ».[417] لێرە دا (زمان) رۆڵێکی بنچینەی دەگێڕێت و تاکە ئامرازی لیك نزیك بوونەوە و لێك تێگەیشتنی خودە سەربەخۆکانە، هەموو پەیوەندی و دیالۆگێك تەنیا لە رێگای زمانەوە ئەنجام دەدرێت، هەر بۆیە بە بڕوای هابرماس هەموو گوتەیەك بۆ ئەوەی وەك کردەی قسەیی مسداقیەتی هەبێت پێویستە بنگەشەی چوار جۆر دروستی بکات:[418]

١. بۆ تێگەیشتن شیان *Comprehensible*

٢. حەقیقەت *True*

٣. راستی *Rightness*

٤. راستگۆیی *Truthfulness*

---

٤١٦. منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٥.

٤١٧. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٦.

٤١٨. یوسف اباذری، خرد جامعەشناسی، طرح نو، ض ٢، تهران، ١٣٨٧(٢٠٠٨)، ص ٧٢-٧٣.

ئەرکە گشتییەکانی قسە	بانگەشەی دروستی *Validity claim*	شێوازەکانی پەیوەندیکاری	بواری واقع
پێشاندانی فاکتەکان	حەقیقەت *True*	مەعریفی: هەڵوێستی بەبابەتی کردن	**"جیهان"ی سروشتی دەرەکی**
دروست کردنی پەیوەندی نێوان کەسی مەشروع	راستی *Rightness*	کارلێکی: هەڵوێستی گونجان	**دونیای کۆمەڵایەتی"ئێمە"**
ئاشکراکردنی خودیەتی قسەکەر	راستگۆیی *Truthfulness*	تەعبیری: هەڵوێستی تەعبیری	**دونیای سروشتی ناوەکی"من"**
--------------	بۆتێگەیشتن شیان *Comprehensible*	----------	**زمان**

خشتەی ئەرکی قسە و بانگەشەی دروستی [٤١٩]

لێرەدا هابرماس ئاماژە بە "رەوشی ئایدیالی قسە *Ideal speech situation* "دەکات، لەم رەوشە دا بەشداران ئامادەن رەهەندە کردەیی یان ستراتیژیەکانی قسە بێدەنگ بکەن لە پێناو دروست کردنی کۆدەنگی ئەمەش بە هاندانی بەشداران بۆ پشت گوێ خستنی تێبینی ستراتیژی و هێنانە ئارای پەیوەندیکاری و پانتاییەکی چالاك و بەهێز بەمەبەستی خۆدوورخستنەوە لە 'پەیوەندیکاری شێواوی سیستماتیك' *Systematically Distorted communication* [٤٢٠] کە تێیدا رێککەوتنی عەقلانی یان کۆدەنگی دێتەئاراوە. رێکاری گوتاریی دەبێت گرانتی ئەوە بکات کە هەموو پاڵنەرەکانی بەشداربووانی تریش، تا ئەو جێگەیەی کە بە ئاراستەی گەیشتنە بە کۆدەنگی،

419 . Jürgen Habermas, Communication and the Evolution of Society, Translated by Thomas McCarthy,Beacon Press,Boston,1979, p.68.

٤٢٠. رابرت آودی و ئەوانیتر، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٩٧-٥٩٨.

پێویسته له گفتوگۆ دا بگونجێنرێت.[421] کەواته لەپەیوەندی به جیهانی سروشتی قسەکەر به پشت بەستن به فاکتەکان و مەعریفه هەوڵی دەربڕینی حەقیقەت دەدات و له جیهانی کۆمەلاّیەتیش دا به مەبەستی دروست کردنی پەیوەندی نێوان کەسی و له پێناو کارلێك تاك راستی وتەکانی دەکاتە مەحەك و له ئاستی خودییش دا راستگۆیی مەبەستە، بەلاّم ئەرکی زمان وەك فاکتەری لێك تێگەیشتن و پەیوەندیکاری بریتیه له دروست کردنی کۆدەنگی.

به گشتی بوونی یاسا و ئەخلاق دەشێ له روانگەی پرۆسسی کۆدەنگی له زمان دا روون بکرێتەوە. کاتێ کۆمەڵگای ئایینداز دەگۆڕێ بۆ کۆمەڵگای هاوولاّتیه سۆلیدارەکان، ئەو کاته ئەخلاقی یونیڤێرساڵ دەتوانێ خەسڵەتی ئیلزامی خۆی بپارێزێت. تەنیا یاسایەکی فۆرمالی که لەسەر بنەمای پرەنسیپی ئەبستراکت دامەزراوە دەتوانێ دابەشکردنی کار له نێوان مەشروعیەت و ئەخلاقیەت دا دروست بکات.[422]

لێرە دا یەکێك لەو رەخنانەی ئاراستەی هابرماس جەکرێت ئەوەیه که زۆر جەخت لەسەر رۆڵی زمان دەکات له پەیوەندیکاری دا هەر بۆیه سەبارەت به قوڵ کردنەوەی مۆدێلی پەیوەندیکاری (هۆنیس) جەخت لەسەر توێژینەوە لەمەڕ لایەنه نازمانییەکانی پەیوەندیکاری کۆمەلاّیەتی و فۆرمەکانی تری کارلێك دەکاتەوە وەك جوڵه و کردەی جەستەیی.[423] هابرماس پێیوایه که کلیلی ئەخلاقی گفتوگۆ لەم دوو گریمانەیه پێك دێت: گریمانەی ***یەکەم***، خۆی له بانگەشەی نۆرماتیڤ بۆ دروستی دەنوێنێ که مانایەکی مەعریفی له خۆ دەگرێت و دەشێت وەك بانگەشەی حەقیقەت مامەڵەی لەگەڵ دا بکرێت. گریمانەی ***دووەم***. خۆی له پێویستی چوونه ناو گفتوگۆیەکی راستەقینه دا دەنوێنێ بۆ دامەزراندنی نۆرم و فەرمانەکان به پشت بەستن به عەقڵ.[424] هابرماس ئەوە روون دەکاتەوە «دانپیانانی نێوانخودی لەسەر بنەمای دروستی نۆرمەکان و یونیڤێرسال بوونیان دادەمەزرێ، بەو پێیەی که له لایەن هەموو کەسه پەیوەندیدارەکانەوە پەسنده و ئاماژە بەوە دەکات، نۆرمەکان ناتوانن بانگەشەی دروستی بکەن

---

٤٢١. استیون وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٠.

٤٢٢. یورگن هابرماس ، نظریەی کنش ارتباطی – جهان زیست و نظام ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١.

٤٢٣. د. کمال منیر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٣.

٤٢٤. نورالدین افایة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٦.

تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە تاکە پەیوەندیدارەکان ڕێکبکەون یان دەرفەتی ڕێککەوتنیان هەبێت وەك بەشدار لە گفتوگۆیەکی کردەیی سەبارەت بە دروستی ئەم نۆرمانە».[٤٢٥] هەر بۆیە پێیوایە کە نۆرمی ئەخلاقی لە کردەی پەیوەندیکاری ناستراتیژی دا دێتە ئاراوە، کە لە میانی گفتوگۆ و گۆڕینەوەی بیروبۆچوون و بانگەشەی دروستی. لای هابرماس هەموو شتێکی عەقڵی دەشێ گفتوگۆی لەسەر بکرێت، چونکە هەموو پێشنیارێك دەشێ لە چوارچێوەی سیستمی ڕێزمانی کارپێکراوی کۆمەڵگا دەرك بکرێت و نیازی قسەکەرەکەی بە جدیی وەربگیرێت. لێرە دا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە پراگماتیکی گشتی لەسەر بنەمای سێ گریمانە دامەزراوە:[٤٢٦]

١. قسەکەرەکان توانای بەکارهێنانی ڕستەیان هەیە لە کردە قسەیەکان دا .

٢. توانای ئیمە لەسەر بنەمای "هۆشیاری ڕاستەوخۆ لەمەڕ ڕێزمان" دامەزراوە.

٣. ئامانجی پراگماتیکی گشتی دۆزینەوەی سیستەمی گشتی ڕێزمانە.

هەر بۆیە لە دیدی هابرماسەوە هیچ نۆرمێك بوونی نییە تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە دەرفەتی تاقیکردنەوەیەکی عەقلانی بۆی لە ئارا دا بێت.[٤٢٧] کەواتە بە پێچەوانەی کانت هابرماس پێیوایە کە تاك لە گفتوگۆ و بە ڕێککەوتن لەگەڵ بکەرەکانی تر نۆرمی ئەخلاقی دروست دەکات.[٤٢٨] ئەخلاقیاتی گفتوگۆی هابرماس لە خود- سەنتەری لە فەلسەفەی کانت جیاوازە، چونکە فەلسەفەی کانت لە داڕشتنی سێ فەرمانە ڕەهاکە دا، لە خودەوە دەردەچێت کە وادەکات خود ناوەندی دارشتنی نۆرمی ئەخلاقی بێت کە پێیوایە بۆ مرۆڤایەتی گونجاوە، بەڵام تیۆری هابرماس لە بیرۆکەی نێوانخودی دەست پێدەکات. هابرماس پێیوایە کە خود لایەنێکی بکەرە وەك سەرجەم بکەرەکانی تر کە پەیوەندییان بە فەرمان و نۆرمە ئەخلاقی و کۆمەلآیەتیەکانەوە هەیە، هەربۆیە دەبێ هەموو لایەنە پەیوەندیدارەکان لە چوارچێوەی گفتوگۆیەکی کراوە دا لە داڕشتنی ئەخلاق دا بەشدار بن. بەڵام لێرە دا یەکێك لەو کیشانەی ڕووبەڕوومان دەبێتەوە ئەوەیە ئایا لەسەر چ نۆرم و پێورێك، گفتوگۆ ڕێکدەخرێت بۆ دیاری

---

٤٢٥. عزالدين الخطابي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣

٤٢٦. منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٢.

٤٢٧. عزالدين الخطابي ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤.

٤٢٨. منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٣.

کردنی بنەماکانی ئەخلاق، ئایا ئەم نۆرم و پێوەرانە چۆن دەسەلمێنرێت کە ئەخلاقین یان نا. بۆ ئەم مەبەستە هابرماس سێ ڕێسا بۆ گفتوگۆیەکی عەقلانی دادەڕێژێت:[٤٢٩]

١. هەموو خودێك کە توانای قسە و کردەوەی هەیە بەشێکی تەواوی لە گفتوگۆ پێدەبڕێت.

٢. أ- هەموو خودێك مافی ئەوەی هەیە هەموو جۆرە کێشەیەك بوروژێنێت یان نارەزایەتی دژی هەرچەشنە تەئیدێك دەرببڕێت.

ب- هەموو خودێك مافی قبوڵکردنی هەموو سەلماندنێکی هەیە لە بەرەکانی گفتوگۆ دا.

ج- هەموو تاکێك مافی گوزارشت کردنی هەیە لە بۆچوون و ئارەزوو و خواستەکانی خۆی.

٣.نابێ پێشگیری لە هیچ گفتوگۆکارێك بکرێت لە وتووێژ دا و نابێ گوشاری دژ بەکار بهێنرێت لە ناو گفتوگۆ یان دەرەوە، بەمەبەستی ئاستەنگ دروست کردن بۆ ئەوەی سوود لەو مافانە وەرنەگرێت کە لە ڕێسای یەکەم و دووەوم (أ) و (ب) دیاری کراون.

نابێ هیچ شتێك لە کردەی پەیوەندیکاری یان گفتوگۆی کردەیی دا خۆی لێ بپارێزرێت، جا شتەکە پەیوەندی بە دەسەلاتەوە هەبێت یان سامان یان نەریتەوە، بەکورتی بنەما ڕێکارییەکان بریتین لە باکگراوندی ئەگەری گەیشتن بە کۆدەنگیەکی عەقلانی سەبارەت بە دروستی نۆرمەکان و پێویستی بە بیرکردنەوە و ئاڵۆیر و گۆڕینەوەی وەکیەك هەیە.

هابرماس پێیوایە هیچ دیموکراسیەك بوونی نییە بێ گوێگرتن لە ئەویتر و داننان پێی و بە بێ گەڕان بە دوای بەهایەکی یونیڤێرسال(هەمەکی) لە ناو گوزارشتێکی خودیی بۆ هەر هەڵبژاردنێك دا[٤٣٠] و ئەرگۆمێنت خوازی لە ئازادی و پاڵنەری عەقلانی نزیك کردۆتەوە، و گفتوگۆی ناو پانتایی گشتی لە عەقلانیەتی سیاسی و مەشروعیەتی دیموکراتی نزیك دەکاتەوە و هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە پەیوەندیکاری مەیدانی دەرکەوتنی عەقلانیەتە و لە میانی ئەمە پەیوەندی کۆمەلایەتی وەك واقعێکی سیمبولیك بەدی دێت بەهۆی دروستی گوتارەوە.[٤٣١] بە بێ گفتوگۆیەکی گشتی کە لە ڕووی بنەماییەوە ملکەچی ڕێساو سیستەمە کە وەك

٤٢٩. حسن مصدق، أسس علم التواصل في الفكر الألماني المعاصر ، مجلة العرب والفكر المعاصر، بيروت، العدد ١٣٠-١٣١، ص١٠٥.

٤٣٠.ألان تورين، نقد الحداثة ، ت: أنور مغيث، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة ، ١٩٩٧، ص ٤٣١.

٤٣١. عزالدين الخطابي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣.

پێداویستی ئەم جۆرە گفتوگۆیە خۆیان دەنوێنن، هەموو ئەگەرەکانی گەیشتن بە رێکـەوتنێکی بەهادار لەناو دەچێت. بەم جۆرە حەقیقەت لای هابرماس جیاناکرێتـەوە لـە قسـە و زمـانی پراگمـاتیکی، بـەڵکو لـە نێـو گفتوگـۆ و رسـتە دروسـت دەبێـت کـە لـە نێـوان خـودە بەرهەمهێنەرەکانی پەیوەندکارییەوە دێتە ئاراوە، لەم سۆنگەیەوە هابرماس بە تیۆرەکەی خۆی بۆ حەقیقەت، وەهمی تاك حەقیقەتی و حەقیقـەتی بـالا هەڵدەوەشـێنێتەوە بەتایبـەتی لـە سەردەمی دیالۆگ و ململانێی جۆراوجۆر دا.[٤٣٢] سەرەڕای بوونی توانسـتی پەیوەنـدی و لێـك تێگەیشتن لای مرۆڤ لە رێگای زمانەوە، بەلاّم هەندێ ئاستەنگ لەبەردەم تاکـەکان دایـە کـە وادەکات پەوەندییـەکی شـێواو دروسـت ببێـت و «ژمارەیـەکی زۆر لـە حاڵەتـەکانی خـراپ تێگەیشتنی بێتە ئاراوە کە پەیوەندی بە حوکمە پێش وەختە نەگونجاوەکان، ناروونی، ژاوەژاو و رێکخستنێکی خۆسەپێنانەی ژیانی تاکەکان لە رێگای سیستەمێکی ئەخلاقی داپلۆسـێنەرەوە هەیە».[٤٣٣] کەواتە یەکێك لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی تیـۆری گفتوگـۆ دوور خسـتنەوەی ئەگەرەکانی بەکارهێنانی توندوتیژییە بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەلاّیەتی و سیاسـییەکان . هابرماس رای وایە کە نـۆرم لـە چوارچـێوەی ئـەخلاقیاتی توندوتیـژی ناتوانێـت بانگەشـەی دروستی بکات وئەو نۆرمانە خاوەن پاساوی عەقلاّنین کە هەموان لەسەری کۆکن. بەم جـۆرە پرەنسیپی گوتاریی، پەیوەندی توندوتیژی و هێز دەگۆڕێت بۆ پەیوەندی گفتوگۆ و مشتومڕ لە ململانێی بەرژەوەندییەکان دا دەتوانێ پەیوەندی هێز سنووردار بکات لە نێوان لایەنەکان دا بە جۆرێك گرانتی یەکسانی نێوانیان بکات سەبارەت بە دەرفەتی بەشداری لە دانوسان و بـەرگری کردن لە بەرژەوەندییەکانیان.[٤٣٤]

تیۆری ئەخلاقی گفتوگۆ بە یەکێك لە مەرجـە سـەرەکیەکانی چارەسەرکردنیکێشـە فـرە رەهەندە کلتووری و سیاسیەکان دادەنرێت لە سەردەمی ئێستا دا و پاش لاواز بوونی ئەخلاقی ئایینی و نەریتی بۆ پتەوکردنی پرەنسیپ و بەها و نۆرمی نـوێ لەسـەر بنـەمای عـەقلانی. لێرەوە دەتوانین بلێین ئەخلاقی گفتوگۆ نە رێبازە نە سیستەمێکە لە بەها و نـۆرم و فـەرمانی دیاریکراو لە ناوەرۆکی خۆیدا، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ ئەو شتەی کارل ئاتۆ ئاپڵ بە پراگماتیکی

٤٣٢. جان مارك فيري، فلسفة التواصل ، ترجمة عمر امهيبل، منشورات الاختلاف، الجزائر ٢٠٠٦، ص٧٥.

٤٣٣. رینر روشلیتز، سەرچاوەی پێشو، ل ٤٥.

٤٣٤. حسن مصدق ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٥.

ترانسیندنتالی ناوی دەبات کە مەرجەکانی گفتوگۆ و تیژ وپڕەنسیپە کردەییەکان لەخۆدەگرێت لە بواری ئەخلاقی و سیاسی دا بە مەبەستی تاقیکردنەوەی مەشروعیەت و مەعقولیەت و دروستیکەی.[435] هابرماس دوو خاڵی تر بە نۆرمەکانی گفتوگۆوە زیاد دەکات:

أ- هەر کەسێك دێتە ناو گفتوگۆ دەبێت دروستی (الصلاحیة) ڕێکارەکانی وتووێژ قبوڵ بکات.

ب- هەر کاتێ گفتوگۆ پەیوەست دەبێت بە بانگەشە نۆرماتیڤەکان- واتە بانگەشە سەبارەت بە ڕێکخستنە بەدیلەکان بۆ رازی کردنی بەرژەوەندییەکان- دەبێ بەشداربووان ئەوە پەسند بکەن کە هەمەکیەت، تاکە ڕێکارە کە لە سایەیان دا ئەو نۆرمانەی هەر کەسێك هەڵیاندەبژێرێ مەشروعن.[436]

لە روانگەی (کارل ا. ئاپڵ) ەوە ئەخلاقی یونیڤێرساڵ ناوەرۆکی هەموو فەلسەفەیەکە بەلاّم ئەم حاڵتە پارادۆکساڵە. چونکە لە لایەکەوە لە راستی دا پێویستی ئەخلاقێکی تیۆری یونیڤێرسال واتە ئەخلاقیك بتوانێ هەموو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە باوەش بگرێت کە هەڵبەتە هیچ کاتێ هێندەی سەردەمی ئێمە پێداگری لەسەر نەکراوە، کە لە میانی کاریگەری تەکنەلۆژیا بۆ دروست کردنی کۆمەڵگایەکی یەکگرتوو لە ئاستی جیهانی دا هەستی پێدەکەین. بەلاّم لە لایەکی ترەوە، لە رووی عەقڵیەوە ئەرکی فەلسەفەی ئێستا دامەزراندنی ئەخلاقێکی تیۆری یونیڤێرسال نییە، هەڵبەتە قورس نییە، بەڵکو ئاوێتەیە بە نائومێدی.[437] (زیگمۆند باومن) رەخنە ئاراستەی هابرماس دەکات و رای وایە کە ئایدیای هابرماس سەبارەت بە کۆمەڵگا لە جۆرە سیمینارێکی کۆمەڵناسی وەرگیراوە، واتە سیمینارێك کە بەشدارە ئامادەبووەکان تەنیا شتێك کە لایان گرنگی هەیە هێزی ئەرگۆمێنتە، بەلاّم ئەمە بێ بایەخ کردنی فاکتەرەکانی ترە کە لە پشت گفتوگۆی بەرواڵەت ئازاد دا پەنهانە و نەهێشتنی بەرەنجامەکانیەتی و لێرەدا پرسی حەقیقەت لەگەڵ کۆدەنگی و ڕێککەوتن تێکەلاّو دەبێت.[438] لاوازبوونی بنچینە ئەخلاقییە میتافیزیکیەکان کە یان پشتی

---

٤٣٥. محمد الحاج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣.

٤٣٦. هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٣.

٤٣٧. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٨.

٤٣٨. زیگمونت باومن، اشارتهای پست مدرنیتە، ت: حسن چاوشیان، انتشارات ققنوس، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ٣٦١.

به موقەدەس دەبەست یان بە فەلسەفەی ئایدیایستی و بلاّو بوونەوەی ڕێژەگەرایی لە لایەك و ئاوێتەبوونی کلتور و بەها و نۆرمە جیاوازەکان لە لایەکی ترەوە، دامەزراندنی پرەنسیپی یونیڤێرسالی گفتوگۆی کردەیی وەك پێویستی سەردەم دەخاتەڕوو، واتە دروست کردنی هەندێ بنچینەی ئەوتۆ کە هەم خاوەن هەمەکیەت بێت و هەم لە توانای دابێت گوزارشت لە ئیرادەی ئازادی تاکەکان بکات، چونکە بەشێکی گەورەی کێشەکان ڕەهەندی گەردوونیان هەیە و پێویستیان بە کۆدەنگی و چارەسەر هەیە.

تەوەرەی دووەم: دیموکراسی و ڕێکارە یاساییەکان

١. دیموکراسی و پەیوەندیکاری

هابرماس دەڵێت مۆدێلی پەسندی دیموکراسی بریتیە لەوە کە دەرفەتی ئەوە بە هەموو هاووڵاتیان دەدات کە گوزارشت لە ئینتمای کلتوری و عورفی خۆیان بکەن و ئەو توانایەیان پێ دەبەخشێت کە لێك تێگەیشتنێك بێننە ئاراوە سەبارەت بە پێشنیارە پەسندکراوەکان لە لایەن هەموانەوە، ئەم مۆدێلە تەنیا کاتێ دادەمەزرێت کە پەیوەست بکرێت بە گفتوگۆی گشتیەوە.[439] کەواتە خاڵی بنەڕەتی لە سیستەمی دیموکراسی دا پەیوەستە بە پێش گریمانەی ئازادی ڕادەربڕین بۆ گوزارشت کردن لە ویست و داخوازییەکان کە پێویستە لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی- دیموکراتی دا ڕێك بخرێت و ئەمەش لەسەر بنچینەی پەیوەندیکاری بە مانا هابرماسیەکەی واتە «کارلێکی نێوان دوو خود کە توانای گفتوگۆیان هەیە لە ڕێگای وتە و وشە و ڕستەوە». [440] بۆ پیادەکردنی ئیرادەی سەربەخۆی خۆیان. ئاشکرایە پرسی دیموکراسی لەبەر ئەوەی پرسی ئازادی و هاووڵاتی بوون و فرەیی و لێبوردەییە، لە بنەڕەت دا پەیوەستە بە پرسی سەروەری و دانپیانان: سەروەری گەل لە میانی دەستە و نوێنەرەکانی هاووڵاتیان و بەرزکردنەوەیان بۆ ئاستی بەرپرسیارێتی نیشتمانی و دانپیانانی دەستووری بە مافە بنەڕەتیەکانی هاووڵاتیان.[441] هەربۆیە دیاریکردنی چارەنووس بە شێوەیەکی دیموکراتی کاتێ

---

٤٣٩. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٩.

٤٤٠. هەمان سەرچاوە، ل ١٨٨.

٤٤١. عزالدين الخطابي، اسئلة الحداثة و رهاناتها- في المجتمع و السياسة و التربية، منشورات الأختلاف ، الجزائر، ٢٠٠٩ ص ٦٥.

دێتەدی کە گەلی دەوڵەت دەگۆڕێت بۆ نەتەوەیـەك لـە هاوولاٚتیـان کـە جڵـەوی چارەنووسـی سیاسی خۆیان بەدەستەوە دەگرن، لە میانی دروست کردنی هاوبەشی و ئەمەش دەبێتـە هـۆی هاتنە ئارای یەکسانی بۆ هەمووان و پشتیوانی کردنی هاوبەشی نێوان هەموو هاوولاٚتیان.[٤٤٢]

دیارە ئەمەش پەیوەندی راستەوخۆی هەیـە بـە چـۆنیەتی پێناسـەی سیسـتەمی سیاسـی بـۆ هاوولاٚتی بوون یان بوونی ئەو تاکانـەی کـە لـە سـنوورێکی دیـاریکراو دا دەژیـن و مـەرجی بنـەڕەتی ئەوەیـە کـە ئـیرادەی سـەربەخۆی تاکـەکان بڕیـاردەر بێـت لەسـەر چـارەنووس و یەکلاکردنەوەی ململانێیەکان لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی دیموکراتی د ا چـونکە وەك (ریکۆر) دەڵێت: «دیموکراسی سیستەمێکی سیاسی بێ ململانـێ نییـە، بـەلاٚم سیسـتەمێکە ململانێ لەناویدا کراوەیە و دەشێت دانوسان بکرێت بە گوێرەی رێسای تەحکیمی ناسراو».[٤٤٣]

هابرماس رەخنە لە دیمـوکراس جـەماوەری *Mass democracy* دەگرێـت و رای وایـە بـۆ وەرگرتنی شەرعیەت لە جیاتی گرنگی دان بە گفتوگۆی گشتی پشـت بـە هوتـاف و هەڵهەلـە *Acclamation* دەبەستێ نەك گفتوگۆی کراوە[٤٤٤] و دەڵێت:

> **« ئێستا وا لە دیموکراسی تێناگەین کە بریتیە لەو مەرجانەی کە یارمەتی بـەدیهاتنی بەرژەوەندییـە مەشـروعەکان دەدات لـە رێگـای بـەدیهێنانی بەرژەوەندی بنەڕەتی لە پێناو بەشداری و دیاری کردنـی چـارەنووس، بـەڵکو دیموکراسی هیچ مانایـەکی نییـە جگـە لـە چوارچـێوەیەکی چاکسـازی بـۆ دابەشکردن لە پێناو قەرەبوکردنەوەی گونجاو بۆ سیستەم، واتـە فاکتـەرێکی رێکخستنە بۆ تێرکردنی بەرژەوەندی تایبەتی».[٤٤٥]**

---

٤٤٢. یورغن هابرماس ، الحداثة وخطابها السياسي ، ت:د. جورج تامر، دار النهار للنشر، بيروت، ٢٠٠٢، ص ١٢٧-١٢٨.

٤٤٣. بول ريكور، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨٩.

٤٤٤. يورغين هابرماس، التقنية و العلم كأيدولوجيا، ت: حسن صقر، منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٣، ل ١٤٣.

٤٤٥. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٤.

ئەمەش رەخنە گرتنە لە دیموکراسی شکلی[٤٤٦] کە بە بیٚ گرنگـی دان بـە پـیٚش زەمینـەی ئابووری و سیاسی و کلتوری و رەخساندنی واقعیٚکی راستەقینە بۆ بەشداری لـە دەسـەلاٚتی سیاسی تەنیا گریمانەی بوونی دەرفەتی یەکسان دەکاتە پیٚوەر. هەر بۆیە بـە رای هابرمـاس « دیموکراسی جەماوەری ئامانجەکەی بریتی نییە لە بە عەقلاٚنی کردنی کۆنترۆڵ بە هۆی بەشداری هاوولاٚتیان لە کردەی گوتاریی دا بۆ دروست کردنی ئیرادە، بەو رادەیەی کە سیغەیەکی گونجاو دیٚنیٚتە ئاراوە بۆ یەکالاکردنی کیٚشەی نیٚوان نوخبـە بالاٚدەسـتەکان».[٤٤٧] ئـەم دیموکراسـییە بوونی خۆشگوزەرانی بە بیٚ ئازادی دابین دەکات و هیچ پەیوەندییەکی بە یەکسانی سیاسی بـە مانای دابەشکردنی یەکسانی دەسەلاٚتی سیاسی و بـە واتایـەکی تـر دەرفـەتی پیـادە کردنـی دەسەلاٚت نییە . لەم حالٚەتەدا دیموکراسی هیچ نییە جگە لە مافی شـکلٚی هـەبوونی دەرفـەتی یەکسان بە ئاراستەی بەدەست هیٚنانی دەسـەلاٚت، واتـە یەکسـانی هەلومـەرج بـۆ بەدەسـت هیٚنانی کورسی دەسەلاٚت لە ریٚگای هەلٚبژاردنەوە، ئیتر ئامانجی دیموکراسی بە عەقلاٚنی کردنی دەسەلاٚتی سیاسی نییە لە ریٚگای بەشداری هاولاٚتیان لە پرۆسی گوتاری دروست بوونی ئـیرادە نییە بە لٚکو بە پیٚچەوانەوە لیٚرەدا مەبەست لە دروستکردنی هەلومەرجی پیٚویستە بۆ سازشی نوخبە دەسەلاٚتدارەکان .[٤٤٨] بەم جۆرە هابرماس پیٚیوایە « دیموکراسی مەرجی کۆتایی خـۆی لە لۆژیکی کردەی پەیوەندیکاری دا دەدۆزیٚتەوە و پەرەپیٚدانی نۆرم و فۆرمەکانی مەشروعیەت ملکەچی لۆژیکیٚك دەبیٚت کە خاوەن ئۆتۆنۆمی خۆیەتی، بـەلاٚم پاشـکۆی پرسـی حەقیقەتـە، سەربەخۆیی خودی مەرجی دەرفەتی دیموکراسی دابین دەکات».[٤٤٩]

هەر بۆیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ململانیٚی کۆمەلاٚیەتی هیچ کاتیٚ پیٚکدادانیٚکی تەواو یان گەمەیەکی بەرەنجام سفر نییە وەك پەیوەندی نیٚـوان کریـارو فرۆشـیار لـە بـازار دا،

---

٤٤٦. هابرماس دیموکراسی شکلی لە بەرانبەر وشەی جەوهەری Substantive یان بە وتەی هابرماس دیموکراسی عەقلاٚنی بەکار دیٚنیٚت کە تیٚیدا دەسەلاٚت بیٚ ترس و هەلٚخەلٚەتاندنە. پیتر میلر، سەرچاوەی پیٚشوو، ل ١٥١.

٤٤٧. یورغن هابرماس ، الحداثة وخطابها السیاسي، سەرچاوەی پیٚشوو، ل ١٧٤.

٤٤٨. یورگن هابرماس ، بحران مشروعیت – تئوری دولت سرمایەداری مدرن، ت: جهانگیر معینی، گام نو، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١)، ل ١٤٩.

٤٤٩. هەمان سەرچاوە، ل ١٧٥.

چونکە هیچ ململانێیەکی کۆمەڵایەتی بوونی نییە بێ مەرجەعیەتێکی کلتوریی گشتی و مشتومڕی دیموکراتی سێ رەهەند لەخۆدەگرێ:[٤٥٠]

١. کۆدەنگی کە پشت بە ئاراستەی کلتوری هاوبەش دەبەستێت.

٢. ئەو ململانێیەی کە نەیاریی لەسەر دادەمەزرێت لە رووبەرووبوونەوە لەگەڵ یەکتری دا.

٣. چارەیەکی نێوەندی کە ئەم ململانێیە و رێزگرتن لە چوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتی - بەشێوەیەکی وردتر یاسایی- دا پێکەوە کۆ دەکاتەوەو سنوورێك بۆ ئەم ململانێیە دادەنێت.

بەو مانایە کە لە هەموو ململانێیەك دا مەیلیك هەیە بە ئاراستەی لێك تێگەیشتن و دروست کردنی کۆدەنگی لە پێناو دۆزینەوەی چارەیەکی نێوەند لە نێوان نەیارەکان دا چونکە ئەگەر ئەمە روونەدات ئەوا کۆی یەکانگیری و سۆلیدارێتی کۆمەڵایەتی هەرەس دێنێ. هابرماس ئەوە روون دەکاتەوە کە تیۆری گفتوگۆ دەتوانێ رێکار و مەرجەکانی پەیوەندیکاری دیاری بکات کە بەشداری دەکەن لە دروست کردنی سیاسیانەی را و ئیرادە کە بە کردەوە کار دەکەن وەك رایەڵێك کە دوو کەناڵ بەیەکەوە دەبەستێتەوە، کەناڵێك تایبەتە بە دەسەڵات و کەناڵێکی تر کە تایبەتە بە پانتایی گشتی.[٤٥١] کەواتە ئەگەر لەم خاڵەوە سەیر بکەین دیموکراسی وەك سیستەمێك دەردەکەوێت کە بە هۆیەوە کۆمەڵگا دەتوانێ بە بێکەردترین شێوە بگاتە ئاگایی لەمەڕ خۆی. هەرچەندە هەڵسەنگاندن و پیاچونەوە و رۆحی رەخنە لە رەوتی کاروباری گشتی دا رۆڵێکی زیاتری هەبێت ئەوا ئەو وڵاتە دیموکراتی تر دەبێت.[٤٥٢] بە بڕوای هابرماس ئەرکی ئێستای دیموکراسی رادیکال دروست کردنی سەدێکی دیموکراتیانەیە دژی دەست درێژی ئیستعماریانەی فەرمانە ئیلزامیەکانی سیستەم لە هەندێ بەشی جیهانی ژین دا. ئەم ئەرکە ئەرکێکی بەرگریکارانەیە: پاسەوانی کردن لە بونیادەکانی دانپیانانی دوولایەنە و پەرپرسیاریەتیەکەی لەگەڵ پانتاییە گشتیە نارەسمیەکان و ئەنجومەنە

٤٥٠. ألان تورين، نقد الحداثة، ت: أنور مغيث، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة ، ١٩٩٧، ل ٤٣٣.

٤٥١. مالفى عبدالقادر، مفهوم الديمقراطية عند هابرماس ، مجلة اوراق فلسفية، القاهرة، عدد٢٠٠٤،١٠، ل ٣٤٣.

٤٥٢. يورگن هابرماس، نظريه كنش ارتباطى- جهان زيست و نظام، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

مەدەنیەکانی ناو جیهانی ژین.[453] ئەمەش بەهۆی بە هێزکردنی کۆمەڵگای مەدەنی دەبێت کە بەردەوام کار دەکات بۆ گەشەپێدانی پەیوەندیکاری و لێك تێگەیشتنی دوور لە زۆرەملێ لە نێوان تاکەکان دا. بەرای هابرماس پانتاییە بەهێزەکانی سیستەمی سیاسی کە بەشێوەیەکی رەسمی رێکخراون، بڕیارەکان دەردەکەن و وەك "سیاقی داوەری (پاساوهێنانەوە) *context of Justification* ئەرکەکانیان ئەنجام دەدەن، ئەوە لە کاتێك دایە کە "پانتاییە لاوازەکانی" جیهانی ژین وەك "سیاقی کەشف *context of discovery* " سەرچاوەی دروست کردنی کاریگەرین.[454] هەر بۆیە لای ئەو دیموکراسی بوونی نییە بەبێ بوونی رادەیەك لە رێککەوتن لە نێوان کۆمەڵگای مەدەنی و کۆمەڵگای سیاسی - دەوڵەت — کە یاسا و بنەماکان رێک دەخەن و پانتاییەکی هاوبەشیان هەیە ئەویش مرۆڤی ئازادە.[455] تاکە ئازادەکان هەوڵ دەدەن لە رێگای راوێژ و راگۆڕینەوە لە سەر ئەو بڕیارانەی کە پەیوەستن بە چارەنووسی هەمووانەوە جۆرێك لە ئاگایی دروست بکەن کە دەبێتە گوشار لە سەر دەسەلاّت. ناوەرۆکی سیاسەتی راوێژگەری بریتیە لەوەی کە ئەولەویەت و بیروباوەری هاوولاّتیان کە دەخرێتە بەردەم گفتوگۆوە دەبێت لە لایەنی هەمووانەوە شیاوی پاساو بۆ هێنانەوە بێت. رێکخستن و داڕشتنی سیاسەت و ئیرادە تەنیا لە کاتێ دا دیموکراتیە کە هاوولاّتیان تەنیا لە بیری کەڵەکەکردنی ئەولەویاتی خۆیان نەبن، بەڵکو بچنە ناو ئەو گفتوگۆیانەی کە رێگا لەبەردەم تاوتوێ کردنی بەڵگەخوازانەی ئەم ئەولەویەتانە دەکاتەوە. دیموکراسی راوێژگەری ناوەندی سەرنجی خۆی لە دەرەنجامە کۆتاییەکانەوە بەرەو تایبەتمەندی ئەو پرۆسسانە دەگوازێتەوە کە ئەم دەرەنجامانە بە هۆی ئەوانەوە دەشێت بە دەست بێن.[456] لەم حاڵەتە دا، پێویستی خستنەرووی بەرژەوەندی گشتی تەنیا وەك فاکتەرێك بۆ چارەسەری کێشەکان حساب دەکرێت. بە مەبەستی گەیشتن بە

---

٤٥٣. مارتین لیت، یورطن هابرماس و دیموکراسی مشورتی ، ت: مهدی براتعلی پور، ص ٩ لە ١٩، لە گۆڤاری نامه مفید ، کە گۆڤارێکی پسپۆریی زانسته مرۆیی — ئیسلامییەکانە، ژماره ٢٤، زستانی ١٣٧٩(٢٠٠٠) بلاّو کراوەتەوە، لەم سایتەی خوارەوە لە رێکەوتی ٢٠١٠/٩/٣ وەرگیراوە:

http://www.hawzah.net/per/magazine/nm/index.htm

454.Jürgen Habermas, Between Facts and Norms, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy, translated by William Rehg, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Second printing, 1996,p.307.

٤٥٥. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١١.

٤٥٦. مارتین لیت، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢له١٩.

ڕێککەوتن لە گفتوگۆیەکی پراگماتیکی بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینەوەی گونجاوترین میکانیزم بن بۆ بە دەست هێنانی ئامانجە دەست نیشان کراوەکان. لێرە دا روانین بۆ چەمکی گشتی بوون بە دوو ئاراستە خۆی دەردەخات کە دواجار هابرماس لێکیان گرێ دەدات. لایەنگرانی سوودگەرایی دەڵێن بنچینە ئەوەیە کە دەبێت زۆرترین سوود بە زۆرترین ژمارە بگات، لە بەرانبەر دا (کانت) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە دەبێ کردەوە بە جۆرێك بێت کە بتوانین بنەماکەی بکەینە یاسایەکی گشتی. لە روانگەی هابرماسەوە «هەردوو قوتابخانەکە ئەوە قبوڵ دەکەن کە ئەخلاقی بوون پێویستی بە گشتی بوون هەیە و هەر شتێك کە لەرووی ئەخلاقیەوە چاکە دەبێ لە ژێر یەك هەلومەرج دا بۆ هەمووان چاك بێت».[457] کەواتە گشتی بوونی هەر بۆچون یان بانگەشەیەك لە چرکەساتێکی مێژوویی دا و لەسەر بوارێکی دیاریکراو کە دەیەویەتی شەرعیەت وەربگرێ، پێویستە هەمووان بە یەکسان دەنگیان پێدابێت و ئەمەش پەیوەندی راستەوخۆی هەیە بە دروستی بانگەشەوە. ناوەرۆکی تیۆری هابرماس لە تێزی دروستی رەفتاری پێك هاتووە: بە پێی ئەم تیۆرە تەنیا ئەو دەستە لە بەها و نۆرمە یاساییانە دروستن کە هەموو بەشداران لە رەوتی گۆڕینەوەی بیر و بۆچوون لە سەری ڕێککەوتوون و دەنگیان بۆ داوە.[458] ئەم بۆچوونەش کاریگەری (کانت)ی بەسەرەوەیە، کانت رای وابوو یاسا کاتێ دادپەروەرانەیە کە هەموو نەتەوە دەنگی بەڵێی بۆ بدات و وەك شتێکی دادپەروەرانە پەسندی بکات.[459] بەم جۆرە « هابرماس پێیوایە دەتوانرێت ئەرگۆمێنتی ئەخلاقی دابمەزرێنرێت بەو پێیەی ڕێکاری گونجاوە بۆ دروست کردنی ئیرادەی عەقلانی».[460] ئەگەر

---

٤٥٧. یورگن هابرماس ، نظريه كنش ارتباطی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٤.

٤٥٨. دتلف هوستر، هابرماس و سیاست ، ت: پریش کوششی ، ص٨ لە ٩. لەم سایتەی خوارەوە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٠/٢١ وەرگیراوە:

http://www.aftab.ir/articles/view/religion/philosophy/c7c1250177134_jurgen_habermas_p1.php/

٤٥٩. دتلف هوستر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٨ لە ٩.

٤٦٠. دانیلو مارتوشلي، یورغن هابرماس – العقلنة و الديمقراطية، ت: ابراهيم بومسهولي، ل ١٨لە ٢٥ پێشتر لە گۆڤاری فکر و نقد ژمارە ٤١ بلاّو کراوەتەوە ، لەم سایتە خوارەوە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٥وەرگیراوە:

http://www.fikrwanakd.aljabriabed.net

پێویست بێت دەرەنجامی پرۆسسی بڕیاری راوێژگەری رەزامەندی هەموو بەشدار بووانی لەسەر بێت ئەوا مانای وایە ئەم هاوولاّتیانە مافی گوزارشت کردنیان هەیە لە بیروبۆچوونی خۆیان و دەتوانن دژایەتی روانگەی نەیارەکانیان بکەن و کاریگەریان لەسەر بڕیاری کۆتایی هەبێت. چوونە ناو پرۆسسی راوێژگەری واتە هەولّدان بۆ بەدیهێنانی کۆدەنگی و رازی کردنی نەیارەکەت بە ئەرگۆمێنت نەك بە زۆرەملێ. پابەند بوونی تاك بە راوێژگەری واتە پشتیوانی کردنی ناراستەوخۆ و پێش وەختە لە پرەنسیپێکی ئەخلاقی دیاریکراو. داکۆکی هابرماس لە شەرعیەت بنەمای گرانتی کردنی دەرفەت و ئازادییە بنەڕەتیەکان دادەمەزرێنێ.[٤٦١] بەم شێوەیە شێوازی دەسەلاّت و چەشنی هێزی فەرمان ڕەوایی کردنیش هەر بە سیستم و قالّبی سیاسەت شێواز وەردەگرێت و دواتریش دەبێت رێچکەی درێژکراوەی فەراهەم کردنی خواستەکانی ئازادی و بەرقەرار بوونی دیمۆکراسیەت. بە یاسایی کردن و شەرعیەت *legitimacy* هۆکاری زەمینە خۆش کەرن بۆ سەقامگیر بوونی کۆمەلّگا، ئەم بە یاسایی کردنەش شێوازی هەمەچەشن وەردەگرێت بۆ بەرجەستە کردنی ئەو خواست و ئامانجانەی لێی چاوەڕوان دەکرێت .[٤٦٢]

> **هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە نابێت ئامانج و خواستەکانی کۆمەلّگا بکرێتە بڕگەی سیاسی و رێکلامی بەتالّ، بەلّکو دەبێت ئەو خواست و ئامانجانە بکرێنە راستیەك و لە نێو هەموو سیستەم و پلانەکاندا بە بڕگەی سەرەکی دابنرێت و دەبێت ململانێکانیش شەرعیەتی خۆیان هەبێت و نابێ ململان تەنها بۆ راکێشانی هەست و خرۆشی جەماوەر بێت .[٤٦٣]**

لێرەدا دەبێ ئاماژە بەوە بکرێت کەوا ناشێت بازاڕ ئاسا مامەلّە لەگەلّ بنەماکانی دیموکراسی بکرێت، بەلّکو دەبێت لەسەر چەند بنەما و پرەنسیپێکی چەسپاو دابمەزرێت. لای هابرماس «دیموکراسی، پانتاییەکی گشتی هەمیشە کراوەیە کە ژێرخانە پەیوەندیکارییەکەی بەرداوام خۆراك لە هێزە کۆمەلاّیەتیە جیاواز و تارادیەك خۆکارەکان(تلقائی) وەردەگرێت».[٤٦٤] هابرماس پێیوایە دیموکراسی بریتیە لە کۆمەلێکی بی سنوور لە رێکار کە ئامانج گەیشتن

---

٤٦١. کولن فارلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٣.

462 . Jürgen Habermas, Between Facts and Norms.op.cit., p.. 290
463 . Ibid., p294..

٤٦٤. دانیلو مارتوشلي ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩لە ٢٥.

نییە بەو شتەی کە راستە بەڵکو بەرەنجامی گفتوگۆی دیموکراتیە کەلەسەر بنەمای پەیوەندیکاری نێوان بەشدارەکان دامەزراوە پاشان کرانەوە بەرووی هەموو راو بۆچوونێك لە گوتارێکی ئازاد و بەشداریەکی کراوە و داهێنەرانە بەرەوە کۆدەنگیەکی عەقلانی.[465] کەواتە رێکارە یاساییە دیموکراتیەکان لە چوارچێوەی بوونی پەیوەندیکاری لە نێوان خودە ئۆتۆنۆمەکان دا مانا وەردەگرێت کە هەوڵ دەدەن لە میانی گفتوگۆی ئازاد دا رێگاچارە بۆ کێشە و ململانێیەکان بدۆزنەوە و لە نێوە دا دانپیانانی دوولایەنە و رێز گرتن لە مافی وەکیەکی هەموو خودەکان دەبێ وەك بنەما سەیر بکرێت.

٢. دیموکراسی و شەرعیەتی یاسایی:

لای هابرماس پرەنسیپی دیموکراسی تەنیا گوزارشت لەو رێگایانە دەکات کە دەشێت بەدەزگایی کردن (مأسسة) عەقلانیانەی را و ئیرادەی لێبکەوێتەوە بە هۆی سیستەمێك لە یاسا کە گرانتی بەشداری وەکیەك بۆ هەمووان دەکات بۆ سەیرورەی دامەزراندنی یاسا کە ئەمەش زەمانەتی گریمانەی پەیوەندیکاری پێش وەختە دەکات.[466] چونکە بەهۆی هزری دیموکراسی ئیتر «یاسا ئامرازێك نییە بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوان تاکەکان و دەسەلات، بەڵکو یاسا بووەتە ئەو ئامرازەی کە بەهۆیەوە کۆمەڵگا گوزارشت لە خودی خۆی و ئیرادە سەربەخۆکەی دەکات».[467] هابرماس پێیوایە (رۆبرت داڵ) تێگەیشتنی بۆ خودی دیموکراسی لە تێڕوانینی جەوهەری رزگار کرد کە بۆ زەمەنی ئەرستۆ دەگەڕێتەوە. (داڵ) ئاماژە بەوە دەکات کە خێری گشتی- چاکە و بەرژەوەندی ئێمە و ئەوانیتر کە بەشدارن- بە دەگمەن ناوەرۆکەکەی بریتیە لە ئامانجە تایبەتیەکان، چالاکی و پەیوەندی، بەڵکو بریتیە لە پراکسس، رێککەوتن، دەزگا و پرۆسەکان.[468] داڵ لە رێگای رێکارەکان کە خۆی لە پێنج پێوەرەکە دا دەبینێتەوە وادەکات کە بڕیارەکان پابەندی بەرژەوەندی هەموان بێت کە لە پرۆسەی

465.Ibid., P. 56.

٤٦٦. هەمان سەرچاوە، ل ١٧لە ٢٥.

٤٦٧. ستيفان هابر، هابرماس: سبل الديمقراطية الراديكالية ، ت: محمد سهمي، مجلة فكر و نقد، عدد ٢٩، ل ٦١.

468 . Jürgen Habermas, Faktizität und Geltung, Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtssats, Suhrkamp, Frankfort, 1994,p.383.

سوپاس بۆ بەرێز د. شێرزاد احمد النجار کە لە وەرگێڕانی دەقە ئەڵمانیەکان هاوکاری کردووم.

دیموکراسی دا بەشدارن. دامەزراندنی یاسا وەك گوزارشتێکی عەقلانی نێوانخودی پشت بەو پێش گریمانانە دەبەستێت کە لە پرەنسیپی گفتوگۆوە سەرچاوە دەگرن، واتە گفتوگۆی ئازاد لەیەك کات دا بەرەنجامی یاساکان و دامەزرێنەری یاسایە کە پاش کۆدەنگی شەرعیەت وەردەگرێت. « بە کردەوە سیاسەتی راوێژگەری لە نێو تۆڕێك لە گفتوگۆ و دانوسان دایە کە ئامانجەکەی بریتیە لە پێشکەش کردنی چارەسەری عەقلانی بۆ پرسی پراگماتیکی و ئەخلاقی و ئیتیکی ».[٤٦٩] هابرماس ئەوە روون دەکاتەوە لە نەریتی لیبرالی و کۆماری دا بەمانای ئیرادەی جەوهەری لە بەشداری سیاسی هاوولاتیان تێگەیشتوون، بەلاّم ئەگەر ئەرکێکی مەعریفیش بخەینە پالّ ئیرادەی دیموکراتی ئەوا بەدواداچوونی بایەخ و ئیهتماماتی تایبەتی و بەدیهاتنی ئازادی سیاسی رەهەندێکی تریش وەردەگرێت، ئەویش رەهەندی بەکارهێنانی عەقڵ لە پانتایی گشتی دا، لێرە دا پرۆسسی دیموکراتی هێزی مەشروعیەتی خۆی لە بەشداری سیاسی و رادەربڕین وەرناگرێت، بەڵکو لە کرانەوە وەریدەگرێت، وەك پرۆسسێکی بەردەوام و مەبەستدار کە جۆرەکەی کەفیلە بۆ پتەوکردنی چاوەڕوان کردنی ئەو دەرەنجامانەی کە لەڕووی عەقلّیەوە پەسندن.[٤٧٠] پرەنسیپی دیموکراسی خۆی لە رێکاری شەرعی دا دەنوێنێت کە پەیوەستە بە دروست کردنی نۆرمی یاسایی کە دەشێت پاساوی بۆ بهێنرێتەوە بە لۆژیکی جیاجیا و بە تایبەتی بە پێی لۆژیکی١) راوێژگەری — کە لایەنە ناکۆکەکان تێیدا بەشدار بوونە و لەسەری رێککەوتوون — و٢) سیاسی — بەو پێیەی سیاسەت هونەری ممکنە — و ٣) ئەخلاقی تەواو — کە خۆی لە بەهای یۆنیڤێرسال دا دەبینێتەوە- جگە لەو مەرجانەی کە پەیوەندییان بە دانوسانەوە هەیە لە پێناو یەکلاکردنەوەیەکی دادپەروەرانە لە نێوان بەرژەوەندییە دژبەرەکان دا.[٤٧١] هابرماس پێیوایە پرسی بە شەرعی کردنی رەهەندە یاساییەکان وای کرد کە پێداگری پتر لەسەر سیاسەتی یاسایی و بە شەرعی کردنی سیاسەت بکرێتەوە، کە ئەوەش بە یەکێك لە فاکتەرە هەرە گرنگەکانی پرۆسسە سیاسیەکان هەژمار دەکرێت.[٤٧٢] یەکێك لەو خالاّنەی لەبەڵگەخوازی هابرماس دا بوونی هەیە. پەیوەندی بە

٤٦٩ . هەمان سەرچاوە، ل ١٨له ٢٥.

٤٧٠. یورغن هابرماس ، الحداثة وخطابها السیاسي ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٧٣.

٤٧١. حسن مصدق، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

472 .Jürgen Habermas, Between Facts and Norms,op.Cit. p287..

تێگەیشتنی ئەوەوە هەیە سەبارەت بە یاسا مۆدێرنەکان و ئەم راستیە ئاشکرا دەکات کە سیستەمەکان پێویستیان بە پاساوی یاسایی هەیە ، ئەم پێویستیە یاساییە لە نێوان سیستەم و جیهانی ژین دا رێڕەو و کەناڵێك دروست دەکات کە هەر دووکیان دەتوانن لە رێگای ئەمەوە کاریگەری لەسەر یەکتر دابنێن.[٤٧٣] قۆناغی یەکەمی تێڕوانینی هابرماس بۆ یاسا ئەم گریمانەیە لە خۆ دەگرێت کە یاسای مۆدێرن سیمای دینامیکیەتی سەرەکی دیموکراسیە. هابرماس ئەوە دەردەخات «کە لە روانگەی تیۆری یاساییەوە *legal theory* سیستەمی یاسایی مۆدێرن دەتوانێ شەرعیەتی خۆی تەنیا لە ئایدیای ئۆتۆنۆمی و خود-بڕیاردەری *self-determination* وەربگرێ: هاوولاتیان دەبێ بتوانن خۆیان وەك نووسەری یاسا لەقەڵەم بدەن، جگە لەمە ئەوان وەك بابەتی یاسا دەکەونەوە ژێر دەسەلاتی یاساوە».[٤٧٤]

بەم جۆرە لای هابرماس دەوڵەتی یاسایی دروست ناکرێت بەبێ دیموکراسی رادیکاڵی و ئەمەش پشت بە سیستەمێکی یاسایی-عەقلانی دەبەستێ کە هێزە کۆمەلایەتیەکان بەشێوەیەکی عەقلانی یەکتر دەرك دەکەن.[٤٧٥] کەواتە ئەگەر یاسای مۆدێرن بەرەنجامی بەکارهێنانی عەقڵ بێت لە پانتایی گشتی و لە پرۆسسی گفتوگۆ و بە هۆی رێکاری یاسایی مەشروعەوە بێتە ئاراوە ئەوا دواجار سیستەمێك لە مافی لێدەکەوێتەوە، کە هابرماس بەم جۆرە پۆلێنیان دەکات:[٤٧٦]

١- مافی بەرفراوان کردنی زیاتری ئازادی خودەکان (الذوات) لە کردەوە دا، بەو مەرجە کە بۆ هەمووان یەکسان بێت.

٢- مافی سوود وەرگرتن لە ئەندامێتی ئیرادییانە لە ناو جڤاکێك دا کە لەسەر بنەمای یاسا دامەزراوە، هەروەها مافی دامەزراندنی کۆمەڵەکان (الجمعيات).

٣- مافی پاراستنی یاسایی*legal protection* تاك.

ئەم سێ مافە بەشێوەیەکی ئازاد و ئیرادیانە، پەیوەندی هاوولاتیە بەشدارەکان دیاری دەکەن.

---

٤٧٣. یورگن هابرماس، نظریە کنش ارتباطی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٧.

٤٧٤. مارتین لیت ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٩لە ١٩.

٤٧٥. شوان عمر خليل ، العقلانية و الدولة القانونية- دراسة في فكر الفيلسوف الألماني المعاصر يورغن هابرماس، اطروحة الدكتوراة غير منشورة، جامعة صلاح الدين، كلية قانون والسياسة، ٢٠٠٩، ١٣٩-١٤٠.
476. Ibid., p.122-123.

٤- مافی بەشداری ئازاد و دەرفەتی یەکسان بۆ دروست بوونی را کە هاوولاٌتیان لە چوارچێوەی ئەمە دا ئۆتۆنۆمی سیاسی خۆیان دەپارێزن.

٥- هەروەها، سوودوەرگرتن لە هەموو ئەو زەمانەتانەی کە مافی هاوولاٌتی بوون دەیبەخشێت لە سەر گشت ئاستەکان (کۆمەلاٌیەتی، کلتوری، ژینگەیی) بیٚ هیچ چەشنە هەلاٌواردنێك لە نێوان هاوولاٌتیاندا.

ئەوەی لە سیستەمی مافە بنەڕەتیەکان دا گرنگە ئایدیای بەرفراوان کردنی ئازادی و بەشداری سیاسی و دروست بوونی رایە لە ناو کۆمەلٌگایەکی یاسایی بە دەزگایی کراو دا کە بەرەو دەولٌەتی مافی دەبات و رێگە لە هەموو جۆرە جیاکاریەك دەگرێت، ئەمەش لە جیهانی ژین دا دانپیانانی دوولایەنە و رێز گرتن لە مافی خودە سەربەخۆکان دێنێتە پێشەوە، چونکە «دیموکراسی بیٚ هاوولاٌتی بوون نابێت و هاوولاٌتی بوونیش بیٚ رێککەوتن نەك هەر لەسەر رێکار و دەزگاکان بەلٌکو لەسەر ناوەرۆکەکەشی بوونی نییە».[٤٧٧] کەواتە داننانی دوولایەنە و لێبوردەیی و رێککەوتن پرەنسیپی سەرەکی پەیوەندیکاری دیموکراتیە و دوو توخم لە خۆدەگرێت:[٤٧٨]

١. سیستەمێکی سیاسی کە لەسەر بنەمای مەشروعیەتی دەزگایی دامەزراوە کە لە چوارچێوەی دەولٌەتی ماف و یاسا دا سەرهەلٌدەدات.

٢.کۆمەلٌگای مەدەنی کە لە کلتوری نوێی دیموکراسی دا خۆی دەنوێنیٚ و لە هەموو رەهەندە فکری و یاساییەکان دا دەردەکەوێت، میکانیزمەکانی کۆمەلٌگای مەدەنی لە چوارچێوەی دەولٌەتی گرێبەست ، واتە دەولٌەتی ماف و یاسا دا مافە جۆراوجۆرەکانی تاك و گروپ دەپارێزی. لێرە دا مافەکان، مافی پۆزەتیڤن کە بە پێی ئەم مافە خۆمان بە ناچار دەبینین بۆ ملکەچ بوون بۆی و سیفەتی شەرعیەت وەرناگریٚ تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە هەموومان، هەموومان بەیەکەوە، واتە دانەران و بکەران، بتوانین هەمواری بکەین.[٤٧٩] بەم جۆرە لە روانگەی (پۆل ریکۆر) دەولٌەتی ماف، دەولٌەتی گفتوگۆی ئازاد و رێکخراوە و ئەم مۆدێلەی پەیوەست بە گفتوگۆی ئازاد، پاساوی فرەحزبی دەهێنێتەوە و گونجاوترین ئامرازی رێکخستنی ململانێکانە. بۆ ئەوەی ئەم گفتوگۆ ئازادە چالاك بێت، نابێت هیچ کەسێك لەوە

---

٤٧٧. ألان تورين، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣١.

٤٧٨. عزالدين الخطابي، اسئلة الحداثة و رهاناتها، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٦.

٤٧٩. رينر روشليتز، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥.

تێنەگات کە گوتاری سیاسی کردەوە نییە، بەڵکو لە باشترین حاڵەت دا بۆچوونێکی دروستە.[٤٨٠] دەوڵەتی ماف و یاسا خاوەن هەندێ خەسڵەتە کە دەشێ ئازادی و ماف لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی دیموکراتی دا دابین بکات کە سیماکانی بریتین لە:[٤٨١]

١- یاسا کە زامنکەری ئازادییەکان بێت.

٢- ماف کە زامنکەری رێزگرتن بێت لە تاکی مرۆیی واتە هاوولاّتیان.

٣- جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان کە بریتیە لە هەلاّواردنی هێزی یاسادانان و جێبەجێ کردن و دادوەری.

ئەم پێداویستیانەن کە بواری رووبەرووبوونەوە لەگەڵ دەوڵەتە تۆتالیتار و پۆلیسیەکان دەرەخسێنێ کە تێیدا دەسەلاّتی جێبەجێ کردن و کارگێڕی زاڵە بە سەر سیستەمی نوێنەرایەتی و بەتایبەتی دادوەری دا کە گەورەترین روکنی دەوڵەتی مۆدێرنە و ئەمانە کرۆکی دیموکراسین، ودەیانکاتە پاشکۆیەك بۆ پاساوهێنانەوە بۆ شەرعەتی رژێمە سیاسیەکەی خۆی. پێداچوونەوەی هابرماس به چەمکەکانی یاسا و دەسەلاّت بەو مانایەیە کە سیستەمی سیاسی رەسمی بەشێوەی دیموکراتی شەرعی نییە، تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە بە شێوەیەکی بەرچاو کردارە نێوخۆییەکانی بەرووی پرۆسسە بەرفراوانەکانی دروست بوونی را و ئیرادە دا دەکرێتەوە.[٤٨٢] دروست کردنی پەیوەندی لە نێوان چەمکی یاسا و دەسەلاّت کە چاکسازییان تێدا کراوە، ئەم دەرفەتە بە هابرماس دەبەخشێت کە چەند پێشنیارێکی سیاسی بخاتەڕوو. بۆ نموونە ئاماژە بەوە دەکات بۆ دیموکراتیزە کردنی دەزگا ئیدارییەکان بە هۆی فلتەری شەرعیەتەوە دەبێ گرنگی بە یاسای رێکاریی procedural بدەین.[٤٨٣] ئەم دەرفەتانە بەو هۆیەوە دێنە ئاراوە کە دەزگای یاسای رێکاری، یاسادانانی شەرعی دروست دەکات. ئەم رێکارانە بە شێوەیەکی سەرەکی بە بێ گرنگیدان بە هەلومەرج یان لێهاتوویی بکەرەکان، نیشانەی کاریگەری دیموکراتیزەکردنە. هابرماس ئەم پرۆسسە بە نێوانخودی ئاستی بالاّ

٤٨٠. عزالدين الخطابي، الأخلاق والحرية بين ضرورة الواجب وعقلانية التواصل الديموقراطي (من كانط إلى هابرماس)، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦ لە ٧.

٤٨١. هەمان سەرچاوە، ل ٤و٥ لە ٧.

٤٨٢. مارتين ليت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١لە ١٩.

483. Ibid .140-141.

ناودەبات کە داتا زەینییەکان دەخاتەڕوو.[٤٨٤] دواجار ئاماژە بەوە دەکات کە دەرەنجامی وتوویژ لەسەر کێشەکان و ئەو سیاسەتانەی هاتونەتە ئاراوە بۆ چارەسەرکردنیان، کاتێ بە یاسایی دادەنرێت کە ئەم رەوتە لە هەناوی چوارچێوەیەکی دەزگایی لە پێش دا وەسف کراو بەدواداچوونی بۆ بکرێت. هێما بۆ ئەوە دەکات گرنگی خۆی هەیە ئەگەر سیاسەتەکان بخرێنە ژێر پێداچوونەوەی دادپەروەرانە بۆ ئەوەی لە گونجانیان دڵنیا بین لەگەڵ سیستەمی یاسایی دا.[٤٨٥] هەر بۆیە بە رای هابرماس «کۆمەڵگا لە دووتوێی چەمکی دیموکراسی رێکاریی دا دەبێتە جڤاکێکی یاسایی خۆ- رێکخەر»[٤٨٦] و رێکارە یاساییەکان تەنیا لە شوێنی بە یاسایی لەقەڵەم دەدرێن کە دەربڕی بەرژەوەندییەکی گشتی بن، گشتی بوون و بەرژەوەندییەکانیش دەتوانن بەم جۆرە تاقی بکەینەوە کە بۆمان دەربکەوێت کە ئایا ئەو گرێبەستانەی کە لێیەوە سەرچاوە دەگرن بەراستی نیشاندەری هاوسەنگی بەرژەوەندییەکانە یان بە پێچەوانەوە بەرژەوەندی مەشروعی لایەنێك پێشێل دەکات بە بێ وەبەرچاو گرتنی رەزامەندی ئازادانە و فۆرماڵی لایەنەکە.[٤٨٧] کەواتە لای هابرماس گرێبەست بە مەرجێ ئەخلاقیە و بە مەرجێ دەبێ دانی پیابنرێت و گرانتی جێبەجێکارانەی کۆمەڵگای بۆ دابین بکرێت کە تەنیا ئامرازێك نەبێت بۆ لایەنێکی گرێبەستەکە، کەواتە هەر ئەوەندە بەس نییە کە گرێبەست لەسەر بنەمای رەزامەندی دامەزرا بێت، بەڵکو پێویستە گرێبەست دادپەروەرانەش بێت.[٤٨٨] لێرەوە ئەگەر تاك یان گروپ لە ژێر رەوشێکی نەخوازراو دا بچنە ناو گرێبەستێکەوە کە گوزارشت نەبێت لە ئیرادەی ئازادانەی خۆیان ئەوا نە ئەخلاقیە و نە دادپەروەرانەیە. بەڵام « لێرە دا رێکاری دادپەروەرانە یان منسفانە دیاری ناکرێت، بەڵکو دیاری کردنی مەرجەکانە قبوڵ کردن کە رەنگە بتوانێ بە شێوەیەکی شەرعی بانگەشەی نۆرماتیقی دادپەروەری کەشف بکات».[٤٨٩] ئەمەش مانای وایە کە خودی دادپەروەری چەمکێکی پێش وەختە نییە بەڵکو رێکارەکانی گەیشتن بە دادپەروەری دەبێ شەرعیەتی خۆی لە ئیرادەی هەموان وەرگرتبێت. یاسا بە

484.Ibid. p.340-341.
485. Ibid. p 167.

٤٨٦. دانیلو مارتوشلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١ لە ٢٥.

٤٨٧. یورگن هابرماس ، سەرچاوە پێشوو، ل ١١٨.

٤٨٨. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٨٩. مارك فیري ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٢٤.

شەرعی دانانرێت تەنیا ئەوکاتە نەبێت کە پەیوەست بێت بـە پرەنسـیپی دیموکراسـی کـە لـە گفتوگـۆی کـراوە دا دەردەکـەوێت و دروسـت بـوونی ئـیرادەی نێوانخـودی و سـەربەخۆ لەخۆدەگرێت.[٤٩٠] هەر بۆیە هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کـە بـەو رادەیـەی کـە بانگەشـەی دروستی نۆرمـاتیڤ زیـاتر پشـت بـە سـۆلیدارێتی ببەسـتێ کـە لەسـەر بنـەمای پرۆسسـی پەیوەندیکاری دامەزراوە، بەهەمان رادە پرەنسیپە دیموکراتیـەکانی دروسـت کردنـی ئـیرادە و پرەنسیپی گشتی یاسا لە دەوڵـەتی مـۆدێرن دا زیـاتر سـەقامگیر دەبێـت.[٤٩١] لـە روانگـەی رێکارییەوە، دادپەروەری سیاسی بەشێوەیەکی کردەیـی و بنـەڕەتی پەیوەسـتە بـەو دەرفەتـە بەخشراوانەی کـە بـە هـەمووان دەدرێـت بـەو سـیفەتەی هـاوولاتین و پاشـان گـوێگرتن لـە تێڕوانینـەکانیان بـە شـیوەیەکی ئاشـکرا و بـەرگری کـردن لێـی بەمەبەسـتی گەیشـتن بـە دەرەنجامێکی کردەیی، کۆمەڵگای دادپەروەر ئەو کۆمەڵگایەیە کە باشترین مەرجی بەشـداری دابین بکات کە لە ئاستی گفتوگۆی کردەیی دا بێت.[٤٩٢] لێرە دا چەمکی زۆرینە دەبیتە کێشە چونکە خواست و بۆچوونی زۆرینە دەبێتە جۆرە یاسایەك کەوا دەسـەلاتی سیاسـی بەشـەرعی دەکات بەلاَم لێرەدا ئەوەی جێگای پرسـیارە خـۆ کەمینـەش لـە کۆمـەڵگادا هەیـە، دەبێـت ئەوانیش بە بۆچوونی زۆرینە رازی بن، هەر ئەمەشە زۆر جار پرسیار دروست دەکات دەرهـەق بە سەرتاسەری پرۆسەی دیمۆکراتی، چونکە «کاتێ بابەتـەکـە گرنگیـەکی مێـژوویی هـەبێت و پەیوەست بێت بە ناکۆکی قوڵیی بەهایی و بڕیاری پەیوەست بە جەمسـەرگیری را و بۆچـوون، ئەوا ئەو حزب و حکومەتانـەی پشـت بـە پرەنسـیپی زۆرینـە دەبەسـتن دەکەونـە ژێـر بـاری کێشەکانەوە».[٤٩٣] هابرماس جەخت دەکاتەوە کە دیمۆکراسی دەبێت روونی بکاتـەوە، ئالیـەتی پاراستنی کەمینە لە زەبر و زەنگی زۆرینە چییە (ئەوە لە کاتێکدا ئالیەت و زەبر و زەنگـیش پێناسەی تایبەتی خۆی دەوێت)، چونکە زۆر جار کـەوا کێشـە لـە نێـوان ئـەم دوو چـینە نـا یەکسانە (زۆرینە و کەمینە) سەر هەڵدەدات، ئاماژە بەوە دەکرێت کە با کێشـەکە بـە یاسـا چارە بکرێت، بەلاَم دەبێت ئاگاداری ئەوە بین خۆ یاساکەش هەر بە دەنگی زۆرینە چوار چێوەی

٤٩٠. ستیفان هابر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٢.

٤٩١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩–١٤٠.

٤٩٢. مارك فيري، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.

٤٩٣. د. شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٠.

بۆ کێشراوە و لە ژێر کۆنترۆڵی دەسەلاٚتی زۆرینەدایە.[494] بەلاٚم «دەرەنجامەکانی دەنگدان ئەوە روون دەکاتەوە کە زۆرینە لەزۆربەی کاتەکان دا زۆرینەیەکی ناجێگیرە و هەربۆیە دەکرێ بە'زۆرینەی جولاٚو' ناوزەدی بکەین».[495] ئەمەش وا دەکات کە دیموکراسی تەنیا بریتی نەبێت لە هەڵبژاردنی گشتی بەڵکو پرۆسسی دروست کردنی شەرعیەتی بەردەوامبێت بەهۆی بەشداری چالاك و رۆشنگەرانەوە. پرەنسیپی کۆنترۆڵ کردنی ئەجێندا لەگەڵ چەمکی راوێژ لە دیموکراسی دا تەبایە کە تێیدا شەرعیەتی یاسا لە سەر بنەمای قبولّی هەموو هاوولاٚتیان دادەمەزرێ و لە دیموکراسی راوێژگەری دا هەوڵ دەدرێت لە رێگای رێکارە یاساییەکانەوە مافی کەمینە بپارێزرێت. هابرماس دەڵێت «دەتوانین بڕوا بە شەرعیەتی ئەو یاسا دانراوانە بکەین کە رەزامەندی هەموو هاوولاٚتیانی لەسەرە لە میانی پرۆسسی یاسادانان- راوێژگەری دورودرێژ کە پشت بە بنەمای یاسایی دەبەستێ».[496] بەپێی پرەنسیپی دیموکراتی هابرماس تاکە تاقیکردنەوە بۆ رادەی شەرعیەتی یاساکان تاقیکردنەوەی رێکارییە. شەرعیەتی یاسادانان تەنیا دەوەستێتە سەر ئەوەی ئایا دارشتنی یاساکان بە رێگەیەکی راست بووە، نەك لەسەر ئەوەی ئایا پێوەرە نۆرماتیڤە جەوهەرییە پێش وەختە دیاریکراوەکان بەد دێنێت سەبارەت بە چاکە و خراپە یان نا.[497] ناوەرۆکی بەرهەم هێنانی دیموکراسی لە ئاستێکی راست دا دەتوانێ چالاکی هەبێت و لە دیموکراسی رێکاری دا ناوەرۆکی ئایدیالی دیموکراسی لە عەقڵی ئەزموونی و لە شێوەی پراگماتیکی دا بە دیار دەکەوێت و ئەم رێکارانە لە شکلی دەزگا لە خاڵی پیادەکردنی سیستەمی یاسایی دا دەپێورێن.[498] یەکێك لەو رەخنانەی کە رەنگە دژی تێڕوانینی رێکاریی هابرماس بۆ دادپەروەری بخرێتەڕوو، ئەوەیە کە کاتێ بابەتەکانی دادپەروەری دەخرێنە ژێر پرۆسسی دیموکراسی، مەترسی ئەوە لەسەر رێکارییەکان هەیە کە لەوانەیە دەرەنجامی ستەمکارانە بە شەرعی بکەن. بەلاٚم تەنیا دەست هەڵبڕین لای کەسانی وەك هابرماس بەس نییە بۆ شەرعییەت دان بە یاساکان. بۆ ئەوەی یاسایەك شەرعی بێت، پێویستە هەمووان بتوانن رەزامەندی لەسەر دەربڕن و ئاشکراشە کە کەمینەیەکی

494 . Ibid., p.293.

٤٩٥. د. شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٦.

496 . Ibid., p..110.

٤٩٧. کولن فارلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧١.

498. Jürgen Habermas, Faktizität und Geltung,a.a.O, p. 367.

دیاریکراو له سەر ڕێکاری ئەوتۆ ڕازی نابێت. بەم جۆرە مەرجە ئایدیالییەکانی "ئەخلاقیاتی گوتار"ی هابرماس ڕێکاری ویقایی بۆ ماف و دەرفەتە دیاریکراوەکان دادەنێت کە پێشی جۆرەها سیاسەتی سەرکوتکەرانە دەگرێت.[499]

شەرعیەتی هەموو جموجۆڵەکانیش دەبێت بە موکومی لەبەر چاو بگیرێت و هەموو بڕگەکان پشت ئەستوور بن بەوەی کەوا بە گوێرەی یاسا جێبەجێ کراوە و هێزی شەرعیەتی لەگەڵە.[500] هابرماس پێیوایە «لە سیاقی پۆست میتافیزیك دا تاکە چارەسەری شەرعیەت بریتیە لە ڕێکاری دیموکراتی کە گشتاندن بۆ یاساکان دەکات».[501] بەم شێوەیە دەسەلاتێك کەوا سەرچاوەکەی ئیرادەی هاوولاتیان بێت و هەموو قۆناغەکانی بە گوێرەی ڕێکارە یاساییەکان بڕیبێت و تاکەکانی کۆمەڵگا هەست بکەن بە ڕاستی دەزگا یاسایی و سیاسیەکان ڕەنگدانەوەی را و بۆچوونی ئەوانە و هەموو بنەما یاسایی و شەرعیەکانیش بە گوێرەی سیستەم ڕۆڵی خۆیان دەگێڕن ئەوا ڕادەی یەکانگیری و سۆلیدارێتی کۆمەلایەتی و سەقامگیری سیاسی بەرز دەبێتەوە.

بەم جۆرە تیۆری ئەخلاقیاتی گفتوگۆ بەشێکی سەرەکی دیموکراسی ڕاوێژگەرییە و هەوڵ دەدات هەندێ پرەنسیپی یونیڤێرساڵ لە میانی گفتوگۆیەکی کراوە سەبارەت بە سیاسەت و بەها کۆمەلایەتیەکان بێنێتە ئاراوە و هابرماس ئەمە بە ئەخلاقی نێوانخودی ناوزەد دەکات. ئەخلاقی گوتاری کە لە ڕەوشی ئایدیالی قسەدا دێتە ئارا و بەشداران ڕەهەندی ستراتیژی کردەوە بەلاوە دەنێن، ئەخلاقێکی ڕێکارییە و لە چوارچێوەی عەقلانیەت و کردەی پەیوەندیکاری دا دێتە بەرهەم و ئەمەش لە توانستی زمان و پراگماتیکی گشتی دا خۆی دەنوێنێ کە تێیدا ئەوخودانەی توانای قسە و کردەوەیان هەیە دەبنە خاوەن مافی ڕادەربڕین، بەمەرجێك دروستی ڕێکارە دیموکراتیەکانی وتووێژ قبوڵ بکەن .

باسی سێیەم

٤٩٩. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧٢.

500. Jürgen Habermas, Between Facts and Norms,op.Cit. p.299.

٥٠١. دانیلو مارتوشلي، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٨له ٢٥.

هابرماس و سێ مۆدێلی نۆرماتیڤی دیموکراسی
(لیبراڵی، کۆماری ، راوێژگەری)

هەروەك لە باسی پێشوو دا ئاماژەمان بۆ کرد هابرماس لە توێژینەوەکانی خۆی دا بەتایبەتی لە وتاری **سێ مۆدێلی نۆرماتیڤی دیموکراسی***دا مۆدێلێك دەخاتەڕوو کە بە سیاسەتی راوێژگەری یان دیموکراسی رێکاریی و هەندێ کاتیش بە دیموکراسی گفتوگۆیی ناودێری دەکات، کە ئەلتەرناتیڤی مۆدێلی لیبرالی و کۆمارییە، کە دەتوانین (بۆ نموونە لای هانا ئارێنت و جۆن راولز بیدۆزینەوە)، بەلاّم توخمە سەرەکییەکانی خۆی لە هەردوو نموونەکە وەردەگرێت، واتە ئەم مۆدێلە بە دیوێك دا سەرلەنوێ بونیاتنانەوەی لایەنە پۆزەتیڤەکانی ئەم دوو مۆدێلەیە، بەدیوەکەی تریدا ئاوێتەکردنیەتی بە تیۆرەکەی خۆی کە بنچینە سەرەکیەکانی پەیوەندی راستەوخۆی بە تیۆری کردەی پەیوەندیکاری و دامەزراندنی فەلسەفەی نێوانخودییەوە هەیە وەك ئەلتەرناتیڤێك بۆ فەلسەفەی خودیی یان ئاگایی، لێرەدا هابرماس تیۆرێك بۆ دیموکراسی دەخاتەڕوو کە لەیەك کاتدا نیشانەی بەرەو کاملتر بردنی دیموکراسی و هێمای بیردۆزێکە کە ئەگەرەکانی پیادەکرنی خۆی لە چوارچێوەی رێکاری یاسایی دا دەدۆزێتەوە. ئەم رێکارانە گرانتی پاراستنی پەیوەندیکاری Communication خاڵی لە زۆرەملێ و دەسەلاّتە

---

* یورغن هابرماس، ثلاثة نماذج معيارية للديمقراطية ، ترجمة و تقديم: محمد الأشهب، مراجعة: د.عزالدين الخطابي، ثقافات ، مجلة علمية محكمة تعني بدراسات الثقافية تصدرها كلية الآداب بجامعة البحرين، العدد ٢٢، سنة ٢٠٠٩.

هەروەها لەم سەرچاوە ئینگلیزیە دەست دەکەوێت:

- Richard Kearney and Mark Dooley, QUESTIONING ETHICS, Contemporary debates in philosophy, Routledge , London and Ne York, 1999, pp.135-144.

Jürgen Habermas,Three normative model of democracy, -Constellations Volume – I, No I, 1994.. Published by Blackwell Publishers, I&9 Cowley Road, Oxford OX4 .IJF, UK and Cambridge, MA 02142, USA.pp.1-10

هەروەها بە ئەڵمانی:

- Jürgen Habermas, “Drei normative modelle der Demokrate ” in
Jürgen Habermas, Dei Einbeziehang des Anderen: Studien Zur politischen Theorie, Suhrhump,f/m, 1996,pp.277-292.

لە جڤاکێك Community دا کە هەموو تاکەکان بە ڕێزگـرتن لـە بنـەماکانی ئـەخلاقیاتی گفتوگۆ بتوانن بانگەشەی دروستی Validity Claim بەها و بیر و بۆچوونەکانیان بکەن.

تەوەری یەکەم: تێڕوانینی لیبرالی و کۆماری بۆ دیموکراسی

هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە لە ژێر تیشکی کارەکـانی بیرمەنـدی ئـەمریکی فرانـك میشلمان** توێژینەوەکەی خۆی لەمەڕ دیموکراسی لیبرال و کۆماری دەست پێدەکات و پێیوایە هەردوو مۆدێلەکە بە جۆرێك لە جۆرەکان دژەتیان هەیە لە تێڕوانینیان بۆ:

١- هاوولاّتی ،٢- ماف ، ٣- سروشتی دروست بوونی ئیرادەی سیاسی.

پاشـان هەوڵـدەدات لـە ژێـر تیشـکی ڕەخنـەگرتن و هەڵسـەنگاندنی ئـەم دوو مۆدێلـە نموونەیەکی بەدیل بخاتەڕوو کـە خـاوەن سروشـتێکی ڕێکارییـە و بە"سیاسـەتی ڕاوێژگـەری" ناوەزەدی دەکات. هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە ڕوانگەی دیموکراسی لیبرال و کۆماری بـۆ پرۆسسی دیموکراتی، جیاوازی سەرەکی نێوانیان پێك دێنێ.

** فرانك میشلمان Frank I. Michelman (1936-) یەکێکە لە ڕابەرانی یاسا لە ئەمریکا، مامۆستای زانکۆی ڕۆبرت والمسیە لە قوتابخانەی یاسای هارڤارد. میشلمان توێژینەوەیەکی کاریگەری سەبارەت بە پێداچوونەوە بە یاسا نووسیوە بەناوی **موڵکیەت، قازانج و ئینساف،** کە کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر هەموارکردنی دەستووری ئەمریکی هەبووە. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٩٤- ١٩٩٦وەك جێگری سەرۆکی کۆمەڵەی ئەمریکی بۆ کاروباری سیاسی و یاسایی و فەلسەفی خزمەتی کردووە، لە ساڵی ١٩٩٨-٢٠٠١ بووە بە سەرۆکی ئەم کۆمەڵەیە. ساڵی ٢٠٠٥ خەلاّتی کۆمەڵەی فەلسەفەی ئەمریکی بەدەست هێناوە. هەروەها خەلاّتی هێنری فلیپسی پێ بەخشراوە وەك ڕێزلینانێك لە بەشداریە گەورەکانی لە بواری فیقهدا، کە لە ماوەی سەدەیەك دا تەنیا بیست جار بەخشراوە. بەشێك لە توێژینەوەکانی بریتین لە : مافی نەژمێرداو Unenumeratedلەسایەی دەستوورگەرایی جەماوەری دا، گۆڤاری زانکۆی پەنسیلڤانیا بۆ یاسای دەستووری، ٢٠٠٦،١٢١، دەستوور، مافی کۆمەلاّیەتی و پاساوی سیاسەتی لیبرالی، گۆڤاری نێودەوڵەتی یاسای دەستووری،١٣، ٢٠٠٣. کێشەی ناکۆکی ڕاڤەی دەستووری، ئایا گوتارەکانی پیادەکردن یارمەتیمان دەکەن؟ سەبارەت بە هابرماس و پراگماتیزم، م.ئەبولفیا،م. بوکمان، س. کیمپس، ٢٠٠٢، مۆدێرنە، شوناس و نیشتمانیەتی دەستووری، زانکۆی دێنڤێر،١٩٩٩،١٠٠٩.

سەرچاوە: http://en.wikipedia.org/wiki/Frank_Michelman

١- سیاسەت لە ڕوانگەی لیبرالیەوە:

لە ڕوانگەی لیبرالییەوە ئەركی پرۆسسی دیموكراتی بریتییە لە « پرۆگرامسازی دەوڵەت لە پێناو بەرژەوەندی كۆمەڵگا، دەوڵەت لەم مۆدێلە دا وەك ئامێری بەڕێوەبردنی گشتی و كۆمەڵگا وەك سیستەمێك بۆ پەیوەندی نێوان تاكە ئاساییەكان و كاری كۆمەڵایەتی كە لە سەر بونیادی *Structure* ئابووری بازاڕ دامەزراوە، دەخرێتەڕوو».[٥٠٢] بونیادی بازارێك كە لە خۆیدا خاوەن پرەنسیپی نەگۆڕ و تۆكمەی وەك ڕێزگرتن لە گرێبەست و ئازادی جوڵەیە، هەروەك (مكفرسۆن) دەڵێت «قۆناغەكانی گۆڕانی خۆی بە سەركەوتووی تێپەڕاندووە»[٥٠٣]

بە پێی ئەم تیۆرە، سیاسەت واتە دروست كردنی ئیرادەی سیاسی بۆ هاولاَتییان و ئەمە لە چوارچێوەی سیستەمێكی سیاسی سەقامگیردا جێبەجێ دەكرێت كە هەموو تاكەكانی كۆكن لەسەر مەشروعیەتی بڕیار و یاساكانی و لێرە دا دەوڵەت هەڵدەستێ بە ئەركی كۆكردنەوە و بەرجەستەكردنی بەرژەوەندی تایبەتی بۆ هەمووان لە بەرانبەر جیهازی دەوڵەت كە ئەركە تایبەتییەكەی بریتیە لە تەوزیف كردنی دەسەلاَتی سیاسی لە پێناو بە دیهێنانی پرۆژەی هاوبەش .[٥٠٤] كەواتە لە تێڕوانینی لیبرالی دا ئەركی دیموكراسی داڕشتنی پرۆگرام و پلانە بۆ دەوڵەت و كۆمەڵگا و ڕێكخستنی كۆی بەرژەوەندییە كۆمەڵایەتیەكانە و ئەمە پشت بە دادپەروەری بازاڕ دەبەستێ وەك توخمی ڕێكخەری پەیوەندییەكان. بە شێوەیەكی گشتی دەتوانین ئاماژە بەوە بكەین كە تیۆری دیموكراسی لیبرال تێڕوانینی تایبەتی هەیە بۆ چەمكی هاوولاَتی و مافە تاكەكسیەكان و شێوازی دروست بوونی را و ئیرادەی سیاسی و پرۆسسی دیموكراتی، دەوڵەت دەزگایەكی ڕێكخەری بەرژەوەندییە جیاوازەكانی تاكەكانی كۆمەڵگایە و لۆژیكی ئەم ڕێكخستنە تەبایە لەگەڵ دادپەروەری ئابووی بازاڕ.

أ. تێڕوانی دیموكراسی لیبرالی بۆ هاوولاَتی:

---

٥٠٢. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

٥٠٣. سی. بی. مك فرسون، سه چهره دموكراسی، ت: مجید مددی، نشر دیگر، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣)، ل ٩٠.

٥٠٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

به پێی تێڕوانینی لیبرالی ڕەوشی هاوولاٚتییان بە پێی مافی خودی (الحقوق ذاتیة) دیاری دەکرێت کە دەتوانن سودی لیٚ وەربگرن لە پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەت و هاوولاٚتییەکانی تردا. ئەم مافانە بنچینەکەیان بۆ مافە سروشتیەکان دەگەڕێتەوە.

هاوولاٚتییان لەم مۆدێلە دا بەو سیفەتەی خاوەن مافن، هەوڵ دەدەن بۆ دابین کردنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لەو سنوورەی یاسا دایڕشتووە، سوود لە پاراستنی دەوڵەت وەربگرن، بە پارێزراوبوون لە دەسوەردانی خودی دەوڵەتیشەوە کە پابەندبوونی شەرعی پێشێل دەکات لە پێناو دەسوەردانی شەرعی.[٥٠٥]

کەواتە لە دونیابینی لیبرالی دا دەوڵەت هەوڵ دەدات بۆ فەراهەم کردنی بیاڤی پێویست و ڕێکاری یاسایی بۆ دروست کردنی فشار لە لایەن جەماوەری خەڵکەوە لە پێناو جێبەجیٚ کردنی داواکارییەکانیان.[٥٠٦] لێرەدا مافەکان لە خودی خۆیان دا دەکەونە پێش دروست بوونی دەوڵەت و تەنیا حکومەت دەتوانێت لە ڕێگای ڕێسا و یاساکانەوە چوارچێوەی دەستوورییان بۆ دابنێت، ئەمە ڕەگە سەرەکییەکانی بۆ تێڕوانینی جۆن لوك دەگەڕێتەوە، کە دەوڵەت ڕۆڵی ناوبژیوانی دەگێڕێت و پارێزگاری لە مافەکان دەکات. بەم جۆرە بە «حوکمی ئەو ڕۆڵەی کە هاوولاٚتی بە شێوەیەکی گشتی لە کۆی پرۆسسی دیموکراتی دا داگیری دەکات، سنوور و دیاریکردنی ئەم ڕۆڵە سەربەخۆ نییە لە چەمکی ماف کە بەردەوام پەیوەستە پێیەوە ».[٥٠٧] ئەوەی پەیوەندی بە مۆدێلی لیبرالیەوە هەیە بە هۆی جەخت کردنی لەسەر بازاڕ وای کردووە کە پرسی سۆلیدارێتی کۆمەلاٚیەتی نێوان هاوولاٚتیان و دادپەروەری کۆمەلاٚیەتی خستۆتە دەرەوەی بایەخە سیاسیەکانی خۆی و سەرەڕای ئەمە بە جەخت کردنەوەی لەسەر مافی نیگەتیڤ وا دەکات هاوولاٚتیان ناچالاك بن، کەواتە « ئەم مافە خودیانە مافی نێگەتیفن کە پەراوێزێکی لاوەکی دەبەخشێت و لە چوارچێوەی ئەمەدا خاوەن مافەکان ئازادن لە هەموو

---

٥٠٥. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٩.

٥٠٦. سی. بی. مك فرسون، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.

٥٠٧. محمد الأشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩١.

زۆره ملێیەکی دەرەکی».[508] ئەمە سەبارەت بە مافە سیاسییەکانیش ڕاستە و زەمینەیەکی یەکسانە بۆ دروست بوونی بڕیار لە سەر چارەنووس و دەرفەتی بەشداری لە کۆی پرۆسەی دیموکراسی دا لە ڕێگای دامەزراوەکانەوە.

ب- تێڕوانینی دیموکراسی لیبرالی بۆ ماف:

بە پێی تێڕوانینی لیبرالی، مانای هەموو سیستەمێکی یاسایی لەوەدایە کە لە هەموو حاڵەتەکان دا ڕێگە بە دیاری کردنی مافە موستەحەقەکان دەدات بۆ ژمارەیەك لە تاکەکان.[509] بەلاّم دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت کە جەخت کردن لەسەر ماف و رای تاك لە ژیانی خۆی و بەشداری خۆویستانەی لە کاروباری کۆمەلاّیەتی دابەو مانایە نییە کە دەوڵەت ڕێگە دەدات بەرژەوەندی و رای زۆرینە لە بەرانبەر رای تاك دا ژیانی پێبگات.[510] بەڕای هابرماس پێگەی هاوولاّتیان بەهۆی مافی تاکەکەسی دیاری دەکرێت کە لە بەرانبە دەوڵەت و هاوولاّتیەکانی تر دا هەیەتی. تا ئەو کاتە کە تاکەکان بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لە چوارچێوەی ڕێسای یاسایی دا بەدەست بێنن حکومەت پارێزگاریان لیّ دەکات. لەم تیۆرە دا سیستەمی یاسایی لە مافە خودییەکانەوە هەڵدەسەنگێنرێت. لە روانگەی لیبرالیەکانەوە، ژمارەیەکی زۆر لە مافەکان هەمیشە بنجینەکانی خۆیان لە یاسایەکی بەرزتر دا دەدۆزنەوە، جا ئەمە بە نیسبەت سیاسەتەوە چ لە عەقلێکی بالاّوە بێت یان لە وەحیەوە. « لە تیۆری لیبرالی دا بنەماکانی ماف و شەرعیەت رەگی لە ناو "مافی بالاّتر"ی عەقلی یان سیاسی *Transpolitik Reason* دایە»[511] واتە سروشت ئەم مافانەی بە تاکەکان بەخشیوە. کەواتە مافەکان لە روانگەی لیبرالیەوە لەسەر بنەمای هەندیّ پرەنسیپی جەوهەری و نەگۆڕ دادەمەزرێن، و لە هەندیّ حاڵەت دا هەمان مافە سروشتیەکانن و لە چوارچێوەی دەستوور دا دادەڕێژرێن کە سنووری نێوان ئەرك و مافی هاوولاّتیان لەگەلّ دەسەلاّتی سیاسی و لەگەلّ یەکتر دا دیاری دەکات.

---

٥٠٨. یورغن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

٥٠٩. هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٠.

[٥١٠]. حاتم قادری، اندیشەی سیاسی در قرن بیستم، نشر سمت، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)، ل ٢٧-٢٨.

٥١١. د.منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٢.

ج- سروشتی دروست بوونی ئیرادەی سیاسی

له تیڕوانینی لیبرالی، له بنەڕەت دا سیاسەت کورت دەکرێتەوە بۆ ململانێ لە پێناو داگیرکردنی ئەو شوێنانەی کە دواتر رێگە بە تاکە سەرکەوتووەکان دەدا لە دەسەلاتی ئیداری دا رۆڵ بگێڕن. لە پانتایی گشتی و پەرلەمان دا سەیرورەی دروست بوونی را و ئیرادەی سیاسی لە رکابەری نێوان بکەرەکانەوە دروست دەبێت کە بە گشتی پابەندن بە کردەی ستراتیژی وئامانجیان لێی پارێزگاری کردنە لە شوێنگەکانی دەسەلات، لێرەدا سەرکەوتن لە شەڕەکە بەو رەزامەندییە دەپێورێت کە هاوولاتیان بە ژمارەیەك کەسایەتی و بەرنامەی دەبەخشن و ئەمەش بە پشت بەستن بە پرۆسسی دەنگدانی گشتی یەکلایی دەکرێتەوە.[512] لە تیۆری لیبرالی دا رادەی سەرکەوتن لەسەر بنەمای تەئیدکردنی بەرنامەی حزب و گروپەکان دەبێت و بونیادی بازاڕ وەك مۆدێلێك بۆ گرانتی دادپەروەری بە سەر بونیادی سیاسی دا پیادە دەکرێت و دەتوانین بلێین بە پێی هاوکێشەکانی بازاڕ سیاسەت هاوسەنگ دەکرێت. لێرە دا پێوەری سەرکەوتنی سیاسەت و کارگێڕی گشتی بە پێی حساباتی قازانج و زیان لێك دەدرێتەوە و لە هەر هەلبژاردنێك لە نێوان لایەن و حزبە سیاسیەکان، ژمارەی دەنگەکان رکەبەرایەتیەکە یەکلایی دەکاتەوە، ئەمەش پشت بە کردەی ستراتیژی دەبەستێ بە مانا هابرماسیەکەی واتە لەم پرۆسسە دا گرنگ بە دەست هێنانی زۆرترین ژمارە وسەرکەوتنە نە شێوازی کردەوەکە و چۆنیەتی پەیوەندییەکە. هەربۆیە لە پانتایی گشتی و پەرلەمان دا سەیرورەی دروست بوونی رای گشتی و ئیراەی سیاسی بە رکەبەرایەتی لە نێوان هەموو بکەرەکان دیاری دەکرێت لە رێگای کردەی ستراتیژیەوە کە ئامانج لێیان پاراستنی پێگەی دەسەلاتی خۆیانە.[513] هەربۆیە «هەندێ لە بیرمەندان، دیموکراسی بە رکەبەرایەتی سیاسەتمەدارە پیشەگەرەکانە بۆ بەدەست هێنانی رای هاوولاتیان لێك دەدەنەوە و هەندێکی تر پێیانوایە دیموکراسی سیستەمێکە کە بڕیارە جەماعیەکان پاش تاوتوێ کردنێکی ورد و دوور و درێژ وەردەگیرێن و ئەم تیڕوانینە سەربەخۆیی تاکەکەسی و بەشداری هاوولاتیان بەرز دەنرخێنێ ».[514] کەواتە بە پێی تیڕوانینی

٥١٢. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢١.

٥١٣. محمد الاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩١.

٥١٤.د. محمد ضمیران، دمکراسی و حقوق انسانی از نظر هابرماس ، لە رێکەوتی١٦/١٢/٢٠١٠ وەرگیراوە، ل ١اله ٥

لیبرالی جیاکردنەوەی نێوان جیهازی دەوڵەت و کۆمەڵگا و دروست بوونی ئیرادەی دیموکراتیانەی هاووڵاتیان کە تەنیا لە دەوڵەتی ماف دا پیادە دەبێت توخمێکە لە توخمەکانی دەستوور و دەبێ دەستوور دەسەڵاتی دەوڵەتیش دیاری بکات.

کۆڵگەی مۆدێلی لیبرالی دیاری کردنی چارەنووسی ئەو هاووڵاتیانە نییە کە راوێژ لەسەر ئەو بوارانە دەکەن کە پەیوەندی بە خۆیانەوە هەیە، بەڵکو ملکەچ بوونە بۆ نۆرمەکانی دەوڵەتی ماف لە کۆمەڵگایەکی ئابووری دا کە گرانتی رزگاربوونی گشتی *Salute Public* دەکات بە مانا ناسیاسیەکەی.[515]

تیۆری لیبرالی لەسەر کەلێنی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا دامەزراوە، واتە دەوڵەت لە رێگای سیستەمی بیرۆکراسی و رۆتین و پشت بەستن بە دەزگاکان بەردەوام دووری نێوان هاووڵاتیان و دەسەڵاتداران تۆخ دەکاتەوە، هەر بۆیە بە رای هابرماس دیموکراسی لیبرال ماهییەتی نێوانخودیی سیاسەت لەبیردەکات، لە جیاتی عەقلانیەتی پەیوەندیکاری پشت بە عەقلانیەتی ئامرازی دەبەستێت و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە سیاسەت زۆر جیاوازە لە بازاڕ و ئابووری. بە پێی ئەم بۆچوونە دەوڵەت دەکەوێتە بەرانبەر کۆمەڵگا و لە رێگای پارێزگاری کردن لە مافە بنەڕەتیەکانی تاك و سەروەری یاساوە پەیوەندی نێوان هاووڵاتیان دیاری دەکرێت. یەکێك لە لایەنە پۆزەتیڤەکانی لە مۆدێلی دیموکراسی لیبرالی ئەوەیە کە تاك وەك بکەرێکی سەربەخۆ دەمێنێتەوە بە پێچەوانەی مۆدێلی کۆماری کە ئیرادەی تاك لە نێو ئیرادەی کۆ دا دەتوێنێتەوە.کە رەنگە ئەم (کۆ)یە دواتر لە فۆرمی هەندێ گروپی دەسەڵات و بەرژەوەندیخواز دا خۆی بنوێنێت کە دوورە لە فەلسەفەی خۆی، واتە تاکەکان یان ئەندامەکان لە هەمەکیەتی خۆیان دا.

٢- سیاسەت لە تێڕوانینی کۆماری دا

لە بەرانبەر مۆدێلی لیبرالی دا سیاسەت لە روانگەی کۆمارییەوە، تەنیا لەئەرکی بەڕێوەبردنی گشتی و راگرتنی هاوسەنگەی نێوان بەرژەوەندییەکان دا کورت نابێتەوە، بەڵکو

---

http://www.bazyab.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=37917&Itemid=43

٥١٥. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٤.

بە پێچەوانەوە لێرە دا دەوڵەت لە میانی سەیرورەی بەکۆمەڵایەتی کردن لە هەمەکیەتی خۆیدا دروست دەبێت، واتە کاتێ دەوڵەت لـە گوتـاری سیاسـی خۆیـدا پێناسـەیەکی ئـەخلاقی بـۆ هەمـــەکی یـــەکگرتووی هاوولاتیـــان دەخاتـــەڕوو. لـــەم مۆدێلـــە دا وەك فـــۆڕمێکی تێڕامانکارانە(تأملی) بۆ سیاقی ژیانی ئـەخلاقی وێنـا دەکرێـت، ئـەو نێوەنـدەی کـە تێیـدا ئەندامانی جڤاکێکی سۆلیدار کە بە شێوەیەکی ڕەمەکی (عەفەوی) دروست بـووە، پەیوەنـدی دوولایەنەی نێوان خۆیان دەرك دەکەن، بەو سیفەتەی هاوولاتی دەوڵەتن، هەربۆیە ئەمانـە بـە ئیرادە و ئاگاییەوە چوارچێوە و یاسا بۆ هەلومەرجی دانپیانانی دوولایەنە دادەڕێژن لـە پێنـاو دامەزراندنی پەیوەندیەك لە نێوان خاوەن مافە ئازاد و یەکسانەکان.[٥١٦]

لـەم مۆدێلـە دا دروسـت بـوونی چوارچـێوەی سیاسـی پەیوەنـدی بـە زەرورەتێکـی ئەخلاقیەوە هەیـە کـە یـەکانگیری نێـوان ئەندامـەکان دەهێنێتـە ئـاراوە کـە لـە پرۆسسـی گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی دا دێتە بەرهەم، یاسا و مافەکان پەیوەندییان بە یاسـایەکی بـالاوە نییە بەڵکو گوزارشت لە ئیرادە و هۆشیاری تاکەکان دەکاتەوە لە هەمەکییەتی خۆیان دا، هەر وەك لە بەشی یەکەم دا لە باسی گەشەگەرایی دا بە درێژی ئاماژەمان بۆ کردووە. لە ڕوانگەی کۆماریەوە پانتایی گشتی سیاسی و ژێرخانەکەی کە لە کۆمەڵگای مەدەنی پێك دێت، ئەمـە دەلالەتێکی ستراتیژی بەدەست دێنێ. هەردووکیان وەك پانتایی ممارسە کردنی لێك تێگەیشـتن لە نێوان هاوولاتیانیان لێکدەدرێنەوە کە گرانتی هێزی یەکانگیری (الانـدماج) و سـەربەخۆیی دەکات.[٥١٧] لەم مۆدێلە دا سیستەمی دیموکراسی هەڵدەستێ بە دروست کردنـی رای گشـتی و ئیرادە لە میانی چەندین قۆناغ لە نێو پانتایی گشتی دا کە تەنیا لـە سـەر بنـەمای ئـابووری بازاڕ ناوەستێت بەڵکو لە سەر بنەمای گفتوگۆی گشتی دادەمـەزرێت کـە لـە نـاو پەرلـەمان ئەنجام دەدرێت و بونیادێکی سەربەخۆیە بۆ لێك تێگەیشتن. کەواتـە لـە مـۆدێلی کۆمـاری دا دیموکراسی و پانتاییەکانی چالاکی سیاسی تەعبیر لە کردەی پەیوەندیکاری دەکـەن لـە پێنـاو بەدەست هێنانی لێك تێگەیشتن و داڕشتنی بەرژەوەنـدی هاوبـەش و ئەمـەش وا دەکـات بـە پێچەوانەی مۆدێلی لیبرالی لەسەر بنەمای سیستەمی بازاڕ دانەمەزرێت و کۆمەڵگای مەدەنی ڕۆڵێکـی گرنگـی تێـدا دەگێڕێـت، چـونکە هابرمـاس جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکاتـەوە کـە

---

٥١٦. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

٥١٧ . هەمان سەرچاوە، ل ٢١٩.

"دەسەڵات" دیموکراتیزە دەکرێت، بەڵام "پارە" نا.[518] بەڵام کێشەکە ئەوەیە کە هێشتا لە چوارچێوەی دەزگا رەسمیەکان دا ئەنجام دەدرێت.

أ- روانگەی دیموکراسی کۆماری بۆ هاووڵاتی

\بە پێچەوانەی تێڕوانینی لیبرالی، مافە مەدەنیەکان و بە تایبەتی مافی بەشداری و مافی گوزارشتی سیاسی مافێکی نیگەتیڤ نین، بەڵکو مافی پۆزەتیڤن. «ئەم مافانە تەنیا گرانتی نەمانی هەموو جۆرە زۆرەملێیەکی دەرەکی ناکەن، بەڵکو گرانتی بەشداری لە کردەی جەماعی دەکەن کە بە بێ ئەمە هاووڵاتیان ناتوانن ئەو شتانە بە دەست بێنن کە ئارەزووی دەکەن: واتە خودەکان لە رووی سیاسیەوە بەرپرسیارن لە بەرانبەر خودە ئازاد و یەکسانەکان دا».[519]

لێرەدا یەکانگیری و پاراستنی ژیانی سیاسی جەماعی ئەولەویەتی پێ دەدرێت، واتە هاووڵاتیان بە پێی دانپیانانی کۆمەڵگا بە خاوەن ماف دادەنرێن و مافە مەدەنیەکان و بە پلەی یەکەم مافی بەشداری و مافی رادەربڕین مافی پۆزەتیڤن.[520] کەواتە بە پێی ئەم تێگەیشتنە تاك لە چوارچێوەی ژیانی بەکۆمەڵی سیاسی دا وەك خودێکی سەربەخۆ سەیری ناکرێت، بەڵکو پێناسەکەی بەندە بە دانپیانانی ئەندامەکانی ترەوە.

ب- تێڕوانینی کۆماری بۆ ماف:

بە رای هابرماس مۆدێلی کۆماری لانیکەم روانگەیەك پێشکەش دەکات بۆ ماف کە بایەخێکی یەکسان دەدات بە کەمالی تاك و مافە خودییەکەی و کەمالی ئەو جڤاکەی کە تێیدا دەژی و تەنیا خودەکان دەتوانن بە شێوەیەکی دوولایەنە و بە سیفەتی تاك یان ئەندامی جڤاك یەکتری تێدا بناسن. روانگەی کۆماری مەشروعیەتی یاسا دەبەستێتەوە بە شێوازە رێکارییە دیموکراتیەکانی دروست بوونی ئەم یاسایانە، وێڕای پارێزگاری کردن لە یەکگرتوویی

---

٥١٨ .یورگن هابرماس، جهانی شدن و ایندەی دموکراسی-منظومەی پسا ملی، ت:کمال پولادی، نشر مرکز، چ ٣، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ١١٨.

٥١٩ . یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٠.

٥٢٠ . محمد الاشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩١.

ناوخۆیی نێوان مارسەی دیاری کردنی چارەنووسی گەل و هەژموونی ناکەسێتی یاساکان. لای کۆمارییەکان دواجار یاساکان هیچ نین جگە لە ئیرادەی سیاسی باڵادەست.

بە پێی تێڕوانینی کۆمارییەکان ئامانجی هەموو جڤاکێك چاکەی هاوبەشە(خیر المشترك) کە بەشێکی سەرکەوتنی هەوڵی سیاسی خۆی لە دیاری کردن، دامەزراندن، جێبەجێ کردن و پاراستنی کۆمەڵێك ماف (یان زاراوەیەکی کەمتر دیاریکراو واتە یاسا) دا دەدۆزێتەوە کە زۆرتر گونجاون لەگەڵ هەلومەرج و ئەخلاقی ئەم جڤاکە دا.[٥٢١]

بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە لە تیۆری کۆماری دا مافەکانی ئەندامانی کۆمەڵگا ناکەونە پێش دروست بوونی دەوڵەت، بەڵکو لە پرۆسسێکی دیموکراتی دا دەبێ گەڵاڵە بکرێن لە میانی راوێژی بەردەوام لەسەریان و بەبێ رەزامەندی ئەندامەکان یاساکان شەرعیەت وەرناگرن و کەمالی ئەندامەکان واتە وەرگرتنی ئەو نۆرم و بەها دیاریکراوانەی کە لە جڤاك دا پەسندن و لە رێگای گەشەپێدانی کۆمەلایەتیەوە تاکەکانی پێ پەروەردە دەکرێت. لە مۆدێلی کۆماری دا پێگەی هاوولاتیان و مافە سیاسیەکان، وەك مافی بەشداری لە کۆڕ و کۆبوونەوەی سیاسی و دەرفەتی بەشداری لە کردەی گشتی بۆ هاوولاتیان دابین دەکرێت بۆ ئەوەی بتوانن وەك بکەری بەرپرسیار و یەکسان و ئازاد هەڵسوکەوت بکەن.

ج. سروشتی دروست بوونی ئیرادەی سیاسی:

لە تێڕوانینی کۆماری دا دروست بوونی ئیرادەی سیاسی و رای هاوولاتیان لەسەر بونیادی بازاڕ market دانەمەزراوە. « بەڵکو لەسەر بونیادی سەربەخۆیی پەیوەندیکاری گشتی دامەزراوە کە بە ئاراستەی لێك تێگەیشتن دەچێت، هەر بۆیە سیاسەت بەمانای پیادەکردنی دیاری کردنی چارەنوسی هاوولاتیان، بازاڕ نییە بەڵکو پەیڤینە *Conversation*».[٥٢٢] ئەمەش پشت بە دیالۆگی گشتی و کراوە دەبەستێ لە نێوان هێز و گروپە جیاوازەکان، ئەو حزبانەی هەوڵدەدەن دەسەلاتی دەوڵەت بگرنە دەست لەسەریان پێویستە پشت بە شێوازی راوێژ و گفتوگۆ ببەستن لە پانتایی گشتی دا بۆ خستنەڕووی بەرنامەکانیان.

٥٢١ . یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٠-٢٢١.

٥٢٢ . هەمان سەرچاوە ، ل ٢٢١.

بەم جۆرە بە رای هابرماس راوێژ هەنگاونانە بەرەو هەڵوێستێك سەبارەت بە هاوکاری کۆمەڵایەتی و بە تایبەتی سەبارەت بە ئیرادەی رازی بوون بەو ئەرگۆمێنتەی کە تەنیا ئەو داواکارییانە وەبەرچاو ناگرێت کە ئێمە گوزارشتیان لێ دەکەین، بەڵکو داواکاری ئەوانیتریش وەبەرچاو دەگرێت. راوێژ لەرێگای گۆڕینەوەی روانگە و تێڕوانینەوە دەبێت لەسەر بنەمای نیازپاکی.[523]

لە مۆدێلی کۆماری دا شەرعیەتی یاساکان بەرهەمی رێکاری دیموکراتیە. مافەکان لە نێو دەزگا و دامەزراوەکان و بە پرۆسسی یاسادانان تێپەڕ دەبن و پیادەکردنیشیان بە سەر کۆمەڵگا دا بە پارێزگاری کردن لەم پرۆسسە ئەنجام دەدرێت. لە تیۆری لیبرالی دا بە شێوەیەکی گشتی دەوڵەت ئەرکی ناوبژیوانی نێوان بەرژەوەندیە دژبەرەکانی لەسەر شانە. ئەوە لە کاتێك دایە کە لە تیۆری کۆماری دا دەوڵەت و کۆمەڵگا وەك هەمەکێکی یەکگرتوو خاوەن ئەرکی بەکۆمەڵایەتی کردن و ئەخلاقییشە کە خۆی لە گەشە پێدانی هاووڵاتیان دا دەبینێتەوە.

بەڵام لایەنی نیگەتیڤ لە روانگەی هابرماسەوە بریتیە لەوەی کە ئەم مۆدێلە زێدەڕۆیی دەکات لە ئایدیالیزم و پرۆسسی دیموکراتی دەخاتە ژێر فەزیڵەتی هاووڵاتیان کە بە ئاراستەی رزگاربوونی گشتی دەڕوات. سەبارەت بە لێك تێگەیشتنی ئەخلاقی، سیاسەت تەنیا جەخت لەسەر شوناسی جەماعی ناکاتەوە. هەڵەیەکی تری ئەم مۆدێلە ئەوەیە کە لە شیکردنەوەکانی خۆیدا، گفتوگۆی سیاسی بە شێوەیەکی زێدەڕۆیانە بە ئامادەبوونی پرسی ئەخلاقەوە دەبەستێتەوە. چونکە لە روانگەی هابرماسەوە « ئامانجە گرنگە سیاسیەکان زۆربەی کات بەرژەوەندی و ئاراستە ئیکسۆلۆژی بەلاوە دەنێت کە لە هەمەکییەتی خۆیان دا شوناسی جڤاك پێك دێنن، ئەم ئاراستە و بەرژەوەندیانە بە شێوەیەکی بەرفراوان لە نێو خودی کۆمەڵگا دا دژایەتی دەکرێن و هەربۆیە پێویستی بە رێککەوتن هەیە ».[524] بە واتایەك دەبێت یاسا لە رووی کۆمەڵایەتیەوە ئەرکێکی هەماهەنگکاری هەبێت و لە لایەکی ترەوە نۆرمەکانی رەفتاری کۆمەڵگا بخاتە بواری جێبەجێ کردنەوە. بەڵام ئەوەی لێرە دا گرنگی هەیە ئەوەیە کە نابێت یاسا و رێساکان بەرهەمی سیاسەتی تایبەتی بن بەڵکو دەبێ شەرعیەتی خۆیان لە

---

٥٢٣ . هەمان سەرچاوە، ل ٢٢١.

٥٢٤ . هەمان، ل ٢٢٢.

کۆدەنگی وەربگرن.[٥٢٥] کەواتە هەندێ نۆرمی ئەخلاقی کە ملکەچی بەها و کلتوری تاکەکانی کۆمەڵگان لە توانایان دا نییە کە کێشە سیاسی و کۆمەلاّتیەکان چارەسەر بکەن بە تایبەتی لە کۆمەڵگا پلۆرالیستیەکان دا کە فرەیی ئایینی و کلتوری و زمانی روانگەی جیاوازی ئەخلاقی دەخولقێنێ. دابەشکردنی بەرژەوەندییەکان لە رێگای رێککەوتن لە نێوان حزبەکاندا پێویستی بە ئیرادەی هاوکاری هەیە بۆ گەیشتن بە دەرەنجامی مەعقول. بەلاّم ئەم رێککەوتنە لەو شێوازەی گفتوگۆی عەقلانی رزگاری نابێت کە دەسەلاّت بێلایەن *Neutralize* دەکات و لە کردەی ستراتیژی دووری دەخاتەوە. دادپەروەری رێککەوتنەکان پەیوەستە بە هەلومەرج و رێکاری عەقلانی کە ئەویش پاساوی عەقلانی دەوێت. ئەو مافەی لە رێگای سیاسەتەوە دادەمەزرێ بۆ ئەوەی شەرعی بێت پێویستە لانیکەم گونجاو بێت لەگەڵ ئەو پرەنسیپە ئەخلاقیانەی کە بانگەشەی دروستی یونیڤێرسال دەکەن لەو دیوی جڤاکی یاسایی واقعیدا.[٥٢٦]

ئەمەش دیسان سنوورێکی معیاری و بەهایی بەمانا هەمەکییەکەی دادەڕێژێت کە لەسەر بنەمای ئەمە رادەی عەقلانی بوونی بەرژەوەندی لایەنەکان هەڵسەنگاندنی بۆ دەکرێت و ئەمە دیسان چوارچێوەی جوڵەی سیاسی و داخوازییەکان دیاری دەکات و دەبێ هەموولایەنەکان رێزی بگرن. ئەم گەورە کردنەوەی پرسە ئەخلاقیەکان بەو پێیەی کە ئاراستەکاری گفتوگۆی سیاسیە لە لایەن هابرماسەوە رەد دەکرێتەوە چونکە ئەوەی بۆ ئەو گرنگە ئەولەویەتی دادپەروەریە بە سەر خێر و چاکە دا[٥٢٧]. یەکێك تر لە کەموکوڕیەکانی ئەم تیۆرە ئەوەیە کە جگە لەوەی روانگەیەکی ئەخلاقی بۆ تاك و کۆمەڵگا هەیە لە هەمان کات دا پێناسەیەکی دیاری کراو بە تاك دەبەخشێت ئەمەش رەنگە هەندێ مەیلی ئایدۆلۆژی لێ بکەوێتەوە یان لانیکەم بە پێچەوانەی پرەنسیپەکانی خۆی کە کار بۆ دروست کردنی یەکانگیری کۆمەلاّیەتی و سۆلیدارێتی دەکات، کاریگەری نیگەتیڤی لەسەر ئەمە هەبێت بەتایبەتی لە کۆمەڵگا فرە کلتور و ئایینیەکان دا.

---

٥٢٥ .د. محمد ضميران، ل٤ لە ٥.

٥٢٦ . هەمان سەرچاوە، هەمات لاپەڕە.

٥٢٧. محمد الأشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٣.

تەوەری دووەم: مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری

هابرماس وەك خستنەڕووی مۆدێلی ئەلتەرناتیڤ بۆ هەر دوو مۆدێلی لیبرالی و کۆماری، پاش رەخنەگرتن و راستکردنەوەی بەشێك لە رەهەندە تیۆریەکەیان تیشك دەخاتە سەر ئەوەی کە ئەگەر چەمکی رێکاری بۆ سیاسەتی راوێژگەری بکەینە ناوەندێکی نۆرماتیڤ بۆ تیۆری دیموکراسی، ئەوا جیاوازییەکان جارێك سەبارەت بە تێڕوانینی کۆماری کە وەك جڤاکێکی ئەخلاقی سەیری دەوڵەت دەکات و جارێکی تر لەهەمبەر روانگەی لیبرالی کە پێیوایە دەوڵەت پاسەوانی کۆمەڵگایەکی ئابوورییە ئاشکرا دەبێت.[٥٢٨]

أ. تێڕوانینی دیموکراسی راوێژگەری بۆ سیاسەت:

بە رای هابرماس ماهیەتی بوونی دەوڵەت لە پاراستنی مافە تاکەکەسیە یەکسانەکان دا نییە بەڵکو ماهیەتی بوونی دەوڵەت لە پاراستنی پرۆسەی دروست بوونی راو ئیرادەیە *Opinion and Will Formation* کە تێیدا هاوولاتیە ئازاد و یەکسانەکان دەگەن بە ئاستێك لە تێگەیشتن کە لە سەر بنەمای ئەمە ئامانج و نۆرمەکان لە بەرژەوەندی هەموو تاکە یەکسانەکان دەبێت. هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە چەمکی سیاسەتی راوێژگەری گرنگیەکی ئەمپریکی وەرناگرێت تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە هەڵدەستین بە سەنگ و بایەخ بەخشین بە فرەیی شێوازەکانی پەیوەندیکاری کە بە هۆیەوە ئیرادەی جەماعی دروست دەبێت، ئەویش تەنیا بەهۆی لێك تێگەیشتنی ئەخلاقی سەبارەت بە شوناسی جەماعی نابێت، «بەڵکو بە هۆی دابەشکردنی بەرژەوەندی و رێککەوتنی عەقلانی بەمانا غائیەکەی دەبێت لە رێگای هەڵبژاردنی ئامرازی گونجاو و بە پشت بەستن بە پاساوی ئەخلاقی و پشکنینی یەکگرتوویی (تماسك) یاسایی».[٥٢٩]

لێرە دا بۆمان دەردەکەوێت کە مۆدێلی راوێژگەری دەرفەتی ئەزموونی بەدەست دێنێت و فرەیی فۆرمەکانی پەیوەندیکاری وەبەرچاو دەگرێت کە لەمیانی دا ئیرادەی گشتی دروست دەبێت کە تەنیا لەسەر تێگەیشتنی ئەخلاقی بۆ شوناسی جەماعی پێك نایەت، بەڵکو لەسەر بنەمای هاوکێشەی پێشووی بەرژەوەندی و ئەو گوشارانەی کە دەخرێنە سەر هەڵبژاردنی

٥٢٨. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٣.

٥٢٩ .سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٢.

عەقلانی بە پێی سنووری کۆتایی ئەو ئامرازانەی کە لەبەر دەست دان لە لایەن سەلماندنی ئەخلاقی و تەجانوسی دادوەری.[٥٣٠] کەواتە « رێکارە دیموکراتییەکانی مۆدێلی راوێژگەری پەیوەندییەکی ناوخۆیی لە نێوان دانوسان و گفتوگۆ سەبارەت بە دادپەروەری دروست دەکات، هەروەها ئەم رێکاریەتە دیموکراتییە رێگە بە گریمانەکردنی ئەوەش دەدات کە لە هەلومەرجێکی ئەوتۆ دا دەشێت دەرەنجامی مەعقول و مونسف بۆ هەمووان بەدی بێت».[٥٣١] کەواتە ئەرگۆمێنی مۆدێلی راوێژگەی ئەوەیەکە لە رەوتی وتووێژێکی ئازاد و لۆژیکی نێوان بەشدارە سەربەخۆ و ئازادەکان دا دەشێ کۆدەنگی لەسەر ئەو کارە بەدەست بیت کە بڕیارە بەشێوەیەکی یاسایی و دادپەروەرانە و لۆژیکی ئەنجام بدرێت.[٥٣٢] ئەم پرۆسسە سیاسیە واتە سیاسەتی دروست بوونی را و ئیرادەی دیموکراتی لە میانی هەڵبژاردنی گشتی و کاری پەرلەمانی لە روانگەی لیبرالییەوە تەنیا لە میانی رێککەوتن و چەسپاندنی دادپەروەری دەبێت سەبارەت بە بەرژەوەندییە جیاوازەکان و لە تێڕوانینی کۆماریش دا لە رێگای لێك تێگەیشتن دێت دەربارەی شوناسی جەماعی. بەڵام سیاسەتی راوێژگەری یان دیموکراسی رێکاری یان گفتوگۆیی لە سایەی ئەم دوو مۆدێلە دا توخمەکانی خۆی لە هەر دوو لا وەردەگرێت و لە ناو چەمکی رێکاری ئایدیالی بۆ راوێژ و بڕیار لێکیان گرێ دەدات.

ب. وێنای دیموکراسی راوێژگەری بۆ ماف و ئازادی:

لە مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری دا کە پشت بە هەندێ رێکاری ئەوتۆ دەبەستێ کە لە لایەن هەمووانەوە گفتوگۆی لەسەر کراوە و پەسند کراوە کە تێیدا شێوازی گەیشتن بە ماف و ئازادییەکان هیچ پێش گریمانەیەك جگە لە دیالۆگی بەردەوام لە پێناو رێککەوتن و دواجار کۆدەنگی قبوڵ ناکات و تاکەکان وەك بکەری سەربەخۆ لە کۆمەڵگا دا دەتوانن بەشداری بکەن لە داڕشتنی بڕیارەکان سەبارەت بە چارەنووسی خۆیان. **هەر بۆیە دەبینین مەشروعیەتی میکانیزمەکانی هەڵبژاردن لەسەر بنەمای یاسا دادەمەزرێت، و بەم جۆرە هابرماس خوێندنەوەیەکی نوێی بۆ یاسا هەیە، بە واتایەکی تر یاسایەك شەرعیەتی هەیە کە لە**

---

٥٣٠. مالفی عبدالقادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٥.

٥٣١. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٣.

532 .Steven Whealty, Deliberative Democracy and Minorities, EJIL,Vol.14,No.3-507-527,2003,P.4.

ڕەوتێکی پەیوەندی و لێك تێگەیشتنی ئازاد، ڕەزامەندی و پشتگیری هەموو هاوولاتیانی بەدەست هێنا بێت و لە بنەڕەت دا یاسا ئەوە دەخوازێت کە یاساکان تەنیا لە شوێنێك دا بخرێنەڕوو کە پاش راوێژی گشتی و گفتوگۆی لۆژیکی لە نێو هاوولاتیان سەبارەت بەوەی دەبێت ئەنجام بدرێت کۆدەنگی دروست بکرێت.[533]

> **بەڕای هابرماس تیۆری گفتوگۆ کە لە پرۆسەی دیموکراتی دا رێکارەکانی بەهێزترە لە مۆدێلی لیبرالی و لاوازییەکەی کەمترە لە مۆدێلی کۆماری وسوود لە هەردوو مۆدێل وەردەگرێ. شوێنگەیەکی گرنگ دەبەخشێت بە پرۆسەی دروست بوونی را و ئیرادەی سیاسی بەلاّم بەبێ ئەوەی[وەك مۆدێلی کۆماری] بە جۆرێك لە دەستووری دەوڵەتی ماف تێبگات کە شتێکی لاوەکییە: لە روانگەی ئەوەوە مافە بنەڕەتیەکان و پرەنسیپەکانی دەوڵەتی ماف، وەك وەلاّمێکە کە لە بەدەزگایی کردنی پێداویستیەکانی پرۆسەی دیموکراتی لەمەڕ پەیوەندیکاری دێتە ئاراوە.**[534]

کەواتە دەبێت بەشێك لە رێکارە دیموکراتیەکان لە ناو دەستوور دا جێگیر بکرێن و پێویستە کۆی رێسا و رێوشوێنە یاساییەکان بەرەنجامی گفتوگۆی خودە ئازادەکان و یەکسانەکان بێت و دواجار لە ناو کۆمەڵگا دا لە شێوەی دەزگا و دامەزراوەکان دا رەنگ بداتەوە و بشێت بۆ بەردەوامی پرۆسەی دیموکراتی بەکار بهێنرێتەوە.

ج. دیموکراسی راوێژگەری و پرۆسەی دروست بوونی را و ئیرادە:

بەپێی ئەم تیۆرە بەدیهاتنی سیاسەتی راوێژگەری پەیوەست نییە بەو مەرجەوە کە کۆمەڵێك لە هاوولاتیان دەتوانن بە شێوەیەکی جەماعی هەڵسوکەوت بکەن، بەڵکو چاوەڕوانی ئەوەی هەیە کە رێکارە گونجاوەکان بەدەزگایی بکرێن. تیۆری گفتوگۆ بەیارمەتی چەمکی هەمەکیەتی کۆمەلاّیەتی چەقبەستوو بە دەوری دەوڵەت دا کار ناکات، کە خۆی لە ماکرۆ-

---

٥٣٣. جلال حاجی زادە، بازنمایی دموکراسی رایزنانە در اندیشەهای سیاسی هابرماس ،ل ٢ لە ٦.لەم سایتەی خوارەوە لە رێکەوتی ١٦/١٢/٢٠١٠ وەرگیراوە

http://www.helwist.com/Nuseran/Celal%20Hacizade/11%20%207%20%20Habermax.htm

٥٣٤. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٤.

خـــود Macro-Subject دا دەبینێتـــەوە (وەك چـــینی كۆمەڵاّیـــەتی، گـــەل، گروپێكـــی ئەخلاقی...هتد) هەروەها ناچێتە خانەی نۆرمی دەستووری كـە بەشـێوەیەكی نائاگایانەیـە و بەپێی مۆدێلی بازاڕ، دەسـەلاّت و بەرژەوەندییـەكان ڕێـك دەخـات و دابەشـیان دەكـات. بـە شێوەیەكی گشتی ئەم تیۆرە خۆی دوور دەخاتەوە لە شێوازەكانی بیركردنەوەی نـاو فەلسـەفەی ئاگایی.[535] چونكە كاتێ ئامرازی ڕێكخستنی پانتایی كۆمەڵاّیەتی گۆڕانی بەسەر دادێت و لە ئامرازێكەوە بۆ یەكی تر دەگۆڕێت دەرفەتی خود- ڕێبەری دیموكراتیانەی كۆمەڵگا لە دەست دەچێت.[536]بەتایبەتی كاتێ گۆڕانەكە لە دەسەلاّتەوە بۆ بازاڕ بێت و پەیوەندییـەكان بـە پێـی مۆدێل و لۆژیكی بازاڕ ڕێكبخرێن كە هەمان كـردەی سـتراتیژی ئامانجـدارە. بـەم جـۆرە لـە مۆدێلی راوێژگەری یان ڕێكاری دا خودی تاك لەناو شوناسـی كـۆ دا لـەناو ناچـێت بـەردەوام دەتوانێت پارێزگاری لە ناسنامەی تایبەتی خۆی بكات و لە لایەكی تریشەوە تەنیا پشـت بـە كردەی ستراتیژی نابەسترێت و ئامانجی پرۆسسی سیاسی تەنیا گەیشـتن نییـە بـە سـەركەوتن، بەڵكو پرۆسسێكی نێوانخودی بەردەوامە سەبارەت بە بەها بەخشین بە نۆرم و یاساكان لە پێناو بە شەرعی كردنیان، چونكە لە فەلسەفەی خودیی یان ئاگـایی دا دیـاری كردنـی چارەنووسـی هاووڵاّتیانی هەموو كۆمەڵگا دەشێت لەلایەن خودی تاكەكەسی یـان گروپێـك دەسـت نیشـان بكرێت و بەم جۆرە یان كۆمەڵێك كەس وەك بكەری جەماعی نوێنەرایەتی گشت دەكـەن یـان بكەرە تاكەكان بە شێوازێكی مەجازی دەسەلاّت دەگرنە دەسـت. لەبەرانبـەر ئەمـەدا تیـۆری گوتار پشت بە"نێوانخودی بالا*Super Subjective*"دەبەستێ لە پرۆسسـی لێـك تێگەیشـتن كە لە لایەكەوە لە شێوەی وتووێژی بەدەزگایی كراوی گروپە پەرلەمانییەكان ئەنجام دەدرێـت و لە لایەكی ترەوە لە ناو تۆڕی پەیوەندیكاری دا لـە پانتـایی گشـتیی سیاسـی دا، بـەم جـۆرە مۆدێلی راوێژگەری **«بە شێوازێكی گونجاوی چاودێری دیموكراتیانـە دادەنرێـت»**.[537] كەواتـە دیموكراسی راوێژگەری هابرماس هەم پێویستی بە پەیوەندیەكی زمانی- لێـك تێگەیشـتنی و گفتوگـۆی عـەقلانی هەیـە و هـەم نیازمەنـدی جۆرێـك لـە كـردەی پەیوەندیكارانەیـە كـە

٥٣٥. هەمان، ل ٢٢٤.

٥٣٦. یورگن هابرماس، جهانی شدن و ایندەی دموكراسی-منظومەی پسا ملی، ل ١١٨.

537. Steven Whealty,lbid., p. 29.

تایبەتمەندییەکانی بەرژەوەندی مەعریفی لە خۆیدا هەڵگرتبێت.[٥٣٨] لە ناو ئەم تۆڕانەدا، واتە لە پانتایی گشتی سیاسی و دەزگاکانی کۆمەڵگای مەدەنی دا را و ئیرادەی عەقلانی دروست دەبێت، سەبارەت بە پرسە گرنگەکانی کۆمەڵگا و بەم جۆرە هابرماس دیموکراسی لە تیۆری گفتوگۆ گرێ دەدات کە لە خودی خۆیدا لە پەیوەندیکاری یان کردەی پەیوەندی جیا نابێتەوە و گفتوگۆکارەکان بۆ دروست کردنی هەماهەنگی لەمەڕ بەرنامەی کارەکانیان لە میانی کارلێکی نێوانیان لەسەری رێکدەکەون.

کۆمەڵگای مەدەنی لە نموونەی "نێوانخودی"دا بەو پێیەی بنکەی کۆمەلآیەتی پانتاییە گشتییە سەربەخۆکانە، لە کردەی ئابووری و کارگێڕی گشتی جیا دەکرێتەوە و هەروەها «لە رووی نۆرماتیڤیشەوە ئەم رێگایە بۆ تێگەیشتن لە دیموکراسی بە شێوەیەکی لۆژیکی بەرەو زەرورەتی دووبارە دابەشکردنەوەی هەر سی سەرچاوەکە: دارایی، دەسەلآتی کارگێڕی و سۆلیدارێتی دەچێت».[٥٣٩] بەرای هابرماس ئەم سەرچاوانە دەبنە هۆی دابین کردنی پێداویستیەکانی کۆمەڵگا هاوچەرخەکان وەك یەکانگیری (الاندماج) و رێکخستن و دەبێت لە پانتایی گشتی دا هێزی یەکانگیری کۆمەلآیەتی بۆ سۆلیداریتی بەرفراوان بکرێت لە رێکارەکانی دروست بوونی را و ئیرادەی بە دەزگایی کراوی دەوڵەتی ماف و یاسا دا و ئەم هێزە دەتوانێ لە بەرانبەر هێزەکانی تری وەك هێزی پارە و دەسەلآتی کارگێڕی دا خۆی رابگرێت. بەپێی تێڕوانینی لیبرالی دروست بوونی ئیرادەی دیموکراتی ئەرکی "بەشەرعی کردنی"پیادە کردنی دەسەلآتی سیاسی لەسەرشانە و دەرەنجامەکانی هەڵبژاردن رێگا دەدات بە داگیرکردنی دەسەلآتی حکومی. حکومەتیش لە بەرانبەر گەل و پەرلەمان دا بەرپرسیارە. بەلآم لە روانگەی کۆماریەوە دروست بوونی دیموکراتیانەی ئیرادە ئەرکێکی گرنگی هەیە ئەویش بریتیە لە دروست کردنی کۆمەڵگا بەو سیفەتەی جڤاکێکی سیاسیە و لە هەموو ماوەیەکی هەڵبژاردن دا سەرلەنوێ یادەوەری (الذاکرة) ئەم دامەزراندنە دەژیەتەوە. لە تیۆری گفتوگۆ دا شتەکە پەیوەندی بە نوێنەرایەتیەکی ترەوە هەیە: رێکار و پێداویستی پەیوەندیکاری پەیوەست بە دروست بوونی را و ئیرادە بە شێوەیەکی دیموکراتی کە وەك دابەشکەر، بایەخێکی گەورەی هەیە بۆ بەعەقلانی کردنی گوتار *Rationalization*

٥٣٨. جلال حاجی زادە، ل ٤ لە ٦.

٥٣٩. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٥.

discursive که لە سەر بنەمای گفتوگـۆ دادەمـەزرێت و لـە سـایەی ئـەو دا ئـەو بڕیارانـە دادەڕژرێن کە لە لایەن حکومەت و ئیرادەی پەیوەست بە یاسا و دادپەروەرییەوە دەرچـووە[٥٤٠] و «ئەگەر کۆدەنگی تـەنیا بـە بەشـداری هاوولاتیـان لـە گفتوگۆیـەکی ئـازاد بێتـە دی، ئـەوا هەرچەشنە ئاستەنگێك کە کۆتوبوند بخاتە سـەر ئـەم گفتـو گـۆ ئـازادە ئـەوا دەبێتـە هـۆی سەرهەڵدانی پەیوەندی کاری شێواو».[٥٤١] لە هەردوو مۆدێلەکـە دا گرنگیـەکی تایبـەتی بـە پرسی سەروەری دراوە کە هەردووکیان لە دوو کۆشە نیگای جیاوازەوە دەگەڕێنەوە بۆ گەل، لـە تێڕوانینی کۆماری دا گەل بە هێزەوە ئامادەیە و خاوەن سەروەرییە و لە بنچینە دا بە کەسی ناسپێرێت وهیچ کەسێك نوێنەرایەتی ناکات وەك لای رۆسۆ بـە دیـار دەکـەوێ. لـە مـۆدێلی لیبرالی دا تێڕوانینێکی واقعبینانـەتر بـۆ سـەروەری دەخرێتـە ڕوو، « لـە دەوڵـەتی مـاف و دیموکراسی دا دەسەلاٌتی دەوڵەت کە مولکی گەلە پیادە ناکرێت تەنیا لە رێگای هەڵبـژاردن و راپرسی و بە پشت بەستن بە ئۆرگانی تایبـەت بـە یاسـادانان و دەسـەلاٌتی جێبـەجێ کـردن و دادپەروەرییەوە نەبێت».[٥٤٢] بە پێی تێڕوانینی تیۆری گفتوگۆ، کۆمەڵگا لە سەر بنەمایـەکی ناناوەندی (لامرکزی) دامەزراوە و پەرە بە پانتایی گشتی سیاسی دەدات و بەپشت بەستن بـە دیالۆگ، را و ئیرادە دروست دەکات کە لە سیاقی "نێوانخـودی"دا راڤـە دەکرێـت. دەسـەلاٌت بەرهەمی کارلێکی نێوان ئەو ئیرادانەیە کە دەوڵەتی ماف و پانتایی گشتی بارگاوی کـراو بـە کلتور،"بەدەزگایی کردووە". ئەو پانتاییانەی کە بە نۆرەی خۆیان بنچـینەیان هەیـە لـە نێـو کۆڵگەکانی کۆمەڵگای مەدەنی کە مسافەیەك جیایی دەکاتەوە لـە دەوڵـەت و ئـابووری.[٥٤٣] «جیاوازی سەرەکی ئەم جۆرە دیموکراسیە لەگەڵ مۆدێلەکانی تر ئەوەیە کە لـە پانتـایی گشـتی دا لەسەر بنەمای عەقلاٌنیەتی پەیوەندیکاری و گفتوگـۆی ئـازاد دادەمـەزرێ کـە لـە هـەموو جـۆرە شێواندنێکی عەقلاٌنیەتی ئامرازی و مەعریفەی تەکنیکی رزگار کـراوە».[٥٤٤] بێگومـان روانگـەی نۆرماتیڤ بۆ سیاسـەتی راوێژگـەری سـەبارەت بـە جڤـاکی یاسـایی مـۆدێلێکی بـۆ پێگەیانـدنی

---

٥٤٠. هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٥.

٥٤١. ابوالنور حمدی ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، **ل ١٩٦.**

٥٤٢. یورغن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٦.

٥٤٣. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٢٦.

٥٤٤. جلال حاجی زادە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣له٦.

کۆمەڵایەتی دەوێت کە لەسەر بنەمای گفتوگۆ دامەزرابێت، بەڵام ئەم مۆدێلە بە جۆرێك بەرفراوان نابێت کە هەموو کۆمەڵگا بگرێتەوە کە سیستەمی سیاسی گرتۆتە خۆی وەك سیستەمێکی ڕێکخەر کە لەسەر بنەمای دەوڵەتی ماف و یاسا دامەزراوە. تێڕوانینی دیموکراتیانەی تیۆری گفتوگۆ جەخت لەسەر ئەو بیرۆکەیە دەکاتەوە کە سیستەمی سیاسی نە لە لوتکەی کۆمەڵگا دایە و نە لە ناوەندی کۆمەڵگا، بەڵکو لەناو سیستەمە چالاکەکانی تری کۆمەڵگا دا تەنیا سیستەمێکە بۆ کردەوە.[٥٤٥] لێرەدا هەست بە گەشبینییەکی زۆری هابرماس دەکرێت سەبارەت بە وەکیەکی سیستەمەکان لە حالێك دا ئەگەر سیستەمی سیاسی و ئابووری لە ناوەندیش بن ئەوا بێگومان بەهێزترینن. بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێ کە دیموکراسی راوێژگەری سنووری مۆدێلی لیبرالی دەبەزێنێ، ئەو مۆدێلەی کە تەنیا بە خستنەڕووی هەندێ ڕێوشوێن بۆ گرانتی کردنی سازشی دادپەروەرانەی بەرژەوەندییە دیاریکراوەکان دەوەستێتەوە. لەگەڵ ئەمە دا دیموکراسی راوێژگەری پیاچوونەوە بە مۆدێلی کۆماریش دەکات.[٥٤٦] ڕێکاری دیموکراتی راوێژگەری پەیوەندییەکی ناوەکی لە نێوان دانوسان و گفتوگۆ لەمەڕ دادپەروەری دروست دەکات کە هەر ئەم ڕێکارە دیموکراتیانە ڕێگە دەدات بۆ گریمانە کردنی ئەوە کە لە هەلومەرجێکی ئاوا دا دەتوانین دەرنجامی مەعقول و دادپەروەرانە بۆ هەمووان بە دەست بێنین کە جیاوازە لە روانگە بۆ چاکە و خراپە.

سیاسەتی راوێژگەری چ بە پێی ڕێکاری سیستەماتیکی دروست کردنی راو ئیرادەی بەدەزگایی کراو بێت یان تەنیا بە شێوەیەکی ناسیستەماتیك لە ڕێگەی تۆڕکانی پانتایی گشتیی سیاسی هاتبێتە ئاراوە، ئەوا سیاسەتێکە پەیوەستە بە سیاقاتی جیهانی ژینی *world-life* گونجاو و بەعەقلانی کراو.[٥٤٧]

شێوازی پەیوەندیکاری کە لە ڕێگای راوێژی پەیوەست بە پانتایی چالاکی هاووڵاتیان، واتە ئەو کلتورە سیاسیەی کە لەسەر بنەمای ئازادی و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی دامەزراوە، لە رووی سیاسیەوە ئازادە بەتایبەتی ئەو کۆڕ و کۆمەڵانەی کە رای گشتی دروست دەکەن و بەشێکی زۆری سەرچاوەکانیان پشت بە ئیرادەی سەربەخۆی تاکەکان دەبەستێت و ڕێگە بە

---

٥٤٥. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٦..

546. Jürgen Habermas, Between Facts and Norms.op. Cit., p 299.

٥٤٧. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٦.

دەسوەردانی ناوەندە سیاسیە رەسمیەکان نادەن یان هەوڵ دەدەن بیگەیەننە کەمترین رادە. هەر سی مۆدێلەکە لەسەر بنەمای تیۆری رەخنەیی لەمەڕ کۆمەڵگا دامەزراوە و بەم جۆرە هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کۆمەڵگا تەنیا کۆیەکی بەرهەم هێنان نیە کە هەڵدەستێ بە تێر کردنی پێداویستیەکان (وەك تێڕوانینی مارکس) بەڵکو کۆمەڵگا لەسەر بنەمای پاراستنی بەهای کلتوری و ئەخلاقی دادەمەزری هەر بەو جۆرەی کە پارێزگاری لە بەرهەم هێنان دەکات.[548] بە جۆرێکی تر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کۆمەڵگا تەنیا لەسەر بناغەی کار دانامەزرێ بەڵکو لەسەر بنەمای بەشداری و کارلێکیش دروست دەبێت کە پەیوەندی نێوان من و ئەویتر دیاری دەکات و ئەمەش لەمیانی رەوشی پەیوەندیکاری دەبێت کە تێیدا زەمینەی قسە و کردەوە کراوەیە. کەواتە بۆمان دەردەکەوێ کە لە روانگەی تیۆری راوێژگەریەوە کە پشت بە رێکارە دیموکراتیەکان دەبەستێ لە چوارچێوەی سیستەمێکی سیاسی پەیوندیکاری دا بۆ دیاری کردنی چارەنووس و دروست بوونی را و ئیرادە پشت بە دیالۆك و گفتوگۆی بەردەوام لە نێوان خودەکان دەبەسترێ و لێرەدا تەنیا باشترین ئەرگۆمێنت سەنگی مەحەکە بۆ ئەوەی دروستی بانگەشەکە دیاری بکات. لەم مۆدێلە دا ئازادی پۆزەتیڤە و لەگەڵ دادپەروەری و یەکسانی دا پەیوەندییەکی تەواوکاری لە نێوانیان دایە و کۆمەڵگای مەدەنی و پانتایی گشتی رۆڵی گرنگی تێدا دەگێرن. پەیوەندی نێوان مافی هاووڵاتی بوون و ئازادی پشت بەوپێش گریمانەیە دەبەستێ کە هاووڵاتیە ئازاد و یەکسانەکان راوێژ لەگەڵ یەکتر دەکەن بۆ ئەوەی ژیانی هاوبەشی خۆیان نەك هەر بەهۆی یاسای دانراو بەڵکو بەشێوەیەکی مشروعیش رێك بخەن.

لێرەوە پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە دیموکراسی راوێژگەری لە فۆرمە رێکارییەکەی دا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە لیبراڵ دیموکراسی بەهەر دوو ئاراستەی کۆماری و لیبرالیەوە ناتوانێ پارێزگاری لە ماهییەتی دیموکراسی بکات و پێویستی بە ریفۆرمە و ئەمەش مەرجی کۆتایی خۆی لە کردەی پەیوەندیکار دا دەبینێتەوە کە دان بە ئۆتۆنۆمی تاکەکان دەنێت لە پرۆسسی دروست بوونی را و ئیرادە و بڕیار دان لەسەر چارەنووس. هەربۆیە دیموکراسی رادیکاڵ لەمپەرێکی دیموکراتیانە لە بەردەم دەستدرێژی ئیستعماریانەی سیستەم بۆسەرجیهانی ژین دروستدەکات. لای هابرماس دیموکراسی دەشێت بەدەزگاییی کردنی عەقلانی را و ئیرادەی لێ

---

٥٤٨. مالفی عبدالقادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٥.

بکەوێتەوە بەهۆی سیستەمێك لە یاسا کە گرانتی بەشداری یەکسان بۆ هەمووان دابین دەکات و دەبێ بەرەنجامی بەکارهێنانی گشتی عەقڵ بێت و دواجار دەوڵەتی ماف ویاسایی دیموکراتی لێ بێتە بەرهەم. کەواتە کۆمەڵگا لە دووتوێی دیموکراسی رێکاریی دا دەبێتە جڤاکێکی یاسایی خۆ-رێکخەر و لەم نێوەدا رێکارە یاساییەکان تەنیا کاتێ مەشروعن کە دەربڕی بەرژەوەندی گشتی بن و شەرعیەتی خۆیان لە ئیرادەی هەمووان و لە مشتومڕیکی کراوە بە دەست هێنابێت.

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین لە دیموکراسی راوێژگەری دا سیستەمێکی سەقامگیری پڕ لە زانیاری بە پێش مەرج وەردەگیرێت و لەم نێوەدا پشت بە هەندێ سەرچاوەی گرنگی فەلسەفی دەبەستێ وەك گرێبەستی کۆمەڵایەتی و تیۆری رەخنەیی و هزری پۆست لیبراڵ و هەوڵ دەدات ئاستی پەیوەندی تاك و دەسەڵات خاڵی بێت لە هەموو جۆرە زۆرەملێ و هەژموونێك و رەوشێکی مەعقول بۆ دادپەروەری بخولقێنێت کە نایەکسانی تائەو رادیە قبوڵ بکرێ کە زیان بە بەرژەوەندی گشتی نەگەیەنێت و ناوەند و پێگەی کۆمەڵایەتی نەبێتە پێش مەرج، بەڵکو بەهرە و توانا پێوەری ئەفزەلیەت بێت و ئەمەش لە کۆمەڵگایەکی باش-رێکخراوی هاووڵاتیان دا بەدی دێت.

باسی چوارەم

شەرعیەتی دیموکراتی و مەنزومەی پۆست نەتەوە یی

لە روانگەی هابرماس دەوڵەتی سەرمایەداری وەك پێشکەوتووترین جۆری سیستەمی لیبرالی دیموکراتی لە نێوان دوو ئاراستەی دژبەر دا توشی قەیران دەبێت. لە لایەکەوە دەبێ هەوڵی بەرفراوانکردنی توانستی بەرنامە و پلانە رێنمایکەرەکانی دەوڵەت بدات بەمەبەستی ئاراستەکردنی بازاڕ و ئابووری و لە لایەکی تریشەوە وەك یەکێك لە پرەنسیپەکانی لیبرالیزم دەبێ سنووری ئازادی تاك و بازار نەبەزێنێ، چونکە لە بنەمادا لەسەر تاکگەرایی و کۆمەڵگای مەدەنی دامەزراوە و وەك سیستەمێکی دژی پلانرێژی ناوەندی لە پانتایی تایبەتی دا خۆی پێناسە دەکات، «هەربۆیە دەوڵەت لە نێوان دەسوەردان و نکۆڵی ناچارەکی لە دەسوەردان تووشی قەیران دەبێت».[٥٤٩] لە سەردەمی پۆست نەتەوەیی و لاواز بوونی دەوڵەتی مۆدێرن و گۆڕانی فۆرمەکانی دەسوەردان گرفتێکی تر بۆ شەرعیەتی دیموکراتی دێتەپێش کە پەیوەستە بە کاریگەری بڕیار و سیاسەتەکان لە دەرەوەی سنووری دەوڵەت.

تەوەری دووەم: قەیران لە دەوڵەتی رێکخراو *State-regulated* دا

١. پارادۆکسی سەرمایەداری پێشکەوتوو:

هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە هەر لە چارەگی کۆتایی سەدەی نۆزدە لە وڵاتە سەرمایەداریە پێشکەوتووەکان دوو ئاراستە پەرەیان سەند: ***یەکەم،*** گەشەسەندنی چالاکی دەسوەردنگەرایانەی دەوڵەت کە دابین کردنی سەقامگیری سیستەمی لەسەر شان بوو. ***دووەم،***

---

٥٤٩. یورگن هابرماس ، بحران مشروعیت — تئوری دولت سرمایەداری مدرن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٩.

پەیوەندی دوولایەنەی نێوان توێژینەوە و تەکنەلۆژیا کە وای لە زانستەکان کرد ببێتە هێزی یەکەمی بەرهەم هێنان.[550] بەم جۆرە دەوڵەت بۆ پێش گرتن لە هەندێ قەیرانی بەهێزی ئابووری ناچارە دەسوەربداتە ئەم بوارە و لە لایەکی تریشەوە پشت بە تەکنەلۆژیای پێشکەوتوو ببەستێ وەك هێزی بەرهەمهێنەر و لێرە دا هێزی کاری مرۆیی پاشەکشێ دەکات و ئەمەش هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی زاراوەی "سەرمایەداری پێشکەوتوو یان دەوڵەتی ڕێکخراو *State-regulated*" کە ئاماژەیە بۆ دوو دیاردە:

« *یەکەمیان*، بۆ پرسی چەقبەستنی ئابووری **_Economic concentration_** – سەرهەڵدانی کۆمپانیای نەتەوەیی و پاش ئەویش فرە ڕەگەز- و ڕێکخستنی بازاڕی کالاّ، سەرمایە و هێزی کار، *دووەمیان*، هێمایە بۆ دەسوەردانی دەوڵەت لە بازاڕ دا ».[551]

لە بنەڕەتیش دا جیاوازی سیستەمی سەرمایەداری ڕێکخراو لە سەرمایەداری لیبرال دەرکەوتنی دامەزراوەی مۆنۆپۆلی گەورە و بەرەو نەمان چوونی ڕکەبەرایەتی بوو.[552] بەم جۆرە دەوڵەتی ڕێکخراو دەچێتە ناو کۆی ژیانی ئابووری و سیاسی و کۆمەلاّتی و ئەمەش دژی پرەنسیپە سەرەکیەکانی خۆیەتی کە شەرعیەتی لێوەرگرتووە. دەوڵەت لەرێگای پشتیوانی کردن لە مۆنۆپۆلی مەزنی ئابووری لایەنگری چینێك دەکات و سنووری بڕیارە گشتیەکان بەرتەسك دەکاتەوە و لە بێلایەنی لادەدات. و« ئیدی ژیانی گشتی وەك بوارێك بۆ گفتوگۆ و هەڵبژاردن سەیری ناکرێت، بەڵکو وەك کێشەی تەکنیکی لێی دەڕوانرێت کە لە ڕێگای عەقلاّنییەتی ئامرازییەوە بە هۆی پسپۆڕیەکانییەوە چارەسەر دەکرێت».[553] بەم جۆرە بەردەوام زۆرینەی هاوولاّتیان لە بەشداری لەبڕیار و دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان دورە پەرێز دەخرێن و وەفاداری هاوولاّتیان بۆ دەسەلاّتی سیاسی و شەرعیەتی دیموکراتی سیستەم لاواز و بەرەو قەیران دەچێت. بەڕای ماکس ڤیبەر بە دوو ڕێگەی سەرەکی دەشێت شەرعیەتی سیستەمێك دابین بکرێت:[554]

---

٥٥٠. یورغن هابرماس، العلم والتقنیة کأیدولوجیا، ت: د. الیاس حاجوح، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨.

٥٥١. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٠.

٥٥٢. حسینعلی نوزری، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٥٣.

٥٥٣. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٤.

٥٥٤. بول ریکور، محاضرات في الأیدولوجیا و الیوتوپیا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٩.

I. دەکرێ دابین کردنەکە خودیی بێگەرد بێت، لە میانی ئەوەی کە

١.هەستەکی بێت، کە بەرەنجامی تەسلیم بوونی سۆزداری بێت یان

٢.عەقلانی بەهایی بێت، کە بڕوا بوون بە مسداقیەتی رەها بۆ سیستەم دابینی دەکات بەو پێیەی گوزارشتە لەو پەڕی بەهاکانی شێوازی ئەخلاقی، ئیستاتیسکی یان هەر جۆرێکی تر، یان

٣. دینی بێت، بڕوا بەرزگاربوون دابینی دەکات کە پشت بە وزەی سیستەم دەبەستێ .

II. بەلاّم دەتوانرێت شەرعیەت بۆ سیستەمێك دابین بکەین لە میانی حالەتی سوودمەندبوون.

بەم جۆرە پەیوەندی لە نێوان دەسەلاّت و شەرعیەت لە سێ فۆرم دا دیاری دەکات :[٥٥٥]

١.دەسەلاّتی کاریزمی *Charismatic Authority* کە شەرعیەتی خۆی لە وەفاداری (ولاء) بۆ پیرۆزی یان پالّەوانێتی وەردەگرێ.

٢. دەسەلاّتی نەریتی *Traditional Authority* کە شەرعیەتی خۆی لە ئیمانێکی قولّ بە پیرۆزی نەریتە کۆنەکان وەردەگرێت.

٣.دەسەلاّتی یاسایی *Legal Authority* کە شەرعیەتی خۆی لە رێکارە یاساییەکان وەردەگرێت.

جۆری سێیەم سەرەتای گەلاّلّەبوونی شەرعیەتی دیموکراتیە لە دەولّەتی مۆدێرن دا کە یەکێك لە سیما سەرەکیەکانی بیرۆکراسیەت و رێکخستنی ژیانی گشتیە کە پشت بە یاسا مەدەنیەکان دەبەستێت.

أ. دەرکەوتەکانی قەیران:

هابرماس ئاماژە بە ئەگەرەکانی قەیران دەکات کە تایبەتە بە سیستەمی لیبرالی دیموکراتی و لە قۆناغی جیاواز دا سەرهەلّدەدەن و فۆرمەکانیان تا ئەو کاتە ی تەقینەوەی

---

٥٥٥. یاسر قنصوه ،الشرعیة الدیمقراطیة في العالم الحدیث (مرجعیات واعدة.. تطبیقات مراوغة)، ل ٢ لە

١٣. لەم سایتەی خوارەوە لەرێکەوتی ٢٠١٠/٩/١١ وەرگیراوە:

http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=538

-Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization, Trans. by A. M. Henderson and T. Parsons, Oxford Univ. Press،, 1947, p. 328.

سیاسی روودەدات – واتە ئەو خاڵەی کە سیستەمی سیاسی شەرعیەتی خۆی لە دەست دەدات – جیاوازە و دەڵێت لەوانەیە لە کاتێك دا قەیران روربدات کە هەر کام لەم ژێر سیستەمانە sub-systems (واتە ئابووری ، سیاسی -کارگێڕی و کۆمەڵایەتی-کلتوری) نەتوانن "چەندایەتی پێویست" (الکمیة الازمة) بەرهەم بێنن کە پشکی ئەوانە لە هەموو [سیستەمەکە] دا.[556] واتە هەر کاتێ یەکێك لەم ژێرسیستەمانە نەتوانێ ئەرك و چالاکیەکانی خۆی ئەنجام بدات و خواستەکانی سیستەم بە گشتی دابین بکات و بەردەوام بوون و مانەوەی سیستەم بخاتە ژێر مەترسیەوە، ئەوا هێمایە بۆ بوونی قەیران. هەر بۆیە دەتوانین بڵێین « قەیران بۆ وەسف کردنی کۆمەڵگایەك بەکار دێت کە لەگەڵ پرسی "سنووورداری مانەوە *Survival limits*"دا رووبەڕووە ».[557] بەرای هابرماس کاتێ یەکانگیری کۆمەڵایەتی دەکەوێتە بەر مەترسیەوە دەتوانین باسی قەیران بکەین، واتە کاتێ ئەندامانی کۆمەڵگا گۆڕانە بونیادییەکان وەك شتێکی قەیراناوی بۆ بەردەوام بوونی ژیانی خۆیان ئەزموون بکەن و هەست بەوە بکەن کە شوناسە کۆمەڵاتیەکەیان کەوتۆتە بەر هەڕەشە.[558] بەڕای هابرماس بارودۆخی سیستەم بەجۆرێکە کە هەموو هەولێك بۆ کۆنترۆڵ کردنی قەیران لە ژێر سیستەمێك، دەبێتە هۆی گۆڕانی فۆرم و جێگۆڕکێی دژایەتیە ناوەکیەکان بەرەو ژێر سیستەمێکی تر. وەك بەخشینی بوجەی دەوڵەت بۆ پارێزگاری کردن لە سەرمایەی تایبەتی لە کاتی قەیرانی ئابووری دا و لە بەرانبەریش دا کەم بوونەوەی خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی و ئەمەش "کورتهێنانی(عجز) شەرعیەت *legitimation deficit*" زیاد دەکات.[559] ئەم حاڵەتە لە کاتی سەرهەڵدانی قەیرانی دارایی جیهانی٢٠٠٨ لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بەرچاو کەوت کە دەوڵەت لە لایەکەوە لە رێگای پێدانی یارمەتی ماددی پشتی کۆمپانیا گەورەکانی گرت و لە لایەکی ترەوە بە هەزاران هاوولاتی کەوتنە سەر شەقام.

ب. رەهەندەکانی شەرعیەت:

---

٥٥٦. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٢٧.

٥٥٧. حسینعلی نوذری،سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠٣.

٥٥٨. پیتر میلر، سوژە ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٦.

٥٥٩. مایکل پیوزی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

بەبڕوای هابرماس لەناوچوونی لەسەرەخۆی پانتایی گشتی وەك بواری گفتوگۆی رەخنەیی-عەقلانی و بەشداری سیاسی چالاك، کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر شەرعیەتی سیستەمی سەرمایەداری داناوە. هەرچۆنێ بێت سەرمایەداری پێویستی بە بەدەست هێنانی شەرعیەت و رەزامەندی زۆرینەی هاوولاتیانە بۆ ئەوەی لانیکەم بتوانێت تارادەیەك پاساو بۆ مانەوە و رەوایەتی خۆی بێنێتەوە. بەرای (ڤیبەر) دەسەلاتی عەقلانی کاتێ شەرعییە کە لانیکەم ئەم دوو مەرجەی هەبێت: أ) سیستەمە نۆرماتیڤیەکەی بەشێوەیەکی ئەزموونی داڕێژرابێت. ب) مەرجەعە یاساییە پەیوەندیدارەکان دان بە یاسایی بوونی[٥٦٠] دا بنێن. بە واتایەکی تر، هەندێ رێکاری شکلی راست بۆ داڕشتن و بەکارهێنانی یاساکان بوونیان هەبێت.[٥٦١] واتە دەسەلاتی عەقلانی لە رووی چاوگی شەرعیەتەوە بەوە لە دەسەلاتی کاریزمی و نەریتی جیا دەکرێتەوە کە پشت بە پرەنسیپی یاسامەندی دەبەستێ و تەنانەت نۆرمە کار پێکراوەکانیش بەشێوەیەکی عەقلانی دیاری دەکرێن. کەواتە شەرعیەت بە مانای بەڵگە و ئەرگۆمێنتی گونجاو رازیکەرە بۆ سەلماندنی بانگەشەی راست و بەرهەق بوونی سیستەمێکی سیاسییە لە روانگەی هاوولاتیانەوە، بە واتایەکی تر هەرکاتێ سیستەم بتوانێ بیسەلمێنێ توانای ئەوەی هەیەکە جیاکاری و هەلاواردن ناکات لە بەڕێوەبردن و رێکخستنی کۆی کۆمەڵگا، دەبێتە سیستەمێکی خاوەن شەرعیەت. هەربۆیە «شەرعیەت دەلالەت لە خواستی سیستەمی سیاسی دەکات بۆ دانپیانان پێی وەك سیستەمێکی راست و دادپەروەر، کەواتە شەرعیەت لای هابرماس واتە بەهای دانپینان بە سیستەمێکی سیاسی».[٥٦٢] تەشەنەسەندنی سیستەمی کارگێڕی بەناو پانتایی تایبەتی دا و دەسوەردانی دەوڵەت، پەیوەستە بە پرسی بەرنامەڕێژی خۆشگوزەرانی کۆمەلایەتی و کۆنترۆڵ و دەبێتە هۆی کاریگەری سیاسەت لەسەر ژیانی خەڵکی

---

٥٦٠. جیاوازی هەیە لە نێوان شەرعیەت Legitimacy و مەشروعیەت یان یاسامەندی legality، (لەبنەڕەت دا واتە گونجانی رەفتار یان رەوشێکی دیاریکراو لەگەڵ یاسا دا) دەشێت کردەیەك یاسایی بێت بێ ئەوەی شەرعی بێت وەك دەقی یاسایی (نا ئەخلاقی)، هەروەها دەکرێت رەفتارێك شەرعی بێت بێ ئەوەی یاسایی بێت وەك شۆڕش دژی سیستەمی ستەمکار کە دیارە لە یاسا دا دیاری نەکراوە. د. شیرزاد النجار ، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٠ و یاسر قنصوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢لە ١٣.

٥٦١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٠٨.

٥٦٢. د.شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٤.

ئاسایی و ئەمەش خواستی هاوولاتی بۆ بەشداری لە بڕیار دێنێتە ئاراوە، هەروەك ئاماژەی بۆ کرا ئەمەش پێچەوانەی دەوڵەتی ڕێکخراوە کە پشتی چینێك دەگرێت و لە دارشتنی بڕیار پشت بە تەکنۆکرات و شارەزاکان دەبەستێ و لە ناهاوسەنگی وەفاداری زۆرینە و بەرژەوەندی چینێك قەیرانی شەرعیەت سەرهەڵدەدات.

کەواتە کاتێ قەیران ڕوودەدات کە بونیادی سیستەمی کۆمەلایەتی ئیمکاناتی کەمتر لە ڕادەی پێویست دەستەبەر دەکات بۆ درێژەدان بە مانەوەی سیستەم ، لێرە دا وەك پشێوی بەردەوام*persistent disturbances* لە ڕەوتی یەکانگیری سیستەم *system integration* باسی قەیران دەکرێت.[563]

بەڕای هابرماس تەنیا کاتێ یەکانگیری سیستەم هەڕەشە لە مانەوەی سیستەم دەکات کە پرسی یەکانگیری کۆمەلایەتی لە ئارادابێت.[564] واتە نابێت یەکانگیری کۆمەلایەتی بکرێتە قوربانی یەکانگیری سیستەم. لێرە دا دەردەکەوێت «شەرعیەت سەقامگیری سیستەمی سیاسی و جیهازی دەسەلاتی لە ئەستۆیە».[565] لەو کۆمەڵگایانە دا کە گەیشتوونەتە پلەیەك لە جیابوونەوەی بونیادی *differentiated societies* سیستەمی سیاسی (وەك ناوەندی جیای کۆنترۆڵ) بە بەراورد لەگەڵ سیستەمی کۆمەلایەتی- کلتوری و سیستەمی ئابووری، دەکەوێتە شوێنگەیەکی بەرزترەوە.[566] ئەمەش یەکێکە لە جیاوازییەکانی هابرماس لەگەڵ (مارکس) چونکە لە فەلسەفەی مارکسیزم دا ژێرخانی ئابووری سەرخانی سیاسی و کلتوری و کۆمەلایەتی دیاری دەکات، بەلام لەگەڵ دەرکەوتنی لاوازی ئەرکی بازاڕ کە لە میکانیزمەکانی ڕێنماییەوە سەرچاوە دەگرن، ئایدۆلۆژیای ئالووێری دادپەروەرانەی بۆرژوازی هەرەس دێنێت. بەڕای هابرماس ئەو بازاڕەی ناتوانین وەك فەرمانگە حکومییەکان دیموکراتیزەی بکەین بە شێوەیەکی بەرچاو ئەرکی ڕێنمایی بوارەکانی ژیان بەدەستەوە دەگرن کە تا ئیستا نۆرماتیڤ بوونە، واتە لە ڕێگای فۆرمی سیاسی یان

---

٥٦٣. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١.

٥٦٤. هەمان سەرچاوە، ل ٥٣.

٥٦٥. د.شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

٥٦٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٦.

پێش سیاسی ئاڵۆێری پەیوەندییان بەیەکەوە هەبووە.[٥٦٧] بەم جۆرە کاریگـەری سیاسـەت لـە سـەر ئابووری و بەرەنجامەکانی ئـازادی بـازارِ ، کاریگـەری نـەرێنی لەسـەر دیمـوکراتیزە بـوونی ژیـانی کۆمەڵایەتی دادەنێت.

هەوڵدان بۆ گونجاندنەوەی سیستەمی ئابووری لەگەڵ سیاسەت (کە بە جۆرێك لە جۆرەکـان دەبێتەهۆی سەرلەنوێ بە سیاسی بوونەوەی *repoliticizing* پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنـان) بەیارمەتی دیموکراسی شکلی کێشەی نەبوونی شەرعیەت چارەسەر دەکرێت.[٥٦٨]

بەم جۆرە ئەگەری چوار جۆر قەیران لـە ئارادایـە کـە سەرچـاوەیان جیـاوازە. سیسـتەمی ئابووری قەیرانی ئابووری بەرهەم دێنـێ، بـەلاّم سیسـتەمی سیاسـی قـەیرانی عەقلانیـەت و شەرعیەتی لێدەکەوێتەوە، ئەوە لە کاتێك دایە کە سیستەمی کلتوری-کۆمەلاّیـەتی قـەیرانی پاڵنەری لەگەڵ خۆیدا دێنێت کە هاوکات قەیرانی شوناسیشە.

٢. پۆلێن کردنی جۆرەکانی قەیران:

بەرای هابرماس لە کۆمـەڵگا پێشـکەوتووە سـەرمایەدارییەکان دا ئەگـەری تـووش بـوون بـە کێشەی شەرعیەت لە ئارا دایە، چونکە گەشەی ئـابووری لەسـەر بنـەمای ئامانجـە تایبەتیـەکانی زیادکردنی سوود کار دەکات نەك بەرژەوەندی گشتی ئەوە لە کاتێك دایە کـە سیسـتەمی سیاسـی بەردەوام پێویستی بە بۆچوو *Inputs* ی وەفاداری هاووڵاتیان هەیە، بـەلاّم لـە خزمـەت چـینێکی دیاریکراو دایە، واتە« لە روانگەی سامانی تایبەتی لە بەرانبەر هەژارای گشتی دا »[٥٦٩] دامەزراوە.

سەرچاوەی قەیران	قەیرانی سیستەم	قەیرانی شوناس

٥٦٧. یورگن هابرماس، پایەهای پیشا سیاسی دولت قانونی دمکراتیك، ت:منوچهر صالحی، لەم سایتە لەرێکەوتی ٢٠١٠/٩/١٥ وەرگیراوە:
- http://www.manouchehr-salehi.de/My%20archiv/My%20Translationsarticle/Habermas-1.htm

٥٦٨. یورگن هابرماس ، بحران مشروعیت ، سەرچاوەی پێشوو ل ١٠٤.

٥٦٩. هەمان سەرچاوە ، ل ١٦٦.

سیستەمی ئابووری	قەیرانی ئابووری	--------
سیستەمی سیاسی	قەیرانی عەقلانیەت	قەیرانی شەرعیەت
سیستەمی کۆمەلایەتی – کلتوری	---------	قەیرانی پالنەر

سەرچاوە: یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٠.

أ. قەیرانی ئابووری: هابرماس وەك بنچینەی سەرەکی رێکخستنی سەرمایەداری لیبرالی و پێشکەوتوو سەیری پەیوەندی نێوان کاری کرێگرتە و سەرمایە دەکات. کۆمەلگا لە جیاتی ئەوەی بە شێوەیەکی عەقلانی لەگەل بەرژەوەندی گشتی یان جەماعی دا هەمامەنگ بێت، بە چەشنێکی ناعەقلانی لەگەل کەلەکەبوونی سەرمایە و لەئاکام دا لەگەل بەرژەوەندی تایبەتی ژمارەیەکی کەم دا هەماهەنگە.[٥٧٠] پێدەچێت ئەمەش جیاوازییەکی تری هابرماس و مارکس بێت کە دژایەتی ناوەکی، سەرمایەداری ناروخێنێ بەلکو تووشی قەیرانی دەکات و لە ژێرسیستەمێکەوە بۆ یەکی تر دەچێت. کەواتە دەولەت هەول دەدات ئابووری و بازاڕ ئاراستە بکات، ئەوە لەکاتێك دایە کە سیستەمی سەرمایەداری لەسەر ئازادی و دەسوەرنەدان لە بازاڕ دامەزراوە. لە لایەکی تریشەوە دەبێ وەفاداری جەماوەریش بەدەست بێنێ. چونکە پێویستی بە شەرعیەتی دیموکراتی هەیە، قەیرانی ئابووری لە نێو سیستەمی ئابووری دا سەرهەلدەدات و کێشمەکێشی سیاسی لێ دەکەوێتەوە.

ب. قەیرانی عەقلانیەت: لە لایەکەوە سیستەمی سەرمایەداری لەسەر خاوەنداریێتی تایبەتی دامەزراوە و لە لایەکی ترەوە پێویستی بە بەشداری هاوولاتیان هەیە بۆ بەخشینی شەرعیەت کە لە رێگای بەشداری دەزگای وەك حزب و رێکخراوەکان ئەم شەرعیەتە دروست دەکەن. ((ئەمەش هاوولاتی پاسیف دێنێتەئاراوە کە تەنیا مافی هوتاف دانی هەیە)).[٥٧١] هابرماس لە توێژینەوە هاوبەشەکانی لەگەل (کلاوس ئوفە) پێیوایە (("قەیرانی عەقلانیەت" و"کورتهێنانی عەقلانیەت" دەربڕی سنووردارییە لە بەرهەم هێنانی ئیداریانەی

٥٧٠. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ، ل ١٢٤.

٥٧١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٠٥.

بڕیـاری عــەقلانی و نیشـانەی شکسـتی عەقلانیــەتی فەرمییــە وەك ئـامرازی ڕێکخســتنی کۆمەڵایەتی)).[٥٧٢]

زیاد بوونی دەسوەردانی دەوڵەت دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی قەیرانی عەقلانیـەت و بـەهۆی قەرزاربوونی بەردەوام دەوڵەت دێتە ئاراوە لە پێناو جێبەجێ کردنی ئەکەکانی دا کـە دەبێتـە هۆی دروستبوونی هەڵاوسان و قەیرانی دارایی کەڵەکە بوو دواجار کێشـەکان خۆیـان لـە بـێ توانایی دەوڵەت لـە گونجانـدنی بەرژەوەنـدی جیـاواز و دژبـەرەکانی سـەرمایەداری تایبەتـدا دەمێنێتەوە.[٥٧٣] کەواتە سەرچاوەی شەرعیەت لە سیستەمی سیاسی دا بۆچووی وەفاداری تاك و پابەندییە یاسایی و سیاسیەکانیەتی، بەلاّم سیسـتەم لـە دەرچـوو دا ڕەچـاوی بەرژەوەنـدی تایبەتی دەکات.

ج. قەیرانی شەرعیەت: ئەگەر دەوڵەت نەتوانێت ڕێگای شیاو بدۆزێـەوە بـۆ گونجانـدنی بەرژەوەندییە دژبەرەکانی ئەو هاولاتیانەی کـە حوکمیـان دەکـات ، ئـەوا لـەم حاڵەتـەدا لـە چاویاندا شەرعیەتی خۆی لەدەسـت دەدات.[٥٧٤] کەواتـە ((قـەیرانی شـەرعیەت لەدەوڵـەتی بۆررژوازی دا بۆیە سەرهەڵدەدات چونکە کۆمەڵگای بۆرژوازی مـۆدێرن بنـەما چـینایەتیەکان کۆتایی پێ ناهێنێت، بـەڵکو بـە شـێوەیەکی جەوهـەری گوزارشـت لـە بنـەمای چـینایەتی کۆمەڵایەتی و ئابووری دەکات)).[٥٧٥] هابرماس پێیوایە پێویستی شـەرعیەت لـە پانتاییـەکی گشتی دا کە لە ڕووی بونیادییەوە لـە سیاسـەت خـراوە *depoliticized* دوو ئـەرك دێنێتـە ئـاراوە: ***یەکـەم،*** تایبەتگـەرایی مـەدەنی *Civil privatism* واتـە خۆبـواردنی سیاسـی *Political abstinence* ئەمەش وادەکات تاك لە نـاو سیسـتەم دا بـە دوای پاداشـی وەك کاتی فەراغەت و ئـیش و پـارەدا بگـەڕێت. ***دووەم،*** لەسیاسـەت خسـتنی بونیـادیی، خـۆی پێویستی بە پاساو هەیە و ئەمــەش لـە تیـۆری نوخبەگـەرایی دیمـوکراتی یـان سیسـتەمی تەکنۆکراتی دا دەستەبەر دەبێت.[٥٧٦] واتە هەمیشە هەوڵ دەدرێت پانتایی گشتی لە ڕەهەنـدی

---

٥٧٢. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ،ل ١٢٨.

٥٧٣. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٦.

٥٧٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٥٧٥. د.شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٦.

٥٧٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٥-١٠٦.

سیاسی دابماڵرێت و مەدەنیەت وەك ناسیاسی بوون و خۆدوورخستنەوە لە سیاسەت راڤە دەکرێت و ئەمەش بەشێوەیەکی بونیادی ئەنجام دەدرێت، واتە لە رێگای ئەو تیۆرانەی کە پێیانوایە پێویست ناکات هاوولاَتی لە دارِشتنی برِیاری سیاسی دا بەشداری چالاك و راستەوخۆی هەبێت بەڵکو ئەمە ئەرکی نوخبە و تکنۆکراتەکانە. بەم جۆرە « قەیرنی شەرعیەت لە خالێك دا وەك هەرەشە دەردەکەوێت کە سۆلیداریێتی کۆمەلاَیەتی کە لە رووی ئایدۆلۆژیەوە تۆکمە و مەشروعە، بەلاَم وەك دەسەلاَتێکی رووت و ئاشکرا رووی راستەقینەی خۆی دەربخات». [577] هەر وەك ئاماژەی بۆ کرا شەرعیەتی دیموکراتی کە خەسڵەتی دەوڵەتی مۆدێرنی لیبرالە پەیوەستە بە رەزامەندی هاوولاَتیان، بەلاَم هەرکاتێ ناهاوسەنگی بکەوێتە نێوان ئەرکەکانی دەوڵەت و وەفاداری و چیتر تاکەکەکان ئینتمایان بۆ سیستەمی سیاسی نەبێت وەك سیستەمێکی دادپەروەر ئەوا تووشی قەیران دەبێت و لەوێشەوە قەیرانی شوناس سەرهەڵدەدات، چونکە شوناس لەسەر یەکانگیری کۆمەلاَیەتی دامەزراوە. پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە سیستەمێکی بە زەبروزەنگ کە پشت بە هێزی زۆرەملێ و ئامرازەکانی توندوتیژی دەبەستی لە بنەرِەت دا نیگەرانی شەرعیەت نییە،« شەرعیەتی ئەم سیستەمە لانیکەم لە روانگەی خۆیەوە ، شتێکی ناوەکی و خۆپاساودەر و خۆسەلمێنەرە». [578] چونکە لە بنەرِەت دا لەسەر شەرعیەتی دیموکراتی واتە رەزامەندی هاوولاَتیان دانامەزری، بەڵکو هەندێ جار پشت بە ئایدۆلۆژیا و ئەفسانە دەبەستێ و هەندێ جاری تریش لە رێگای ترس و تیرۆر و گەندەڵی، ملکەچی و بێدنگی بۆ سیستەم وەك شەرعیەت لە قەڵەم دەدات.

د. قەیرانی پاڵنەری *Motivation*: زۆرداری دەوڵەت و زیادبوونی کۆنترۆڵی چینی تەکنۆکرات واتە کۆنترۆڵی پێویست بۆ ئیدارە کردنی قەیرانەکانی تر، کاریگەری دەبێت لەسەر لاوازی پاڵنەری (الدافعیة) ی خەڵك بۆ بەشدارییەکی چالاك و بەرهەمدار لە سیستەمدا لە پێناو وەرگرتنی برِیار. [579]

چونکە ئەمانە بە دەزگا دیموکراتییەکانی وەك رێکخراو و سەندیکا و حزبەکان و دواجار پرۆسسی هەڵبژاردن دەسپێردرێت، بەلاَم لە راستی دا تاك لەناو قەفەسی ئاسنینی بیرۆکراسی

---

٥٧٧. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ، ل١٣٠.

٥٧٨. حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٣.

٥٧٩. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٦ — ٣١٧.

بە مانا ڤەیبەرییەکەی تووشی خەمساردی و ڕەشبینی دەبیت لە پرۆسسی سیاسی هەر بۆیە کێرڤی هاندەری لای هاوولاّتیان دادەبەزێت.

قەیرانی پەیوەست بە دەرچوو *Output* کە لە هەردوو سیستەمی ئابووری و سیاسی بوونی هەیە، لە سیستەمی کۆمەلاّیتی- کلتووری دا وەك پشێوی (اختلال) تایبەت بە بۆچوو *Input* دەردەکەوێت و دەبێتە هۆی لە دەست چوونی شەرعیەت، چونکە یەکانگیری کۆمەلاّیەتی کۆمەلّگا پەیوەستە بە دەرچووی *Output* ئەم سیستەمە و بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەندی بەو پالّنەرانەوە هەیە کە وەك شەرعیەت بە سیستەمی سیاسی دەدرێت.[٥٨٠]

هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە قەیرانی شەرعیەت و قەیرانی پالّنەری بەتەواوی تێکچرژاون، چونکە قەیرانی شەرعیەت دەشێت لە شکستی 'مانای کردە پالّنەرەکان *action-motiving meaning*' واتە قەیرانی پالّنەریەوە بێتە ئارا. قەیرانی شەرعیەت بەتەواوی دەتوانێت هەڕەشەی لەبەریەك هەلّوەشان لە دەزگای دەولّەت بکات، یان ڕەوتێکی پاشڤەچوون بەرەو سەرکوتی ستەمکارانە بخولّقێنێ.[٥٨١] چونکە هەر کاتێ تاك پالّنەری جدی نەما بۆ بەشداری لە شەرعیەت بەخشین بە سیستەمی سیاسی، ئەوا قەیرانی شەرعیەت سەرهەلّدەدات و ئەمەش لە هەندێ حالّەت دا تەقینەوەی سیاسی واتە ڕووخانی دەولّەتی لێ دەکەوێتەوە، چونکە هاوولاّتی دەگاتە ئەو بڕوایەی کە بەشداری ئەو شتێکی ساختەیە وهیچ بەهایەکی نییە و ناچێتە ناو کۆی پرۆسسی سیاسی و هەر بۆیە هەولّی ڕووخاندنی سیستەم دەدات و لە هەندی حالّەتیشدا بە سەرکوتکردنی هاوولاّتیان کۆتایی دێت. بەلاّم (زیگمونت باومن) ڕەخنە لەم تێڕوانینە دەگرێت وپێیوایە ئەمە قەیرانی پالّنەری نییە بەلّکو بەرەنجامی پەراوێزخستنی ڕێژەیی پەیوەندی سەرمایە- کارە لە هەناوی سیستەمی سەرمایەداری دا کە پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا و سەرمایەگوزاری بووەتە هۆی بەزیادەسەیرکردنی هێزی کار.[٥٨٢] هابرماس بەشێوەیەکی دەمارگرژ و جەبرگەرایانە یان ماشینی سەیری قەیران ناکات و بە وردی ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە هیچ ڕێگایەك بۆ پێش بینی کردنی جۆر، فۆرم و بە شێوەیەکی بنبڕ

---

٥٨٠. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل١٢٥.

٥٨١. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ، ل ١٢٨.

٥٨٢. زیگمونت باومن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

دەرەنجامەکانی قەیران بوونی نییە.[583] چونکە هەر لە بنەڕەت دا ئاماژە بە ئەگەرەکانی سەرهەڵدانی قەیران و جیگۆرکێیان دەکات و حەتمیەت و قەدەرگەرایی لە ئارادا نییە. کەواتە بۆ ئەوەی سیستەمێکی سیاسی ببێتە خاوەن شەرعیەتی دیموکراتی و شوناس و یەکانگیری کۆمەلآیەتی بپارێزێت، پێویستە هاوسەنگی نێوان وەفاداری و بڕیارە سیاسی و کارگێڕییەکان دابین بکات و ئەمەش لە رێگای دیموکراسی شکلیەوە نابێت بەڵکو پەیوەندییەکی تۆکمەی بە دیموکراسی راوێژگەریەوە هەیە. کەواتە دەتوانین بڵێین دەوڵەتی مۆدێرنی نەتەوەیی پشت بە شەرعیەتی دیموکراتی دەبەستیّ کە بریتیە لە ئەرگۆمێنتی رازیکەر بۆ سەلماندنی دروستی و رەوایی سیستەمی سیاسی. بەلاّم هابرماس لە هاناوی سیستەمی سەرمایەداری پێشکەوتوو ئاماژە بە فۆڕمەکانی قەیران دەکات کە بریتیە لە ناهاوسەنگی بۆچووی *inputs* بەشداری هاوولاّتیان و رەزامەندییان لە هەمبەر سیستەم و دەرچووی *outputs* سیستەم بۆ داخوازییەکانیان، هەربۆیە قەیرانی ئابووری و عەقلآنیەت و شەرعیەت و پالّنەری سەرهەڵدەدات کە هەڕەشە لە کۆی سیستەم و یەکانگیری و سۆلیدارێتی کۆمەلآیەتی و بەشدار سیاسی دەکات.

تەوەری دووەم: بەجیهانیبوون و ئاییندەی دیموکراسی

١. لاوازبوونی مۆدێلی دەوڵەت – نەتەوە:

چەمکی شەرعیەتی دیموکراتی لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی مۆدێرن هاتۆتەئاراوە.« لەسەرەتاکانی سەدەی شازدەوە ئەوروپا گۆڕانکاری ریشەیی بەخۆوە بینی. بەرچاوترین گۆڕانکاری، سەرهەڵدانی دەوڵەتی نەتەوەیی *Nation-State* خاوەن سەروەری بوو، کە بە لیبرالیزمی سیاسی جیا دەکرێتەوە و داکۆکی لە پرەنسیپی ئازادی دەکرد».[584] لێرەشەوە پرەنسیپی سەروەری دەگەرێتەوە بۆ پەیماننامەی وێستفالیا و سەرهەڵدانی سیستەمی دەوڵەتی

٥٨٣. هەمان سەرچاوە، ل ١٢٥.

٥٨٤. د.شیرازد احمد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ص٨٠.

مۆدێرن لە ساڵی ١٦٤٨.[585] «سەروەری لە فۆرمە نوێیەکەی دا بریتییە لە بانگەشەیەکی بە تەواوی جیای سیاسی بۆ کۆنترۆڵی حەصری بەسەر رووبەرێك خاکی دیاریکراو دا».[586] لە دیدی هابرماسەوە هەر لەسەرەتاوە دەوڵەتی مۆدێرن کە لە پێداویستی بەرێوەبردنی ناوەندیی دارایی و لەگەڵ جوڵەی بازاری ئابووری نیشتمانی و هەرێمی تازە گەشەسەندوو پێکهاتبوو، پێویستی بە زانیاری کارمەندی راهێنراو هەبوو لەرووی یاساییەوە... بەم جۆرە بەعەقلانی بوون بەمانا ڤیبەرییەکەی سەری هەڵدا، واتە راهێنان و تواناسازی سەروەری بیرۆکراسی دەوڵەتی مۆدێرن.[587] هەر بۆیە هابرماس بنیاتنانی پرۆسسی دیموکراتی دەوڵەت- نەتەوە لە چوار رووی گرنگەوە شی دەکاتەوە: سەرهەڵدانی دەوڵەتی مۆدێرن لە فۆرمی دەوڵەتی کارگێڕی و باجگر (و هاوکات بەرهەم هێنانی بڕیاری مولزمەمی دەستەجەمعی) (أ)،چەسپاندنی سەروەری بەسەر هەرێمێکی جوگرافی دیاریکراو دا (ب) و لەگەڵ فۆرمێکی دیاریکراوی دەوڵەت- نەتەوە (ج) کە پاشان بە شێوەیەکی دیموکراتی بەرەو دەوڵەتی یاسایی و کۆمەلأیەتی گەشەی سەند(د).[588] ئەم دەوڵەتە بۆ بەڕوەبردنی کاروباری گشتی پشت بە باج و داهاتی هاوولاَتی دەبەستێ و بڕیاری مولزم دەردەکات و ئەم بڕیارانە لە چوارچێوەیەکی دیاریکراوی جوگرافی دا کاراییان هەیە، لە رووی شوناسیشەوە نەتەوە و دەوڵەت هاوتا بوون و پاشان ئەم مۆدێلە بەرەو دەوڵەتی یاسایی و کۆمەڵگای عەقلانی هەنگاوی نا. هەر لەم مۆدێلە دایە کە شەرعیەتی دیموکراتی سەرهەڵدەدات کە سەرچاوەکەی بۆ سەروەری گەل دەگەڕێتەوە و بریتییە لەرەزامەندی و پابەندبوون بۆ دەسەلأتێکی سیاسی لە چوارچێوەی کۆمەڵگایەکی دیاریکراو دا. کە لە روانگەی هابرماسەوە

---

٥٨٥. Glenn p.Hastedt,American foreign policy-past ,present, future, Jemes Madison University, 2006,p.7.

٥٨٦. بول هيرست و جراهام طومبسون، ماالعولمة؟ الأقتصاد العالمي و امكانات التحكم، ت: د. فالح عبدالجبار، دراسات عراقية، بيروت، ٢٠٠٩، ل ٤٣٥.

٥٨٧. يورغن هابرماس، العلم و التقنية كأيدولوجيا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٧.

٥٨٨. یورگن هابرماس، جهانی شدن و آیندەی دمکراسی – منظومەی پساملی،ت: کمال پولادی، نشر مرکز، ض ٣، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل٩٦- ٩٧. سەرچاوەکە بە ئینگلیزی:
Jürgen Habermas, The Postnational Constellation -Political Essays ,translated by Max Pensky, Polity Press, Cambridge, Massachusetts,2001,pp. 61- 62.

کۆمەڵگا وێنای کۆبوونەوەی ژمارەیەك تاك لەخۆدەگرێ کە لە سایەی یاسایەکی عەقلانی یەکیانگرتووە بۆ ئەوەی مافەکان بە یەکتر ببەخشن. بەڵام مەرجی جێبەجێ بوونی سەرکەوتوانەی یاسایی دانراو و مولزەم پێویستی بەوەیە کە سنووربەندی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای سیاسی و سنووربەندی قەڵەمڕەوی جوگرافی ژێر کۆنترۆلی دەوڵەت هاوجووت بێت.[٥٨٩]

واتەتەنیا کاتێ بڕیارەکان ئەگەری جێبەجێ بوونیان هەیە کە دەسەڵاتی سیاسی بتوانێ ئوتوریتەی خۆی بەسەر سنوورێکی دانپیانراوی جوگرافی سیاسی دا بسەپێنێ. دەوڵەت-نەتەوە بونیاد وپێکهاتەیەکی سیاسییە و بە سیستەمێکی سیاسی دادەنرێت کە سەروەری بەسەر هەرێمێکی تایبەتی دا هەیە کە بە سنوور دیاریکراوە و تەنیا کاتێ دەتوانین بڵێین دەوڵەتی خودموختار و سەربەخۆمان هەیە کە "سنوور"ی هەبێت، چونکە دەزگای سیاسی نەتەوە جووتە لەگەڵ سنوور دا.[٥٩٠] حکومەتی نەتەوەیی کاتێ دروست بوو کە"سنوور" لەجیاتی "سەرحەد" هاتەئاراوە.[٥٩١] کەواتە سنوور بریتیە لە شەرعیەت و دانپیانانی نێودەوڵەتی بە سەروەری دەوڵەتێکی دیاریکراو دا، لەسەردەمی دەوڵەت نەتەوە دا وەك پیرۆزی مامەڵە لەگەڵ سنوور دا دەکرا. لە روانگەی هابرماسەوە خۆ ـــ بەرێوەبردنی دیموکراتی واتە گۆڕانی دانیشتووانی وڵات بۆ نەتەوەیەك لە هاووڵاتیان کە حاکمن بەسەر چارەنووسی خۆیان دا. دەوڵەتی مۆدێرن بونیاتنانی سیمولیکی "گەل" دەگۆڕێ بۆ دەوڵەت- نەتەوە. کەواتە دەوڵەتی مۆدێرن بە هۆی یاسای مۆدێرنەوە دروست دەکرێت و لە هەمان کات دا پشت بە گەشەسەندنی ئاگایی نەتەوەیی دەبەستێ وەك بناغەی کلتوری سۆلیدارێتی مەدەنی.[٥٩٢] هەربۆیە دەتوانین بڵێین

---

٥٨٩. هەمان سەرچاوە، ٩٨.. ٦٣ Jürgen Habermas, The Postnational Constellation,op.cit., P.

٥٩٠. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی،(ئایینده جیهانییەکان) ت: محمد رضا جلائی ثور، طرح نو، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ٨٥.

٥٩١. آنتونی گیدنز، راه سوم — بازسازی سوسیال دمکراسی(رێگای سێیەم- بنیاتنانەوەی سۆسیال دیموکراسی)،ت:منوچهر صبوری کاشانی، شیرازه، تهران، ١٣٧٨(١٩٩٩)، ل ١٤٤.

٥٩٢. یورگن هابرماس،جهانی شدن و ایندەی دمکراسی، سەرچاوەی پێشوو ٩٩-١٠٠. . Ibid ٦٤.

نەتەوە گۆتارێکی سیاسیە کە دەشێت وەك بەشێك لە کلتوری سیاسی گەلاڵە بکرێت، کـە لـە هەندێ حاڵەت دا کلتوری زۆرینە وەك کلتوری گشتی سیاسی دەناسرێت.

لە ئەوروپا پاش جەنگی دووەمی جیهانی پرۆسسی دیموکراتی بەو جۆرەی لەم چوار خاڵەی سەرەوە باس کرا بە شێوەیەکی کەم تا زۆر تۆکمە بەدەزگایی کرا و بەسەدان دەوڵـەت نەتـەوە سەریان هەڵداوە. بەلاّم لە حـەفتاکانی سـەدەی بیسـتەوە لـە لایـەن هێـزی بەجیهانیبوونـەوە کەوتۆتە ژێر گوشارەوە. [٥٩٣] هابرماس پێیوایە دەوڵەتی لیبرالی رۆژوایی ئێستا لە قەیرانێکی بێ وێنە دا دەژیت کە خۆی لەو دابڕانە دا دەبینێتەوە کە لـە نێـوان پێکهاتـە نەتەوەییەکـەی (تەبایی دەوڵەت ونەتەوە) و پێکهاتە سیاسـیە رێکارییەکـەی (پرەنسـیپی هـاوولاّتی بـوونی گشتگیر) دا هاتۆتە ئاراوە.[٥٩٤] چونکە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵـەت- نەتـەوە، تـەبا نەبووە بەڵکو لە رێگای گوتـاری ناسیۆنالیسـتی نەتـەوە و کلتورێـك وەك نەتـەوەی دەوڵـەت دیـاریکراوە نـەك تێکەڵەیـەك لـە کلتـور و شوناسـی نەتـەوە و پێکهاتـە جیاوازەکـان. لـەم سۆنگەیەوە لە چارەگی کۆتایی سەدەی بیستەم و لەگەڵ دەرکەوتنی"بـەجیهانیبوون" کۆڵەگـە سەرەکیەکانی دەوڵەت- نەتەوە تووشـی لاوازی هـاتووە و چـیتر تاکـە ئەکتـەر ی سیاسـەتی جیهـانی و بانگەشـەکاری سـەروەری نییـە و « بـەجیهانیبوون بۆتـە هـۆی لەناوەندخسـتنی دەسەلاّتی دەوڵەتی نەتـەوەیی و بـە نەتـەوەکانی تـری دەبەخشـێتەوە (بـۆ نموونـە بـەریتانیا دەسەلاّتێکی زیاتر بە سکۆتلەند و ویلز دەدات)».[٥٩٥] هەربۆیە باس لە دەوڵەتی پۆست مۆدێرن دەکرێت کە ئەرکە دەرەکی و ناوەکییەکانی گۆڕانی بونیادیان بەسەر دا هاتووە و ئاماژە بـەوە دەکرێت «دەوڵەتی نـوێ وەلاّمیکـە بـۆ گـۆڕانی کۆمـەڵگایی *Societal Change* پۆسـت مۆدێرن و هەم پەرچەکردارە لەبەرانبەر پرۆسسە دەرەکییەکانی بەجیهانیبوون».[٥٩٦] سـەروەری دەوڵەت بە هۆی بازارە جیهانیەکان و ئامرازە نوێیەکانی پەیوەنیگرتن کەم بۆتـەوە، بـەلاّم تـا

٥٩٣. هەمان سەرچاوە، ١٠٠-١٠١.. ٦٥-٦٦ Ibid.

٥٩٤. عبد الله السيد ولد أباه ،المواطنة في عصر ما بعد الدولة الوطنية -مفهوم المواطنة الدستورية لدى هابرماس، ل ١اله ٨. لەم سایتە لە رێکەوتی ٢٠١٠/٨/١٢ وەرگیراوە: http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=459

٥٩٥. آنتونی گیدنز ،چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ل ٦٤.

٥٩٦. جان ار. گیبینز و بوریمر، سیاست پست مدرنیته، ت: منصور انصاری، گام نو چ٢، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل١٥٥.

ئێستاش ڕۆڵی ناوەندی ڕاگرتنی (ضبط) دانیشتووانی لەبەر دەست دایە، چونکە مرۆڤەکان لە پارە و کاڵا و هزر کەمتر دەجوڵێن.[597] کەواتە سەرەڕای لاوازبوونی توخمەکانی دەوڵەت — نەتەوە واتە سنوور و سەروەری، هێشتا بە بەراورد لەگەڵ ئەمانە توخمی هەرێم لە ڕووی واقعیەوە بە نەگۆڕی ماوەتەوە، بەڵام لە سەردەمی فەزای مەجازی دا شوێن ماناکانی گۆڕاوە.

٢. بەجیهانیبوون Globalisation:

بەرای (ئەنتۆنی گیدنز) بەجیهانیبوون واتە "پشت بەیەکبەستن *Interdependence* " کە ڕووداوەکانی هەر دوو لای جیهان کاریگەری لەسەر یەکتر دادەنێن و "پەیوەندیکردنی خێرا *Instantaneous Communication* " سەرەکیترین فاکتەری ئەم پشت بەیەکبەستنە جیگۆرکێکەرەیە *commutative*.[598] لە سەردەمی بە جیهانی بوون دا بانگەشەی ئەوە دەکرێت « زەمەنی جیاوازی هەرێمی و نەتەوەیی تێپەڕیوە، جیاوازی کلتور و نەریت و بونیادەکان بۆتە بەشێك لە ڕابردوو، پێکگەیشتن و تەوژمی گۆڕانی هەموو شتێ بۆ ئەویتر، بازاڕ بەرەو یەکگرتوویەکی گشتگیر پاڵ دەنێت».[599] هەندێ لە بیرمەندان پێیانوایە شاری گلۆباڵ *Global City* یان دەوڵەت- شار *City-state* جێگەی دەوڵەت نەتەوە دەگرێتەوە و بە سەدان دەوڵەت شار دێتە ئاراوە.[600] (بێك) پێیوایە لە سەردەمی بە جیهانی بوون دا (شوێن) لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کاری سیاسی داماڵراوە و لە سۆنگەی شوێنەوە ئەمانە دەرك ناکرێت و ئەمە شوناسیش دەگرێتەوە و جڤاك لە سەردەمی گەردوونی دا لە پەیوەست بوون بە شوێن "ڕزگاری"بووە و «ئێستا هیچ پەوەندیەکی دیاریکراو لە نێوان شوێن و کلتور دا نییە».[601] کەواتە سەرەڕای جوڵەی ئەستەمی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ شتەکانی تر، شوێن لە یادەوەری (الذاکرة) دا دەجوڵێت، واتە کلتورە جیاوازەکان شوێنی جیاواز لە

---

٥٩٧. بول هیرست و جراهام طومبسون، ، ل ٤٣٦.

٥٩٨. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٨تا٦٣.

٥٩٩. أرمان ماتلار، التنوع الثقافي و العولمة ، ت:د.خلیل احمد خلیل، دار الفارابي، بیروت، ٢٠٠٨، ل ١٣٠-١٣١.

٦٠٠ . هەمان سەرچاوە، ل ٧٨-٧٩.

٦٠١. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٥٢.

یادەوەری دا دروست دەکەن، هەر بۆیە هەندێ لە رەخنەگران پێیانوایە بەجیهانیبوون پرۆسسی گەشەپێدانێکی نایەکسانە، کە هەم یەکپارچاساز و هەماهەنگ خوازە و هەم پارچەپارچەکار و وێرانکار، ئەم پرۆسسە فۆرمێکی نوێی پشت بەیەکبەستنی دوولایەنە و یەکانگیری جیهانی دێنێتە ئاراوە کە شوێنێك بۆ"ئەویتر"نامێنێتەوە.[٦٠٢] بەلاّم (دەڤید هیلّد) ئەرگۆمێنت دەخاتەڕوو کە فرەنەتەوەیی بوون *Multinationalization* ی چالاکیە دیموکراتیەکانی پێشوو، وێڕی بەجیهانیبوون و بە نێوتۆڕبوون *Inter-meshing* ی بڕیاروەرگرتن، هێزی دەولّەت-نەتەوەی مۆدێرنی داڕووخاندووە.[٦٠٣] لە روانگەی هابرماسەوە پرسە گرنگەکە ئەوەیە کە ئایا بەجیهانیبوون بە نۆرەی خۆی کاریگەری لەسەر بناغەی کلتوری سۆلیداریێتی مەدەنی دادەنێت یان نا بەو جۆرەی کە لە هەلومەرجی دەولّەت-نەتەوە دروست دەبێت. ئایا چارەنووس و ئایندەی دیموکراسی پاش دەرکەوتنی مەترسیەکان لایەن بەجیهانیبوون بۆسەر دەولّەتی نەتەوە چییە؟ ئایا شەرعیەتی دیموکراتی کە تایبەتە بە بونیادی دەولّەتی مۆدێرنی یاسایی چی بەسەردێت؟

سەبارەت بە هەلّوێست وەرگرتن لە بەرانبەر بەجیهانیبوون دەتوانیین ئاماژە بە چوار ئاراستە بکەین:[٦٠٤]

١. ئاراستەیەك کە توند خۆی بە پرەنسیپەکانی دەولّەتی نەتەوەییەوە گرتوە و دژی بزاڤی بەجیهانیبوونە لە سۆنگەی داکۆکی کردن لە شوناسی تایبەتی نەتەوەوە.

٢. ئاراستەیەك کە قەیرانی دەولّەت نەتەوە بە دەرفەتێکی باش دەزانێت بۆ ئەنجام دانی چاکسازی جەوهەری لە تێڕوانینی لیبرالی بۆ سیستەمی دیموکراسی مۆدێرن، واتە بێلایەنی دەولّەت لە بەرانبەر هەموو وێنایەك بۆ چاکەی گشتی و هونەرەکانی ژیانێکی نایاب.

٣. ئاراستەی بانگەشە کردن بۆ نەمانی دەولّەتی نەتەوەیی و بەسەرچوونی قۆناغەکەی و دروست کردنی ئیمپراتۆریەتەکان وەك فەزایەکی کراوە کە نە دلّی هەیە نە ناوەند.

---

٦٠٢. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٧.

٦٠٣. جان ار. گیبینز و بوریمر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦١.

٦٠٤. عبد الله السید ولد أباه ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢ لە ٨.

٤. ئاراستەیەکیش کە هابرماس تەبەنی دەکات و بنچینەی دیموکراسی بۆ گرێبەستی ئازادی نێوان تاکەکان دەگێڕێتەوە، کە ژیانی جەماعی خۆیان لەسە بنەمای ئەو رێکخستنە رێکاریانە دادەمەزرێنن.

هەر چوار ئاراستەکە دان بەو فشارە گەورەیە دادەنێن کە لە لایەن بەجیهانیبوونەوە خراوەتە سەر دەوڵەت-نەتەوە، بەلاّم رێوشوێنی جیاواز بۆ دەربازبوون پێشنیار دەکەن. بەرای هابرماس یەکەمین پرسیار پەیوەستە بە پرسی بەردەوامی کارایی بەرێوەبردنی کاروباری گشتی وەك ئامرازی دەسوەردانی کاریگەر لە رەوتی کاروبارەکان دا لە لایەن کۆمەڵگای دیموکراتیەکانەوە. داڕووخانی ژینگە و متمانەنەبوون بە توانستی بەرزە تەکنەلۆژیا *High-tech* ریسکی نوێی هێناوەتە ئاراوە کە گوێ ناداتە سنوورە نەتەوەییەکان.[٦٠٥] واتە ئایا ئیدی دەزگای ئیدارە و حکومەت دەتوانێت بەتەنیا رووبەڕوی کۆمەڵێك تەحەدی ببێتەوە کە لەسەروو هێز و ئیرادەی ئەوەوەیە، وەك گەرم داهاتنی گۆی زەوی و بارانی ئەسیدی و کونبوونی ئۆزۆن یان قاچاغی ماددە هۆشبەرەکان و چەك و کارەساتە سروشتیەکانی وەك تسۆنامی و بوومەلەرزە.

لە جیهانێك دا کە بەردەوام لە رووی ئابووری و کلتوری و ژینگەییەوە تێك دەچرژێت بەردەوام دەرفەتی کەمتر دەبێت کە بڕیارە مەشروعەکانی دەوڵەتێك لەگەڵ بەرژەوەندی تاك و ناوچەکانی تر دا هەماهەنگ بێت و کاریگەریان لەسەری دانەنێت. ئەمە لەسەر ئاستی فەرمی و لە ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتیش دا هەندێ قەوارەدەرکەوتوون کە حوکمی ئەودیو دەوڵەت- نەتەوەیان بەدەستەوەیە و لە زۆر بوار دا لە دەوڵەت بەهێزترن. وەك بانکی نێودەوڵەتی و ئاژانسی وزەی ئەتۆم و رێکخراوە جیهانییەکانی وەك ئەمینستی ئینتەرناشناڵ و هیومن رایتس ووچ. بە تێگەیشتنی هابرماس ئەو راستیە کە پێویستە پرۆسسی دیموکراتی بەردەوام لە کلتوری سیاسی هاوبەش دا سەقامگیر بکرێت، دەلالەت نییە لە پرۆژەی حەسریی بەدیهێنانی تایبەتخوازی نەتەوەیی ، بەڵکو دەلالەت لە چەمکی لەخۆگری خود- یاسادانەری دەکات کە هەموو هاوولاّتیان بێ جیاوازی لەخۆ دەگرێت، وێڕای ئەوەی ناچاریان ناکات بۆ وەکیەکی (تماثل) لە کۆمەڵگایەکی یەکانگیر دا.[٦٠٦] شوناسی نەتەوەیی تەنیا کاتێ دەتوانێ

---

٦٠٥. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ١٠٥. .Ibid.p ٦٨.

٦٠٦. هەمان سەرچاوە، ل١١١-١١٢. .Ibid .٧٣

کاریگەری پۆزەتیڤی هەبێت کە دوالیزم یان یکانگیری چەندلایەنە تەحەمول بکات.[٦٠٧] بەرای هابرماس پێویست ناکات کە سیستەمی دیموکراتی بە شێوەیەکی خۆرسك رەگی لە نێو"نەتەوە"دابێت وەك جڤاکێکی پێش- سیاسی کە لەسەر بنەمای چارەنووسی هاوبەش دامەزراوە. بەڵکو هێزی دەوڵەتی دەستوری لە توانستی یەکانگیری کۆمەڵایەتی دایە کە لەسەر بنەمای بەشداری سیاسی هاووڵاتیان دامەزراوە. لە روانگەیەکی گشتی و دوورمەودا دا تەنیا ئەو فۆرمە لە پرۆسسی دیموکراتی شەرعیەتی هەیە و دەتوانێ سۆلیدارێتی هاووڵاتیانی خۆی دابین بکات کە بتوانێ تەرخان کردن و دابەشکردنی دادپەروەرانەی مافەکان دابین بکات.[٦٠٨] بە گشتی بەجیهانیبوون کاریگەری دوولایەنەی یەکە سیاسیەکان لەسەر یەکتر و کەمبوونەوەی رۆڵی کلتوری زاڵی نەتەوەیی و نەتەوەی پێش سیاسی و گۆڕانی شەرعیەتی دیموکراتی لێ کەوتوەتەوە. بەجیهانیبوون کاریگەری دادەنێت لەسەر حوکمی یاسا و کارایی و سەروەری دەوڵەت و شوناس و شەرعیەتی دیموکراتی دەوڵەت- نەتەوە. بە بڕوای هابرماس تەنیا کاتێ دەتوانین بە شێوەیەکی ژیرانە رووبەڕووی تەحەدییەکانی بەجیهانیبوون ببینەوە کە مەنزومەی پۆست نەتەوەیی بتوانێت بە سەرکەتوییەوە فۆرمی نوێی خود- سەرکردایەتی *Self-steering* دیموکراتیانەی کۆمەڵگا گەشە پێبدات.[٦٠٩]واتە ئیدی فۆرمی دەوڵەت نەتەوە ناتوانێت وەلامی خواستەکانی تاکی سەردەم بداتەوە و دەبێ لە ئاستی جیهانی دا سەرکردایەتی دیموکراتی کێشەکان ئاراستە بکات و جۆرێك لە کۆمەڵگای جیهانی بێتە ئاراوە کە یەك مەرجەعی یاسایی هەبێت و لەم نێوە دا « یەکگرتن و پەیوەندیکاری نوێ بنەمای کۆمەڵکای مەدەنی جیهانی دروست دەکات و ئامرازەکانی پەوەندیگرتنی جیهانی بەشدارن لە هێنانە ئارای کۆمەڵێك کلتوری کۆسمۆپۆلیتی».[٦١٠] بەم جۆرە بە جیهانی بوون لە دوو بەرە دا خۆی دەبینێتەوە: ١) بەجیهانیبوون لەسەرەوە *Globalisation from above* واتە لە رێگای بەرنامەی سیاسی دەوڵەتەکان و ٢) بەجیهانیبوون لە خوارەوە *from blow Globalization* واتە لە ژێر کاریگەری رێکخراوە ناحکومیەکان *NGO* وگرووپەکانی تری

---

٦٠٧ . آنتونی گیدنز، راه سوم، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٤٤.

٦٠٨. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٥-١١٧. .Ibid.p ٧٦-٧٧.

٦٠٩. هەمان سەرچاوە، ل١٣٢. .Ibid.p ٨٨.

٦١٠. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٥١.

کۆمەڵگای مەدەنی.[٦١١] لێرە دا ئیدی شوناس و کلتـوری نەتـەوەیی وەك یەکـەی جیاکـەرەوە لاواز دەبێت و بەشداری لەشار کلۆباڵەکان و رادەی بەهێزی ئەکتەرەکان رۆلی هەیـە، ئەمـەش بەمانای لەناوچوونی جیاوازییەکان نییە بەڵکو رەنگە تێکەڵەیەك بێت لە هەموویان. لە نێوان لۆکاڵی بوون و شوناسی تایبەتی و نەتەوەیی و بـە جیهـانی بـوون دا بـاس لـە سـەرهەڵدانی بەجیهانیبوونی خۆجێهی *Glocalisation*[٦١٢] دەکرێت. بەڵام گەورەترین کێشـەی بـەجیهانی بووون باڵادەستی لۆژیکی بازاڕ و ئابوورییە بەسەر کۆی بوارەکانی ژیانی مرۆڤایەتی دا، هـەر بۆیە هابرماس ئاماژە بەوە دەکات «ئەگەر ژێرخانی ژیانی گشتی و تایبـەتی بدرێتـە دەسـت هێزی خۆرێکخەری بازاڕ ئەوا توشـی لەبەریـەك هەڵوەشـان و وێـران بـوون یـان لـە ناوچـوون دەبێت»[٦١٣] سیاسەتی سەپاندنی بازاڕی ئازاد مەترسیەکی گەورەیە چونکە دەبێتە هۆی هاتنە ئارای جیاوازی ئەتنی و تاوانی رێکخراو و بەرزبوونەوەی ئاستی زیان گەیاندنی بە ژینگـە.[٦١٤] ئەگەر ئەو راستیەش بزانین کە «ئایدیالیزەکردنی بازاڕی ئـازاد بـۆ بـە کاربردنی(اسـتهلاکی) دەرەکییە»[٦١٥] چونکە زلهێزە ئابوورییەکان بە ئاسانی رێگە بە هاتوچۆی کـاڵاو شمـەکی بیـانی نادەن وەك ئەوەی بۆ دەرەوەی خۆیان بانگەشەی بۆ دەکـەن، بـەڵام ئەگـەر پێویسـت بێـت لـە ئاستی لۆکاڵی لە چوارچێوەی دەوڵەت دا بازاڕ کـۆنترۆڵ بکرێـت ئـەوا لـە ئاسـتی جیهـانیش پێویستە.

بڵاوبوونەوەی دیموکراسی جیهانی یەکێکە لە هەلومەرجەکانی رێکخستنی کاریگەری ئابووری جیهانی و هێرش کردن بۆسەر نایەکسانی ئابووری جیهانی و کـۆنترۆڵ کردنـی ئەگـەری هەڕەشـەکانی ژینگـە، خـەبات لـەدژی

٦١١. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٦٦.

٦١٢. أرمان ماتلار ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٣٠.

٦١٣. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ١١٨..٧٨ Ibid.p.

٦١٤. بومدین بوزید(اعداد و تنسیق)، فلسفة العدالة في عصر العولمة، منشورات الأختلاف، الجزائر، ٢٠٠٩، ل ١٩٣.

٦١٥. أرمان ماتلار ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٥٦.

فیندەمێنتالیزمی بازاڕ لە ئاستی لۆکاڵی دا و ئازادکردنی بۆ فەرمانڕەوایی کردن بەسەر بازاڕی جیهانی دا هیچ مانایەکی نییە.[616]

هەر وەك ئاشكرایە كۆمپانیا فرە رەگەز و سنووربڕەکان ئەكتەری سەرەكی بە جیهانی بوونن كە سەرەكیترین ئامانجیان بەدەست خستنی قازانجە و زۆرترین زیان بە ژینگەی جیهانی دەگەیەنن و كێشەی گەورەی ئیکۆلۆژیان دروست كردووە، بۆیە پێویستە لەسەر ئاستی جیهانی بەهەمان لۆژیك واتە جولانەوە لەبان دەوڵەت مامەڵەیان لەگەڵدا بكرێت، سیستەمێكی یاسایی گشتگیر تر دابڕێژرێت.

أ. یەكێتی ئەوروپا:

دەتوانین وەك یەكێك لە مەنزومە پۆست نەتەوەییەكان سەیری یەكێتی ئەوروپا بكەین. لای (گیدنز) «یەكێتی ئەوروپا وەك بەشێك لە سیستەمی دووجەمسەری دەستی بەكار كرد، بەڵام ئەمڕۆ دەبێ وەلامێك بۆ بەجیهانیبوون دەركی بكەین».[617] هابرماس وەك وەلامێك بۆ سەردەمی پۆست نەتەوەیی و بەجیهانیبوون دوو پرۆژە پێشكەش دەكات: یەكەم؛ بریتیە لە دەوڵەتی فیدراڵی دیموكراتی ئەوروپا و دووەمیان؛ ئەفراندنی پانتاییەكی گشتی گەردوونی كە بەهای دیموكراسی و تەشریعاتی جیهانی حوكمی بەسەر دا بكەن.[618] لەبەر ئەوەی یەكێتی ئەوروپا كیانێكی سیاسی و ئابووریە ودەتوانێ ببێتە مۆدێلێك بۆ كیانی پۆست نەتەوەیی و دەتوانێ سەروەری بان نیشتمانی و دەزگای بان نەتەوەیی دروست بكات و پرۆژەیەك بێت بۆ دیموكراسی لەسەردەمی بەجیهانیبوون دا. بەڵام هەندێ ئەمە رەد دەكەنەوە و پێیان وایە كە یەكێتی ئەوروپا پرۆژەیەكی نوێیە كە هیچ سوودێكی بۆ مۆدێلە سیاسیەكانی پێش خۆی نییە لە رێنمایی گەشە و بەرزبونەوەدا و جیاوازییەكی گەورە هەیە لە ئەدای ئابووری و نۆرمە كۆمەلایەتیەكانی و لە وێشەوە بەرژەوەندی سیاسی ئەو ولاتانەی كە یەكێتیەكەیان پێك هێناوە.[619] واتە ئەمانە جەخت لەسەر ئەوە دەكەنەوە كە ئەو ولاتانەی كە یەكێتیەكەیان پێك

---

٦١٦. آنتونی گیدنز، راه سوم، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٣.

٦١٧. هەمان سەرچاوە، ل ١٥٧.

٦١٨. عبد الله السید ولد أباه ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦لە٨.

٦١٩. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٩٢.

هێناوه، له رووی گەشەی سیاسی و کلتوری و کۆمەڵایەتیەوه چونیەك نین و زۆر جیاوازن. لێرەدا هابرماس چوار هەڵوێست لەیەکتر جیا دەکاتەوه کە بە پێی پشتیوانی کردن لە دیموکراسی پۆست نەتەوەیی لە یەکدی جیاوازن:[٦٢٠] ١.رەشبینەکان سەبارەت بە یەکگرتنی ئەوروپا 2 *Euroskeptics*.لایەنگرانی ئەوروپا وەك بازاڕی هاوبەش 3 *MarketEuropeans*.لایەنگرانی فیدرالیزمی ئەوروپا *Eurofedralists* 4.داکۆکیکاران لە "حوکمڕانی جیهانی" *Global Governance*.

ئەم چوار هەڵوێستە وەلامی کۆمەڵێك پرسیارە کە هابرماس ئاماژە بە چواریان دەکات:[٦٢١]

أ. تێزی پەیوەست بە کۆتایی هاتنی کۆمەڵگای پشت بەستوو بە کار. ب.ململانێی کۆنی نێوان دادپەروەری کۆمەڵایەتی و کارایی بازاڕ. ئەمە لە بیرۆکەی یاسای گرێبەست وەرگیراوە. واتە مامەڵە لەهەلومەرجێکی یەکسان بە رەزامەندی هەر دوو لایەن ئەنجام دەدرێت. بەڕای هابرماس ئەم تێڕوانینە بۆ یەکسانی ئیشکالیە و هەم لەگەڵ چەمکی تاکەکەسی ئەخلاقی خاوەن ئیرادە وهەم لەگەڵ تاکی هاووڵاتی کۆمارێك کە بە پێی مافی یەکسان لە کردەی گشتی خود- یاسادانەری *Self-legislation* بەشداری دەکات.[٦٢٢] ج. یەکێتی ئەوروپا دەتوانێت سەرەتایەك بێت بۆقەرەبووکردنەوەی ئەو سەلاحیاتانەی کە دەوڵەت- نەتەوە لە دەستی داوە؟ د. ئایا کۆمەڵگای سیاسی لەو دیو سنوورە نەتەوەییەکان دەتوانێت ببێتە خاوەن شوناسێکی جەماعی و هەربۆیە دەتوانیَ مەرجەکانی شەرعیەتی دیموکراتی جێبەجیَ بکات؟(بێك)[٦٢٣] دەڵێت لە سەردەمی بەجیهانیبوون دا گەڕان بۆ دیموکراسی نەتەوەیی لە وەهمێك زیاتر نییە، و دیموکراسی لە ئەوروپا بوونی نییە تەنیا کاتیَ نەبێت کە بە هەموو سنوورەکانی دا بەرفراوان

---

٦٢٠. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێش، ل١٣٣..٨٩ Jürgen Habermas, op.cit., p.

٦٢١. هەمان سەرچاوە، ١٣٣-١٣٤. . ٨٩-٩٠ Ibid.

٦٢٢. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ١٣٨-١٣٩.. ٩٣-٩٤ Ibid.

٦٢٣. ئولریش بیك Ulrich beck (1944-) بەرێوبەری ئەنیستیتوتی زانستەکۆمەڵایەتیەکانی زانکۆی میونیخە و لە هەمان کات دا لە London School of Econoic وانە دەڵێتەوە ئەندامی لیژنەیەکی حکومییە کە بایەخ بە کاروباری ئاییندەیی هەر دوو هەرێمی باڤاریا و ساکسنی ئەڵمانیا دەدات. بەرهەمەکانی بە ئەڵمانی بریتین لە:- منداڵانی ئازادی ١٩٩٧.- ئاییندەی کار و دیموکراسی ١٩٩٨.

بێت و دەبێ هزری سیاسی نوێ بەهێز بکرێت و حزبی ئەوروپی و هاوولاّتی ئەوروپی لەسەروو کیانە سیاسیەکانی ئەوروپا دروست بکرێت.[٦٢٤] گیدنز ئاماژە بەوە دەکات کە دەبێ لە ئاستێکی بەرزتر لە دەوڵەت نەتەوەش دا دیموکراتیزە کردن لە ئارا دابێت و باسی بە دیموکراتی کردنی یەکێتی ئەوروپا دەکات وەك پێشەنگێك لە حوکمڕانی و بەرێوەبردن لە ئاستێکی بەرزتر لە نەتەوە و رایوایە ئێستا یەکێتی ئەوروپا سەرەڕای گرنگی خۆی دیموکراتی نییە و دەبێ بۆ دیموکراتیزە کردنی خۆی و گرنگیدان بە دیموکراتیزە کردنی ئەندامەکانی هەوڵ بدات.[٦٢٥] لە روانگەی ئەوانەوە هاوولاّتی ئەوروپی دەبێ لەو دیو سنوورە نەتەوەییەکانەوە خۆی وەك ئەندامی کیانێکی سیاسی هاوبەش بناسێ، دەبێ نەتەوەی ئیرادییانە دروست بکرێ نەك تەنیا پشت بە گەلی پێش سیاسی ببەسرێت.

ب- دیموکراسی جیهانی و نیشتمانیەتی دەستوری:

لە روانگە هابرماسەوە لایەنگرانی "دیموکراسی جیهانی" بە دوای سێ ئامانج دا دەگەڕێن: ***یەکەم،*** دروست کردنی رەوشێکی سیاسی نوێ بۆ "هاوولاّتیانی جیهانی"کە ئیدی ئەندامێتیان لە رێکخراوی جیهانی دا لە سەر بنەمای نەتەوایەتیان نەبێ، بەڵکو بە هۆی بوونی نوێنەرایەتیانە لە پەرلەمانێکی جیهانی دا کە لە رێگای هەڵبژاردنی راستەوخۆ بۆ دەزگایەکی بەرزتر لە ئاستی نەتەوەیی ئەنجام دەدرێت. ***دووەم،*** دروست کردنی دادگای تاوان بە سەلاّحیاتی ئاساییەوە کە ئەحکامەکانی بۆ حکومەتە نەتەوەییەکانیش ئیلزامی بێت. ***سێیەم،*** گۆڕینی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هۆبەیەکی راپەڕاندن (تنفیذي) بەسەلاّحیەتەوە.[٦٢٦] ئەمانە نەك هەر لەرووی تیۆرییەوە بەڵکو لە رووی کردەیشەوە دەیانەوێت حکومەتی جیهانی خاوەن دەزگای یاسایی بن وەك نمونەی یەکێتی ئەوروپا، بەلاّم ئەمە لەبنەڕەت دا پشت بە هاوولاّتی هوشیار دەبەستێ کە خواستەکانی خۆی لە ئاستی جیهانی دەخاتەڕوو. لە سیستەمی دیموکراسی پێشکەوتوو دا جەماوەر خودان نفوزە بۆ کاریگەری لەسەر دەوڵەت و دەوڵەتەکانیش دەتوانن کاریگەرییان هەبێت لەسەر سیاسەتی جیهانی و ئەم

٦٢٤. أولریش بك، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٩٨.

٦٢٥. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥١-١٥٢.

٦٢٦. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٥٦.. ١٠٧. Ibid.p

نفوزەش زیاد دەکات بە زیادبوونی زانیاری و هاندەری کۆمەڵگای مەدەنی جیهانی کە لە ڕێکخراوە ناحکومییە فرە ڕەگەزەکان پێکهاتووە.[٦٢٧] کەواتە دیموکراسی جیهانی لەسەر بنەمای دیموکراسی دەوڵەتە ئەندامەکان دێتە ئاراوە و دەبێت بەردەوام ئەم پرۆسسە گەشەی پێ بدرێت. گیدنز باسی "دیموکراتیزە کردنی دیموکراسی" دەکات و پێیوایە تەنانەت لە وڵاتە دیموکراتیەکانیش پرۆسسی بە دیموکراسی کردن هێواش بۆتەوە و هێشتا گەندەڵی دارایی و باڵادەستی پیاو بەسەر پانتایی ژیانی سیاسی دا یان زاڵبوونی پارە بەسەر دەسەڵات دەبینرێت کە ئاستی بەشداری سیاسی دابەزاندووە.[٦٢٨] لە ڕووی سیاسیەوە هابرماس پێشنیاری مەرجی هاوولاتی جیهانی دەکات- لە سەردەمی بەجیهانیبوون دا- کە لە سەر بنەمای سنووری نیشتمانی و تیۆرە شۆڤینیەکان بۆ تاك دانامەزرێت، بەڵکو سنووری نیشتمان دەبڕێت و هەموو هەسارەکە لە خۆ دەگرێ. بۆ ئەوەی دان بە بیرۆکەی دەزگا سنووربڕەکان دا بنرێت و شتێك لە دیموکراتیەتی هاوولاتی جیهانی لە ڕووی سیاسیەوە فۆرمەلە بێت وهێز وەربگرێت، پێویستی دامەزراندن و بەهێزکردنی کۆڵەگەکانی سیاسەتی نوێ دێتە ئارا: واتە بزوتنەوە و حزبی نەتەوەیی بۆ هاوولاتی جیهانی. دەوڵەتی دیموکراتی نوێ ونەتەوەیی جیهانی پەیوەندی لەگەڵ ڕووبەرێکی سیاسی زۆر بەرفراوانتر دا هەیە کە ئیدی ناتوانین بە"دەرەکی" وەسفی بکەین، نەتەوەی جیهانی پێویستی بە دیموکراسی جیهانی هەیە کە لە ئاستی جیهانی دا کار بکات.[٦٢٩] واتە ئیتر کۆی هەسارە وەك یەکەیەکی یەکگرتووی دیموکراتی لەقەڵەم بدرێت کە تێیدا ماف و ئەرکەکان دابەش دەکرێن و حکومڕانی یاسایی بگرێتەخۆ. هابرماس پێیوایە ئەگەر هاوولاتیانی جیهانی بیانەوێت لە ئاستی گلۆباڵ دا خۆیان ڕێکبخەن و فۆرمێکی نوێنەرایەتی هەڵبژاردنی دیموکراتی دابهێنن، دەبێ لەخۆ- تێگەیشتنێکی یاسایی - ئەخلاقیان هەبێت کە "مافی مرۆڤ" چوارچێوەکەی بێت.[٦٣٠] ئەمەش پەیوەستە بەو ڕەوتەی لە ئارا دایە بۆ دروست کردنی "نەتەوەی جیهانی *Cosmopolitian* " کە ئاوێتەیەکە لە کلتورەکان و پەیوەندی نێوان نەتەوەکان. لە ڕوانگەی هابرماسەوە ئەوەی گرنگە چۆن أ. شەرعیەتی

---

٦٢٧. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٧٠.

٦٢٨. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ل ١٥٠-١٥١.

٦٢٩. آنتونی گیدنز، راه سوم، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٢-١٥٣.

٦٣٠. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ١٥٧. . ١٠٨ Ibid.p.

دیموکراتی بڕیارەکـان دیـاری دەکرێـت و ب.پەیوەنـدی دەوڵـەت — نەتـەوە و رژێمـە بـان نەتەوەییەکان چۆن دەگۆڕێ بۆ دروست کردنی بەرژەوەندی دوولایەنە.[٦٣١] لێرەدا گرنگی گفتوگۆ و راوێژێکی کراوە سەبارەت بە پرسەکان دەربازبوون لـە چوارچـێوەی تەسـکی نەتـەوەیی کـە شەرعیەتی بڕیارە سیاسیەکانی تێـدا وەردەگیرێـت بـەرەو دیموکراسـی سـنووربڕ و دیموکراسـی هاوولاتی جیهانی دێتەئارا، ئەمەش تەنیا چالاکی دەوڵەتەکان بەئاراستەیەکی جیهـانی لـەخۆ ناگرێت، بەڵکو دەبێ پرۆسسەکە بەرەو ناوخۆش بێت. لە کارلێکی دەزگایی و رێکاری یاسایی ئەم دووانە "حوکمڕانییەکی جیهانی" بێتەئاراوە.

کەواتە هابرماس لایەنگری سەرهەڵدانی سیاسەتی ناوخۆیی جیهانییە کە دەبێ لـە لایـەن هاوولاتیان و رێکخراو و حزبەکانەوە پشتگیری بکرێت و لە پەیوەندی نێودەوڵەتیەوە بگۆڕێ بۆ سیاسەتی ناوخۆیی جیهانی. هابرمـاس پێشـنیاری نیشـتمانیەتی دەسـتوری *Patriotism Constitutional* دەکات بەو پێیەی زەمینەیەکی لەبارە بۆ دامەزراندنی شوناسێکی کـراوە لە سەر بنەما گەردوونیەکانی مۆدێرنە. تێپەڕاندنی شوناسی کلاسیکی دەوڵەت- نەتـەوە کـە لەسەر ئایین و زمان و مێژووی هاوبەش دامەزرابوو، دانانی کۆمەڵێك رێکاری ئەبستراکت بـۆ پەیوەندیکاری لەنێوان هەموو جیاوازییەکان لە پێناو پێکەوە ژیان دا.[٦٣٢] هاوولاتی دەستووری پێویستی بە کلتوری نەتەوەیی نییە بەڵکو تـەنیا پێویسـتی بـە کلتـوری سیاسـی لیـبرالی و مەدەنی هەیە کە کلتورێکی تایبەتی دیاریکراو ناتوانێت قۆرغی بکات.[٦٣٣]

کلتوری زۆرینە کە خۆی بەهاوتای کلتوری نەتـەوەیی دادەنێـت، ئەگـەر بیەوێت مل بۆ رەوشێك کەچ بکات کە هەموو هاوولاتیان بەشێوەیەکی هاوتا خۆیان بە کلتوری سیاسی ولاتەکەیان بناسێنن، دەبێ هەوڵی رزگاربوون بدات لە هاوشوناسی مێژوویی خۆی لەگـەڵ کلتـوری سیاسـی گشـتی دا. ئەگـەر جیاکردنەوەی کلتوری سیاسی گشتی لە کلتوری زۆرینە ، سەرکەوتوو بێت ئەوا سۆلیدارێتی هاوولاتیان زیاتر بەرەو "نیشتمانیەتی دەستووری" بەرەو پـێش

---

٦٣١. هەمان سەرچاوە، ل ١٦٠. ١١٠. Ibid.p.

٦٣٢. محمد الاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣٠.

٦٣٣. عبد الله السيد ولد أباه ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦لة٨.

دەچێت، بەلاّم ئەگەر ئەمە تێك بشکێ ئەوا ئەم کۆیە بەسەر وردە - کلتور دا دابەش دەبێت و بەرووی یەکتر دا دادەخرێن.[٦٣٤]

کەواتــە دوو رەوت دەبینرێــت کــە یــەکێکیان تێکەڵەیەکــە لــە کــۆی کلتــور و شوناســە زیندووەکان و ئەویتریشیان داخرانی کلتوریــە و بــەرەو پــەراوێز چــوونە، کــە ئەمــە زیــان بــە یەکانگیری مەدەنی جیهانی دەگەیەنێت. هابرماس پشت بە پرەنسـیپی هـاوولاّتی دەسـتووری دەبەستێت کە تەبایە لەگەڵ بیرۆکەی یونیڤێرساڵیزم کە سنووری سیاسەتی نەتەوەیی دەبەزێنێ وەك فەزای هەرێمایەتی (بۆ نموونە یەکێتی ئەوروپا) یـان پانتـایی نێودەوڵـەتی کـە پێویسـتە بگۆڕێت بۆ بوارێك کە لە لایەن رێسا و ئەخلاقیاتی مرۆیی کراوەوە رێکبخرێت.

بەرای هابرماس سۆلیدارێتی مەدەنی رەگی لە نێو شوناسی جـەماعی تایبـەت دا هەیـە، سۆلیدارێتی کۆسمۆپۆلیتی ناچارە دەبێ پشـت بـە یونیڤێرسـالیزمی ئـەخلاقی ببەسـتێت.[٦٣٥] هەربۆیە دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە لەسەردەمی بە جیهانی بوون و کێشە گلۆباڵـەکان دا شەرعیەتی دیموکراتی فۆرمی جیاواز وەردەگرێت لە چوارچێوەی مەنزومەی پۆست نەتەوەیی دا کە وادەکات بڕیارەکان سنووری دەوڵەتی نەتەوە ببڕن، ئەمەش پێویستی بـە دروسـت بـوونی دەزگا و کیانی جیهانی و هەرێمی و پرەنسیپی ئەخلاقیاتی یونیڤێرساڵ هەیە بۆ شەرعیەت کە بەڕای هابرماس خۆی لە بنەما گەردوونیەکانی مافی مرۆڤ دا دەبینێتەوە.

بەم جۆرە دەبێ مافەکانی مرۆڤ لــە ئاسـتی هەسـارە بـەرفراوان بکرێـت و هابرمـاس بـە سەرچاوەی شەرعیەتی دیموکراتی مەنزوومەی پۆست نەتەوەیی دادەنێت کـە پێیوایـە دەشـێت سەرچاوەیەکی بەهێز بێت بۆ یەکخستنی گوتارە جیاواز و کلتـورە هەمـەجۆرەکان وپێویسـتە دەوڵەتەکان پشت بە دیموکراسی دەستووری ببەستن و هەموو تاکێك ئازاد بێت لە هاوولاّتی ئەو ولاّتەی دەیەوێت.

---

٦٣٤. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢-١١٣. . Ibid.p ٧٤.

٦٣٥. هەمان سەرچاوە،ل ١٥٨.. Ibid ١٠٨.

سەرچاوەکان

I. ئەنسکلۆپیدیا:

١. عبدالوهاب كيالي د.، **الموسوعة السياسية**، الجزء الثاني، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، دار الهدى للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٧٩.

II. کتێبەکان:

أ. کتێبە عەرەبیەکان:

٢. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، **يورجين هابرماس، الأخلاق و التواصل**، دار التنوير ، بيروت، ٢٠٠٩.

٣. أرمان ماتلار، **التنوع الثقافي و العولمة** ، ت:د.خليل احمد خليل، دار الفارابي، بيروت، ٢٠٠٨.

٤. اريك كيسلاسي، **الديمقراطية و المساواة** ، ت: جهيدة لاوند، معهد الدراسات الاستراتيجية، بغداد-بيروت،٢٠٠٦.

٥. آلان تورين، **ماالديمقراطية؟**، ت: عبود كاسوحة، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٠.

٦. ألان تورين، **نقد الحداثة**، ت: أنور مغيث، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة ، ١٩٩٧.

٧. امام عبدالفتاح امام، **الاخلاق و السياسة**، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠١.

٨. أمانويل كانت، **تأسيس ميتافيزقا الأخلاق**، ت: د. عبدالغفار مكاوي، مراجعة د. عبدالرحمن بدوي، منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٢.

٩. ايان كريب، **النظرية الأجتماعية من بارسونز الى هابرماس**، ت: د. محمد حسين غلوم، مراجعة: د. محمد عصفور، سلسلة عالم المعرفة رقم ٢٤٤، المجلس الأعلى للثقافة، الكويت، ١٩٩٩.

١٠. بول هيرست و جراهام طومبسون، **ماالعولمة؟ الأقتصاد العالمي و امكانات التحكم**، ت: د. فالح عبدالجبار، دراسات عراقية، بيروت، ٢٠٠٩.

١١. بول ريكور، **الذات عينها كآخر**، ترجمة و تقديم و تعليق: د.جورج زيناتي، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٥.

١٢. بومدين بوزيد(اعداد و تنسيق)، **فلسفة العدالة في عصر العولمة**، منشورات الأختلاف، الجزائر، ٢٠٠٩.

١٣. تشارلز تيللي، **الديمقراطية** ،ت: محمد فاضل طباخ، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠١٠.

١٤. جاكلين روس، **الفكر الاخلاقى المعاصر**، ت:د. عادل العوا، عويدات للنشر و الطباعة، بيروت،٢٠٠١.

١٥. جان مارك فيري، **فلسفة التواصل**، ترجمة عمر امهيبل، منشورات الاختلاف، الجزائر ٢٠٠٦.

١٦. جنفياف روديس لويس ، **ديكارت و العقلانية**، ت: عبدة الحلو ، منشورات عويدات ، بيروت- باريس،ط٤، ١٩٨٨.

١٧. جون ر. بورر و ميلتون جولدينجر (جمعها)، **الفلسفة و قضايا العصر**، ت: د.احمد حمدى محمود، الجزء الثانى،الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٠.

١٨. جون راولز، **العدالة كأنصاف**، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٩.

١٩. ديفيد هيلد، **نماذج الديموقراطية**، جزإن، ت: فاضل جتكر، معهد الدراسات الاستراتيجية،بيروت-بغداد، ٢٠٠٦.

٢٠. روبرت دال، **التحليل السياسي الحديث**، ت: د. علاء ابو زيد، مراجعة : د.على الدين هلال، مركز الأهرام للترجمة و النشر، ط ٥ بدون سنة.

٢١. رينه ديكارت، **تأملات ميتافيزيقية في الفلسفة الاولى**، ت:د.كمال الحاج ،منشورات عويدات، ط٤، بيروت-باريس،١٩٨٨.
٢٢. رينيه سرو، **هيغل و الهيغلية**، ت: د. ادونيس العكره، دار الطليعة للطباعة النشر، بيروت، ١٩٩٣.
٢٣. ستيفن ديلو، **التفكير السياسي و النظرية و المجتمع المدني**، ت: ربيع وهبة، مراجعة: علاء ابو زيد، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٣.
٢٤. سپينوزا، **رسالة في اللاهوت والسياسة، ت:** د.حسن حنفي، مراجع: د. فؤاد زكريا، دار الطليعة، ط٤، بيروت،١٩٩٧.
٢٥. شيرزاد احمد النجار ، **دراسات في علم السياسة**، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ٢٠٠٤.
٢٦. صامويل هانتنجتون، **الموجة الثالثة-التحول الديموقراطي فى أواخر القرن العشرين**،ت: د.عبدالوهاب علوب، مركز ابن خلدون للدراسات الأنمائية، القاهرة،١٩٩٣.
٢٧. عزالدين الخطابي ، **اسئلة الحداثة و رهاناتها- في المجتمع و السياسة و التربية**، منشورات الأختلاف ، الجزائر، ٢٠٠٩.
٢٨. عطيات ابو السعود ، **الحصاد الفلسفي للقرن العشرين** ، منشاة المعارف، الاسكندرية،٢٠٠٢.
٢٩. علاء طاهر، **مدرسة فرانكفورت من هوركهايمر الى هابرماس،** منشورات مركز الانماء القومى ،بيروت، بدون سنة.
٣٠. عمر مهيبل ، **اشكالية التواصل في الفلسفة الغربية المعاصرة**، منشورات الاختلاف-المركز الثقافي العربي، بيروت ، ٢٠٠٥.
٣١. عمر مهيبل ، **من النسق الى الذات**، منشورات الاختلاف ، الجزاير،٢٠٠٧.
٣٢. فالح عبدالجبار، **ما بعد ماركس** ، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٠.
٣٣. فردريش نيتشة ، **ماوراء الخير و الشر** ،ت: موسى وهبة ، الفارابى ، بيروت ، بدون سنة.
٣٤. الكسي دو توكفيل، **عن الديمقراطية في اميركا** ، ت: بسام حجار، جزء الثاني، معهد الدرسات الاستراتيجية، بغداد-بيروت، ٢٠٠٧.

٣٥. كولن فارلي، **مقدمة في النظرية السياسية المعاصرة**، ت: محمد زاهي بشير المغيربي و نجيب المحجوب الحصادي، منشورات جامعة قاريونس، بنغازي، ٢٠٠٨.
٣٦. ليندا هتشيون، **سياسة مابعد الحداثية**، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠٠٩.
٣٧. ماجد فخري، **ارسطوطاليس** ، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ١٩٥٨.
٣٨. محمد عابد الجابري ، **قضايا في الفكر المعاصر**، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٧.
٣٩. محمد نورالدين أفاية ، **الحداثة و التواصل في الفلسفة النقدية المعاصرة- نموذج هابرماس**، افريقيا الشرق ، ط٢ ، بيروت ، ١٩٩٨.
٤٠. منذر الشاوي، **الدولة الديموقراطية في الفلسفة السياسية و القانونية** ، شركة المطبوعات للتوزيع و النشر،بيروت، ٢٠٠٠.
٤١. ميشل ميتاس، **هيجل و الديموقراطية** ، ت: د. امام عبدالفتاح امام، التنوير للطباعة و النشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٠.
٤٢. هبرماس ، **القول الفلسفي للحداثة**، ت: د.فاطمة الجيوشي ،منشوات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق ، ١٩٩٥ .
٤٣. هربرت ماركوزه، **العقل و الثورة** ، ت: الدكتور فؤاد زكريا، الهيئة المصرية العامة للتأليف و النشر، القاهرة، ١٩٧٠.
٤٤. هيجل، **اصول فلسفة الحق** ، ت: د. امام عبدالفتاح امام، الجزء الثاني، التنوير للطباعة والنشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٠.
٤٥. وليام ليلي، **مقدمة في علم الاخلاق**، ت: علي عبد المعطى محمد، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٠.
٤٦. يورغن هابرماز ، **اتيقا المناقشة و مسألة الحقيقة**، ترجمة وتقديم: د. عمر مهيبل، الدار العربية و ناشرون و منشورات الأختلاف، الجزائر- بيروت، ٢٠١٠.

٤٧. يورغن هابرماس، **الحداثة وخطابها السياسي**، ت:د. جورج تامر، دار النهار للنشر، بيروت، ٢٠٠٢.
٤٨. يورغن هابرماس، **المعرفة والمصلحة** ، ت:حسن صقر، مراجعة: ابراهيم الحيدري، منشورات الجمل، كولونيا- المانيا،٢٠٠١.
٤٩. يورغين هابرماس ، **التقنية والعلم كأيدولوجيا– دراسة علمية** ، ت: د.الياس حاجوج، منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق،١٩٩٩.
٥٠. يورغين هابرماس، **التقنية والعلم كأيدولوجيا** ت: حسن صقر، منشورات منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٣.

ب. كتێبە فارسیەکان:

٥١. ارسطو، **اصول حكومت آتن** ، ت: باستانی پاريزی، نشر علم، چ٤، تهران، ١٣٨٣(٢٠٠٤).
٥٢. ارسطو، **سياست** ، ت: د. حميد عنايت، شركت سهامی كتابهای جيبی، چ٣، تهران، ١٣٥٨(١٩٧٩).
٥٣. استيون وايت ، **خرد، عدالت و نوگرايی- نوشتههای اخير يورگن هابرماس** ، ت: محمد حريری اكبری ، نشر قطره ،تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).
٥٤. افلاطون، **دوره اثار افلاطون**، ت: محمد حسن لطفی، جلد ٢، شركت سهامی انتشارات خوارزمی،چ٣، تهران،١٣٨٠(٢٠٠١).
٥٥. آنتونی گيدنز، **جامعهشناسی** ، ت: منوچهر صبوری، نشر نی ، چ ١٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦).
٥٦. آنتونی گيدنز، **راه سوم – بازسازی سوسيال دمكراسی** ،ت:منوچهر صبوری كاشانی، شيرازه، تهران، ١٣٧٨(١٩٩٩).
٥٧. آنتونی گيدنز، **چشم اندازهای جهانی**،ت: محمد رضا جلائی پور، گرح نو، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).

۵۸. اندرو لوین، **طرح ونقد و نظریه لیبرال دمکراسی** ، ت: د.سعید زیبا کلام، سازمان مطالعه وتدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، تهران، ۱۳۸۰(۲۰۰۱).
۵۹. ایو کوسه و استفن آبه، **واژگان مکتب فرانکفورت** ، ت: افشین جهاندیده، نشر نی، چاپ ۲، تهران، ۱۳۸۹(۲۰۱۰).
٦۰. بابك احمدی ، **مدرنیته و اندیشه‌ی انتقادی** ، نشر مرکز، چاپ ٦، تهران، ۱۳۸۵(۲۰۰٦).
٦۱. بابك احمدی ، **مارکس و سیاست مدرن** ، نشر مرکز، چاپی۳، تهران،۱۳۸۱(۲۰۰۲).
٦۲. تد بنتون و یان کرایب، **فلسفه‌ی علوم اجتماعی**، ت: شهناز مسمی و محمود متحد، مؤسسه‌ی انتشارات آگه، تهران،۱۳۸٤ (۲۰۰۵).
٦۳. توماس هابز، **لویاتان** ، ت: حسین بشیریه، نشر نی، چ۳، ۱۳۸۱(۲۰۰۲).
٦٤. تئودور و. ادورنو – **ماکس هورکهایمر،دیالکتیك روشنگری**،ت:مراد فرهادپور و امید مهرگان،گام نو،چاپ ۳ ، تهران،۱۳۸۷(۲۰۰۸).
٦۵. پیتر میلر ،**سوژه ،استیلا و قدرت** ، ت: نیکو سرخوش و افشین جهاندیده ، نشر نی، تهران ۱۳۸٤(۲۰۰۵).
٦٦. جان ار. گیبینز و بوریمر، **سیاست پست مدرنیته** ، ت: منصور انصاری، گام نو چ۲، تهران، ۱۳۸٤(۲۰۰۵).
٦۷. جان سیوارت میل، **حکومت انتخابی** ، ت:علی رامین، نشر نی، تهران، ۱۳۸٦(۲۰۰۷).
٦۸. حاتم قادری، **اندیشه‌ی سیاسی در قرن بیستم**، نشر سمت، تهران، ۱۳۸۵(۲۰۰٦).
٦۹. حسین بشیریه، **اندیشه‌های مارکسیستی** ، جلد اول، نشر نی، تهران، چاپ ۷،۱۳۸٦ (۲۰۰۷).
۷۰. حسین بشیریه، **لیبرالیسم و محافظه‌کاری** ، جلد دوم، نشر نی،چ۷، تهران، ۱۳۸٦(۲۰۰۷).
۷۱. حسینعلی نوزری، **بازخوانی هابرماس**، نشر چشمه ، تهران، ۱۳۸۱(۲۰۰۲).
۷۲. حسینعلی نوزری، **نظریه‌ی انتقادی مکتب فرانکفورت**، مؤسسة انتشارات آگه ، تهران، ۱۳۸٤(۲۰۰۵)
۷۳. د.منصور انصاری ،**دموکراسی گفتوگویی–امکانات دمکراتیك اندیشه‌های میخائیل باختین و یورگن هابرماس** ، نشرمرکز، تهران،۱۳۸٤(۲۰۰۵).

٧٤. ژان ژاك روسو، **قرارداد اجتماعی- متن و در زمینه متن** ، ژرار شومین، انـدره سـنیك، کلود مورالی، ژوزه مدینا، ت: مرتضی کلانتریان، مؤسسة انتشـارات آگه، چ ٤، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦).
٧٥. ژان فرانسوا لیوتار، **وضعیت پست مدرن – گزارشـی دەربـارە دانـش** ، ت: حسـینعلی نوزری، گام نو ، چ٢، تهران، ١٣٨١ (٢٠٠٢).
٧٦. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، **پست مدرنیته و پست مدرنیزم** ، ت: حسینعلی نوزری، انتشارات نقش جهان، چ ٢، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).
٧٧. رابرت هولاب، **یورگن هابرماس – نقد در حوزه عمومی** ،ت:د.حسین بشیریه ،نشر نی ، چاپ ٤ ،تهران ،١٣٨٦(٢٠٠٧).
٧٨. زیگمونت باومن، **اشارتهای پست مدرنیته** ، ت: حسن چاوشـیان، انتشـارات ققنـوس، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٧٩. ژان فرانســوا لیوتــارن، **پســامدرن بــرای بچــەها**، ت: آذیــن حسـین زادة، نشـر ثالـث، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥).
٨٠. سی. بی. مك فرسون، **سه چهره دموکراسی**، ت: مجید مددی، نشر دیگر، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣).
٨١. شــاهروخ حقیقــی، **گذار از مدرنیتــه** ، مــؤسســه انتشــارات آگــه، چ٣، تهــران، ١٣٨٣(٢٠٠٤).
٨٢. گی ارمه، **فرهنگ و دیموکراسی**، ت: مرتضی ثافت، ققنوس، تهران، ١٣٧٦(١٩٩٧).
٨٣. فردریش نیچه، **فراسوی نیك و بـد**، ت:داریـوش اشـوری ، شـرکت سـهامی خـوارزمی، چاپ٣، تهران، ١٣٧٩(٢٠٠٠).
٨٤. کارل پوپر، **جامعه باز و دشمنان آن** ،ت: عزت الله فولادوند، انتشارات خـوارزمی، چ٢، تهران،١٣٧٧(١٩٩٨).
٨٥. کلاوس مولر، **حاکمیت ، دموکراسی و سیاست جهانی**، ت: لطفعلی سمینو، نشر اختران، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٨٦. مایکل لسناف، **فیلسوفان سیاسی قرن بیستم** ، ت: خشایار دیهیمی، نشر کوچك، تهران، ١٣٧١(١٩٩٢) .

٨٧. مایکـل پیـوزی، **یـورگن هابرمـاس**، ت: احمـد تـدین، انتشـارات هـرمس، تهـران، ١٣٧٩(٢٠٠٠).
٨٨. منصور میر احمدی، **اسلام و دمکراسی مشورتی**، نشر نی، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٨٩. منوچهر صالحی، **دمکراسی و جامعه مدنی**، انتشارات پژوهش ، هامبورگ،٢٠١٠.
٩٠. نصرالدین نانسی و حسین هرسیج، **پوپر و دموکراسی** ، انتشارات مهر قـائم، اصـفهان، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٩١. هیوبرت دریفوس، پل رابینوا، **میشل فوکو فراسوی سـاختگرایی و هیرمنیوتیـک** ، ت: حسین بریه، نشر نی، چ ٣، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣).
٩٢. ویلیام اوث وایت ، **هابرماس- معرفی انتقادی** ،ت: لیلا جوافشانی و حسـن چاوشـیان، نشر اختران ، تهران.
٩٣. یورگن هابرماس، **بحران مشروعیت – تئوری دولت سرمایەداری مـدرن** ، ت: جهـانگیر معینی، گام نو، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).
٩٤. یورگن هابرماس ، **نظریه کنش ارتباطی-عقل و عقلانیت جامعـه**، جلد ١ ، ت: کمـال پولادی ، انتشارات مؤسسه ایران ، تهران ،١٣٨٤ (٢٠٠٥).
٩٥.یورگن هابرماس ، **نظریەی کنش ارتباطی - جهان زیسـت و نظـام** ، جلـد ٢، ت: کمـال پولادی، انتشارات مؤسسه ایران ، تهران ،١٣٨٤(٢٠٠٥).
٩٦. یورگن هابرماس، **جهانی شدن و آیندەی دمکراسی – منظومـەی پسـاملی**، ت: کمـال پولادی، نشر مرکز، چ ٣، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٩٧. یورگن هابرماس، **دگرگونی ساختاری حوزه عمومی - کاوشی در باب جامعه بوژوایی** ، ت: جمال محمدی، نشر افکار، چاپ ٣، تهران، ١٣٨٨(٢٠١٠).
٩٨.یوسف اباذری، **خرد جامعەشناسی** ، طرح نو، چ ٢، تهران، ١٣٨٧(٢٠٠٨).

III. تێزی دکتۆرای بڵاونەکراوە:

٩٩.شوان عمر خلیل ، **العقلانیة و الدولة القانونیة- دراسة في الفکر الفیلسوف الالماني المعاصر یورغن هابرماس**، اطروحة الدکتوراة غیر منشـورة، جامعـة صـلاح الـدین-اربیـل، کلیـة قانون والسیاسة، ٢٠٠٩.

١٠٠. محمد الأشهب ، **مذهب التواصل في الفلسفة النقدية ليورغن هابرماس** ، اطروحة الدكتوراه في الفلسفة، غيرمنشورة ، جامعة سيدي محمد بن عبدالله ، فاس ، السنة الدراسية ٢٠٠٦ -٢٠٠٧.

IV. گۆڤار و رۆژنامەکان:

بەعەرەبی:

١٠١. ابراهيم الحيدري ، **هابرماس الفيلسوف الألماني: هناك اورثودكسية متحجرة في الغرب كما في الشرق**، جريدة الشرق الأوسط، العدد ٨٣٦٥، ٢٣/اكتوبر/٢٠٠١.

١٠٢. حسن مصدق ، **أسس علم التواصل في الفكر الألماني المعاصر** ، مجلة العرب والفكر المعاصر، دار الأنماء القومي ، بيروت، العدد ١٣٠-١٣١.

١٠٣. رينر روشلتز، ماركس، **هابرماس و الديمقراطية الراديكالية** ، ت: سليم قندلفت، مجلة الفكر السياسي، مجلة فصلية تصدر عن اتحاد الكتاب العرب، العدد ٨، دمشق ، شتاء ٢٠٠٠.

١٠٤. ستيفان هابر، **هابرماس: سبل الديمقراطية الراديكالية**، ت: محمد سهمي، مجلة فكر و نقد، عدد ٢٩.

١٠٥. مالفي عبدالقادر، **مفهوم الديمقراطية عند هابرماس**، مجلة اوراق فلسفية، عدد ١٠،القاهرة، ٢٠٠٤.

١٠٦. يورغن هابرماس، **ثلاثة نماذج معيارية للديمقراطية**، ترجمة و تقديم: محمد الأشهب، مراجعة: د.عزالدين الخطابي، منشور في مجلة (ثقافات)، مجلة علمية محكمة تعني بدراسات الثقافية تصدرها كلية الآداب بجامعة البحرين، العدد ٢٢، سنة ٢٠٠٩.

بە فارسی:

١٠٧. جوشا كوهن، **مشورت و مشروعيت دمكراتيك** ، ت: سيد على اصغر سلطانى، فصلنامه فرهنگ انديشه، سال ٢، شماره ٥، بهار ١٣٨٢(٢٠٠٣).

۱۰۸.یورگن هابرماس، **علم و تکنولوژی در مقام ایدئولوژی**، مجله ارغنون ،فصلنامه فلسفی ادبی فرهنگی، تهران، شماره ۱ ۱۳۸۱(۲۰۰۳).
۱۰۹.یورگن هابرماس، **سیطره عمومی** ، ت: هاله لاجوردی، فصلنامه فلسفی، ادبی، فرهنگی ارغنون، تهران، شماره ۲۰.

V. **کتێبه ئینگلیزییەکان:**

110. Adorno. Th. & Horkheimer. M., **Dialectic of Enlightenment**, N.Y, the Seabury Press,1972.

Articl:
Article:

111. Barber, Benjamin, **Jihad vs. McWorld**, New York. 1995.
112. Benhabib, Seyla (editor), **Toward a Deliberative Model of Democrati legitimacy**, in Democracy and diffrence ,contesting the boundaries of the Political , Princeton University Press, Princeton, New Jersey,1996.
113. Cohen Joshua, **Procedure and Substance** in Deliberative Democracy, in Democracy and Difference.
114. Cohen, Jean : « **Discourse ethics and civil society** » in volum. III, p : 209.
115. Colin Farrelly, **Introduction to Contemporary Political Theory**, SAGE Publications, London, Cromwell Press, Trowbridge, Wiltshire, SAGE Publications Ltd, 2004.
116. David Held ,**Models of Democracy**, Polity Press, Cambridge, UK, 1988.
117. Gatt ,Helena , **Democracy in Practice** ,Routledge, USA and Canada.

118. Glenn p. Hastedt , **American Foreign Policy-Past ,Present, Future**, Jemes Madison University, 2006.p7.
119. Green, Philip (ed), **Democracy –Key Concepts in Critical Theory**,NewJersey, Humanities Press, 1993.
120. Habermas, Jürgen ,**The Future of Human Nature** ,Polity press,Cambridge,UK,2003.
121. Habermas, Jürgen ,**The Structural Transformation of the Public Sphere** ,translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence ,MIT Press ,Fifth printing ,Massachusetts, USA ,1992.
122. Habermas, Jürgen ,**Theory and Practice** ,Translated by Jhon Viertel ,Beacon press , Boston.
123. Habermas, Jürgen, , ,**Three Normative Model of Democracy** ,Constellations Volume I, No I, 1994.. Published by Blackwell Publishers, I&9 Cowley Road, Oxford OX4 IJF, UK and Cambridge, MA 02142, USA.
124. Habermas, Jürgen, **Between Facts and Norms**, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy, translated by William Rehg, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Second printing, 1996.
125. Habermas, Jürgen, **Communication and the Evolution of Society**, Translated by Thomas McCarthy,Beacon Press,Boston,1979.
126. Habermas, Jürgen, **The Postnational Constellation -Political Essays** ,translated by Max Pensky, Polity Press, Cambridge, Massachusetts,2001.
127. Habermas, Jürgen, **the Theory of Communicative Action -Reason and the Rationalization of society** ,Volume1,Translated by Thomas McCarthy, Beacon Press, Boston,1984.
128. Horkheimer,**the Eclipse of Reason** ,Continun , New York, 1974.
129. Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy,2nd ed, New York ,1947.

130. Kearney, Richard and Dooley, Mark**, Questioning Ethics**, Contemporary debates in philosophy, Routledge , London and New York, 1999.
131. Pusey, Michael **,Jurgen Habermas** ,Routledge , New York and London , 2003.
132. Steven Whealty, **Deliberative Democracy and Minorities**, EJIL,Vol.14,No.3-507-527,2003,P.4.
133. Weber, Max, **the Theory of Social and Economic Organization**, trans. by A. M. Henderson and t. Parsons, Oxford Univ. Press،, 1947.

VI. **كتێبە ئەڵمانیەکان:**

134. Habermas, Jürgen, “**Drei Normative Modelle der Demokrate** ” in
Jürgen Habermas, Die Einbeziehang des Anderen: Studien Zur politischen Theorie, Suhrhump,f/m, 1996.
135. Habermas, Jürgen, **Strukturwandel der Öffentlichkeit**,F /M ,1990.
136. Jürgen Habermas**, Faktizität und Geltung**, Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtssaats, Suhrkamp, Frankfort, 1994.

VII. ماڵپەڕی ئینەرنێت:

وتاری عربی:

١٣٣. ابراهیم الحیدری ، مدرسة فرانكفورت.. تأسيس نظرية نقدية للمجتمع ، لەم سایتەی خوارەوە:
http://www.bohothe.blogspot.com/2010/03/blog-post_27.html .

١٣٤. احمد اغبال، **الليبرالية السياسية و مسألة العدالة لدى جون راولز** ، لەم سایتە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٧وەرگیراوە : le blog www.sohpia.mht

١٣٥. جۆشوا کۆهن ، ماڵپەڕی تایبەت لەسەر سایتی ویکی پێدیا:

(http://en.wikipedia.org/wiki/Joshua_Cohen_(philosopher

١٣٦. دانيلو مارتوشلي، **يورغن هابرماس – العقلنة و الديمقراطية**، ت: ابراهيم بومسهولي، ل ١٨لـة ٢٥ پێشتر له گۆڤاری فکر و نقد ژماره ٤١ بلاۆ کراوه‌ته‌وه ، له‌م سایته خواره‌وه له رێکه‌وتی ٢٠١٠/١٢/٥وه‌رگیراوه:
.http://www.fikrwanakd.aljabriabed.net

١٣٧. عبد الله السيد ولد أباه ،**المواطنة في عصر ما بعد الدولة الوطنيـة -مفهـوم المواطنـة الدستورية لدى هابرماس** ، له‌م سایته له رێکه‌وتی ٢٠١٠/٨/١٢ وه‌رگیراوه
.http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=459

١٣٨. عزالدين الخطابي، **الأخلاق والحرية بين ضرورة الواجب وعقلانية التواصل الـديموقراطي (من كانط إلى هابرماس)**، له‌رێکه‌وتی ٢٠١٠/١٢/٢٢ وه‌رگیراوه له‌م سایته‌ی خواره‌وه:
http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=587

١٣٩. محمد الحاج، **مـن كـانط إلى كـارل أتـو آبـل : نحـو أخلاقيـة النقـاش** ، لـه رێکـه‌وتی ٢٠١١/٢/٢٠ له‌م سایته‌ی خواره‌وه وه‌رگیراوه:
.http://melhaj.maktoobblog.com/644816%D9%85%D9%86

١٤٠. ياسر قنصوه ،**الشرعية الديمقراطية في العـالم الحـديث (مرجعيـات واعـدة.. تطبيقـات مراوغة**، له‌م سایته‌ی خواره‌وه له‌رێکه‌وتی ٢٠١٠/٩/١١ وه‌رگیراوه:
http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=538.

وتاری فارسی:

١٤١. جلال حاجی زاده، **بازنمایی دموکراسی رایزنانه در اندیشه‌های سیاسی هابرماس، له‌م سایته‌ی خواره‌وه له رێکه‌وتی** 16/12/2010 وه‌رگیراوه:
http://www.helwist.com/Nuseran/Celal%20Hacizade/11%20%207%20%20Habermax.htm.

١٤٢. دتلف هوستر، **هابرماس و سياست** ، ت: پريش کوششی ، لـه‌م سـایته‌ی خـواره‌وه لـه رێکه‌وتی ٢٠١٠/١٠/٢١ وه‌رگیراوه:
http://www.aftab.ir/articles/view/religion/philosophy/c7c1250177134_jurgen_habermas_p1.php

١٤٣. رۆژنامه‌ی فارسی اَفتاب :

http://www.aftab.ir/articles/view/religion/moral/c7c1132049730p1.php/29\12\2010

١٤٤. سيد محمد ناصر تقوى، **الگوهاى دمكراسى** ، لـەم سـايتەى خـوار ووەو لـە رێكـەوتى ٢٠١٠/٦/١
http://www.hawzah.net/Hawzah/Articles/Articles.aspx?LanguageID=1&id=88528

١٤٥. عوضعلي سعادت، **هابرماس در دگرگونى حوزە عمومى**، ل ٢ لە ١٣. لـەم سـايتەى خوارەوەلە رێكەوتى ٢٠١٠/٧/٢٢ وەرگیراوە:
http://www.sociogroup.parsiblog.com/-315834.htm

١٤٦. مارتين ليت، **يورگن هابرماس و ديموكراسى مشورتى** ، ت: مهدى براتعلى پـور، لـەم سايتەى خوارەوە لە رێكەوتى ٢٠١٠/٩/٣ وەرگیراوە:
http://www.hawzah.net/per/magazine/nm/index.htm.

١٤٧. محمـــد ضـــميران د. ، **دمكراســـى و حقـــوق انســـانى از نظـــر هابرمـــاس،** لەرێكـــــــــــــــەوتى٢٠١٠/١٢/١٦وەرگـــــــــــــــيراوە:
http://www.bazyab.ir/index.php?option=com_content&task=view.&id=37917&Itemid=43

١٤٨. يورگن هابرماس، **پايەهاى پيشا سياســى دولــت قــانونى دمكراتيــك**، ت: منوچـهر صالحى، لەم سايتە لەرێكەوتى ٢٠١٠/٩/١٥ وەرگیراوە :
http://www.manouchehr-salehi.de/My%20archiv/My%20Translationsarticle/Habermas-1.htm.

١٤٩. يورگن هابرماس، **دين در عرصە عمومى** ، لە رێكەوتى ٢٨ نۆڤەمبەرى ٢٠٠٥ ئـەم وتارەى پێشكەش كردووە لە كاتى وەرگرتنى خەڵاتى هولبێرگ لە نـەرويج. ل ٢ لــە ١١ لەم سايتەى خوارەوە وەرگیراوە ، لە رێكەوتى ٢٠٠٩/٧/٢٢ :
http://www.maghal.com/bank/?p =74

وتارى ئینگلیزى:

١٥٠. روبرت دال، ماڵپەڕى تايبەت لەسەر سايتى ويكى پێديا:
.http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Dahl

١٥١. سيلا بن حبيب ، ماڵپەڕی تایبەت لەسەر سایتی ویکی پیدیا:
http://en.wikipedia.org/wiki/Seyla_Benhabib

١٥٢. فرانك میشلمان ، لەسەر سایتی ویکی پیدیا:
http://en.wikipedia.org/wiki/Frank_Michelman

کورتەیەك لە ژیاننامەی یورگن هابرماس

یورگن هابرماس لە ١٨ی تەمووزی ١٩٢٩ لە شاری دوسیلدۆرفی ئەڵمانی لە دایك بووە، یەکێکە لە گەورەترین تیۆریسیەنەکانی فەلسەفە و هزری کۆمەڵایەتی هاوچەرخ کە بواری کارکردنی بەشێکی گەورەی پانتایی زانستەکان و تیۆرە جیاوازەکان لەخۆ دەگرێت. لە ساڵی ١٩٦١ لە مالبۆر پلەی ئوستازی بە دەست هێناوە. تێزی دکتۆراکەی (کە لەساڵی ١٩٥٤ بلاّو کراوەتەوە) سەبارەت بە ناتەبایی "رەها" و "مێژوو" بووە لە هزری شیلینگ دا. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦١-١٩٦٤ وانەی فەلسەفەی لەهایدیبێرگ وتووّتەوە، و لە نێوان ساڵانی ١٩٥٦تا ١٩٥٩ لەقوتابخانەی فرانکفۆرت یاریدەدەری ئادۆرنۆ بووە و پاش ئادۆرنۆ و هۆرکهایمەر ماوەیەك بوو بە سەرۆکی ئەنیستیتوتی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی زانکۆی گۆتێ کە دواتر بە قوتابخانەی فرانکفۆرت ناسرا. لە ساڵی ١٩٦٤- ١٩٧١ ئوستازی کورسی فەلسەفە و کۆمەڵناسی بووە لە زانکۆی فرانکفۆرت پاشان بووە بە بەڕێوەبەری دەزگای ماکس پلانك لە سترانگبێرگ، تا ئێستا لە ژیان دا ماوە و دەیان توێژینەوەی زانستی و کتێبی فەلسەفی نووسیوە کە هەندێك لە بەرهەمە گرنگەکانی بریتین لە:

- قوتابی وسیاسەت، بەهاوکاری لەگەڵ ل.ف. فرید بورگ، ش.ئولەر و ف.فیلیتس، ١٩٦١.
- گۆڕانی بونیادی پانتایی گشتی بۆرژوازی، ١٩٦٢.
- تیۆر و پراکتیك ، ١٩٦٣.
- تیۆری زانستی شیکاری و دیالێکتیك، ١٩٦٣
- لۆژیك و زانستە کۆمەڵایەتییەکان، ١٩٦٧.

- مەعریفە و بەرژەوەندی، **١٩٦٨**.
- پەیوەندی و پەرەسەندی کۆمەڵگا، **١٩٧٩**.
- تیۆری کردەی پەیوەندیکاری، بەرگی یەکەم، عەقڵ و بە عەقلانی کردنی کۆمەڵگا، **١٩٧١**.
- قەیرانی شەرعیەت لە سەرمایەداری پێشکەوتوودا، **١٩٧٣**.
- تیۆری کردەی پەیوەندیکاری، بەرگی دووەم، سیستەم و جیهانی ژین، **١٩٧٣**.
- بەرەو کۆمەڵگایەکی عەقلانی، **١٩٨٤**.
- لە نێوان فاکت و نۆرمەکاندا، **١٩٩٢**.
- مەنزومەی پۆست نەتەوەیی، **١٩٩٨**.

فەرهەنگۆك		
English	العربية	كوردی
Discourse ethics	اخلاقيات المناقشة	ئەخلاقی گفتوگۆ
Morality	أخلاقية	ئەخلاقیەت
Will / volition	إرادة	ئیرادە / ویست
Good will	إرادة الخيرة	ئیرادەی چاکەخوازی
Euro centrism	مركزية الأوربية	ئیرۆسەنتەریزم
Fairness	انصاف	ئینساف
Other	الآخر	ئەویتر
Emancipation	تحرر	ئازادبوون
Commodity Exchange	تبادل السلع	ئاڵوێری کالاّ
Idealism	مثالية	ئایدیالیزم
Object	موضوع	بابەت
Objectivism	موضوعية	بابەتیەتی
Well-ordered	ذات التنظم الجيد	باش – رێکخراو
Better argument	أفضل الحجة	باشترین ئەرگۆمێنت
Political domination	هيمنة السياسية	بالادەستی سیاسی
Validity claim	ادعاء الصلاحية	بانگەشەی دروستی
Idealization	أمثلة	بە ئایدیالی کردن
Globalization	عولمة	بەجیهانی بوون
Institulization	مأسسة	بەدەزگایی کردن
Stateification of Society	دولنة المجتمع	بەدەوڵەتی بوونی کۆمەڵگا

Democratization	الدمقرطة	بەدیموکراتی کردن
Knowledge-constitutive interest	المصالح الموجهة للمعرفة	بەرژەوەندی مەعریفەساز
Emancipator Cognitive Interest	مصلحة المعرفة المتحررة	بەرژەوەندی مەعریفەی رزگاریخوازانە
High-tech	تكنلوجيا العليا	بەرزە تەکنەلۆژیا
Productivity	إنتاجية	بەرهەمداری
Reification	تشييء	بەشت کردن/بەشت بوون
Public use of reason	الاستعمال العمومي للعقل	بەکارهێنانی گشتی عەقڵ
Socialization	تنشئة الاجتماعية	بەکۆمەڵایەتی کردن
Societalization of the State	جتمعة الدولة	بەکۆمەڵگایی بوونی دەوڵەت
Modernization	تحديث	بەمۆدێرن کردن
Instrumentalization	استعمال الأداتي	بەئامرازکردن
Inputs	مدخلات	بۆچوو
Neutralize	محايد	بێلایەن
Transcendence	متعال / استعلائي	ترانسێندنتال/بەرزێتی
Communicative competence	كفاءة التواصلية	توانستی پەیوەندیکاری
Reflection	تفكرية / تأملية	تێرامانی
Theory of communication	نظرية التواصل	تیۆری پەیوەندیکاری
Critical theory	نظرية النقدية	تیۆری رەخنەیی

Theory of consciousness	نظرية الوعي	تیۆری ئاگایی
Protectionism	نزعة الحمائية	پاراستنگەرایی
legal protection	حماية القانونية	پاراستنی یاسایی
Rationally justifying	تبرير العقلاني	پاساوی عەقلانی
Public sphere	فضاء العمومي / مجال العام	پانتایی گشتی
Bourgeois public sphere	فضاء العمومي البرجوازي	پانتایی گشتی بۆرژوازی
Political public sphere	الفضاء العمومي السياسي	پانتایی گشتی سیاسی
Literary public sphere	الفضاء العمومي الأدبي	پانتایی گشتی ئەدەبی
Veil of Ignorance	ستار الجهل	پەردەی نەزانی
Conversation	تحاور	پەیڤین
Interpersonally Relation	علاقة بين الشخصية	پەیوەندی نێوان کەسی
Distorted communication	تواصل المشوه	پەیوەندیکاری شێواو
Pragmatic	تداولية	پراگماتیك
Principle of rule of law	مبدأ دولة الحق والقانون	پرەنسیپی دەوڵەتی ماف و یاسا
Discourse principle	مبدأ المناقشة	پرەنسیپی گفتوگۆ
Moral principle	مبدأ الأخلاقي	پرەنسیپی ئەخلاقی
Democratic process	عملية الديمقراطية	پرۆسسی دیموکراتی

persistent disturbances	اضطرابات الدائمة	پشێوی بەردەوام
Positivism	الوضعية	پۆزەتیڤیزم
post-metaphysic	مابعـــــــــــــد الميتافيزيقية	پۆست- میتافیزیکی
Culture industry	صناعة الثقافة	پیشەسازی کلتور
Pre-political	ما قبل - سياسي	پێش-سیاسی
Public body	جسم العام	جەستەی گشتی
Community	جماعة	جڤاك
Ideal communication community	جماعـــة تواصـــل مثالية	جڤاکی ئایدیالی پەیوەندیکاری
- world-life	عالم المعيش	جیهانی ژین
-Prejudice or-prejudgment	الحكم المسبق	حوکمی پێش وەختە
- Moral Judgement	حكم الأخلاقي	حوکمی ئەخلاقی
- Subject of right	صاحب الحق	خاوەن ماف
- Solipsism	توحدية / متوحدية	خۆپەرستی
- subject	ذات	خود
Self-steering-	القيادة الذاتية	خود- سەرکردایەتی
Self-legislation	تشريع الذاتي	خود- یاسادانەری
- self-determination	تحديد الذاتية	خود-بڕیاردەری
- Autonomy	إستقلالية	خودموختاری/ ئۆتۆنۆمی
- self-consciousness	وعي الذاتي	خودئاگایی
- Justice as fairness	عدالة كإنصاف	دادپەروەری وەك ئینساف

Intersubjective acknowledgement	اعتراف البيذاتي	دانپیانانی نێوانخودی
Output	مخرجات	دەرچوو
Communicative power	سلطة التواصلية	دەسەڵاتی پەیوەندیکاری
Social welfare state	دولـــة الرفـــاه الاجتماعية	دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی
Democratic state governed by law	دولة الحق والقانون الديمقراطية	دەوڵەتی ماف و یاسای دیموکراتی
Institutionalized opinion and will formation	تشـــكيل مأســـس لرأي العام	دروست بوونی دەزگایانەی رای گشتی
Formation Will and Opinion	تكـــوين الأرادة و الرأي	دروست بوونی ئیرادە و ڕا
Validity	صلاحية	دروستی
Rightness of moral norms	صـــحة المعـــايير الأخلاقية	دروستی نۆرمە کۆمەڵایەتیتەکان
Property-Owning Democracy	ديمقراطيـــة ملكيـــة الملكية	دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی
Deliberative Democracy	ديموقراطيـــــــــة التشاورية	دیموکراسی راوێژگەری
Procedural Democracy	ديمقراطية الأجرائية	دیموکراسی ڕێکاریی
Mass Democracy	الـــــديمقراطيات الشعبية	دیموکراسی جەماوەریی
Good life	حياة الجيدة او الخيرة	ژیانی خۆش یان چاك

Authenticity	صدق	راستگۆیی
Interpretation	تأويل	راڤه
Original situation	وضعية أصلية	ڕەوشی سەرەکی
Ideal speech situation / ideal discourse situation	وضـــعية مثاليـــة للكلام	ڕەوشی ئایدیالی قسە
Enlightenment	الأنوار / التنوير	ڕۆشنگەری
Agreement	اتفاق	ڕێککەوتن
Late capitalism	رأسمالية متأخرة	سەرمایەداری ئەم دواییە
Social solidarity	تضامن اجتماعي	سۆلیداریتی کۆمەلآیەتی
Utilitarism	المنفعة	سوودگەرایی
Politics of acknowledgement	سياسة الاعتراف	سیاسەتی دانپیانان
Deliberative politics	سياسة التشاورية	سیاسەتی ڕاوێژگەری
Context of the life world	سياق العالم المعيش	سیاقی جیهانی ژین
Legitimacy	شرعية	شەرعیەت
Identity	هوية	شوناس
Postnational identity	هويـــة مـــا بعـــد الوطنية	شوناسی پۆست نەتەوەیی
Public Goods	خير العام	چاکە / خێری گشتی
Common good	خير المشترك	چاکەی هاوبەش
Presupposition of argumentation	الافتراضـــــــات الحجاجية	گریمانەی ئەرگۆمێنت خوازی
Publicity	عمومية	گشتیەت

Representative publicness	عمومية التمثيلية	گشتییەتی نوێنەرانە
Practical discourse	مناقشة عملية	گفتوگۆی/گوتاری کردەیی
Discursive	خطاب	گوتار
Rationality	عقلانية	عەقلانیەت
Substantive Rationality	عقلانية الجوهرية	عەقلانیەتی جەوهەری
Formal Rationality	عقلانية الشكلية	عەقلانیەتی شکلی
Cognitive-instrumental rationality	عقلانية المعرفية- الآداتي	عەقلانیەتی مەعریفی_ ئامرازی
Normatively regulated actions and expressive	عقلانية المعيارية و التعبيرية	عەقلانیەتی نۆرماتیڤ و تەعبیری
Objective mind	عقل الموضوعي	عەقڵی بابەتی
Communicative reason	عقل التواصلي	عەقڵی پەیوەندیکاری
Practical reason	عقل العملي	عەقڵی کردەیی
Instrumental rationality	عقلانية الغائية / الأداتية	عقلانیەتی ئامانجدار/ئامرازی
Categorical imperative	الأمر المطلق	فەرمانی ڕەها
Multiculturalism	تعددية الثقافية	فرەکلتوری
Speech	كلام	قسە
Labor	عمل	کار
Interaction	تفاعل	کارلێك
Action	فعل	کردە

Communicative action	فعل التواصلي	كردەی پەیوەندیکاری
normatively regulated action	فعـــل التنظيمـــي المعيارى	كردەی رێکخستنی نۆرماتیڤ
Strategic Action	فعل الستراتيجي	كردەی ستراتیژی
dramaturgical action	فعـــل المســـرحي/ درامي	كردەی نمایشی/دراماتیکی
Purposive Action	فعل الفائي	كردەی ئامانجدار
Speech act	فعل الغوي	كردەی زمانی
Elocutionary act	فعل الكلام	كردەیی قسەیی
Consensus	إجماع	كۆدەنگی
Cosmopolitism	كســـموبوليتية /كونية	كۆسمۆپۆلەتیزم/گەردوونی
Republicanism	نزعة الجمهورية	كۆماریخوازی/كۆماری
Alienation	اغتراب	لەخۆ بێگانەبوون/ نامۆبوون
Inclusive	شمول	لەخۆگر
Depoliticized	لاسياسي	لەسیاسەت خراو
Understanding	تفاهم	لێك تێگەیشتن
Privacy Right	حق أو قانون الخاص	مافی تایبەت
Subjective right	حق ذاتي	مافی خودی
Public Right	حق العام / قـانون العام	مافی گشتی
Macro- subject	ذات الكبرى/ماكرو ذات	ماكرۆ-خود

Meaning	معنى / دلالة	مانا/ دەلالەت
Condition of validation	شروط الصلاحية	مەرجەکانی دروستی
Cognitive	معرفي	مەعریفی
Ego	انا	من
Historicity	تاريخانية	مێژوویەتی
Deregulate	غير المنظم	نارێکخراو
Moral norms	معايير الأخلاقية	نۆرمە ئەخلاقیەکان
Valid norm	معيار الصالح	نۆرمی دروست
Constitutional patriotism	وطنية دستورية	نیشتمانیەتی دەستووری
Intersubjectivity	بيذاتية ، تذاوت ، بين الذاتية	نێوانخودی
Medium	وسط/وسيط	نێوەند/نێوبەند
Citizenship	مواطنة	هاوولاّتی بوون
Multicultural citizenship	مواطنة التعددية الثقافية	هاوولاّتی فرەکلتوور
Totality	كلي	هەمەکی
All affected	كل المعنيين بالأمر	هەموو پەیوەندیدارەکان
Hermeneutics	هرمنوطيقا	هیرمنیرتیك
Facticity	واقع الفعلي / العيانية	واقعی بەرچاو/ داکەوتی بەرهەست
Integration	اندماج/ تكامل	یەکانگیری
Universalism	كونية/كلية	یونیڤێرسالّی/هەمەکی/گەردوونی

Deliberative Democracy in

Jürgen Habermas's

Political Philosophy

By: Idris Sh. Sharafi

الديمقراطية التشاورية

في فلسفة

”يورغن هابرماس“

السياسية

تأليف

ادريس ش. شَرَفي